

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

A standard linear barcode consisting of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 00076394 6

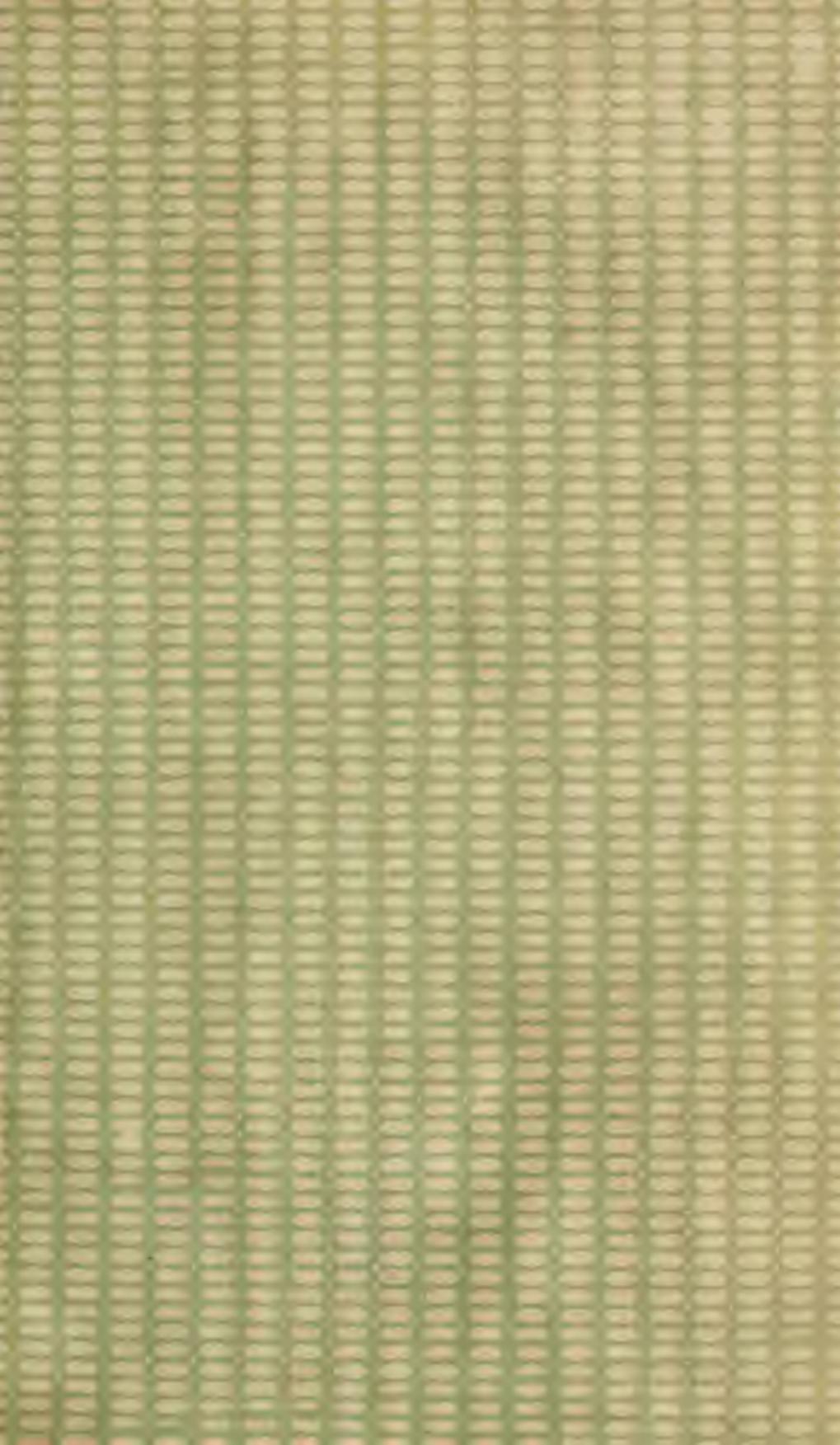

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,

BY BĀDARAYĀNA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PĀNDITA RĀMA NĀRĀYAÑA VIDYĀRATNA.

VOL. I.

ADHYĀYA I.—ADHYĀYA II. PĀDA II.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

B

132

V3B2

1863

v. 1

वादरायणप्रणीतं

ब्रह्मसूत्रं नाम

वेदान्तदर्शनम् ।

श्रीगोविन्दानन्दकृतया भाष्यरत्नप्रभाख्यया
टीकया भासितेन शाङ्करभाष्येण सहितम् ।

आसियाटिकाख्य-समाजानुमत्या
श्रीयुक्त-रामनारायण-विद्यारत्नेन
यत्रतः परिशोधितम् ॥

कलिकाताराजधान्या
चाप्टिष्ठ मिशन् यन्ते
सि, वि, लूइस् साहेबेन सुन्दितम् ।
शकाब्दः १७८५ । छीः १८३३ ।

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

ADVERTISEMENT.

THIS Edition of the Vedánta Sútras was originally commenced by Dr. Röer, who published two fasciculi; but it was discontinued on the suspension of the Bibliotheca Indica in 1856. Its publication was resumed in 1861, but, as Dr. Röer had left India, the task of editing it was entrusted to Pandit Ráma Náráyaṇa Vidyáratna. To ensure a correct text of the Commentary and Gloss, several MSS. have been compared,—of these an account is given in the Sanskrit Introduction. At the end of the work has been added the text of the Adhikarana Málá of Bháratí-tírtha Yati, as this contains a useful summary of the different topics, with the arguments employed on both sides.

E. B. C.

Secy. B. A. S.

Calcutta, August 17th, 1863.

रत्नप्रभामासितशाङ्करब्रह्मसूचभाष्यस्य शुद्धिपत्रं ।

श्लोकः	पंक्त्यङ्कः	चण्डालं	शुद्धं
१	२	{ जनकजावरमनन्त- सुखाङ्गतिं }	जनकजाङ्कमनन्त- सुखाङ्गतिं
१	११	भाषास्मिताऽस्य	भासा स्मितास्य
२	१७	सस्यादि	शस्यादि
२	२८	प्रतिष्ठा काम	प्रतिष्ठाकाम
३	१७	स्वाथ	स्वार्थ
११	२४	लक्षणा	लक्षणं
१४	१७	शून्यत्व	शून्यत्वं
१६	१६	व ते	वर्णते
२५	१४	कर्मणा	कर्मणां
२६	२८	मुक्ति	मुक्तिः
२७	२६	प्रवृत्तिर्वेद	प्रवृत्तिर्वेदिध
३८	११	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तते
३३	१७	युत्पत्या	युत्पत्या
३४	१६	शुक्तित्व	शुक्तित्व
३५	२६	वदा	वेदा
३६	१०	विप्रतित्तीनां	विप्रतिपत्तीनां
४०	१३	पुरुष	पुरुष
४२	२१	शास्वासु	शास्वासु
४६	२२	ज्ञात्	ज्ञानात्
४८	२७	ज्ञात्	ज्ञानात्
४६	५	र्थत्व	र्थत्वं
५०	२२	दाद्	दीत्
५१	५	त्वाद्	त्वात्
५२	६	दीद्	दीत्
५३	७	तद्	तत्

षट्ठाङ्कः	पंत्यङ्कः	चाशुद्धं	शुद्धं
५६	२२	चाख	चाख
५७	७८	र्यते	र्यते
५८	८	ब्रह्मण	ब्रह्मण
७१	६	हननभाव	हननाभाव
८१	२४	युक्त्यावभास	युक्त्याभास
८६	२२	सगान्मुखः	सर्गान्मुखः
९६	५	प्रपञ्चयिष्यते न	प्रपञ्चयिष्यते न
	११	खात्वा	खात्वा
१०१	१०	वन्न	वन्न
१०२	२२	ज्येतिष्ठोमे	ज्येतिष्ठोमे
१०३	१८	विप्रलिपुर्ईष्ट	विप्रलिपुरिष्ट
११५	१३	बज्जक्त्वो	बज्जक्त्वो
११६	२२	आनन्दमयो	आनन्दमयो
१२५	६	वाञ्छनस	वाञ्छनस
१४७	५	मर्यादात्वं	मर्यादात्वं
	१४	शत उपासीत	इत्युपासीत
१४८	८	ग्रहीतव्यं	ग्रहीतव्यं
१५८	१६	कारणं	कारणं
१६०	१३	रागादिभि	रागादिभिः
१६५	२७	प्रथक्ब्रह्म	प्रथग्ब्रह्म
१७३	१९	पुगरयं	पुनरयं
१७६	६	तत्त्वमस्यहं	तत्त्वमस्यहं
१८०	१८	पिवत्	पिवत्
१८३	१०	द्रष्टव्य	द्रष्टव्य
१९७	७	द्रष्टा	द्रष्टा
२०५	७	दिवो	दिवो
२१६	२२	नेतव्यमितिवाह	नेतव्यमितिवाह

मुखबन्धश्लोकपञ्चाशिका ।

राममोहनरायेण ख-वेद-मुनि-भू-मिते ।
 शाकेऽङ्गितमिदं ब्रह्मसूत्रं भाष्यसमन्वितम् ॥ १ ॥
 ततः कालवशान्तस्य प्रचारे विरले सति ।
 डाक्तारैङ्गार्डरोरेण मनो दध्रे तदङ्गने ॥ २ ॥
 दृष्टं तडीकया हीनं प्रायगेऽस्फुटमित्यतः ।
 सुबोधाय च तेनेष्टं सटीकस्यास्य मुद्रणम् ॥ ३ ॥
 ततः का नाम विख्याताऽदैतपञ्चोपयोगिनी ।
 टीकाऽस्तेऽत्रेति जिज्ञासा जाता तद्वृद्धि भूयसा ॥ ४ ॥
 तदैकेति श्रुतं तेन भाष्यरत्नप्रभाख्यया ।
 वाराणसीसम्प्रदायादृताऽस्तेऽतीव विश्रुता ॥ ५ ॥
 विशेषतस्मैर्भाष्यस्याद्याध्यायद्रव्यमेतया ।
 टीकया पवतेऽध्यायद्रव्यं च शिष्टमन्यया ॥ ६ ॥
 सा तु टीकाऽनन्दगिरिप्रणीता शेषसौष्ठवा ।
 शारीरकन्यायनिर्णयाख्यया विश्वविश्रुता ॥ ७ ॥
 ततस्योः का मुद्रार्हा भवेदिति समुत्सुकः ।
 शेषोक्ता सोऽग्नेत् टीकाऽन्यत्रेत्यङ्गित्यते भ्रुवम् ॥ ८ ॥
 भाष्यरत्नप्रभां तेनाङ्गितुं स कृतनिश्चयः ।
 प्रस्तावमकरोदत्यासियाटिकसंसदि ॥ ९ ॥

आसादिताज्जः खोयाव्दे अतीपुनगभूमिमे ।
 तस्याः प्रारभतेमं च स गन्यं मुद्रयाऽङ्कितुं ॥ १० ॥
 अस्य षोडशपादस्य गन्यस्य पादयुग्मके ।
 मुद्रितेऽसुस्यदेहोऽसौ खदेशमगमन्तदा ॥ ११ ॥
 गते तु तस्मिंस्तत् कार्यं स्थितमेव हि तद्भग्नम् ।
 खसाधनमपेत्येव तद्दुखेन हितार्थिना ॥ १२ ॥
 साधात् संवत्सरादूर्ध्वं खदेशात् स पराऽगतः ।
 किन्तु कार्यवशादचावस्यातुं प्रबभूव न ॥ १३ ॥
 वद्वद्विक्षिणपाञ्चत्यभागावस्थानतः चमः ।
 प्रारम्भं साधितुं केनायुपायेन न चाभवत् ॥ १४ ॥
 एवं कतिषु वर्षेषु व्यतीतेषु विरागतः ।
 स लक्ष्मवृत्तिरभवत् खदेशगमनोद्यतः ॥ १५ ॥
 तदोक्तसंसदारूढं साध्यत्वं सभ्यमण्डलम् ।
 स मामन्वरुणत् तस्मिन् नियोजयितुमङ्गने ॥ १६ ॥
 तस्मादध्यापकोऽथेच्चः श्रीमान् कावेल ईदृशीं ।
 धुरं यमर्पयामास मद्दुखे तस्य कर्मणः ॥ १७ ॥
 मया तदनुमारेण ब्रतिनैतत् समाहितुम् ।
 न कृता चुटिरेतस्मिन् यथामतिकृतीहितम् ॥ १८ ॥
 पाठभेदप्रकाशाय मध्यैतच्छोधनाय च ।
 पञ्चाह्वतानि पुस्तानि तेषां प्रत्येकमङ्कितम् ॥ १९ ॥
 मु-लक्ष्मलक्षिता पुस्तो प्रथमा मुद्रिता हि सा ।
 वर्धं चक्राङ्किता पूता दितोया लिखिता मता ॥ २० ॥

वर्धमानेश्वरसभासूरिणा सा सुरचिता ।
 न्यायरत्नोपाधिना श्रीपद्मलोचनशर्मणा ॥ २१ ॥
 का-ङ्काङ्किता हतोया च लिखिता मोक्षधामतः ।
 श्रीबाणेश्वरविद्यालङ्कारेणानीतरचिता ॥ २२ ॥
 सो-चिक्कचिक्किता सोमादटीपुस्त्यालयस्थिता ।
 चिब्ज्याकारतो हस्तलिखिता दृर्घपुस्तिका ॥ २३ ॥
 एषा तु टीकया युक्ता भाष्यरत्नप्रभास्यया ।
 टीकामात्रा पञ्चमी च प्रोक्तचिक्का समालया ॥ २४ ॥
 एता वंगाच्चरैः सर्वाः केवलां पञ्चमीं विना ।
 नागराच्चरसमद्वां पवित्रां लिखिता बुधैः ॥ २५ ॥
 एतेषां पुस्तकानान् पञ्चानां दृर्घपुस्तकम् ।
 एतन्मुद्रणकार्यार्थमादर्शवे दृतं मया ॥ २६ ॥
 मुद्रायन्वग्नहात् प्रूफपत्रमङ्कितमागतम् ।
 आदिपञ्चमपुस्ताभ्यामादौ शोधितमञ्जसा ॥ २७ ॥
 ततस्तन्मुद्रिताचातं संशोधनपुरःसरम् ।
 द्वितीयेन हतोयेन पुस्तेनापि च संख्यतम् ॥ २८ ॥
 ततः पाठान्तरयुतं संशोधनमुपस्थितम् ।
 नीतानेकसमालोकं मुद्रणार्थं स्थिरीकृतम् ॥ २९ ॥
 विचारासङ्गतं पाठान्तरं निष्ठे निवेशितम् ।
 तत्त्वपुस्तकवोधार्थमङ्केताच्चरलक्षितम् ॥ ३० ॥
 भाष्यरत्नप्रभा रम्या वसुतो नाच संशयः ।
 कष्टमत्र लिदं भग्नशेषपादा हतोयके ॥ ३१ ॥

सोसाइटीस्थितं पुस्त्रीद्वयमेवावलम्बितम् ।
 अस्या मुद्रासमाधानचमं तत्पादवर्जितम् ॥ ३७ ॥
 महोदयेन रोरेण श्रीमताऽप्यवलम्बितम् ।
 तदेव पुस्तकदन्दमेतत्कार्यप्रवर्त्तिना ॥ ३८ ॥
 प्रकृतार्थापयोगितात् कामिनी भामिनीव सा ।
 यद्यज्ञसौष्ठवाऽस्यास्यदभविष्यत् परं सुखम् ॥ ३९ ॥
 इमामहीनसर्वाङ्गसौन्दर्यां कर्तुमुद्यमाः ।
 विफलत्वं गता मेऽहं न दूयेऽत्र मनागपि ॥ ४० ॥
 अस्त्रिति सर्वविदितं विश्वकृत्सृष्टिकौशलम् ।
 सर्वाङ्गसुन्दरं वसु सृष्टं नापि सुरक्ष्यते ॥ ४१ ॥
 तत्पादभाष्यसंचिप्तिप्पनीमाचिदित्सुना ।
 मया विज्ञापितः श्रीमानिति कावेलकोविदः ॥ ४२ ॥
 विशदीक्रियतामेष पादोऽगत्याऽन्यटीकया ।
 साक्ष्येन समादिष्टं तदा तेनेति मां प्रति ॥ ४३ ॥
 अतो मयाऽनन्दगिरेष्टीका तत्र निवेशिता ।
 मा तत्त्वबोधिनीपुस्त्यालयस्याऽदर्शरूपिणी ॥ ४४ ॥
 एतज्ञन्यस्य सूत्रांशप्रणेता वादरायणः ।
 सूत्राण्यस्मिन् पञ्चशतं पञ्चपञ्चाशदुन्तरम् ॥ ४५ ॥
 भाष्यभागो भगवता प्रणीतः शङ्करेण तु ।
 भाष्यरत्नप्रभाकारी गोविन्दानन्दपण्डितः ॥ ४६ ॥
 मन्यस्य त्रीणि नामानि सूत्रान्तानि यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मवेदान्तशारीरकादीनि कन्त्यतानि च ॥ ४७ ॥

तथैव मीमांसान्तानि त्रीण्यन्यानि यथाक्रमम् ।
पूर्ववत्तच्चदादीनि नामानि कन्तितानि च ॥ ४३ ॥
तथा व्यवहृते अन्ये वर्त्तते नामनी पूरुभे ।
एकं ब्रह्मविचाराख्यं व्यासाधिकरणं परम् ॥ ४४ ॥
न्यायनामान्तरैश्चाधिकरणैः ख-भ-भूमितैः ।
वेदान्तवाक्यतात्पर्यग्न्योऽयं भागमागतः ॥ ४५ ॥
अस्याधिकरणव्यूहस्त्रोक्षसंग्रहरूपिणी ।
कस्यचिद्भारतीतीर्थाभिधस्यास्ते यतेः छतिः ॥ ४६ ॥
सा तत्त्वबोधिनीयन्ते सटीकाऽनुदिताऽङ्गिता ।
आनन्दचन्द्रवेदान्तवागीशेन च संस्कृता ॥ ४७ ॥
साऽप्येतत्सूत्रभाष्यीयनिखिलार्थोपयोगिनो ।
यत्रतो दर्शनीयेतीतः परं सममुद्द्रित ॥ ४८ ॥
सा त्वत्र गौरवभिया मूलमात्रैव मुद्रिता ।
तदाद्यानुक्रमणिकास्त्रोकानां दर्शकं विना ॥ ४९ ॥
मूलस्त्रोकार्थमन्देहसन्दोहोद्वाटकुञ्जिका ।
विद्वतिर्दर्शनीया चेत्, का चिन्ता, सा न दुर्लभा ॥ ५० ॥

फोर्ट उद्दलियम् कालेज ॥ }
शकाब्दे १७८५ । } श्रीरामनारायण शर्मणः ।

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनं

निर्धणपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषयः ।

अध्यायाङ्काः । पादाङ्काः ।

सुस्पृष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	१
उपास्य ब्रह्मवाचकास्पृष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पृष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	३
अथक्तादिसन्दिग्धपदमाचाणामेव समन्वयः,	१	४

साङ्घ्रयोगकाणादादिसूतिभिः साङ्घ्रादिप्रयुक्ततर्केष्व वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः,	२	१
साङ्घ्रादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं,	२	२
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च जीवश्रुतीतां परस्परविरोधपरिहारः,	२	३
लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः,	२	४

जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनि- रूपणं,	३	१
पूर्वभागेण त्वं-पदार्थस्य उत्तरभागेण च तत्-पदार्थस्य च शोधनं,	३	२

प्रतिपाद्यविषयाः।		अध्यायाङ्काः। पादाङ्काः।
सगुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मग्नि अपुन-		
रुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणम्, ३	३	
निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतानां चाश्रमवज्ञा-		
दीनां, अन्तरङ्गसाधनभूतानां च शमदमश्ववण-		
मननादीनां निरूपणं, ३	३	४

अवणाद्यादृच्या निर्गुणं, उपासनया सगुणं वा		
ब्रह्म साक्षात् द्वितवतो जीवतः पुण्यपापलेपवि-		
नाशलक्षणाया मुक्तेरभिधानं, ४	४	
मियमाणस्य उल्कान्तिप्रकारदर्शनं, ४	२	
सगुणब्रह्मविदो मृतस्थोत्तरमार्गाभिगमनं ४	३	
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उ-		
त्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थिते-		
निरूपणं, ४	४	४

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्याविषयः ।	स्त्रचाङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।
ब्रह्मणो विचार्यत्वं,	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं,	२	२
ब्रह्मणो वेदकर्त्तव्यं, { १ वर्णकं,	३	३
ब्रह्मणो वेदैकमेयता, } २ वर्णकं,		
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं, { १ वर्णकं,		
वेदान्तानां ब्रह्मण्यवस्तित्वं, } २ वर्णकं, ..	४	४
प्रधानस्य जगल्कर्त्त्वाभावकथनं,	५-११	५
आनन्दमयकोषस्य परमात्मत्वं, { १ वर्णकं,	१२-१६	६
ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं, } २ वर्णकं,		
आदित्यान्तर्गतहिरण्यमयपुरुषस्येश्वरत्वं, ..	२०-२१	७
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं,	२२	८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं, ..	२३	९
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं,	२४-२७	१०
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वं,	२८-३१	११

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण उपास्यत्वं,	३-८	१
ब्रह्मणो जगल्कर्त्त्वं,	८-१०	२
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृदृहागतत्वं,	११-१२	३

प्रतिपाद्यविषयः ।

सूच० अधि०

क्वायजीवान्यदेवान् हिता परब्रह्मण

एवोपास्यत्वं,	१३-१७	४
प्रधानजीवेतरस्यैश्चरस्यैवान्तर्यामिश्रव्यवाच्यत्वं, १८-२०		५
प्रधानजीवै निराकृत्येश्चरस्य भूतयोनित्वं, २१-२३		६
ब्रह्मणो वैश्वानरश्रव्यवाच्यत्वं,	२४-३२	७

उक्ताध्यायस्य त्रिपीयपादे ।

सूचात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केव-

लमोश्चरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वं,	१-७	१
प्राणपरेश्योर्मध्ये परेश्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वं,	८-६	२
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरश्रव्यवाच्यत्वं,	१० १२	३
अपर-परब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एवत्रिमात्रेण प्रणवेन		

थेयत्वं,	१३	४
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये		
ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वं,	१४-१८	५

अक्षिपुरुषत्वेनापाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेश्योः		
परेश्यैव तत्पदवाच्यत्वं,	१६ २१	६

जगत्काशत्वेनोपलब्ध्योः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोः		
चैतन्यस्यैव तत्पदवाच्यत्वं,	२२-२३	७

जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुष-		
शब्देन प्रतिपादनं,	२४-२५	८

देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणं,	२६-३३	९
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन		

शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वदविद्याधिगमः,	३४ ३८	१०
--	-------	----

प्रतिपाद्यविषयः ।

स्त्र॒व० अधि०

प्राणत्वेनाम्नातानां वच्चवायुपरेणानां मध्ये परेणस्यैव

ताटश्श्रागश्शब्दवाच्यत्वं,	३६	११
ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ठ,	४०	१२
ब्रह्मण आकाशश्शब्दवाच्यत्वं,	४१	१३
ब्रह्मणो विज्ञानमयश्शब्दवाच्यत्वं,	४२-४३	१४

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलश्शरीरस्यैवायक्तश्शब्दवाच्यत्वं,	१-७	१
अुतिप्रसितप्रवृत्ति-स्मृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये ताटश्शप्र- वृत्तेरेवाजाश्शब्दवाच्यत्वं,	८-१०	२
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्नानां पञ्चपञ्चजनश्शब्दवाच्यत्वं,	११-१३	३
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाच्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वं,	१४-१५	४
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्वजगत्कर्त- त्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां घोडश्शपुरुषाणां कर्त्तव्यनिराकरणं,	१६-१८	५
संश्यितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव अवण- मननादिविषयीकर्त्तव्यं,	१९-२२	६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,	२३-२७	७
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व- मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनिवतजगत्कारणत्वं, ..	२८	८

इति प्रथमाध्यायस्य समाप्तं ॥ * ॥

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषवाः ।

	सू०	अधि०
साङ्घसृत्या वेदसङ्कोचस्यायुक्तात्वं,	१-२	१
योगसृत्याऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तात्वं,	३	२
वैलक्षण्याख्ययुक्तिदाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वं,	४-११	३
काणादबैद्धादीनां सृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्याना-		
मबाध्यत्वं,	१२	४
भोक्तृभोगभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाधात्वं,	१३	५
ब्रह्मणि मेदाभेदयोर्यवहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च ता-		
त्तिकत्वं,	१४-२०	६
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं खनिलेपत्वं च पश्यतः		
परमेश्वरस्य न हिताहितभागदोषः,	२१-२३	७
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां रुद्धि-		
सम्भावना,	२४-२५	८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्ववस्थापनं, ..	२६	८
ईश्वरस्याश्रीरित्वेऽपि मायावित्वं,	३०-३१	१०
नित्यत्वस्थेश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाशेषजगदुत्पादनं,	३२-३३	११
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य		
जगत् संहरतत्त्वं नैर्देखदोषाभावः,	३४-३६	१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रवृत्तित्वसिद्धिः, ..	३७	१३

~~~~~

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

साङ्घानुमतप्रधानस्य जगद्वेतुत्वखण्डनं, ...	११०	१
असटशेषाद्वेतु काणादव्यान्तस्यास्तित्वं, ...	११	२
परमाणुनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं, ..	१२-१७	३

प्रतिपाद्यविषयः।

सू० अधि०

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमते आकाशस्यानिवृत्कथनं, ...	१-७	१
खरूपवतो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनं, ...	८	२
सद्गुपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वच्च, ...	९	३
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःस्थिः,	१०	४
वेदोक्ततेजोरुपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः, ...	११	५
क्षान्देग्योपनिषदुक्ताजलोत्पन्नस्य पृथिव्यर्थकत्वं, ..	१२	६
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्ति- सिद्धिः, ...	१३	७
लयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं	१४	८
प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां स्थितिक्रमभङ्गः, ..	१५	९
वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भावात्तत्वं, ..	१६	१०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नियत्वं, ..	१७	११
जीवस्याचिद्गुपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्गुपत्वसिद्धिः, ..	१८	१२
जीवस्यागुल्तखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगत्प्रतिपादनं, ..	१९-३२	१३

प्रतिपाद्यविषयः ।		सू. ।	अधि.
जीवस्याकर्त्तव्यनिरसनपूर्वकं तत्काटत्वप्रतिपादनं, ..	३३-३६	१४	
जीवकर्त्तव्यस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वं, ...	४०	१५	
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, ...	४१-४२	१६	
ज्ञापाधिककल्पनैर्जीवेश्योर्जीवानाच्च परस्परं व्यव- हारयवस्था, ...	४३-५३	१७	

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्प- द्दत्वं, ...	१-४	१
इन्द्रियाणमेकादशसङ्गाकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ..	५-६	२
साङ्गसम्मतेन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां परि- च्छिन्नत्वकथनं, ...	७	३
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, ..	८	४
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ...	८-१२	५
प्राणस्य समर्थिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि- की तु तस्यात्मताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ...	१३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, ...	१४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां एयकत्वं, ...	१७-१९	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीश्यैव सर्वशक्तिमन्त्वात् तस्यैव तन्निर्माणत्वं, ...	२०-२२	९

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तं ॥ ३ ॥

साधनाख्यवृत्तीयध्यायस्य प्रथमपादे ।

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

खप्रावद्येमिद्यात्वकधनं	.. ..	१-६	१
सुपुमिस्थानरूपस्य हृत्यश्चब्रह्मण एकत्वस्थापनं, ...	..	७-८	२
खप्रावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्दोधो नापरस्येति, मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ...	..	९	३
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ...	..	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ...	..	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्थावस्तुत्ववस्थापनं, ...	..	३१-३७	७
कर्मफलोत्तर्त्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्त्तव्यं नापूर्वस्येति, ..	..	३८-४९	८

प्रतिपाद्यविषयः ।		सू० ।	अधि०
जीवस्याकर्त्तव्यनिरसनपूर्वकं तत्काटत्वप्रतिपादनं, ..	३३-३६	१४	
जीवकर्त्तव्यस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकलं, ...	४०	१५	
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, ...	४१-४२	१६	
ज्ञापाधिककल्पनैर्जीवेश्वरोर्जीवानाच्च परस्परं व्यव- हारयत्वस्या, ...	४३-५३	१७	

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्त- ब्लं, ...	१-४	१
इन्द्रियाणामेकादशसङ्गाकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ..	५-६	२
साङ्गसम्मतेन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां परि- च्छिन्नत्वकथनं, ...	७	३
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्तित्वसमाधानं, ..	८	४
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ...	९-१२	५
प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि- की तु तस्यात्मताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ...	१३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, ...	१४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां एषकलं, ...	१७-१९	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीश्वर्यैव सर्वशक्तिमन्त्वात् तस्यैव तन्निर्माटत्वं, ...	२०-२२	९

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तं ॥ * ॥

साधनाख्यद्वितीयध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपादविषयः ।

सू० अधि०

जीवस्य भाविश्शीरबीजरूपसूक्ष्माभूतवेष्टितस्यैवेतो

गमनं..	१-७	१
कर्मान्तरैः सानुश्यस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणं, ..	८-११	२
पापिनां याम्यलोकगमनं, ...	१२-२१	३
चवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वं, ...	२२	४
खर्गादवतरणकाले खर्ग-दृष्टि-एथिवी-पुरुष-योषित्यु क्रमश्चो जनिष्यतो जीवस्य खर्गे दृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेपु च जन्मनि विलम्ब इति, ..	२३	५
सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किन्तु संश्लेषमात्रमिति, २४-२७	६	

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

खप्रदष्टेर्मिथ्यात्वकथनं	१-६	१
सुपुस्तिस्थानरूपस्य हृतस्थव्रक्षण एकत्वस्थापनं, ...	७-८	२
खप्रावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्दोधो नापरस्येति,	९	३
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ...	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ...	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ...	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्थावस्तुत्वव्यवस्थापनं, ...	३१-३७	७
कर्मफलोत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्ट्तव्यं नापूर्वस्येति, ..	३८-४१	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू. अधि०

क्वान्दोग्यद्वहदारण्कशुत्त्रक्षेयोः पञ्चामिविद्योपास-

नयोः विध्युषानफलसाम्बेनैकत्वं, ... १४ १

गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ... ५ २

क्वान्दोग्यकारत्वशाखयोरुद्गीयविद्याभेदकायनं, .. ६-८ ३

ब्रह्मद्वयेहतुलेनाक्षरोद्गीययोरेकत्वसम्पादनं, ... ६ ४

वशिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वं, ... १० ५

व्यानन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन

सर्वशाखाषु समानत्वात् व्यवस्थापकविधभावाच्च

तेषामुपसंहर्तव्यत्वं, ... ११-१३ ६

पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात् ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु-

ष्ट्यैव वेद्यत्वं, ... १४-१५ ७

ईश्वरस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वं न विसाज इति, ... १६-१७ ८

काग्वक्वान्दोग्यषष्ठयोर्द्वयोर्वस्त्रेकत्वं, ... १८ ९

प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्रतावुद्घाचमन-

योः अनग्रतावुद्गेरेव विधेयत्वं, ... १६ १०

काग्वानाममिरहस्यब्राह्मणद्वहदारण्कयोः पठितायाः

शाणिल्यविद्याया एकविधात्वं, ... २०-२२ ११

अहरित्यादित्यगतस्याहस्रित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुष-

स्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्मामविशेषस्य युक्तत्वं, .. २३ १२

विद्यैकत्वाभावात् समृत्यादीनां गुणानां शाणिल्य-

विद्यादिपु अनुपसंहार्यत्वं २४ १३

तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्तं २५ १४

वेदमन्त्वप्रवग्न्यादीनां विद्यानङ्गत्वं, ... २६ १५

प्रतिपाद्यविपश्चः।

सू० अधि०

अर्थवादत्वेन पापपुण्योरूपाय-	{ १ वर्णकं	२७-२८	१६
नस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वं,			
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थकत्व-	{ २ वर्णकं	२८-३०	१७
मेव न चालनार्थकत्वं, ..			
मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात् द्विते	{ ३ वर्णकं	३१	१८
सुदृढतदुष्कृतक्षयः, ...			
उपासकस्यैवार्चिरादिमर्गी न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था,	२८-३०	१७	
सर्वास्त्रपासनासु उत्तरमार्गविधानं, ...	३१	१८	
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिनियता न तु पात्रिकीयस्य प्रति-			
पादनम्, ...	३२	१९	
आत्मस्त्रूपलक्षकाणां निषेधानां परस्परोपसंहर्त-			
यत्वम्, ...	३३	२०	
ऋतं पिवन्ताविति हा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वैद्य-			
कत्वम्, ...	३४	२१	
एकशाखास्थयोः उषस्तकहोलयोर्ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यप्रति-			
पादनम्, ...	३५-३६	२२	
उपासनार्थं एथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्, ...	३७	२३	
सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्, ...	३८	२४	
दहराकाशहार्दाकाशयोरूपसंहर्तव्यत्वम्, ...	३९	२५	
उपासकस्य भोजने प्राणाङ्गतिलोपापत्तिः, ...	४०-४१	२६	
उद्दीयकर्माङ्गीभृतदेवतोपासनाया अनियतत्वं, ..	४२	२७	
संवर्गविद्योक्ताधिदैववाक्यध्यत्मप्राणयोरनुचित्तनस्य			
एथक्त्वम्, ...	४३	२८	
मनस्त्विदादीनां स्ततत्त्वविद्यात्वस्त्रीकारः, ...	४४-५२	२६	
भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्यस्यात्मत्वप्रतिपा-			
दनम्, ...	५३-५४	३०	

प्रतिपाद्यविषयः ।

स्तु अधिः

ऐतरेयगतोक्थीपासनायां एथिवादिद्वष्टे: कौशीत-		
क्यामपि समानत्वं, ...	५५-५६	३१
विराङ्गुपवैश्वानरस्य छत्क्षस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदंशस्येति	५७	३२
अनुष्ठातव्य-शाणिल्ल्यदहरादिविद्यानां वेदव्रच्छभिन्न-		
त्वेन भिन्नत्वं, ...	५८	३३
आत्मनः सगुणोपासनायां एकस्य इयोर्बद्धनाच्च उपास-		
नानां वैकल्पिकनियमक्यनं, ...	५९	३४
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं,	६०	३५
विकल्पसमुच्चययोर्याथाकाम्यं, ...	६१-६६	३६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थेपादे ।

आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न क्रत्वर्थत्वं, ...	१-१७	१
ऊर्जरेतोरूपाश्रमाणामस्तित्ववस्थापनं, } १ वर्णकं लोककामिनामाश्रमिणां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, } २ वर्णकं	१८-२०	२
उद्दीघावयवस्थोऽन्नारस्य धीयत्वं, ...	२१-२२	३
आपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावक्त्वं, ...	२३-२४	४
आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्, ...	२५	५
विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्, ...	२६-२७	६
आपदि सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं	२८-३१	७
विद्यार्थानामाश्रमधर्माणाच्च यज्ञादीनां सङ्कटनुष्ठानं,	३२-३५	८
अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावनम्, ...	३६-३८	९
आश्रमिणामवर्दोहाभावनिरूपणम्, ...	४०	१०

प्रतिपाद्यविषयः।	सू०	अधि०
भष्टोर्ध्वरतसः प्रायस्चित्तसद्वावः,..	४१	४२
भष्टोर्ध्वरेतसः प्रायस्चित्तस्य आमुग्निकशुद्धिजनकत्वं		१२
तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हतत्त्वं,..	४३	१२
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्, ...	४४-४६	१३
मौनस्य विधेयत्वम्, ...	४७-४८	१४
बाल्यस्य भावशुद्धित्वं न वयःकामचारोभयत्वम्, ..	५०	१५
इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः		
पाद्धिकत्वम्, ...	५१	१६
सालोक्यादिमुक्तीनां जन्मत्वेन सातिशयत्वं निर्वाणमु-		
क्तोत्त्वं निरतिशयत्वम्, ...	५२	१७

इति छत्रोयाध्यायस्य समाप्तं ॥ * ॥

फलाख्यचतुर्थपादस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपादविषयः ।

	सू०	अधि०
अवणादीनामावर्तनीयत्वम्, ...	१-२	१
ज्ञात्वा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ग्राह्यत्वम्, ...	३	२
प्रतीकेऽहन्त्याभावः, ...	४	३
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधियः कर्त्यत्वम्, ...	५	४
कर्माङ्गेष्वादित्यादिट्ठीनां कर्त्यत्वम्, ...	६	५
उपासनायामासनस्य नियतत्वम्, ...	७-१०	६
धानसाधनस्यैकाग्रस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-		
नियमः, ...	११	७
उपास्तीनामामरणमावृत्तिः, ...	१२	८
ज्ञानिनः पापलेपाभावः, ...	१३	९
ज्ञानिनः पुण्यलेपाभावः, ...	१४	१०
सञ्चितयोरिवारब्ययोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये वि-		
नाशभावः, ...	१५	११
अग्निहोत्रादिनियकर्मणो विद्योपयोग्यशस्याविनाशः, ..	१६-१७	१२
सोपासनस्य निरुपासनस्य च नियकर्मणो तारतम्येन		
विद्यासाधनत्वम्, ...	१८	१३
अधिकारिणां मुक्तिसङ्घावः, ...	१९	१४

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण, ...	१-२	१
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः, ...	३	२

प्रतिपाद्यविषयः ।

स्त्र० अधि०

प्राणस्य जीवे लयान्तं रुनभूतेषु लयः, ...	४-६	३
ज्ञान्यज्ञानिनोरुल्कान्तेरपि साभ्यं, ...	७	४
तेजप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या लयः, ..	८-११	५
देहादेव प्राणोल्कान्तेर्निषेधः, ...	१२-१४	५
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः, ..	१५	७
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः ..	१६	८
उपासकस्योल्कान्तेर्विशेषवत्त्वं, ...	१७	६
निश्चायामपि मृतानां रस्मिप्राप्तिः, ...	१८-१९	१०
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः, ..	२०-२१	११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्, ...	१	१
संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सन्निवेशयि- तव्यौ, ...	२	२
वरुणादीनां सन्निवेशादर्चिरादिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,	३	३
अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वं, ...	४-६	४
उत्तरमार्गेण कार्यत्रह्यगमनं, ...	७-१३	५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाऽपापनं, ...	१५-१६	६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

सुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वं, ...	१-३	१
सुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वं, ...	४	२

प्रतिपाद्यविषयः ।	स्त्र० अधि०
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे,	५-७ ३
अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्य-	
वस्तुनां हृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुलं, ...	८-६ ४
एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छकत्वं, ..	१०-१४ ५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, ...	१५-१६ ६
ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत् हृष्टौ स्वातन्त्र्यभा-	
वेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, ...	१७-२२ ७

इति चतुर्थध्यायस्य समाप्तम् ॥ ४४ ॥

शुद्धिपत्रं।

प्रष्ठांकः	पंक्त्यंकः	आग्रहं	राइं
१६८	५	प्रपञ्चयिष्यते न	प्रपञ्चयिष्यते न
.. . . १३	.. . . .	खात्वा	खात्वा
१०१	१०	वन्	वन्
१०२	२२	ज्योतिष्ठोमे	ज्योतिष्ठोमे
१०३	१८	विप्रलिप्तुर्इष्ट	विप्रलिप्तुर्इष्ट
१३५	१३	बज्जकत्वा	बज्जकत्वा
१३६	२२	आनन्दमयो	आनन्दमयो
१२५	६	वाञ्छनस	वाञ्छनस
१४७	५	मर्यादालं	मर्यादालं
.. . . १४	.. . . .	शत उपासीत	शतुपासीत
१४८	८	ग्रहीतव्यं	ग्रहीतव्यं
१५६	१६	कारणं	कारणं
१६०	१३	रागादिभिः	रागादिभिः
१६५	२७	प्रव्यक्त्रत्वा	प्रव्यग्नत्वा
१६३	११	पुनरयं	पुनरयं
१७६	६	तत्त्वमस्य ह	तत्त्वमस्य ह
१८०	१८	पिवत्	पिवत्
१८३	१०	द्रष्टव्य	द्रष्टव्य
१६७	७	द्रष्टा	द्रष्टा
२०५	७	दिवो	दिवो
२१६	२२	नेतव्यमितिवाह	नेतव्यमितिवाह

•

ॐ नमो गणेशाय ।

यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदं ।
 तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजावरमनन्तसुखाकृतिं ॥ १ ॥
 श्रीगौर्या सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
 प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनवं श्रीदुर्गिण्ठुण्डासिना ।
 वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात् परं
 नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवं ॥ २ ॥
 यत्कपालवमाचेण मूको भवति पण्डितः ।
 वेदशास्त्ररीरान्तां वाणीं वीणाकरामजे ॥ ३ ॥
 कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपञ्च-
 श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्थलब्धात्मबोधैः ।
 श्रीमहोपालगीर्भिः प्रकटितपरमादैतभाषास्मिताऽस्य
 श्रीमहोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वतोऽहं यथालिः ॥ ४ ॥
 श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूचकातच्च वच्चि ।
 श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालवन्धच्छिदमभ्युपायं ॥ ५ ॥
 विस्तृतयश्चवीक्षायामलसं यस्य मानसं ।
 व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभामिधा ॥ ६ ॥
 श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमास्रुयात् ।
 इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथोदकं यथा ॥ ७ ॥
 यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
 सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयं ॥ ८ ॥

इह खलु “साधायोऽथेतद्य” इति निवाधयनविधिनाऽधीतसाङ्गसाधाये “तद्विजज्ञासस्य” “सोऽन्वेष्यत्यः स विजज्ञासितव्यः” “आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इति अवग्नविधिरुपलभ्यते । तस्यार्थः । अमृतत्वकामेनादैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति । तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थादेवा*त्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः । तत्र कस्त्रिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्तान्तोऽस्य अवग्नविधेः को विषयः ? किं फलं ? कोऽधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् वादरायणस्तदनुबन्धचतुष्ययं अवणात्मकशास्त्रारम्प्रयोजकं न्यायेन निर्षेतुमिदं सूत्रं रचयाद्वकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यं । तथा “इह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुच पुण्यचितो लोकः क्षीयत” इति श्रुत्या “यत् क्रतकं तदनित्यं” इति न्यायवत्या “न जायते नियते वा विपस्त्रित्” “यो वै भूमा तदमृतमन्यदार्त्तं” इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा निवस्तोऽन्यदनिवभिति विवेको लभ्यते । कर्मणा क्षयादिना चितः सम्पादितः सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विपस्त्रित् निवज्ञानस्त्रूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाद्वास्त्यक्ततः क्षतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानिवत्वेन निष्पत्य । अक्षतो मोक्षः क्षतेन कर्मणा नात्तीति । कर्मतत्फलेभ्यः वैराग्यं प्राप्तवानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उपरतस्तितिच्छुः समाहितः अङ्गावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्डपाठः । उपरतिः सन्ध्यासः । “न च पुनरावर्त्तत” इति सवयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य निवलश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यं । यथा “एता रात्रीरूपयन्तीति” रात्रिसत्रविधी प्रतितिष्ठन्तीर्थवादस्यप्रतिष्ठा कामस्तद्वत् । तथा “श्रोतव्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रक्षयर्थो विचारो विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुं । “आत्मा द्रष्टव्य”

* अर्धाङ्गिना इति ७३५ संख्याक पुस्तकपाठः ।

इत्यदैतात्मदर्शनमुद्दिश्य “श्रोतव्य” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षादर्शनहेतुः अप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन । प्रमाणस्वादैतात्मनि वेदान्ता एव । “तन्वौपनिषदं पुरुषं” “वेदान्त-विज्ञानसुनिच्छितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानास्त्र प्रत्यग्ब्रह्मैकं विषयः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मासि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानदारा मुक्तिः “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा सम्बोध्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णयकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यग्भिन्नं न वा ? किं मुक्तिः सर्गादिवत् लोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः । तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपद्माधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकं । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः । “अधिकार्यादीनामागमिकत्वे उपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रं” इति । येषां मते अवग्ने विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापत्ति इत्यलं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य अवग्नविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्यापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेत्वनुबन्धनिर्णयकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्त्रैः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “ऐतदात्ममिदं सर्वं” “तत् सर्वं” “स आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादिस्पृष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्त्रैः पादसङ्गतिः । एवं सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णयकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्वादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूपहनीया । प्रमेयच्च वृत्त्वशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्पृष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयठतीययोरस्पृष्टब्रह्मलिङ्गानां । चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्रायस्यान्नाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमारभ्यते । “श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः । तत् किमारब्ध्यं न वेति विषयप्रयोजनसम-

वासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदयाहिप्रब्रह्मेण कर्त्त-
त्वाकर्त्तत्वादिविरुद्धर्मवच्चलिङ्गकानुमानेन च विशेषेन ब्रह्मात्मनो-
रैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यवन्यस्य ज्ञानान्विटत्तिरूपफलासम्भ-
वाद्वारमणीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र
अवग्निविधिसंमानार्थत्वाय “कर्त्तव्या” इति पदमध्याहर्त्तव्यं । अध्याहतत्त्व
भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रब्रह्मार्थयोर्ज्ञा-
नेच्छयोः कर्त्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहस्तक्षणयोचते ।
प्रब्रह्मयेनेच्छासाध्यो विचारो जहस्तक्षणया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय वि-
चारः कर्त्तव्य” इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य खतः फल-
त्वायोगात् प्रमाणत्वकर्त्तत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्त्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यं ।
तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्विटत्त्वयोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्ध-
स्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितं । तत्र शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवच्चसिद्धि-
हेतुः । तथा हि शास्त्रमारब्धव्यं विषयप्रयोजनवच्चाद् भोजनादिवत् ।
शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् “रज्जुरियं” इत्यादि-
वाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्तीध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजन-
सिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभमनिवृत्तिं फलं रूचयन्
जीवब्रह्मणेरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादन्यत्र भमानि-
वत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्तीध्यासाश्रयत्वात्, यदित्यं
तत्त्वाय यथा शुक्तयमिति इदमेष इति । विषयसिद्धिहेतुरथास इत्येवं
विषयप्रयोजनवच्चास्त्रमारब्धमणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेऽपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलं । सिद्धान्ते
ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वे मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यतारूपश्रौतार्थ-
न्यथानुपपत्त्यादर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनवच्चमुपेह्वातत्वात् तत्सि-
द्धिहेतुव्यासाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यं प्रथमं वर्षयति “युस्मदस्मत्प्रव्य-
यगोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थास्यर्थित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति
निरस्तं । आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ।

यत्तु मङ्गलाचरणभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति । तत्र । सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवर-
हितस्य विज्ञानघनप्रब्रह्मर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्देषब्रह्मत्वादिदं
भाष्यं याख्येयं ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युग्मदस्मत् प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयेणास्तमः प्रकाशवद् वि-

लोके शुक्ताविदं रजतमिति भमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधि-
ष्टानसामान्यारैष्विशेषयोरैक्यप्रमाहितसंखारजन्यो दृष्टु इति । अ-
चाप्यात्मन्यनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वे प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनो-
र्बास्त्वैक्यमपेक्षते, न हि तदक्षिति । तथा हि चात्मानात्मानावैक्यशून्यौ
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं
वस्तुतः प्रतीतिरो व्यवहारतस्य साधयति ॥ युग्मदस्मत् प्रत्ययगोचरयो-
रिति ॥ न च “प्रत्ययोत्तरपदयोऽच” इति [पा०७पा०८] सूत्रेण “प्रत्यये
चोत्तरपदे च परतो युग्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशै स्तु” इति वि-
धानात् “तदोयं मदोयं त्वत्पुचो मत्पुच” इतिवत् “तन्मत् प्रत्यय-
गोचरयोः” इति स्यादिति वाच्यं । “त्वमावेकवचने” [पा० ७पा०८] इत्येकवचनाधिकारात् । अत्र च युग्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावाद-
नात्मनां युग्मदर्थानां बज्जलादस्मदर्थचैतन्यस्याप्यपाधितो बज्जलात् ।

नन्देवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः? न च “यूयमिति प्रत्ययो
युग्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत् प्रत्ययस्तद्वोचरयोरिति विग्रह”
इति वाच्यं । शब्दसाधुलेप्यर्थासाधुत्वात् । न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो
यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् । न । गोचरपदस्य योग्यतापर-
त्वात् । चिदात्मा तावदस्मत् प्रत्यययोग्यः । तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्ति-
फलभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत् प्रत्ययविषयत्वा-
दिति भाष्योक्तेच्च । यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः
सकाशादत्यन्तमेदसिद्ध्यर्थं युग्मत् प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

चास्मश्चीचरणास्तु टोकायोजनायामेवमाङ्गः । “सम्बोध्यचेतनो
युग्मत् पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्यचेतनोऽस्मत् पदवाच्यः, तथा च यु-
ग्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः
“युग्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्ययोर्वाचावाविति” [पा०८पा०९]
सूत्रासाङ्क्षयप्रसङ्गात् अत्र शब्दलक्षकयोरिति चिन्मात्रजडमात्रलक्ष-
कयोरपि न त्वमादेशो लक्षकत्वाविशेषादिति । यदि तयोः शब्दबो-
धकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये

रुद्धस्खभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ मिद्यायां तद्धर्माणामपि

युग्मत्पदेन युग्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोगः परागर्थो लक्ष्यते, अस्मच्छब्दज-
न्यप्रत्यययोगः प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि
बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकृत्प्रत्ययकृत्योरेव लक्ष्यतावच्छे-
दकत्वं न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यं । पराकृतीचोर्विरो-
धस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यतात् । अत एवेदमस्त-
प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपोदंशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बङ्गशः
“इमे वयमास्त्वे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगद-
र्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युग्मच्छब्दः प्रयुक्तः । इदंशब्दप्रयोगे
विरोधास्फर्त्तेः । एतेन चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः “अभ-
हितं पूर्वमिति न्यायात्” “त्वदादीनि सर्वंनिविमिति” [पा०१॥२७२]
सूचेण विहित एकश्चेष्ट्व स्यादिति निरस्तं । “युग्मदस्मदोरिति” सूच
इवाचापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकश्चेष्ट्वे विवक्षितविरोधा-
स्फर्त्तेच्च । उद्भास्तु “युग्मदर्थादनात्मनो निष्कृत्य शुद्धस्य चिङ्गातोर-
धीरोपापवादन्यायेन यहणं द्योतयितुमादौ युग्मद्यहणं” इत्याज्ञः ।
तत्र युग्मदस्तपदार्थाभ्यां पराकृत्प्रत्ययेनात्मानात्मनोर्वस्तुते विरोध
उक्तः ॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्का-
रादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाश-
तया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युग्मदर्थः प्रत्य-
गात्मतिरस्कारेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्वमात्म-
प्रविलापेन “वहं ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति चिधा विरोधः स्फुटी-
कृतः । युग्मचास्त्व युग्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति
युग्मदस्तप्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्खभावयोरितरेतरभावो
अत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्यः । ऐक्यासम-
वेऽपि शुल्को घट इतिवक्त्तादात्म्यं किं न स्यादिव्यत आह ॥ विषयविष-
यिणोरिति ॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्यादीपघटयोरिति न तादात्म्य-
मिति भावः । युग्मदस्मदी पराकृत्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययस्त गोचर-
स्त्रिति विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यकृ-
प्राग्भावे चिदचित्तं हेतुरुक्तः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरिति ।

सुतरानितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि

चनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्तं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाचित्तं वाचं । अचित्ते
खेख सेन ग्रहस्य कर्मकर्त्तव्यविदेनासम्बवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ।
यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्षण्यक्षेन चिद-
चित्तेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य
वानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाथ्यासाभावेऽपि तद्भर्माणां चेतन्य-
सुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाथ्यासेऽस्त्वित्यत आह ॥ तद्भर्माणा-
मपीति ॥ तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्भर्मास्तेषामपि इतरेतरभावानु-
पपत्तिः । इतरत्वं धर्मान्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुप-
पत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विनाधर्माणां विनिमयेऽप्ति ।
स्फटिके लौहितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्गः । असङ्गात्मधर्मिणः
केनाऽप्यसंसर्गाद्भर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्य इत्यभिप्रेक्षेत्रं ॥
सुतरानिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्भर्मसंसर्गस्य चाभावे
ऽप्यथासः किं न स्यादित्यत आह ॥ इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादा-
त्म्यादभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंखारस्याध्यासहेतोर-
भावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्यथः । मिथ्याशब्दे इर्थः,
अपक्षववचनः अनिर्वचनीयतावचनच्छेति । अत्र चायक्षवार्थः । ननु
कुत्र कस्याध्यासेऽपङ्गूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्भर्माणां अनात्मन्या-
त्मतद्भर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह ॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥
अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्धादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेच-
यति ॥ विषयिणीति ॥ बुद्धादिसाक्षिणीत्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः ॥ चिदा-
त्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः ॥ युग्मत्प्रत्ययगो-
चरस्येति ॥ त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वहमिति भास-
मानबुद्धादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह ॥ विषयस्येति ॥ साक्षिभा-
ष्यस्येत्यर्थः । साक्षिभाष्यत्वरूपलक्षणयोगाद् बुद्धादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं
न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं
प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्मीति यवहारगोचरत्वं चौक्तं तदसिङ्गं, अह-
मिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदित्याशङ्क्याह ॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर
इति ॥ असच्चासौ प्रत्ययच्चासौ गोचरस्त्रियर्थः । अहंरूपत्तिय-

चिदात्मके युग्मत्रययगोचरस्य विषयस्य तद्गुर्माणां चाध्यासः ।

श्शस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु पच्चे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्षादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं “अनुभवामि” इति पूर्ववत्त्वात् अहङ्कारवदित्यत आह ॥ विषयिणीति ॥ वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः । पच्चे तदसिद्धेः । नान्यः । दृष्टान्ते तदैकत्यादिति भावः । “देहं जानामि” इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माहङ्कारयोरप्यधासः स्यादित्यत आह ॥ चिदात्मक इति ॥ तयोर्जात्यात्मत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडात्मा-हङ्कारादेनाध्यास इति भावः । “अहं” इति भास्यत्वादात्मवदहङ्कारस्यापि प्रत्यक्षादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्राद्यसिद्धिरित्याशङ्काह ॥ युग्मदिति ॥ अहंदत्तिभास्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्मत्वविदोधात्, चिङ्गास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो बुद्धादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्षेऽपि पराक्रादिकं मुख्यमेवेति भावः । युग्मत् पराकृतच्चासौ प्रतीयत इति प्रत्ययच्चासौ कर्तृत्वादित्यवहारगोचरस्य तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह ॥ विषयस्येति ॥ विज्ञवन्यने । विषिणोति बधाति इति विषयस्तस्येत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्गुर्माध्यासो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्गुर्माध्यासः किं न स्यात्? “अहं स्फुरामि” “सुखी” इत्याद्यनुभवादित्याशङ्काह ॥ तदिपर्ययेणेति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्यभावच्छैतन्यं, इत्यमभावे लक्षीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्गुर्माणां योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तं अध्याससामग्न्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वास्ति । निरवयवनिर्गुणस्यप्रकाशात्मनिर्गुणावयवसाद-श्शस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ।

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्गुर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते । बद्धिवत्यभियक्तां चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभियक्तां स्फुरणं । शुभकर्मजन्यदत्तिभक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वयपदेशः । तदुक्तं ठोकायां “आनन्दो विषयानुभवो नियत्वच्छेति सन्ति धर्मां अप्यक्तेऽपि चैतन्यात् एथगिवावभासन्त” इति । अतो

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्त्माणाच्च विषयेऽध्यामो मिथ्येति
भवितुं युक्तं । तथाप्यन्यस्मिन्नन्यात्मकतामन्यान्यधर्मांश्चा-
ध्येतरेतरा*विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि-

निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहङ्करोमि” इति प्रतीतेर्थस्य चाध्यासत्त्वायो-
गात् प्रमात्रं । “अहं नर इति सामानाधिकरणस्य गौणत्वमिति”
मतमाख्येयं । तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्तर्भृत्यिरुपफलासम्भ-
वाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोर्गेन विषयासमवात् शास्त्रं नार-
भमणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यं । युक्तं ग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं
सूचयति । तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानादा कार-
णाभावादा? आद्य इष्ट इत्याह ॥ तथापीति ॥ एतदनुरोधादादौ
यद्यपीति पठितव्यं । अध्यासस्यासङ्गस्प्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्घार इति
भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ अयमिति ॥ “अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहं” इति
प्रत्यक्षानुभवादथासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रत्यक्षं कर्त्तवादौ
प्रमेति वाच्यं । अपौरुषेयतया निर्देषिणोपक्रमादिलिङ्गादधृततात् प्र-
यग च “तत्त्वमस्यादि” वाक्येनाकर्त्तव्याबोधनेनास्य भमत्वनिष्ठयात् ।
न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवा-
दप्रसङ्गात् । “मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमश्शीर”
इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः । “तस्मादिदं रजतं” इति वत् सामा-
नाधिकरणस्य प्रत्यक्षस्य भमत्वशङ्काकलङ्घितस्य नागमात् प्रावल्यमित्या-
ख्येयं । किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्वं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीवत्वं वा?
आद्ये न प्रावल्यं । ज्येष्ठस्यापि रजतभमस्य पञ्चाङ्गाविना शक्तिज्ञानेन
बाधदर्शनात् । न द्वितीयः । आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धयव-
हारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्यावहारिक-
प्रामाण्यस्योपजीवत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेत्तित्वादनपेत्तिंश्च-
स्यागमेन बाधसंभवादिति ।

यत् त्वं क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविकलहेतुत्ववत्
“तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त” इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञान-

* विवेकेनात्यन्तविविक्तयोः मुः पु० पाठः ।

मित्तः सत्यानृते मिथुनोक्त्याहमिदं समेदमिति नैसर्गिकोऽयं

ग्निवृत्तिसम्बवादध्यासव एवं वर्यमिति तत्र । ज्ञानमाचनिवर्त्तस्य क्षापि सत्यत्वादश्वनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्यदश्वनाच्च, अयोग्यतानिच्छये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानाग्निवृत्तिश्रुतर्बोधकत्वायोगात् । न च सेतुदश्वनात् सत्यस्य पापस्य नाशदश्वनाश्वायोग्यतानिच्छय इति वाच्यं । तस्य अद्वानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्वत्वात्, बन्धस्य च “नान्यः पञ्चा” इति श्रुत्या ज्ञानमाचाग्निवृत्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्तत्वनिर्बोधार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयं । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्तस्य किं नाम सत्यत्वं? न तावदज्ञानाजन्यत्वं । “मायान्तु प्रकृतिं” इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैकात् । नापि खाधिष्ठाने खाभावशून्यत्वं । “बस्युलं” इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् । नापि ब्रह्मवद्वाधायोग्यत्वं ज्ञानाग्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं । तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागत*मध्यस्तत्वं । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वद्वारत्वत् । न च तदनन्यत्वाधिकरणे तस्य वर्णनात् पैनरुक्तं । तत्रोक्ताध्यासस्येव प्रवृत्यज्ञविषयादिसिद्धार्थमादौ स्मार्यमाण्डत्वादिति दिक् । अध्यासं देधा दश्वयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोकते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः तदिष्ययो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥ जाग्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मानो तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यासत्वं तदिदमर्थयोः कालभेदेन काल्यतभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इति वक्तुमत्यन्तेयुक्तं । न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्मांश्चेति” वर्यमिति वाच्यं । अन्यत्वादीनामिन्नियधर्माणां धर्मध्यासास्फुटत्वे अप्यन्योऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्थादित्याशङ्काह ॥ सत्यानृते मिथुनोक्त्येति ॥ सत्यमनिदं चैतन्यं, तस्यानात्मनि संसर्गमाचाध्यासो न खरू-

* सत्यत्वमित्याध्यस्तत्वमिति १६६ सं० पुस्तकपाठः ।

पस्य । अन्तं युग्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरण-
मध्यास इति न शून्यतेवर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽथस्य मिथु-
नीक्रम्येति पूर्वकालत्ववाचि “त्वा” प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कर्थं प्रयोग इति
चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति
संखारदारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पृष्ट-
यति ॥ नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽना-
दिरिवर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथम-
नादित्वमिति चेत्? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया
व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् ।
एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संखारस्य निमित्तस्य नैस-
र्गिकपदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाजन्य एव संखारो हेतुरिति वाच्यं
ज्ञावत्वेन पूर्वानुभवजन्यसंखारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसं-
खारोऽस्तीति सिद्धं । अध्यासस्योपादानमाह ॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त
इति ॥ मिथ्या च तदज्ञानस्य मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स
तन्निमित्तस्तदुपादान इत्वर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्म-
तत्त्वावरक्तया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्त्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संखार-
कालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति योत्तियितुं नि-
मित्तपदं । खप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संखारादिसामग्र्यभा-
वात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डले पेचका-
नुभवसिङ्कान्धकारवत् “अहमज्ञ” इत्यनुभवसिङ्कमज्ञानं दुरपक्षवं
कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात् निवस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाचेति ।
यदा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । मिथ्यात्वे
सति साक्षात्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनेत्तम् ।
ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षात्निवर्त्त्यत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सती-
त्युक्तं । अज्ञाननिवर्त्तिदारा ज्ञाननिवर्त्त्यत्वन्येऽतिव्याप्तिनिरासार्थं सा-
क्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा लक्षणं । ब्रह्मनिरासार्थं
मिथ्यात्वमिति । मदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः समन्व-
निरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति अध्यासं ब्रह्मितुमभिलपति ॥
अहमिदं ममेदमिति ॥ अध्यात्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽप्या-
सः । न चाधिष्ठानरोप्यांशदयानुपलभात् नायमध्यास इति वाच्यं ।

लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति ? उच्यते । सृति-

“अयोदहति” इतिवत् “अहमुपलभ” इति दक्टश्यांश्योरुपलभात् । इदं पदेन भोग्यः संघात उच्यते । “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहं” इति तादात्माध्यासो दर्शितः । “ममेदं श्रीरं” इति संसर्गाध्यासः ॥

ननु देहात्मनोस्तादात्मयमेव संसर्गं इति चेत् । सत्यं । सत्तैके सति मिथोऽभेदस्तादात्मयं । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्यैक्यांश्यभानं “ममेदमिति” भेदांश्यरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं सामग्रोसत्त्वादनुभवसत्त्वाद-ध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैके विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाव्यतात् पर्यायं । एवत्थ सूचेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तज्जेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणे: साधयितुं लक्षणं एच्छति ॥ आहेति ॥ किंलक्षणकोऽथास इत्याह पूर्व-वादीवर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्संयप्रधानत्वेन वादकथात्वयोत्तरार्थं आहेति परोक्तिः । “आहेत्यादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यन्तं” प्राग-ध्यासलक्षणपरं भाव्यं तदारभ्य संभावनापरं । “तमेतमविद्याख्यं” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रव्यक्त” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह ॥ उच्यते स्मृतिरूप इति ॥ अध्यास इत्यनुषङ्कः । अत्र परत्राभास इत्येव लक्षणं । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं । तथाहि अवभास्यत इत्यवभासो रजतार्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्मनाभावत्वं तद्वच्चं वा ? तथा चैकावच्छेदेन खसंख्यमाने खात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदत्थ साधनाद्यध्याससाधारणं लक्षणं । संयोगेऽतियासिनिरासाय एकावच्छेदेनेति । संयोगस्य खसंख्यमाने दृक्ते खात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि खसात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्तियासिः । पूर्वं खाभाववति भूतले पञ्चादानीतो घटो भातीनि घटेऽतियासिनिरासाय खसंख्यमान इति पदं । तेनावभासकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतत्त्वाच्चते इति नातियासिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतियासिवारणाय खात्यन्ताभाववतीति पदं । शुक्ताविदल्पावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नात्यासिः । नन्वस्य लक्षणस्यासम्भवः शुक्तो रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । त च सर्व्यमाणसत्यर-

रूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् “अन्यत्रान्यधर्माध्यास”

जतस्यैव परत्र शुक्तात्रवभास्यत्वेनाध्यस्तल्लोक्तिरिति वाचं अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्वत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्थते इति स्मृतिः सत्यरजतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्थमाणसदृश इत्थर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्थमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथातिरित्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं दर्शनं संखारदारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संखारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्थमाणारोप्ययोः^१ सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोप्ययोः संखारजन्यत्वात् । न च संखारजन्यत्वादारोप्यस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाचं दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संखारमात्रजन्यत्वाभावात् । अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहं इत्याराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगाजाभावात् । एवच्च दोषसंप्रयोगसंखारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तोति परत्र परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितं । अन्ये तु “ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्याध्याससलक्षणमुक्तं” इत्याज्जः । अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मर्थमाणसदृशः” सादृश्यच्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोप्ययोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादिः पूर्वदृष्टत्वाभावात्; तथाच प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तं; परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव; तत्र स्मर्थमाणगङ्गादावभिनवयटे चातियासिनिरासाय प्रमाणेत्रादिपदद्वयं” इत्याज्जः । तत्रार्थाध्यासे स्मर्थमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयं इति संक्षेपः । ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्काधिष्ठानारोप्यसरूपविवादेऽपि “परत्र परावभास” इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतत्त्वसिद्धान्त इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथात्मख्यातिवादिनोर्मतमाह ॥ तं केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूपादेरथ्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु वाङ्मृशुक्त्यादौ बुद्धिरूपा-

इति वदन्ति । केचिच्चु “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिवन्धनो भ्रम” इति । अन्ये तु “यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत” इति । सर्वथापि लन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः “शूक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्” इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विष-

त्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य वह्निर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः । आख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोकसिद्धस्तयोरर्थयोल्लद्वियोच्च भेदायहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूपमिति विशिष्टयवहार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टयवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभान्ते: स्त्रीकार्यत्वात् परत्र परावभाससम्मतिरिति भावः । शून्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्रादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरोतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्वावस्तस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । रतेषु मतेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातित्वादिप्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जडातीत्यर्थः । शुक्रावपरोक्तस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वे प्रत्यक्त्वायोगात् शुक्रौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्मेवेति भावः । आरोप्यमिथ्यात्मेन युक्तपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तिकात्मज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्यक्त्वसिद्धं मिथ्यात्मं च वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरूपाधिकेऽहङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्ता ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधाभातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ इतिशब्दः । भवत्वधासः शुक्रादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्वाच्चिपति ॥ कथं पुनरिति ॥ यत्रापरोक्ताध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वच्चेति यासिः शुक्रादौ दृष्टा । तत्र यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्वभिप्रेत्याह ॥

यान्तरमध्यस्थिति । युग्मत् प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः । असम्भव-प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यस्थितव्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमस्तिनाद्यध्यस्थितिः ॥

प्रत्यगात्मनीतिः ॥ प्रतीचि पूर्णं इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेत्तद्भाष्याद्याध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तं या माह ॥ सर्वे हीति । पुरोऽवस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वं । नन्वात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह ॥ युग्मदिति ॥ इदं प्रत्ययान्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा गृह्णत” इत्यादि श्रुतिमनुस्तव्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानाते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवन्नादिपलभाकृतं, तदव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तत्र व्यापकं गौरवादिति मत्वाह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति तत्र हेतुमाह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मत् द्रव्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अस्मदर्थस्त्विदात्मा प्रतिविम्बत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्वव्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्यरात्रय इति वाचं अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ? तद्विषयत्वं विना तत्पलभाक्षयोगादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ चश्वदः शङ्कानिरासार्थः । खप्रकाशकत्वादित्यर्थः । खप्रकाशत्वं साधयति ॥ प्रत्यगिति ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः खप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः खप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वव्यापकमिति तत्वाह ॥ न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाला अविवेकिनः

नि । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यथनात्माध्यासः । तमेतमेवंल-
क्षणमध्यासं पण्डिता “अविद्या” इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तु-
खरूपावधारणं “विद्याम्” आङ्गः । तच्चैव सति यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न समध्यते । तमे-
तमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितराध्यासं पुरस्त्रय सर्वे प्रमा-

तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो मलिनं प्रोतमित्येवमपरोक्तमध्यस्थन्ति ।
तच्चेन्द्रियग्राह्यलं नास्तीति अभिचारान्न व्याप्तिः । एतेनात्मानात्मनोः
साटश्याभावान्नाध्यास इत्यपास्तं । नीलनभसोस्तदभावेऽप्यधासदर्श-
नात् । सिद्धान्त आलोकाकारचाक्षुष्यवृत्तिव्यक्तसाक्षिवेद्यलं नभसि इति
ज्ञेयं । संभावनां निगमयति ॥ एवमिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन
सूक्ष्मितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह ॥ तमे-
तमिति ॥ आक्षिसं समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्य-
त्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्चत्वाचास्याविद्यालमित्याह ॥
तद्विवेकेनेति ॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानखरूपनिर्द्वारण विद्यामध्या-
सनिवर्त्तिकामाङ्गरित्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां व्यक्ता कार्याविद्या
किमिति वस्थते तत्राह ॥ तच्चेति ॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनावि-
द्यात्मके सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात् कार्यात्मना
तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तदर्शनमिति भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां
अधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्तरार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने
उक्ता प्रमाणमाह ॥ तमेतमिति ॥ तं वर्ष्मितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुर-
स्त्रूत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षप्राप्त्यस्त्रीयस्त्रेति त्रिविधो
यवह्वारः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्युग्मे-
दादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षपराणि वेदान्तवा-
क्यानीतिविभागः । एवं यवह्वारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमा-
णान्तरं एच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा-
प्रमाता सविषय आश्रयो येवां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः ।
तत्तत्प्रमेययवह्वारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात्
प्रमाणानामविद्यावद्विषयलं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं केन

ए प्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च
शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनर्विद्यावद्विष-
याणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ? उच्यते ।
देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानरहितस्य प्रमात्रत्वानुपपत्तौ प्र-
माणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहा-
रः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः * सम्भवति ।

प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं
प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदेषादप्रामाण्यापत्तेऽस्त्रियाक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रत्ये
व्यवहारार्थापत्तिं तस्मिङ्कानुमानच्चाह ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
इत्यन्तेन ॥ देवदत्तकर्त्तो व्यवहारस्तदोयदेहादिष्वहं ममाध्यासमूल-
स्तदन्वयव्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्यं तत्त्वाः । यथा मूलूलो घट
इति प्रयोगः । तत्र यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्ताव-
थासामावे व्यवहाराभावो दृष्टः, जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सर्ति व्यवहार
इत्यन्वयः स्फुटत्वाग्नोक्तः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्धिति,
व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्यत्वादिजातिमति
देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्यवहारः सिद्धतु किमिन्द्रियादिषु ममाभि-
मानेनेत्यापश्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्यपलक्षणं प्रव्य-
क्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथाच प्रवक्ष्यलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो
द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्यदा-
न्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यदा तानि ममतेनानुपादाय यो व्यव-
हारः स नेति योजना । पूर्वचानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
कर्त्ता इति ह्याप्रव्ययः साधुः । उत्तरचानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्त-
कत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेव्यथासामावेऽन्यादे-
रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्थादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-

* व्यवहारः ८ सं० पु० पाठः ।

न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन्
मर्वस्मिन्नसत्यामङ्गस्यात्मनः प्रमाणत्वमुपपद्यते । न च प्रमाणत्व-
मन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पश्चादिभिश्चाविशेषात् ।
यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति

हारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्नियाणामधिष्ठानं आ-
श्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः
आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रुतेराध्यासिक
एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहा-
दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मात्सु । खतस्तेतनतयाप्रमाणत्वोपपत्तेः, न
च सुषुप्तौ प्रमाणत्वादप्तिः करणोपरमादिति तत्राह ॥ न चैतस्मिन्निति ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमाणत्वं । प्रमा यदि निव्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः,
करणवैयर्थ्यच्च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदात्म्यप्रसङ्गः वृत्तेऽडत्वात्, अतो
वृत्तिङ्गो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्या-
ध्यासं विनान सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्वस्त्राध्यासे चासतीत्य-
क्तर्थः, तर्ह्यात्मनः प्रमाणत्वं मात्सु इति वदन्त प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मा-
दात्मनः प्रमाणत्वादित्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गोकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्तेः
फलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यदा प्रमाण-
प्रत्यन्नं समाधायाक्षेपं परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्र-
न्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति
प्रमातरि पश्चाद्वनदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
त्रन्तर्गतत्वान्न दोषः, येन प्रवक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
यदुक्तमन्यथ्यतिरेकाभ्यां यवहारोऽथासकार्यं इति तदयुक्तं विदुषाः
मध्यासाभावेऽपि यवहारदयेरित्वत आह ॥ पश्चादिभिस्ति ॥ “च”
शब्दः शङ्कानिरासार्थः । किं विद्वत्वं “ब्रह्मास्तीति” साक्षात्कारः? उत
यौत्क्रिकमात्मानात्मभेदज्ञानं? आये “बाधिताध्यासानुरुच्याव्यवहार”
इति समन्वयस्त्रेवत्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभान्त्यनिवर्त्तक-

शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रवर्त्तन्ते, यथा दण्डाद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमय-मिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरितदण्ठपूर्णपाणमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टी-नाक्रोशतः खड्गाद्यतकरात् बलवत् उपलभ्य ततो निवर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनाच्च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पन्निमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त्वालः समान दृति निश्चीयते ।

तात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्यवहारोऽथासकार्यं इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवेकिनोऽथासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्चादिविदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं दण्डो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् । इदं दण्डं इष्टसाधनं अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्यः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः ॥ समान इति ॥ अथासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं प्रवर्त्तिरध्यासादिति न पश्चादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रवर्त्तन्; अतः साधविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पश्चादीनाच्चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्त्वेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनादिविकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्यव्ययतिरेकौ स्मारयति ॥

शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतत्रज्ञात्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारे विरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्याविषयलं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्यादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “अतस्मिंस्तद्वद्धिरिति” अवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु मकलेषु

तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वह-ममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यं । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्ठामादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्का हेतुमङ्गोकरोति ॥ शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्का किन्तत्र देहान्यात्मधीमाचमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह ॥ तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वेदान्त इति ॥ क्लुत्यिपासादिग्रन्थो जातिविशेषवानहं संसारोति ज्ञानं कर्मणपेक्षितं न तदिपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाचेत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमाणयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रवक्त्रानुमानार्थापत्तयोऽथासे प्रमाणं न-थागमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत्”“न ह वै स्त्राला भिक्षेत्”“अष्टवर्ष-मुपनयोत्”“क्षणकेशोऽग्नीनादधीत्” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति ॥ उदाहरति ॥ तद्यथेति ॥ तत्त्वक्षणं यथा

वा अहमेव विकलः सकलो वेति वाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्थितिः । तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं क्षेत्रोऽहं गौरोऽहं * तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् भूकः कीर्तो बधिरः काणोऽन्योऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचकित्साधवमायादीन् । एवमहम्यत्ययिनमशेषस्त्रप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिव्यस्थितिः । एवमयमनादिरनन्तो नैमित्तिकोऽध्यासे मिथ्यास्य भवति तथोदाक्षियत इत्यर्थः । सदेहाद्देवेन प्रत्यक्षाः पुचादयो वाह्याः, तद्वर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्थितिः, तद्वर्मज्ञानात् स्मिंस्तत्त्वल्यधर्मान्यध्यस्थितीर्थर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्वर्माध्यासादीगात् अन्यथाख्यात्यनज्ञीकाराचेति द्रष्टव्यं । देहेन्द्रियधर्मात्मनो विशिष्टात्मन्यध्यस्थितीत्याह ॥ तथेति ॥ क्षेत्रादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादाव्येन कल्पितलात्तद्वर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यं । अज्ञातप्रत्ययूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥ धर्माध्यासमुक्ता तद्वदेव धर्माध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकरणसाक्षिण्यभेदेनाथस्य तद्वर्मान् कामादीन् अथस्यतीति मन्तव्यं । सप्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोम्येनासञ्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सचित्सुखात्मकत्वेनाच्चति प्रकाशेत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्मतद्वर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनेऽपि संस्थृतेनाध्यासमाह ॥ तच्चति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदान्यापत्तेः । न चानध्यस्ताध्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्यः । “तद्विपर्ययेणेति” तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वं चैतन्यच्च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तचाज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादौ मनउपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्धायध्यासात् कर्त्तव्यादिलाभः । बुद्धादौ चात्माध्यासाच्चेतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥

* क्षेत्रोऽहं क्षेत्रोऽहं इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

प्रत्ययरूपः कर्त्तव्यभेदकृत्प्रवर्त्तकः सर्वज्ञोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थ-
हेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आर-
भन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथाच वयमस्यां

चनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संखारस्तो-
थास इति प्रवाहतो नैर्सर्गिकत्वं ॥ एवमुपादानं निमित्तञ्चाकां भवति ।
ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यं । तदुक्तं भगवदीतासु । “न रूपमस्ये ह
तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्भविष्टेति” । हेतुमुक्ता स्वरूपमाह ॥
मिष्टेति ॥ मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्वतो-
तिस्त्रियेवं स्वरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ प्रमाणं निगम-
यति ॥ सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मियाहकं मानं, अनुमानादि-
कन्तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः छतः । एवमध्यासं वर्स-
यिला तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्यैति ॥ कर्त्तव्याद्यनर्थहेतोर-
थासस्य समूलस्यात्यन्तिकनाशी मोक्षः स केनेत्यत आह ॥ आत्मेति ॥
ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः अवणादिभिरपतिबन्धेन लाभ-
स्तस्य इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व इति ॥ आरभन्ते अधीय
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो मोक्षः
फलमित्यकां भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्र-
योजने इति ज्ञेयं । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव
तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं
कुत्सितत्वात्तन्निवासो शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा
तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तकाग्निद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्याना-
मपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये वि-
रोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्चास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितं ॥ * ॥
इति प्रथमवर्स्कं ॥ * ॥ विचारस्य साक्षात्द्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे छत्स्तस्य वेदस्य विधिपरत्वादिधेष्व “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पृष्ठवतन्वेण विचारितत्वादवगतार्थः * इत्य-
वहितविषयाभावाद्वारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-

* एव वेदान्ता ८ सद्गुरुपुस्तके पाठः ।

शारीरकमीमांसाचां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य
व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्राथशब्दं आनन्दर्थार्थः परिगृह्णते नाधिकारार्थः ब्रह्म-
जिज्ञासाचाच अनधिकार्थतात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्व-
याभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्तं एव हि अथशब्दः अत्या मङ्गल-

यक्पूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दभस्येदं प्रथ-
मसूत्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो
ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्य-
त्वेत्या केनापि तन्वेणानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
सूत्रशब्दर्थयति । तच्च “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारो वभाषे
॥ * ॥ इति द्वितीयवर्षकं ॥ * ॥ एवं वर्षकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्य-
तायां विवयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वं इति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्या-
ख्यायाक्षरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रार-
भमसन्देहे सति अथशब्दस्यानन्दर्थार्थकलोक्या अधिकारिणं साधयति ॥
“तत्राथशब्द” इति ॥ सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलानन्तरारभप्रश्नकात्सर्वेषां व्ययो
अथेति” अथशब्दस्य बहवोर्धाः सन्ति । तत्राथ “योगानुशासनं” इत्यत्र
सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वद्वक्तिं
न स्यादिवत चाह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अवमाशयः । किं जिज्ञा-
सापदं ज्ञानेच्छापरं उत विचारविलक्षकं? आद्यशब्दस्यारभार्थत्वे
ब्रह्मज्ञानेच्छाऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः । तस्यानारभ्य-
तात् । न हि प्रव्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न
द्वितीयः । कर्त्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अध्या-
हृते च तेनैवारमोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्धार्थमानन्त-
र्थार्थतैव युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं द्रवयति ॥ मङ्गलस्येति ॥
वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्त्तव्यादिनान्व-
योऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रद्वयात् शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः

प्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतपेक्षायाश्च फलत आनन्दर्थाय-
तिरेकात् । सति चानन्दर्थार्थते यथा धर्मजिज्ञासापूर्ववृत्त-
वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व-
वृत्तं नियमेनापेक्षते तदक्तव्यं । स्वाध्यायानन्दर्थं तु समानं ।

प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्यार्थी मङ्गलं किन्तु तच्छवणमुच्चारणच्च
मङ्गलवृत्तं करोति तदर्थस्वानन्दर्थमेवेयाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्था-
न्तरं आनन्दर्थं । अत्या अवगेन शङ्खवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथश-
ब्दयोः अवगां मङ्गलफलकं ।

“शुँकारस्वाधशब्दच्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

करणं भिलाविनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो भिष्येति प्रवृत्ते सति, अथ मतं ।
प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थाऽयशब्दो दृष्टः ।
तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्वेति ॥ फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्वं अर्थविशेषः प्रवृत्तेतो नास्ति यस्मात्तत्त्वां अर्थान्तरत्व-
मध्यशब्देनोच्येत । यतः कुतच्चिदर्थान्तरं सूचित्वता न वक्ताव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं
तदपेक्षास्ताति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमात्रिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत,
तदर्थान्तरत्वमानन्दर्थान्तरभवति हेतुफलभावज्ञानायानन्दर्थस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादि-
दमनन्दरत्वमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चास्वादनन्दरो गैरि-
त्यत्र हेतुत्वभावानापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधाने-
नानन्दर्थस्यामुख्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्दर्थं, अच्य-
वधानात् । तस्मिन्द्रुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वादैफल्याच्चेति
भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वकृतहेत्वपेक्षाया बलादर्थान्तरत्वं तस्या-
नन्दर्थाभेदात् न एथगच्छशब्दार्थतमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयं । यद्वा
पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽ
नन्दर्थायतिरेकात्तज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेवर्यः ।
नन्वानन्दर्थार्थकत्वेऽप्यानन्दर्थस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥

नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्राग-
प्रधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च* हृदयाद्यवदा-
नानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितलात्, न तथेह क्रमो

यन्नियमेन पूर्ववत्तं पूर्वमावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति
यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव
ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह ॥ साधायेति ॥
समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु
संयोगपृथक्त्वन्यायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्माण्ग
ज्ञानाय विधीयन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते । तथा च पूर्वत-
त्वेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ इह ब्रह्मजि-
ज्ञासायां । विशेषोऽसाधारणं कारणं । “एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्तं” इति जैमिनिसूत्रं । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मण उभयत्वे उनेकफल-
सम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य एथक्तं भेदः सहेतुः ।
ततचाचापि ज्योतिषोमादिकर्मणा सर्वादिफलकानामपि “यज्ञेन
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वच्छेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥
अथमाश्रयः । न तावत् पूर्वतत्त्वस्य न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तदिचारे वा
पुष्कलं कारणं, तस्य धर्मनिर्णयमाचहेतुत्वात्, नापि कर्मनिर्णयः,
तस्यानुषानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्यासिरस्ति, यथा
धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि
हेतवत्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्त-
रज्ञातानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्ति-
पुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यं । अतः कर्माणि तदवबोधस्तु-
ज्ञायविचारे वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासान-
न्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्या-
क्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽयश्वदः । “हृदयस्यायेऽवद्यत्य जिज्ञाया अथ
वक्त्वस्” इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थायश्वद्वदित्याशङ्काह ॥ यथेति ॥
अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाधश्वद्वार्थस्तस्य विवक्षितलात्

* यथेति नं० ट सो० पुस्तकपाठः ।

विवक्षितः । शेषशेषिलेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्वर्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं,

न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्टकत्वाभावेन
तयोः क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थेऽयशब्द इत्यर्थः । ननु तयो-
रेककर्टकत्वं कुतो नास्तीयत आह ॥ शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता
यथावदानानां प्रयाजादीनाच्च, यतोस्य शेषशेषिलेऽयथा प्रयाजदर्शयोः,
यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्खमासाङ्गमात्रिय
“गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा “दर्श-
पूर्खमासाभ्यामिष्ठा सोमेन वजेत्” इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य
सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्टकत्वं भवति । तत-
चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेबां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां
श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते; नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषिलेऽतिलिङ्गा-
दिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहादनी भूत्वा
प्रवर्जेत्” इति श्रुत्या ।

“अधीय विधिवदेदान् पृच्छानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ठा च शक्तितो यज्ञमनो मोक्षे निवेशयेत्” ॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भावीति । तत्र ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेत्” ।

“आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिसूतिभ्यां । त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद्
एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्ममिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मच-
र्यादेव सन्यस्य ब्रह्मजिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते
तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनो भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव काल-
माकलयेत्, वने शुद्धौ प्रवर्जेदिति” । तथा च श्रुतिः “यदहर्व विर-
जेत् तदहर्व एव प्रवर्जेत्” इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मा-
नमिति भावः । ननु मीमांसयोः शेषशेषिलेऽप्यमधिकृताधिकारत्वच्च मात्रु ।
एकमोक्षफलकालैकेककर्टकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां
मुक्ति” । इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाचेककर्टकत्वं ।
तथा चाम्रेयादिष्ठयागानामेकस्तर्गफलकानां द्वादशाध्यायानाच्चैकध-

तच्चानुष्ठानापेक्षं । निश्रेयमफलन्तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षं । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्य नित्यवृत्तत्वात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चादनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चादना धर्मस्य लक्षणं सा स्वत्रिषये नियुज्ञानैव न पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचादना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चादनाजन्यत्वान् पुरुषो

र्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्याशङ्गाह ॥ फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुबङ्गः । यथा सौर्यार्थम् गप्राजापव्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुः फलभेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदात्र क्रमापेक्षा तदन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विवरणोति ॥ अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं खर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य सुखूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलन्तु तदिरुद्भवित्याह ॥ निश्रेयसेति ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निश्रेयसं मेद्यस्तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानच्च सेत्यत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह ॥ न चेति ॥ सुखूपतो हेतुतश्च फलभेदात्र समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यभेदं विवरणोति ॥ भव्यस्वेति ॥ भवतीति भव्यः साथ इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुच्छतं नेत्याह ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तच्चादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं न तुच्छत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो धर्मादैलक्षण्यमाह ॥ इह लिति ॥ उत्तरमीमांसायाभित्यर्थः ॥ भूतमसाध्यं । तत्र हेतुः ॥ नित्येति ॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः सुखूपतेभेदमुक्ता हेतुतोऽप्याह ॥ नेति ॥ धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह ॥ चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिर्बं धक्षतं तदैलक्षण्याच जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्कृत्वाक्यं विवरणोति ॥ या हीति ॥ लक्षणं प्रमाणं “सर्वकामो यजेत्” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मं यागादिकरणसर्वादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचर-

इवबोधे नियुज्यते । यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तदत् । तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभागविरागः, शमद-मादिसाधनसम्यत्, मुमुक्षुलच्च । तेषु हि सत्यं प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वच्च शब्दते ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातुच्च, न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतः-शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःमाधनानाम-

नियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावबोधयति । “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्वेव न प्रवर्त्तयति, विषयाभावादित्वर्थः । नन्वबोध एव विषयस्त्वत्वाह ॥ न पुरुष इति ॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्तत इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह ॥ अवबोधस्येति ॥ खजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्त्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽशब्द इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्टकारणं वक्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते सूत्रवातेति शेषः । तत्किमित्यत आह ॥ उच्यत इति ॥ विवेकादीनामागमिकत्वे प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तं । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः । वाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसन्ध्यास उपरतिः । श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिज्ञा । निद्रालस्यप्रमादत्वागेन मनःस्थितिः समाधानं । सर्वचालिकता श्रद्धा । एतत्खट्कप्राप्तिः शमादिसम्यत् । अत्र विवेकादीनामुक्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणात्वं मन्तव्यं । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ तेष्ठिति ॥ अथ कथच्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्यतिरेकसिद्धिः । अथशब्दव्याख्यानमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननूत्तविवेका-

नित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञा-
नादपि परं पूरुषार्थं दर्शयति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”,
तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या । ब्रह्मणे
जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वच्छ्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य

दिकं न सम्भवति । “अद्वयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इत्या-
दित्युत्या कर्मफलस्य निवत्तेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्म-
स्वरूपमोक्षच्चायुक्तः, भेदात्, तस्य लोकादिवत् पूरुषार्थत्वायोगाच्च ।
ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचये ॥
अतःशब्द इति ॥ अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधित्वेनार्थादिवेका-
दिचतुष्यस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्यादेपनि-
रासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः । उक्तं विटणाति ॥ यस्मादिति ॥
तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदत्पं तन्मर्त्यं यत् कृतकं तदनिव्यं” इति
न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादित्युत्तिः कर्मफलाद्यत्वस्त्रुतेर्बाधिका ।
तस्मात् “अतोऽन्यदार्त्तम्” इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानिवत्वविवेकादै-
राग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः
कर्मफलानिवत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं
स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीर्थः । जीवत्वादेवध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव
उक्तं एवेति भावः । एवमध्यातःशब्दाभ्यां पुष्टकारणवतोऽधिका-
रिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्ध्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यपूर-
णार्थमध्याहृतकर्त्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं
तस्य साभिमतसमासकथनेनाववार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मण इति ॥ ननु
“धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इति चतुर्थैसमाप्तः किं
न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थं इच्छा, तस्याः
प्रयमं कर्मकारकमपेक्षितं पञ्चात् फलं, ततञ्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठी-
समाप्तो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण-
एव फलत्वात् । यथा “सर्वस्येच्छा” इत्युक्ते सर्वस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् ।
अत एव “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति

यत इति”। अत एव न ब्रह्मगदस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यं । ब्रह्मण इति कर्मणि घटी न शेषे । जिज्ञास्यापेचत्वाच्चिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषघटीयरिग्वेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मलं न विरुद्धते, सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मचमुत्तृज्य सामान्यदारेण परोक्षं कर्मलं कल्पयतो वर्थः प्रयासः स्यात्, न वर्थो ब्रह्माश्रिताशेष-

इच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमाप्ते दशितः । विचारलक्षणायान्तु विचारस्य क्लैशात्मकतया प्रथमं दृत्तिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलाकाङ्क्षत्वात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमाप्त उक्तः, तथा दृत्तिकारैः “ब्रह्मणो जिज्ञासा” इत्युक्तचेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म चत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्यमुत्त्रं ब्रह्म प्रजापतिर्” इति श्रुतिः लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मगदः प्रयुक्त्यत इत्याशङ्काह ॥ अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासाङ्कृत्यप्रसङ्गादेवेवर्थः । दृत्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दृष्टयति ॥ ब्रह्मण इर्ताति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्षियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मेव षष्ठा वाच्यं न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया सम्बन्धतां तत्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म व्यक्तान्यदश्रुतं कल्पयन् “पिण्डमुत्तृज्य करं लेढि” इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ षष्ठीशेष [पा०२।३।५०] इति विधानात् वया सम्बन्धसाच्च प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां सकर्मकक्षियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्थितीवर्थः । अभिसन्धिमजानन्निवेऽत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥ कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्त्तव्यकर्मणोः कृतीति [पा०२।३।६५] सूत्रेण जिज्ञासापदस्याप्यत्वयान्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं च कर्मत्वं व्यक्ता परोक्षमशब्दं कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी साभिस-

विचारप्रतिज्ञानार्थलादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेचितानामर्थाच्चिप्लात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनासुभिष्टुतमल्लात् प्रधानं । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिग्रहोते वैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाच्चिप्लान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा “राजासौ गच्छति” इत्युक्ते सपरिवारस्य राजो गमनमुक्तं भवति तदत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्याद्याः श्रुतयः, “तदिजिज्ञासस्य तद्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मलं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं

न्यमुद्घाटयति ॥ न वर्य इति ॥ शेषवधां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रभाण्युक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठान्तु ब्रह्मकर्मकं एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषवष्टीत्युच्ते । अतो मत्वयासो न वर्यः । ब्रह्मतस्मन्धिनां सर्ववधां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादिवर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तं । सूत्रेण मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञायाउदितत्वादित्याह सिद्धान्ती ॥ न प्रधानेति ॥ सङ्गृहीतमर्थं सदृशान्तं व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तदिजिज्ञासस्य” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थलाभाच्चत्वर्थः । जिज्ञासापदस्याववार्थमाह ॥ ज्ञातुमिति ॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्म्या मूलं विषयज्ञानं वक्षत्वं, ब्रह्मज्ञानन्तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्काह ॥ अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जि-

मनुवाच्याया इच्छायाः कर्म, फलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेष-संमारवीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं ॥ तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्? यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

ज्ञासायाः कर्म, तदेव फलं । मूलन्त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदात् जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्वास्ति फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्ययुक्तां तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मेव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्यौरैक्याद्देवोक्तिरयुक्तेवत आह ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्पालं इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभियज्ञयितुं । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिशब्दोत्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ वीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तत्त्वाशक्त्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्ता सूचवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तत्प्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ इति छत्रीयवर्षकं ॥

प्रथमवर्षके बन्धस्याध्यासत्त्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध-प्रसिद्धोर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्राभारम्भसन्देहे पृष्ठपञ्चमाह ॥ तत् पुनरिति । पुनःशब्दो वर्गकान्तरयोत्तरार्थः ॥ यदि वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्मज्ञानं तद्वृत्तात्त्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानभावेन तत्रित्तरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैर्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यतरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः ।

आपातप्रसिद्धा विषयादिलाभादारमणीयमिति सिद्धान्तयति ॥

उच्यते । अस्ति तावनित्यगुद्धुबुद्धुमुक्तखभावं सर्वज्ञं मर्व-
शक्तिमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्य-
गुद्धुलादयोर्ध्याः प्रतीयन्ते, वृहतेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्वस्या-
त्मलाच्च ब्रह्मास्तिलप्रसिद्धिः । सर्वो हि आत्मास्तिलं प्रत्येति,
न नाहमस्तीति । यदि हि नात्मास्तिलप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो

उच्यते इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तिलस्याप्रकृतत्वेनास्ति-
पदस्य प्रसिद्धिपरलात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाचं । ब्रह्मपदस्य लोके सङ्ग-
तिग्रहाभावेन तड्टितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याप्रश्ना ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥
अस्यार्थः । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपत्त्या कस्तिर्थो
इत्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
“महत्त्वरूप” इति व्याकरणान्वित्यीयते, “वहि वद्वाविति” स्मर-
णात् । सा च वद्विर्निर्वधिकमहत्त्वमिति सङ्केतकाभावात् श्रुताव-
नन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वज्ञानत्वत्वा-
दिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति । लोके गुणही-
नदोषवतोरत्यत्प्रसिद्धेः । अतो वृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्ता देशकाल-
वस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं निवृत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषप्रूप्यत्वं
शुद्धत्वं । जाग्यराहित्यं बुद्धत्वं । बन्धकालेऽपि स्तो बन्धाभावो मुक्ता-
त्वत्वं प्रतीयते । एवं सकलदोषप्रूप्यं निर्गुणं प्रसिद्धं । तथा सर्वज्ञ-
त्वादिगुणकत्वं तत्पदवाचं प्रसिद्धं । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिषेषेऽत्यत्प-
प्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति । एवं
“तत्पदाप्रसिद्धेऽप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्त्तकत्वाज्जिज्ञासोपप-
त्तिः” इति उक्ता त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्धा तदुपपत्तिरि-
त्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः
प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केव्यत आह ॥ सर्वो हीति ॥
“अहमस्तीति” न “प्रत्येति” इति । न । किन्तु प्रत्येत्येव सैव सच्चिदा-
त्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

लोको नाहमस्मीति प्रतोयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं । न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । “इच्छियाण्वेव चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञानमात्रं चण्डिकं” इत्येके । “शून्यं” इत्यपरे । “अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्तैव केवलं न कर्ता” इत्येके । “अस्ति तद्वितिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः” इति केचित् ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमत्माशङ्काह ॥ यदि हीति ॥ आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु “अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽल्लितप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रतिद्विपत्तेऽक्षं दोषं पूर्वपत्तेण स्मारयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावे न विषयायभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । यथा “इदं रजतं” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तदत् “अहमस्मि” इति सा त्वचैतन्यरूपात्मसामन्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति “रजतं रङ्गमन्यदा” इति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति ॥ नेत्रादिना ॥ सामान्यविशेषभावः खात्मनि सच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्त्रयं । तत्र स्थूलसूक्ष्मकमेण विप्रतिपत्तीरूपन्यस्यति । देहमात्रमित्रादिना ॥ शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदवाह्यमत्मान्युक्ता तार्किकादिमत्माह ॥ अस्तीति ॥ साङ्घमत्माह । भोक्तैति ॥ किमात्मा देहादिरूपः उत तद्विज्ञ इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्ता त-

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभासमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थञ्चेयात् । तस्माद्

द्विन्नोऽपि कर्त्तवादिमात्र वेति विप्रतिपत्तिकोटिल्वेन तार्किकसाङ्ख्यप-
क्षावुपन्यस्याकर्त्तापीश्वराद्विन्नो न वेति विवादकोटिल्वेन योगिमत-
माह ॥ अस्ति तद्यतिरिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृह्णीत्वा
ईश्वरः सर्वज्ञतादिसम्बन्ध इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्ता सिद्धान्तकोटिमाह ॥ आत्मा स भोक्तुरिति ॥ भोक्तु-
र्जीवस्याकर्त्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा खण्डप्रसिद्धिं वेदान्तिनो वद-
न्तीत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीरूपसंहरति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रतित्तोनां
प्रपञ्चो निरासच्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपर-
म्यते ; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनो “जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद्
ब्रह्मवत्” इत्यादि युक्तेः, “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेच्चावाधितायाः
सत्त्वात् । अस्ये तु देहादिरात्माहं प्रत्ययगोचरत्वाद्यतिरेकेण घटादिव-
दित्यादियुक्त्याभासं, “स वा एष पुरुषोऽवरसमयः” इन्द्रियसंवादे
“चक्षुरादयः ते ह वाचमूचुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः,
च्छसदेवेदमग्र आसीत्, कर्त्ता बोद्धा, अनश्चब्रह्म आत्मानमन्तरो
युयमय” इति वाक्याभासच्चाश्रिता इति विभागः । “देहादिरनात्मा
भौतिकत्वाद्यश्यत्वात्” इत्यादिन्यायैः “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इत्यादि-
सूत्रैच्चाभासत्त्वं वच्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते
श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत
आह ॥ तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः ।
मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा
तत्पापेन संसारान्यकूपे पतेत् ॥

“अन्यं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना”

इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षुणां निःश्रेयसफलाय वदा-

ब्रह्मजिज्ञासेपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमोमांसा तद्विरोधित-
कोपकरणा निःश्रेयसप्रयेजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

‘ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्’ इत्युक्तं । किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?
इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बङ्गब्रीहिः । जन्म-

नविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्धस्या-
थस्त्वेन विषयादिसद्गावादगतार्थल्वादधिकारिलाभादापातप्रसिद्धा
विषयादिसम्भवाच वेदान्तविषया मोमांसापूजिता विचारणा वेदा-
न्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्यास्तान्यपकरणानि यस्याः सा निःश्रे-
यसायारभ्यत इत्यर्थः । न तु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः
कथं सूत्रार्थं इत्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं
लक्षणित्वा तत्कर्त्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारो
उर्ध्मा शास्त्रान्तर्युदयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणं । नन्दिदं
सूत्रं शास्त्राद्विः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये
तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यं । न च
ख्यमेवारम्भकं खस्मात् खोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं
पश्याम इति । उच्यते । अवणविधिना आरब्धमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्ग-
तमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव
ष्टत्स्खवेदस्याध्ययने प्रयुक्ते तद्विद्यनवद्यं ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तं ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भमाणः पूर्वोत्तराधिक-
रणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय
वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इत्युक्तं । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणा-
दिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविश्यु-
विचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्पूर्णपञ्चानायादौ
लक्षणं वक्तव्यं तत्र सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रम-
वतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नास्येव लक्षणमित्यर्थः ।

स्थितिभङ्गं समाप्तार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशपेत्रं वसुवृत्तापेत्रम् । श्रुतिनिर्देशस्तावत्, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वसुवृत्तमपि, जन्मना लभ्यमत्ताकस्य*धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिमन्त्रिधापितस्य धर्मिण

चाक्षेपेणास्योत्यानादाक्षेपसङ्गतिः । लक्षणयोत्तिवेदान्तानां स्यष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्त्रिः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसङ्गतयः । तथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषयः ॥ तत्त्विं ब्रह्मणो लक्षणं वक्त्रिं न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपञ्चे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति छत्रा पृथक् न वक्त्रायां तदुक्तां, “आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्त्रायं यच्च छत्रा प्रवर्तत इति” ॥

तथापि स्यथार्थमुक्तमिति मन्त्रयं, यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपञ्चः तत्रापवादिकी सङ्गतिः । प्राप्तिस्तदर्था चिन्ता । तत्र न वक्त्रीति प्राप्तं । जन्मादेर्जगद्भर्मलेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च जगदुपादानत्वे सति कर्त्तव्यं लक्षणमिति वाच्यं । कर्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानापद्धतिः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यं । अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तदिरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । न च जगत्कर्त्तव्यमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यं । कर्त्तव्यात्मस्योपादानाद्विनस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्युहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थं खातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्देषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं प्रक्षत्वात् । तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति ॥ जन्माद्यस्य यत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे “प्रतिष्ठितस्य” इत्यधिकरणे तत्त्वा-

* लभ्यात्मकस्येति पू० मु० पु० पाठः ॥

इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । “यत् इति” कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्त्तभोक्तुसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्वयवति तद्रूपेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भाव-

रणत्वं न कर्त्तव्यमाचं किन्तु कर्त्त्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वच्यमाणं सिद्धवत्कृत्योभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यते इति न पौनरुक्तं । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत् । उच्यते । यथा रजतं शुक्रेर्लक्षणं यज्ञजतं सा शुक्रितिः, तथा यज्ञगत्कारणं तद् ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्यं सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यं । सूचं व्याचये ॥ जन्मेत्यादिना ॥ बज्ज्वीहै पदार्थाः सर्वं वाक्यार्थस्यान्यपर्दार्थस्य विशेषणानि । यथा चिच्चर्गोद्दवदत्तस्य चिच्चा गावः तद्वदत्तापि जन्मादीति नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणं, तथा च जन्मनः समासार्थकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बज्ज्वीहै स तदुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्ञन्मकारणं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्विवर्त्वे न ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूचे समाहारो द्योतित इति ध्येयं । नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह ॥ जन्मनस्तेति ॥ मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूचकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमाच्चाचित्वमाशङ्कोपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह ॥ अस्येतीति ॥ वियदादिजगतो निव्यत्वाद्व जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह ॥ षष्ठीति ॥ वियदादेर्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वच्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मादेवा जन्मसम्बन्धाभावाद्व लक्षणत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चमर्थमाह ॥ यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं वस्तुच्यते । “चानन्दाद्येवेति” निर्सीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्त्रयं । पदार्थमुक्ता पूर्वसूचस्यब्रह्मपदानुषङ्गेन तच्छब्दा-

विकाराणं त्रिवेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह यहणं ।
 यास्कपरिपठितानान्तु “जायते अस्ति” इत्यादीनां ग्रहणे तेषां
 जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानलात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
 तिनाशा जगतो न गृहीताः सुरित्याशङ्केत तन्मा शङ्किष्टेति
 योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्त्वैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्णन्ते । न यथोक्त-
 विशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्ता इन्यतः प्रधाना-

धाहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञ-
 त्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
 कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं एषुबुद्धेऽराकारस्तरूपं बुद्धावालिख्य
 तदात्मना कुम्भं व्याकरोति वह्निः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि
 खेप्तिनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुभीयत इति मत्वाह ॥ नाम-
 रूपाभ्यामिति ॥ इत्यमावे लतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात्
 कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं नि-
 रस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्वैश्वानरेष्यादौ पितापुत्रयोः कर्त्तभोक्त्रोर्भे-
 दात् एथगुक्तिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मानो युच्च-
 रन्ति” इति श्रुत्या स्यूलसूत्यदेहोपाधिदारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्म-
 धपातित्वात् जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति ॥
 प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां
 क्रियाफलानां तदात्मयस्येत्यर्थः । खर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुष्टुं देशः ।
 देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं प्रतिनियतं । एवं
 राजसेवाफले ग्रामादेदेशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाफलं
 देशाद्यभिज्ञदात्रकं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति
 भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति ॥ मनसापीति ॥ नन्वन्येऽपि विपरि-
 णामादयो भावविकाराः सन्तोति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न
 गृह्णन्ते तत्राह ॥ अन्येषामिति ॥ उद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य ना-
 शेऽन्तर्भाव इति भावः ॥ “देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षी-
 यते नश्यति” इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ॥

द चेतनादणुभ्यो वाभावादा संसारिणो वेत्यत्यादि सम्भावयितुं
शक्यं, न च स्वभावतः । विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहेषा-
दानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेष्वरास्तिवादिसाधनं
मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूचे ।
न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थलात् सूचाणां । वेदान्तवाक्यानि
हि सूचैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि-

याख्येति ॥ याख्यमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौ-
तिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यच्चकार तन्मूलीकृत्य
जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूचार्य इति यहणे सूचकृता ब्रह्मलक्षणं
न सङ्गहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा
भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्णन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्त-
स्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सा श्रुतिरेव सू-
चस्य मूलमस्तु किमन्तर्गदूना निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मा-
तिरिक्तां कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्,
अतस्त्रिरासाय लक्षणसूचेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति
कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूचिता, सा तर्कपादे विस्तरेण
वच्यते ; अधुना सङ्केषेण तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेव्यादिना ॥ नामरू-
पाभ्यां व्याकृतस्येवादीनाच्च चतुर्स्रां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे
प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाणुनामचेतनानां
स्वतः प्रवृत्ययोगज्जीवान्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात् सर्वज्ञेश्व-
रासिङ्गौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः ।
स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतस्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ जगत
उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति
स्वभाव उत कारणानपेक्षत्वं ? नाद्यः, आत्माश्रयात् । न द्वितीय
इत्याह ॥ विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि
तेषां कार्यार्थमिरुपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्त-
मित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले वीजादिनि-
मित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमी-

र्वत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वत्ता । मत्सु
तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदा-
र्शायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवा-
र्यते । श्रुत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथाहि “ओतत्वो मन्त-

श्वरं सुक्ता जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्बवतीति भाष्येण कर्त्तारं त्रिना-
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति”
व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्तिर्ज्ञानं जगति पच्चे कर्त्तारं साधयन् सर्व-
ज्ञेश्वरं साधयति किं श्रुत्येति तार्किकाणां भान्तिमुपन्यस्यति ॥ एतदेव-
तिरिति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना ।
अथवा एतद्याप्तिर्ज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्त्रम्भतं
सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः ।
यदा व्याप्तिर्ज्ञानसङ्कृतमेतत्प्रश्नमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं
विभागः । व्याप्तिर्ज्ञानात् जगतः कर्त्तास्तोत्रस्तित्वसिद्धिः, पञ्चात् स
कर्त्ता सर्वज्ञः जगल्लारणत्वाद्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्व-
सिद्धिः, “लक्षणाद्” इत्यत्र “मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितं ।
तथाहि । अङ्गुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घट-
वदचेतत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्वेवेति व्यतिरेकनिष्पत्यात्, “यत्
कार्यं तत् सकर्तृकं” इति व्याप्तिर्ज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु
बाधः । अशरीरस्य जन्मज्ञानायोगात्, “यज्ञानं तन्मनोजन्म” इति
व्याप्तिविरोधेन निवृत्तानासिद्धेज्ञानाभावनिष्पत्यात्, तस्मादतीन्द्रियार्थं
श्रुतिरेव शृण्यं । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्र-
मिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीय-
सूत्रवृत्ताऽनुमानस्यैवेपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अतो
“मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां स्वतन्त्र-
मानत्वं न स्यात्तर्हि “तत्तु समन्वयाद्” इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रवृत्त-
विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि
श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति ॥ किञ्च
मुमुक्षो ब्रह्मावगतिरभीष्या यदर्थमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सा च नानुमा-

व्य” इति श्रुतिः, “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्बद्धेत एव-
मेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इति च पुरुषवुद्धिमाहायमात्मनो
दर्शयति। न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजि-
ज्ञासायां किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयस्तथासम्भवमिह प्रमाणं,
अनुभवावसानलात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च । ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये
हि विषये नानुभवापेक्षास्त्रीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्,
पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं
शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म । यथा अस्मेन गच्छति पद्मामन्यथा

नात्, “तन्त्वोपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥
वाक्यार्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यवदध्यवसानं तात्पर्यनि-
श्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयस्त्वं तेन जाता ब्रह्मावगतिमुक्तये भवतोवर्थः ।
सम्भवो बाधाभावः । ननु किमनुमानमनर्पेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्सु-
त्विति ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्य-
त्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः । दार्ढ्यं
संशयविपर्यासनिवृत्तिः । “मन्त्य” इति श्रुत्यर्थस्तर्केण सम्भावनीय
इत्यर्थः । यथा कच्चिद् गन्धारदेशेभ्यस्त्रैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव व्यक्ता:
केनचिन्मुक्तबन्धतदुक्तमार्गयहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो
मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपान-
न्दात् प्रच्यायास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्यापरवशेनाचार्येण
“नासि त्वं संसारी” किन्तु “तत्त्वमसि” इत्युपर्दिष्टस्वरूपः स्वयं तर्क-
कुशलस्त्रित् “स्वरूपं जानीयान्नान्यथा” इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूप-
तर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह ॥ पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु
ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थताद्वर्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवा-
क्यादय एवापेक्षिता इत्यत चाह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये
ब्रह्मणि इति व्याख्येयं । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः ।
आदिपदान्मनननिदिथासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥

वा न गच्छतीति, तथा “अतिराचे षोडशिनं गृह्णाति नाति-
राचे षोडशिनं गृह्णाति”, “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति”
इति विधिप्रतिषेधाश्वाचार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाच्च । न
तु वस्त्रेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुष-

मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाव्वदस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्-
भूतसिद्धिब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननादयपे-
क्षा युक्ता । धर्मे तु निव्यपरोक्ते साधे साक्षात्कारस्यानयेक्षितत्वादस-
म्भवाच श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्टानायापेक्षितं । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता
एव श्रुतिदारा निर्णयोपयोगितेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनुपयोगा-
दित्यर्थः । निरपेक्षः श्रव्वः श्रुतिः । श्रव्वस्यार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदं ।
योग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यं । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणं । क्रम-
पठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानं । यथा ऐन्द्रा-
गन्यादय इत्येऽपश्च क्रमेण पठिताः, दपशमन्वाच्च “इन्द्राग्नीरोचनादिवि-
इत्याद्याः” तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्यस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयं । संज्ञा-
साम्यं समाख्या । यथाध्वर्यवसञ्जकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसञ्जके क-
र्मणिं विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्वज्ञ मननादयपेक्षं वेदार्थत्वात्
धर्मविद्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानु-
भवत्वं चोपाधिरित्युक्तं, उपाधित्यतिरेकाद्ब्रह्मणि मननादयपेक्षत्वं चोक्तं ।
तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यन्त्ययोच्येत तर्हि कृति-
साधत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाच्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्फुरिति ।
विपक्षे बाधकमाह ॥ पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषकृत्यधीना आत्मजाभ उत्प-
त्तिर्यस्य तद्वावाच धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य सा-
धत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति ॥ कर्तुमिति ॥ लौकिकविद्यर्थः ।
दृष्टान्तं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ दार्यान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्धर्मस्य
कर्तुमकर्तुं प्रकृत्यत्वमुक्ता अन्यथाकर्तुं प्रकृत्यत्वमाह ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य
साधत्वं प्रपाद्य तत्र विधादियोग्यतामाह ॥ विधीति ॥ विधिप्रति-
षेधाच्च विकल्पादवस्त्र धर्मे साधे येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते
ब्रह्मण्यपि स्फुरित्यर्थः । “यजेत न सुरां पिबेत्” इत्यादयो विधिनिषेधाः ।

बुद्धपेच्छा, न वस्तुयाथात्यज्ञानं पुरुषबुद्धपेच्छं, किन्तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तन् । न हि स्याणावेकस्मिन् स्याणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो वान्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्याणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रलात् । एवमूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रं । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयलात् । ननु भूतवस्तुविषयले ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयलमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थकैव प्राप्तान्, इन्द्रियाविषयले समन्वाग्वहणात् । ख्यभावतो वहिर्विषयविषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि ।

त्रीहिभियं वैर्वा यजेतेति सम्मावितो विकल्पः ग्रहणाग्रहणयोरैच्छकः उदितानुदितहोमयोर्यवस्थितविकल्पः । “न हिंस्यात्” इत्युत्सर्गः । “अभीष्मीयं पशुमालभेत्” इत्यपवादः । तथा “आहवनीये जुहोति” इत्युत्सर्गः; “अश्वस्य पदे पदे जुहोति” इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मणि स्मृतित्यवेष्यापत्तिं वारयति ॥ न त्विदिना भूतवस्तुविषयलादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैव वटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्त्रूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटि-स्मरणं पुरुषबुद्धिस्त्रुतमूला मनस्यन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पा न प्रमाणूपा इत्यत्तरार्थः । अयं भावः, “धर्मो हि यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं प्रक्षते” इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्धपेच्छा विकल्पाः सर्वे प्रमाणूपा एव भवन्ति, तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्मृतिर्विति । तत्राप्येवमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेच्छ्य जायेत तदा सिद्धविकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाणवस्तुजन्यं, तथा च वस्तुन एकस्त्रूपत्वादकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्यं विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृश्यान्तमाह ॥ न हि स्याणाविति ॥ स्याणुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यदस्तुतन्त्रं ज्ञानं तदयार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिश्येति विभजते ॥ तत्रैति ॥ स्याणावित्यर्थः ।

सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति
गृह्णेत् । कार्यमाचमेव गृह्णमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन
केनचिदा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं । तस्माज्जन्मादिसूत्रं
नानुमानोपन्यासार्थं किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं । किं पुनस्त-
देवान्तवाक्यं यत् सूचेणोह लिलक्षयिषितं । “भृगुर्वै वारुणिर्वर्हणं
पितरसुपसमार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्रम्याह “यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासख तद्ब्रह्म” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं

स्याणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमाह ॥ तत्रैवं
सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्रस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि
वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतत्त्वं भूतार्थविषयत्वात् स्याणज्ञानवदित्यर्थः ।
अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुनर्नान्न न सिद्धार्थं इति वैलक्षण्यात्, न
धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म
प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद्घटादिवत् । तथा च जन्मादि-
सूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यं सिद्धार्थं तस्य मानत्वात् न श्रुतिः,
सिद्धार्थं तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्खेते ॥ नन्वि-
ति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति छावा प्रमाणान्तरस्यैव वि-
चारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षो प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्ब्रह्म-
जमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति? नाद्यः,
यास्यसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण यासि-
यद्यायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत
चाह ॥ स्वभावत इति ॥ “पराच्च खानि व्यटणत् स्वयम्भूः” इति श्रुतेः,
ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाचेवर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि यासिग्रहः किं
न स्यादत आह ॥ सति हीति ॥ तन्मात्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मज-
मिति यासिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीवर्थः । द्वितीये का-
रणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥
कार्यमाचमिति ॥ सम्बन्धं छातं यस्मात् श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्र-

“आनन्दाद्येव खल्वमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि
जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” इति । अन्यान्येवं जाती-
यकानि वाक्यानि नित्यशुद्धवुद्धमुक्तखभाव* सर्वज्ञस्वरूपका-
रणविषयाण्युदाहर्त्तव्यानि ॥ २ ॥

जगत्कारणवप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपचित्पं तदेव द्रढयन्नाह ।

त्त्वेति निश्चयलाभस्तस्मात् तत्त्वाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया,
अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यदारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्म-
कत्वादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं एच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह
ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमिवर्थः । अत्र हि
प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षो व्रह्म ज्ञातुकामस्य
जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञायत इति श्रौतार्थक्रमानुसा-
रित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सेपक्रमवाक्यं पठति ॥ भगुरिति ॥ अधीहि
स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नानात्वे ब्रह्मत्व-
विधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमिव्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं
तद् ब्रह्मेति वा यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः
किन्तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क वाक्यशेषाविशेषितो यतःशब्दार्थः
सत्यज्ञानानन्द इत्याह ॥ तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद् ब्रह्म
नामरूपमन्त्र जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शाखान्तरीय-
वाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह ॥ अन्यान्यपीति ॥ एवं जातीयकत्वमेवाह ॥
निवेति ॥ तदेवं सर्वासु शास्त्रासु लक्षणद्रवदवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि
समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धं ॥ २ ॥

यस्य निश्चसितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

श्रीरामं सर्ववेच्चारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

वक्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्तरसूत्रमवतारयति ॥ जगदिति ॥

* खभावेति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

शास्त्रयोनित्वादिति । ३ ।

महत् चतुर्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्यानोपर्वं हितस्य प्रदीप-
वत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्मा । न ही-
दृशस्य शास्त्रस्य चतुर्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञा-

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगल्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता
चेतनस्येऽर्जानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कर्त्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थितं; तदेवार्थिकं सर्व-
ज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्त्तव्येतुना द्रष्टव्याहेत्यर्थः । हेतुद-
यस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । यद्या वेदस्य निय-
त्वाद् ब्रह्मणः सर्वं हेतुता नास्तोवाच्येपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते “अस्य
महत्ता भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस”
इतिवाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति
उत न साधयति इति सन्देहः; तत्र व्याकरणादिवदेदस्य पौरुषेयत्वे
मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातात्र साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्भे-
तोस्मेतनत्वासिद्धिः फलं । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य
स्पृष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्त्वैः श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः ।
एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय उह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिर-
पलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तदूता वा? प्रकाशन-
शक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वादा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन
ब्रह्मणः स्वसम्भद्राणेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसान्तित्वं सिद्धति ।
यद्या यथा अथेतारः पूर्वकमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुण-
मायासहायोऽनावतानन्तस्प्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वं कृतपूर्वक-
ल्पोयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपञ्चानन्देव करी-
तीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्य-
रूपैर्याकारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च यैगपद्यात्र सा; अतो वेद-
कर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति
सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वज्ञारणत्वं

दन्तः सम्बोऽस्ति । यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात्
सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स
ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेक-
शाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्थञ्जनुष्वर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः
ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुष-
निश्चामवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः सम्भवः “अस्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्वृग्वेद” इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निर-
तिशयं सर्वज्ञतं सर्वशक्तिमन्त्वञ्चेति । अथवा यथोक्तमुग्वेदा-

इति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूचयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत
इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थ-
तस्य महत्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वं । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थं
इति मत्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शि-
क्षाकल्पव्याकरणनिरक्तच्छन्दोच्चोत्तिष्ठाणि षड्ङ्गानि” इति दर्शविद्या-
स्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपकृतस्येव्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः
परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं । अवोधकत्वाभावादपि प्रामा-
ण्यमिवाह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमन्त्वेऽप्यचेतनत्वात्
सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरूपादानं कर्त्तव्यं च । ननु सर्वज्ञस्य योगुणः सर्वा-
र्थज्ञानशक्तिमन्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तयोनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत
आह ॥ न हीति ॥ उपादाने तच्चक्तिं विना कार्यं तदयोगादेवोपा-
दानस्य सर्वज्ञत्वं । अनुमानन्तु पूर्वं दर्शितं । न चाविद्यायास्तदाप-
त्तिः । शक्तिमन्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञा-
नवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरं;
तत्र व्याप्तिमाह ॥ यद्विति ॥ विस्तरः शब्दाधिक्यं, अनेनार्थतोऽल्पत्वं
वदन् कर्तुर्द्वानस्यार्थाधिक्यं सूचयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे ।
अत्रैषा योजना यद्वच्छास्त्रं यस्मादात्मात् सम्भवति स ततः शास्त्राद-
धिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञैकदेशोर्धा यस्य
तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञात् सम्भवति । यद्वल्यार्थमपि

दिशास्तं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणे यथावत् स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । तच्चास्तमुदाहृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्यादि । किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्व-

शास्त्रमधिकार्थज्ञात् सम्भवति तदा “अख्य महत्” इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिङ्गाद्युतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेवादिविशिष्यस्य वेदस्य पुरुषनिश्चासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वच्चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्चसितपदार्थमाह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेवर्यः । अत्रानुमानेन “यः सर्वज्ञः” इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञच्चदर्जाय पाणिन्यादिवदेकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानसत्त्वामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाधीटवदेकर्त्तव्येष्वत्तेष्व । इयान् विशेषः, अधेता परापेक्षः; इश्वरस्तु स्तूपत्वेदानुपूर्वं स्थिमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्ननाश्वतज्ञानत्वात्तदर्थमत्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्यं । अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकलत्वं सङ्गतिः । “तन्त्रौपनिषदं पूरुषं” इति श्रुतिब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकल्पात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्याचये ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिहयं संशयवीजं द्रष्टव्यं । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गान्विरस्ता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्त्तव्यताबाधान्न लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्चास्तमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ एथगारम्भमाक्षिपति ॥

सूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनिलं ब्रह्मणे
दर्शितं ? उच्यते । तत्र सूत्राचरेण स्थृष्टं शास्त्रस्यानुपादानात्
जगतोऽजन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत, तामाशङ्कां
निवर्त्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्तते ॥ “शास्त्रयोनिलादिति” ॥ कथं पुन-
ब्रह्मणः शास्त्रग्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता “आम्नायस्य क्रियार्थ-
लादानर्थक्यमतदर्थानां” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं,

किमर्थमिति ॥ येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणापन्यासप्रसङ्गानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥
उच्यत इति ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्व-
सापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्त्मकेनाद्येपस-
ङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” इत्यादीनां
सर्वात्मतादिस्पृष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः अत्यादिसङ्गतयः
पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति वि-
वेकः । कथमित्याद्येपे हेतुः ॥ यादतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य
वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वादेदान्तानामानर्थकं फल-
वदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्ययः । सूत्रस्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तावदेदस्या-
ध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यग्य फलवदर्थपरत्वमुक्तां ॥ “चोदनालक्ष-
णोर्ध्यो धर्म” इति द्वितीयसूत्रे धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रा-
माण्यत्वापकं कार्यपरत्वमवसितं । तत्र “वायुर्वैक्षेपिष्ठा” इत्याद्यर्थवा-
दानां धर्म प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन
व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतेऽक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फला-
र्थं, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मा-
दनिव्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्याप्यं प्रामाण्यं नास्येवेति
यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि “[वधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्युः]” इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते-

* जगत इति पदं मु० पुस्तके नास्ति ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थलात्; कर्ट्तदेवतादिप्रकाशनार्थलेन वा क्रियाविधिविशेषतमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थलं वा? न हि परिनिष्ठितवसुखरूप*प्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयलात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सिङ्गोदीद्”

दर्शितमित्यर्थः “वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता तदेवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति” इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थं इतरेण “वायर्वं श्वेतमालभेत” इत्यादि विधिवाक्यं नैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत् । नन्वथ्यनविधिग्रहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्रिति । न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्त्तदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वंतत्परार्थवाक्यानां कर्त्तदेवतास्तावक्तव्यं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावक्तव्यं । ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छब्दत्वं? मानाभावादित्यरुच्या पद्मान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोक्षकामोऽसद्ब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिश्वद्वाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतब्रह्मविषयाश्रुतकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ परितः समन्तान्निष्वयेन स्थितं परिनिष्ठितं क्वायनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तत्र सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थं वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिंस्य भेषजं” इति वाक्यवत् विसंवादे च वोधकत्वाद् “आदित्यो यूप” इति वाक्यविद्यर्थः । सिद्धेन वेदार्थः । मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्युक्ता निष्फलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तत्र सम्भव-

* स्तुखरूपेति पदं मुः पुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनामानर्थकं माभूदिति “विधिनालेकवाक्यलात् सुत्य-
र्थेन विधीनां स्युः” इति स्वावकलेनार्थवच्चमुक्तं । मन्त्राणांच्च
“इषेत्वा” ३३दीनां क्रियातत्साधनाभिधायिलेन कर्मसमवायि-
त्वमुक्तं । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिमंस्यर्षमन्तरेणार्थवत्ता

तीव्रर्थः । फलं हि सुखावासिर्दुःखहानच्च । तच्च प्रश्नत्तिनिवृत्तिभ्यां
साध्यं । ते चोपादेयस्य प्रश्नत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य
ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेद-
वादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आन्नायस्य” इत्यादिसङ्गहवाक्यं
विद्येणोति ॥ अतएवेति ॥ “देवैन्निरुद्धः सोऽग्निररोदीद्” इति वाक्य-
स्याश्रुजलेन रजतस्य निन्दाद्वारा “वर्हिषि न देयं” इति सफल-
निषेधशेषत्ववदेनानां विधादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां
मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादविद्येकवाक्यलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासि-
द्धिमाह ॥ मन्त्राणांच्चेति ॥ प्रमाणलक्षण्यर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु
चिन्ता न छता * “इषेत्वा” इति मन्त्रे “क्षिनद्विः” इत्यथाहाराच्चाखा-
च्छेदनक्रियाप्रतोते: अग्निर्मद्धा, इत्यादौ च क्रियासाधनेवतादिप्रती-
तेमन्त्राः अत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमाचेणादृष्टं
कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहचिन्तादि-
नाप्यर्थयनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्थां मन्त्रा इति
प्राप्ते सिद्धान्तः । “अविशिष्यस्तु वाक्यार्थः” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थ-
स्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वस-
म्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन
क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वं । “मन्त्रैरेवार्थः
स्मर्त्य” इति नियमस्वट्टष्ठार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदा-
र्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणान्तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वा-
क्यैरेकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्तरं कर्मप्रकरणस्यवाक्यानां विधो-
कवाक्यत्वं वेदान्तानान्तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न

* चिन्ताद्वतेति ७३५ न० सो० पुस्तकपाठः ।

दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वसुस्खरूपे विधिः सम्बवति, क्रियाविषयत्वादिधेः । तस्मात् कर्मापेच्छितकर्त्तदेवतादिस्खरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिविशेषत्वं वेदान्तानां । अथ प्रकरणान्तरभयान्वैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्खवाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वं । तस्मात् ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तु शब्दः पूर्वपञ्चव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथं? समन्वयात् । सर्वं पुरुषे विद्वान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य*

क्वचिदिति ॥ वेदान्ता विधेकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थकवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिविवर्थः, अन्यता दृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना वेति ॥ नेत्रवृष्टिः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव सार्थो विधिः कल्प्यतां द्रष्टं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्रत आह ॥ न चेति ॥ ननु “दध्रा जुह्वाति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ दध्वः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वादिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः ॥ भाद्रमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं एच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ समिति ॥ अन्यस्तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादिव्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्यदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदन्ततात्पर्यविषयत्वात् । यो यदाक्यतात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंख्यत्वं, वाक्यस्य

* तस्यार्थस्य स्थाने स्थार्थस्येति मुः पुस्तके पाठः ।

प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “सदेव सौम्येदमय आमीत्” । “एकमेवाद्वितीयं” । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आमीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वा-

चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तद्वौचर-
प्रमाजनकत्वं । न चेदमप्रसिद्धं । प्रकृष्टप्रकाशच्चन्द्र इत्यादिलक्षणवा-
क्यानां लोके लक्षण्या चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वप्रदलक्षणा
चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा
सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्व-
सिद्धिः । उपक्रमादिलिङ्गैवदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनि-
र्मयात् तत्र क्वान्देग्यष्ठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उद्धालकः
पुच्छमुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्ताले
सदबाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निर्घिष्ठते ।
सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति
पदत्रयं । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्युपसंह-
रति । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गं, तथा “तत्त्वमसि”
इति नवकृतोऽभ्यासः । रूपादिहीनादितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्य-
त्वात् अपूर्वत्वमुक्तं, “अत्र वाव क्रिल सत् सौम्य न निभालयसे”
इति । सङ्घाते स्थितं प्रव्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । “तस्य तावदेव चिरं
यावत्त्र विमोक्ष्ये अथ सम्पत्य” इति ब्रह्मज्ञानात् फलमुक्तं विदुधस्तस्य
यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः ।
अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्यते विदेहकैवल्यमनुभवतो-
त्वर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्याद्वितीयज्ञानार्थ्यार्थ-
वादः । मृदादिष्टान्ते: प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्यपपत्तिरूक्ता ।
एवं षष्ठिधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं
दृश्यन्त इत्यैतरेयोपक्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति ॥ बृहदा-
रण्यकमधुकाखण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदे-

* देहतेतिपदं मुः पुस्तके नास्ति ।

नभूः” । “ब्रह्मैवेदमस्तुं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने ईर्यान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रमङ्गात् । न च तेषां कर्तृदेवतादिस्त्रूप*प्रतिपादनपरतावसीयते । “तत् केन कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्त्रूपलेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं । “तत्त्वमसि” इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानलाभात् । यन्तु हेयोपादेयरहितलादुपदेशानर्थक्षमिति । नैष दोषः । हेयोपादेयशूल्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्रेशप्रहाणात् पुरुषार्थमिद्द्वे ।

तद्दिति ॥ मायाभिर्ज्ञरूपं तद् ब्रह्म । एतदपरोक्तं । अपूर्वे कारण-शून्यं । अनपरं कार्यरहितं । अनन्तरं जावन्तरं अस्य नास्तीत्यनन्तरं, एकरसमिक्ष्यर्थः । अवाह्यं अद्वितीयं । तस्यापरोक्तत्वसुपपादयति ॥ अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमिक्ष्यर्थः । कठग्यजुःसामवाक्यान्युक्ता आर्थव्याख्यावाक्यमाह ॥ ब्रह्मैवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविदूषां भाति तदस्तुं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि गृह्णन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह ॥ न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं “यत् परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादिवर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादिस्तावकत्वमिति तत्राह ॥ न च तेषामिति ॥ तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानदारा कर्म तत्साधननाशकमेव, तत्त्वं विद्याकाले “कः कर्त्ता कैन करणेन कं विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थं फलाभावात् सूतिलक्षणेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्राह ॥ न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्बन्धः । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यलाभात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्संयात्र मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यं ।

देवतादि प्रतिपादनस्य तु स्व*वाक्यगतोपासनार्थलेऽपि न कश्चिद्दिरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषलं सम्भवति । एकले हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिदैतविज्ञानोपमद्वीपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य दैतविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषलं ब्रह्म प्रतिपाद्येत ।

यज्ञोक्तां निष्पलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थं इति तदनूद्य परिहरति ॥ यच्चित्यादिना ॥ रहितत्वाद्द्विन्द्रत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तं “उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्” इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत सर्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः फलच्छादिशब्दार्थः । न द्वितीयः, विधिशून्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यादीनां स्वार्थं फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्चेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह ॥ ननु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदिव्यर्थः । “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकदैतज्ञानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह ॥ एकत्व इति ॥ दैतज्ञानस्य संखारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ दृष्टस्येति शेषः । भान्तित्वानिश्चयो दार्ढं, संखारोत्यन्तु भान्तित्वेन निच्छितं न विधिनिमित्तं । “यनेति” उपासनायां कारणस्य सत्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य यापकं क्रियार्थकलमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः । तथा च यापकाभावादेदान्तेषु याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थमानं अक्रियार्थत्वात्, “सेऽरोदीद्” इत्यादिवदिव्यनुमाने निष्पलार्थकलमुपाधिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्पलं स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तदिष्यस्य तत्करणस्य स्वार्थं ब्रह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थं मानत्वसिद्धेन क्रियार्थकलं तद्यापकमिति भावः । ननु माभृदेवप्रामाण्यस्य यापकं क्रियार्थकलं याप्यन्तु भविष्यति तदभावा-

* स्ववेदान्तवाक्यगतेतिपाठो मुद्रितपुस्तकेऽस्ति ।

यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिमंस्यर्थमन्तरेण प्रमाणतं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तलान् तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातं । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निर्दर्शनमपेक्षेत । तस्मात् मिद्दं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकलं ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्थते, यथा यूपाहवनोयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्थन्ते

देवान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्राह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रामाण्यं खस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्वेदस्य खतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाता बाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन “न कृपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः ॥ वर्षकार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्त्वं वेदान्तानामपीति स्थितं । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वनियुक्त्या निरस्तं । समति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्मवेदान्तैर्बोधते न खातन्त्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्षकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति उत खातन्त्येण? इति सिद्धे युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पृष्ठपक्षमाह ॥ अत्रापर इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वाक्तौ वृत्तिकाराः पृष्ठपक्षयन्तीत्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पृष्ठपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरूपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्थत इत्याह ॥ प्रतिपत्तिति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेर्थः । विधिपरादाक्यात्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ “यूपे पशुं बधाति”

तद्वत् । कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनलाञ्छास्तस्य; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आङ्गः, “दृष्टे हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति * चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं । तस्य ज्ञानमुपदेशः । “तद्वतानां क्रियार्थेन समाप्तायः” “आप्नायस्य

“आहवनीये जुहोति” “इन्द्रं यजेत्” इति विधिषु के यूपादयः, इत्याकाङ्क्षायां “यूपं तक्षवृषास्त्रीकरोति” इति तक्षणादिसंस्कृतं दाख यूपः । “अग्नीनादधीत्” इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः । “वच्छहस्तः पुरन्दर” इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्थते तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधिते वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः । मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतयोचन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननूक्तप्रिविधिलिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिष्ठयः । वृद्धव्यवहारे च श्रान्तः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्यापयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह ॥ तथा हीव्यादिना ॥ क्रिया कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरं । को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकृतोऽहं ॥ दृष्टे होति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनासूत्रस्यं भाष्यमाह ॥ चोदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यते इत्यर्थः । शवरस्त्रामिसम्मतिमुक्ता जैमिनिसम्मतिमाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञापकं च्यपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थेष्टक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तद्वतानामिति ॥ तत्त्वं वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गादिपरिन समाप्तायः सहोचारणं कर्त्तव्यं । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थेष्टकानि पदानि कार्यवाचिपरिन सह पदार्थ-

* नामेति मु० पुस्तके पाठो नाल्लि ।

क्रियार्थवादानर्थक्यमतदर्थानामिति” च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्विवर्तयन्वार्थवच्छास्तं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तसामान्यादेदान्तानामपि तथैवार्थवत्तं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्रिहोत्रादि साधनं विधीयते, एवमस्ततत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयते इति युक्तं * । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं । कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । † तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्टानापेत्तादिलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुं । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानलात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आ-

स्मृतिहारा कार्यमेव वाक्यार्थं वेधयन्तोति भावः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ यतो वृद्धा एवमाङ्गः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रं, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रलं, तस्मादेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्तं स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह ॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डदयेर्यभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपयत्तेः । तत्र काण्डदये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यं । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तेविधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रसङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्विद्यसिद्धमुक्तेस्तद्युक्तज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलादेलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयं । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्देवासिद्धेरिति वाच्यं, इत्यत्वात् । न च ब्रह्मणो

* इतियुक्तमिति मु० पुस्तकाधतपाठः ।

† अत्रेति टीकासम्मतः प्राठः ।

त्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्यवाः स विजिज्ञामितव्यः” “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु सत्तु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याकाङ्क्षायां तत्खरूपमर्पणेन मर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः मर्वज्ञः सर्वगतो नित्यवृत्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तखभावे विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टेऽदृष्टेषो मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविधननुप्रवेशे तु वसुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् “सप्तद्वीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादिवाक्यवदेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्थात् । ननु वसुमात्रकथनेऽपि “रञ्जुरियं नायं सर्पः” इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्तं दृष्टं । तथेहायसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संमारिलभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्तं स्थात् । स्थादेतदेवं यदि रञ्जुखरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संमारिलभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणेऽपि यथापूर्वे

जिज्ञास्यत्सूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति ॥ नेति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति ॥ आत्मावा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति त्रृत्यं । लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रव्यग्ब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवक्त्रोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्त्तव्यापासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ विध्यस्वद्विसिद्धेष्वपि प्रवृत्त्यादिफलाभावादेदान्तानां वैफल्यं स्थादित्यर्थः । नन्विति शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति ॥ स्थादिति ॥

सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “ओत्तमो मन्त्रमो निदिध्यामित्यः” इति च अवणेत्तरकालयोर्मनननिर्दिध्यासनयादर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयत्वैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिसूत्रिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा, “ऋथाते धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्माऽपि द्विंसादिः प्रतिषेधचादनालक्षण्यात् जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोर्श्वादनालक्षण्योरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्मे ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देह-

एतदर्थवत्त्वमेवच्चेत् स्थादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किञ्च, यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा अवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेच्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह ॥ ओत्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रवत्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेच्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदान्ता न विधिपरा: स्वार्थं फलवत्वे सति नियोज्यविधुरत्वात्, “नायं सर्पः” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत्” इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्यमिति सिद्धान्तयति ॥ अचेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यज्ञानं विधेयमिति तत्रेवाह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविलक्षणत्वादात्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपं अनुवदतीत्यन्तेन ॥ अय वेदाध्ययनानन्तरं । अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्संयाय कर्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्माऽपीत्याह ॥ अधर्माऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः । कर्माक्षा फलमाह ॥ तयो-

वत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततस्य तद्वेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं । प्रसिद्धञ्चार्थिलसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यं । तथा च चागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं । केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं । तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद् “यावत् सम्पातमुषिला” इत्यस्माद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखल-

रिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशेषाकः श्रीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्मोऽनात्मवित् खप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यञ्चानाय प्रत्यक्षतादोनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्ता धर्मफलं एथक् प्रपञ्चयति । मनुष्यत्वादिति ॥ “स एको मानुष आनन्दस्ततः शतगुणो गन्धर्वादीनाम्” इति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः । ततस्य सुखतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयस्तस्माधनञ्च तत्त्वञ्चानमेकरूपमिति वैलक्षण्यं । किञ्च साधनचतुर्यसम्बन्ध एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥ धर्मेति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धञ्चेत्यर्थः । अर्थित्वं फलकामित्वं । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । चादिपदाद्विदत्त्वं शास्त्रानिन्दितत्वञ्च । किञ्च, कर्मफलं मार्गप्राप्य, मोक्षस्तु निवास इति भेदमाह ॥ तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्यैर्यप्रकर्षादर्चरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनं ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्रभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

चन्द्रप्रदानमारामः पूर्त्तमित्रभिधीयते” ॥

“शरणागतसन्ताणं भूतानाञ्चायहिंसनं ।

वहिर्वेदि च यदानं दत्तमित्रभिधीयते” ॥

तत्रापि ॥ चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पत्ति गच्छति अस्माकोकादमुलोकमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म भेदात्यं तावत् स्थित्वा पुन-

वचोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः । तथोद्भगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाच्च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शशीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिसृतिन्यायप्रसिद्धं । तथा च श्रुतिः “न ह वै सशशीरस्य सतः प्रियाप्रययोरपहतिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अशशीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्यर्शनप्रतिषेधचोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशशीरस्य प्रतिषिद्ध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्यर्शनप्रतिषेधो नेत्रपद्मते । अशशीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकलात् । “अश-

रायान्तीत्यर्थः । मनुष्यताद्बुद्धिगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्ता अधोगतेषु तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्वेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोद्भग्निति ॥ दिविधं कर्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । “ते तं भृक्ता खर्गलोकं विशालम्” इत्याद्या स्मृतिः काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशेषोक्तवश्शीराद्यभोग्यतादिधर्मवच्चात् अतिरेकेण खर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह । अशशीरमिति ॥ वावेत्यवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षस्येदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तन्निषिद्धते, मोक्षस्य धर्मफलमेव कर्माणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शब्दते ॥ अशशीरत्वमेवेति । आत्मनो देहास-

रीरं शरीरेषु अनवस्थेववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः”
इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्टेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरी-
रत्वं नित्यमिति सिद्धं । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा*
यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा
पृथिव्यादिजगन्त्यलवादिनां, यथा च साह्यानां गुणाः । इ-
दन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्यामवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रि-
यारहितं नित्यद्वप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं । यत्र धर्मा-
धर्मी सह कार्येण कालत्रयज्ञ नोपावर्त्तेते तदश्रीरं मोक्षाख्यं ।
“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात् कृताङ्गतात् अन्यत्र भू-
ताच्च भव्याच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्वद्व्य यस्येयं जिज्ञासा

द्वितीयमशरीरत्वं तस्यानादित्वान्न कर्मसाध्यतेवाह ॥ नेति ॥ अश्रीरं
स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनियेषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं आ-
पिनं, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा
धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे
श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्,
तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः ।
देहद्वयाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्तरूपमोक्षस्या-
नादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणा-
मितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येवाशङ्क नित्यं देधा विभजते ॥ तत्र कि-
ञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यच्छेति परि-
णामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इद-
निवति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य
तु नाशकाभावान्त्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्धर्थं परिस्पन्दाभाव-

* स्याद्ययेति मु० पुस्तकधृतपाठः ।

प्रसुता । तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन माध्यश्वेनोक्तोऽभ्युपगम्येत अनित्यं एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेभ्येव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्षं इति प्रसज्येत । नित्यश्वं मोक्षः सर्वेर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद

माह ॥ योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह ॥ सर्वक्रियारहितमिति ॥ फलानपेक्षित्वात् फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ निवृट्टमिति ॥ वृत्तिरनपेक्षत्वं विशेषकं सुखं वा निरवयवत्वात् क्रिया तस्य भावार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ठात्, अतः कूटस्थलत्वं कर्मसाध्यो मोक्षं इत्युक्तं । कर्मतत्त्वार्थासङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यच्चेति ॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह ॥ कालेति ॥ कालत्रयस्त्रियो नोपावर्त्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयं । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यच्चेति ॥ अन्यदित्यर्थः । अतात् कार्यात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्याच्च । चकारादत्तमानाच्च । अन्यद्यत् पश्यसि तदेदेत्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मेभ्येव, कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्तोक्षस्य कूटस्थलं धर्माद्यसङ्गित्वच्चेति भावः । यदा यज्ञिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक्-जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यसृष्टमित्यर्थः । अतः शब्दाभावपाठेऽप्यमेवार्थः ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्तं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात् । न हि ब्रह्मात्मैवं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याह्लङ्घं पृथक्तं न वा तदिना विधेरनुपपत्तिः योषिदग्न्यैक्योपास्त्विधिदर्शनादिति भावः । अथ वा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति ॥ तद्यदीति ॥ तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ मुक्तेनियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात् तमोनिवृत्तिवज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहं” इति वेद स ब्रह्मेभ्येव

ब्रह्मैव भवति” “क्षीघन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” तस्मात्तत्सर्वम-भवत्” “तत्र को मोहः कः शोक एकलमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वार-यन्ति । तथा “तद्वैतत् पश्यन्नुषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-णायोदाहार्थं । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्र्योर्मध्ये तत्कर्त्तव्यकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “तं हि नः पिता योऽस्मा-भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि” । अज्ञानहानात् तत्त्वीवाख्यं ब्रह्म गुरुपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यवेत् विदितवत् । तस्मादेदनात्तद्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभान्तिहा-नादेकत्वं, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशैको न स्तु इति श्रुतीनामर्थं, तासां तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैद्यो नेत्राह ॥ तथेति ॥ तद् ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् चामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् स्वस्य सर्वात्मत्व-प्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्यादीन् ददर्शत्वर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रि-याया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्य-मस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” इति [पा०३|रा०२१२६] रूचेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्त्तमानाङ्गतोः परस्य लटः । शृणुशा-नचावदेशौ भवत इति विहितशृणुप्रब्रयसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्तव्यकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे

भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि” । अज्ञानहानात् तत्त्वीवाख्यं ब्रह्म गुरुपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यवेत् विदितवत् । तस्मादेदनात्तद्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभान्तिहा-नादेकत्वं, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशैको न स्तु इति श्रुतीनामर्थं, तासां तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैद्यो नेत्राह ॥ तथेति ॥ तद् ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् चामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् स्वस्य सर्वात्मत्व-प्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्यादीन् ददर्शत्वर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रि-याया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्य-मस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” इति [पा०३|रा०२१२६] रूचेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्त्तमानाङ्गतोः परस्य लटः । शृणुशा-नचावदेशौ भवत इति विहितशृणुप्रब्रयसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्तव्यकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे

कमविद्यायाः परं पारं तारयमि; श्रुतं ह्येव मे भगवद्गेभ्यः
तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा
भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै स्फुटिकषायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति चैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।
तथा चाचार्थप्रणीतं न्यायोपदृष्टिं स्फुतं “दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपर्वगः”

इत्यस्य दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते,
ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मलादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका
एव वेदान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः षड्
ऋषयः पिण्डलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊत्रिरे त्वं खल्वस्माकं पिता
यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरादत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्यास्त्रवेनास्मां-
स्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्य-
मुक्ता कान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्विन्द्रियमुपक्रमस्यं
शेषमुपसंहारस्यमिति भेदः । “आत्मविच्छोकं तरति” इति भगव-
त्तुत्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, “सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शो-
चामि तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानस्त्रवेन शोकसागरस्य परं पारं
प्रापयतु” इति नारदेनोक्तः सनलुमारत्स्त्रै तपसा दग्धकिल्बिषाय
नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूपं पारं ब्रह्म दर्शि-
तवानिवर्थः “एतद्यो वेद सो विद्यायग्न्यं विकिरति” इति वाक्य-
मादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रमाणुक्तिर्वर्तुर्न कर्मेत्युक्तं । तत्राच्च-
पादगौतममुनिसम्मतिमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति मित्या-
ज्ञानस्यापाये रागदेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषायायाद्भूमधर्मस्त्र-
रूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठ-
कमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशाद्वाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोत्तरनन्तरस्य
कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखव्यंसरूपापवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु
पूर्वस्तुते “तत्त्वज्ञानान्त्रिःश्रेयसाधिगम” इत्युहे सर्तातरपदार्थभिन्ना-

इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकलविज्ञानाद्वयति । न चेदं ब्रह्मात्मैकलविज्ञानं सम्पद्युपं, “यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” इति । न चाध्यामरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मनादित्यादिषु ब्रह्मदृश्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं “वायुर्बाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः” इतिवत् । नाप्याज्ञावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपं । सम्पदादिरूपे

त्वत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिदारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं । तथा च भिद्रात्मज्ञानानुक्रिं वदत् सूत्रं सम्मतच्छेत् परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञानानुक्रिं” इत्यंगे सम्मतिरूक्ता, भेदज्ञानन्तु “यत्र हि द्वैतमिव भवति” इति श्रुत्या भान्तिलात् “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच न मुक्तिहेतुरिति भावः । न नु ब्रह्मात्मैकलविज्ञानमपि भेदज्ञानवत्त्र प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भान्तिलादित्यत आह ॥ न चेदमित्यादिना ॥ अत्यालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्रभेदध्यानं सम्पद्यथा मनः स्वरूप्यानन्त्यादनन्तं तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् “विश्वेदेवा एव मनः” इति सम्पत्तया ऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्ञीवे ब्रह्मभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आलम्बनस्य प्राधान्येन धार्न, प्रतीकोपात्तिरथासः । यथा ब्रह्मदृश्या मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥ आदेशः उपदेशः क्रियाविशेषो विशिष्टक्रियात्यया योगो निमित्तं यस्य धानस्य तत्त्वात् । यथा प्रलयकाले वायुरुग्न्यादीन् संबृणोति संहरतीति संवर्गः, स्वापकाले प्राणो रागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्गः इति धानं क्वान्दोग्ये विहितं तथा वृद्धिक्रियायोगाज्ञीवे ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह ॥ नापीति ॥ यथा “पत्न्यवेक्षतमाज्यं भवति” इति उपांशुयाजायज्ञस्याज्यस्य

हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मा-सि” “अथमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्व-वस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । “भिद्यते हृदयगच्छ-स्थिद्यन्ते सर्वसंशयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुद्धेरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि तद्वावापत्तिवचनानि सम्यदादिपचेण सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्यदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं । अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवदस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ञानस्य वा न कथाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं । न च विदिक्रियाकर्मलेन का-

संखारकमवेद्यणं विहितं तथा कर्मणि कर्टत्वेनाङ्गस्यात्मनः संखारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याच्येति ॥ प्रतिज्ञाचतुष्ये हेतुमाह ॥ सम्यदादीति ॥ उपक्रमादिलिङ्गैव्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयं तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्येत । किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिगम्यश्चिन्मनस्तादात्मरूपाङ्गारगम्भीर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यवाधः स्यात् सम्यदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वात् । किञ्च । जीवस्य ब्रह्मत्वसम्यदा कथं तद्वावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्यदादिरूपमित्यर्थः । सम्यदादिरूपत्वाभावे फलितमाह । अत इति ॥ प्रमात्वान्न ऋतिसाध्या किं तर्हि निवैव न प्रमाणसाध्येर्यर्थः । उक्तरीत्या सिङ्गब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वस्त्रै कल्पयितुमशक्यं ऋत्यसाध्यत्वादित्याह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पत्यवेद्याणकर्मकारकाच्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं उतोपासनायां? नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ शाङ्कज्ञानं विदिक्रियाश्वदार्थः, विदितं कार्यं अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येना-

र्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः ॥ “अन्वदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि” इति विदिक्रियाकर्मल्पप्रतिषेधात् । “येनेदं मर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मल्पप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते इत्याद्यविषयलं ब्रह्मण उपन्यस्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इति । अविषयले ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मलेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदित्ववेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” । “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां” “न

त्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा न मनुते” इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्वविषयलमुक्ता “तदेव वेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्कूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयले प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्खते ॥ अविषयल इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं दृत्तिविषयलेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वच्चभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विवृणोति ॥ न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वं । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यले श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्मामतं चैतन्याविषय इति निच्ययस्तेन सम्यगवगतं । यस्य त्वच्चस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दार्ढार्थमनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानान्तु

दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन्त श्रुतेः श्रोतारं गृण्या न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितमंमारित्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपमर्पणात् मोक्षस्यानित्यलदोषः । यस्य द्रृत्याद्यो मोक्षस्य मानमं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मेंक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं । न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्य वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चायत्नेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनायत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणे नायत्वं । सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संखार्थीं मोक्षां येन व्यापारमपेक्षेत । संखारो हि नाम संखार्यस्य गुणाधानेन वा स्थादेषापनयेन वा ? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य ।

ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारं चाक्षुषमनोदृत्तेः साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येविज्ञातेर्विद्विवर्त्तेनित्यरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्या इत्याह ॥ नेति ॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवर्त्तेरागन्तुकत्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं स्थादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । अंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारास्मिसंखाररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्विनवान्मोक्षस्य नोपासनासाधत्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्तेवन्तेन । तयोत्पाद्यत्ववदिकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यज्वयं दूषयति ॥ तयोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणे ग्रामवदास्मिरस्तु नेत्याह ॥ न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्यासत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥ स्वात्मेत्यादिना ॥ यथा त्रीहीणां संखार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह ॥ नार्पात्यादिना ॥

नापि दोषापनयेन, नित्यगुद्धुब्रह्मखरूपलाक्षोक्तस्य । स्वात्म-
धर्म एव संस्किरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्कृयमाणेऽभि-
वज्यते । यथाऽऽदर्शे निर्वर्षणक्रियया संस्कृयमाणे भास्त्ररत्नं
धर्म इति चेत्र, क्रियाश्रयलानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया हि
क्रिया तमविकुर्वतो नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा क्रियया वि-
क्रियेतानित्यलमात्मनः प्रभज्येत । “अविकार्योऽयमुच्यते” इति
चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टं । तस्मान्स्वाश्रया
क्रियात्मनः सम्भवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियया अविषय-
लाक्ष तयात्मा संस्कृयते । ननु देहाश्रयया स्वानाचमनय-
ज्ञापवीतधारणादिक्या क्रियया देही संस्कृयमाणो दृष्टः ।
न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्कृयमाणलात् ।
प्रत्यक्षं हि स्वानाचमनादेहेहममवायित्वं । तया देहाश्रयया
तसंहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहोतः संस्कृयत इति

गुणाधानं त्रीहिषु प्रोक्ताणादिना, ज्ञालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः ।
शङ्खते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मात्मखरूप एव मोक्षोऽनायविद्यामला-
वृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
संखारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः कर्त्त्यतो वा? द्वितीये
ज्ञानादेव तन्माश्शे न क्रियया; आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा
वा? नाय इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति ॥ यदीति ॥
क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती न ज्ञायत इत्यर्थः । तच्च
वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह ॥ अन्येति ॥ अविषयलात् क्रियाश्रय-
द्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणन्तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकचूर्णादि-
द्रव्यसंयोगित्वात् संस्कृयत इति भावः । अन्यक्रियया अन्या न संस्कृ-
यत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्खते ॥ नन्विति ॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिवि-

युक्तं । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्बेन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं “ऋहमरोगः” इति यत्र बुद्धिरूपत्पद्यते, एवं स्वानाचमनयज्ञोपवीतादिधारणाकथा क्रियया “ऋहं गृद्धः संख्तः” इति यत्र बुद्धिरूपत्पद्यते संस्कृयते, स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्ताहं प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्तन्ते तत्फलं च स एवान्नाति । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्यनश्वन्नन्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्षादौ “आत्मेन्द्रियमनोद्युक्तं भोक्त्रेत्याङ्गर्भमनीषिणः” इति च । तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो

मितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भान्त्या देहतादात्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभान्त्या संखार्यत्वमात्रं अभिचार इत्याह ॥ नेति ॥ कस्त्रिदिति ॥ अनिस्तिब्रह्मसूतरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धिरूपत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्यः । ननु देहाभिन्नस्य कथं संखारः? तस्यामुग्धिकफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह ॥ तेनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ताहमिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुग्धिकभोक्तुः संखारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्त्रत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह ॥ तयोरिति ॥ प्रमाणसाक्षिणीर्मध्ये सत्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्त्तव्यादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुक्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य चिद्रातिर्मिथ्यासंखार्यत्वमुक्ता निरूपाधिकस्यासंखार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्वदितीय एको देवः स्वप्रकाशः, तथापि मायावृतत्वात् प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवेनासम्बन्धाद्विन्नत्वादा देवस्याभानं न तु मायागृह्णनादिति नेत्याह ॥

निर्गुणश्च” इति । “स पर्यगात् शुक्रमकाय मव्रणमस्त्राविरं शुद्ध-
मपापविद्धं” इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताच्च
ब्रह्मणे दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्माच्च संस्कार्योऽपि
मोक्षः । अतोऽन्यमोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचि-
दर्शयितुं । तस्माज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनु-
प्रवेश दृढं नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न,
वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वसुखरूपनिरपेक्षैव
चोद्यते पुरुषचिन्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवतायै

सर्वथापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभूत्वात् सर्वप्राणिप्रव्य-
क्ताच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रव्यक्त्वे कर्त्तव्यं स्यादिति चेत् । न ।
कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीयर्थः । तर्हि साक्ष्यमत्तीति द्वैतार्पत्तिः । न ।
सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि
कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह ॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे
सति, अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धं । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः,
निगुणत्वान्निर्दोषाच्च । गुणो दोषानाशो वा संखारो नेत्र्यर्थः । स इत्यु-
पक्रमात् । शुक्रादिशब्दः पुरुषेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्वमगात्
व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अव्रणो ऽक्षतः, अस्त्रा-
विरः शिराविधुरः, अनश्वर इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेह-
शून्यत्वमुक्तां । शुद्धो रोगादिमलशून्यः, अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसं-
स्पृश्य इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्त्यासिविकारसंखारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं
क्रियाफलं नात्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यते द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु
मोक्षस्यासाध्यते शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्मा-
दिति ॥ द्वाराभावादित्यर्थः । व्यावातं शङ्खंते ॥ नन्वति ॥ तथा च
मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नात्तीति याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं
न विधियोग्या क्रिया वस्तुतत्त्वात् क्वायसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥
वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति ॥ क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या
चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च

इविर्गत्वीतं स्यात् तां धायेद्वप्तकरिष्यन्” इति “मन्थां मनमा
धायेत्” इति चैवमादिषु। धानं चिन्ननं यद्यपि मानसं तथापि
पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतत्त्वलात्। ज्ञा-
ननु प्रमाणजन्यं, प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं
कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतत्त्वमेव, तत्
न चोदनातत्त्वं नापि पुरुषतत्त्वं, तस्मान्मानमत्वेऽपि ज्ञानस्य
महद्वैलक्षण्यं। यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौत-
माग्निः,” इत्यत्र *योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवल-
चोदनाजन्यलात् क्रियैव सा पुरुषतत्त्वा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नाव-
ग्निर्बुद्धः न सा चोदनातत्त्वा, नापि पुरुषतत्त्वा, किं तर्हि, प्रत्यक्ष-
विषयवस्तुतत्त्वैवेति ज्ञानमेव तत्र क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषय-

क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ एहीतमध्यर्युग्मेति शेषः। “वप्तकरिष्यन् होता सन्ध्यां” देवतां इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादश्शी
धानक्रिया वस्त्रनपेक्षा पुन्तत्त्वा च चोद्यते तादश्शी क्रियेत्यर्थः। धान-
मपि मानसत्वात् ज्ञानवत्र क्रियेत्यत आह ॥ धानमित्यादिना ॥ तथापि
क्रियैवेति शेषः। क्वायसाधत्वमुपाधिरिति भावः। धानक्रियामुक्ता
ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटत्वति ॥ ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्रमात्वात् चो-
दनातत्त्वं न विधेविषयः। पुरुषः क्विदारा तत्त्वं हेतुर्यस्य तत्पुरुष-
तत्त्वं, तस्मादस्वव्यभिचारादपुंतत्त्वलाच धानात् ज्ञानस्य महान् भेद
इत्यर्थः। भेदमेव दृष्टान्तान्तरणाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदासत्वेऽपि
विधितो धानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः। ननु प्रव्यक्तज्ञानस्य विष-
यजन्यतया तत्तत्त्वत्वेऽपि शब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वामति
नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रिया-
त्वेन ज्ञातयं। तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विधयोगादित्यर्थः।

* योषा वाव गौप्तमाग्निरिति मु० पुस्तके नास्ति ।

वसुषु वेदितव्यं । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं
न चोदनातन्त्रं । अतस्तद्विषया लिङ्गादयः श्रूयमाणा अथनि-
योज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्यपलादिषु प्रयुक्तचुरतैचल्यादिवत्,
अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे
इष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभा-
विकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति ब्रूमः । यो हि वह्नि-
मुखः प्रवर्त्तते पुरुष “इष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न च
तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाच्छन्तं स्वा-
भाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधितत्वं ।
ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्मत्वं विज्ञित्” “आत्मा इष्टव्यः” इति
विज्ञाने लिङ्गलोटत्वयप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेय-
मित्यत चाह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः
पुरुषं प्रवर्त्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कात्यसाध्यं नियोज्यसून्यं
वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “ममायं नियोगः” इति बोद्धा नि-
योज्यो विषयस्य विधेनास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां
नेत्याह ॥ अहेयेति ॥ वस्तुखरूपो विषयस्तत्त्वात् ब्रह्मणो निरतिशय-
स्यासाध्यत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञानस्य न
विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति ॥
किमर्थानीति ॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानीत्यर्थः ।
विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुव्या आत्यन्ति.
केष्टहेतुत्वभान्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका
तद्विवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥ स्वाभाविकेति ॥ विवरणोति ॥
यो हीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्रोचराच्छ-
व्दादेशित्यर्थः । खोतच्चित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रव-
णादाविति शेषः । अवणस्तुरूपमाह ॥ तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानं ।
यदिदं जगत्तत् सर्वं आत्मैवेत्यनात्मज्ञाधेनात्मा बोधते । अद्वितीया-

नि स्वोत्सया प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतच्चमुपदिश्यते “इदं सर्वं यद्यमात्मा” “वत्र लक्ष्य मर्वमात्मैवाभृत् तत् केन कम्यश्येत् केन कं विजानीयात्” “विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्यमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्तीति पूरुषः ।

किंमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञरेत्” ॥*

इति ।

“एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत” इति च स्फृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं । यदपि केचिदाङ्गः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति” इति । तत्र । आपनिषदस्य पुरुषस्याद्यश्यात्मबोधं क्व विधिः तपस्त्री द्वैतवनोपजीवनः क्व स्यास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ “अयं सर्वं प्रभानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि कस्त्रित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंज्ञरेत् तप्येत, भोक्तुभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थच्छ्वच्छ्वः । एतद् गुह्यतमं तत्त्वं दृच्छिकारमतनिरासमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति ॥ यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नास्त्वेव

* संसारमनुसंसरेदित्यपि पाठः ।

नन्यशेषल्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी
ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्बिंधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्योऽनन्यशेषो
नास्मै नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं “स एष नेति
नेत्यात्म” इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यल्वात् ।
नन्वात्माहं प्रत्ययविषयलादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं ।
न, तत्पात्रात्मेन प्रत्युक्तल्वात् । न ह्यहं प्रत्ययविषयकर्त्तव्यतिरेकेण
तत्पात्री मर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्यनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे
तर्कसमये वा केनचिदधिगतः मर्वस्यात्मा; अतः स न केनचित्

वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्धं इत्याह ॥
नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेदस्याकार्यशेषल्वात्
कृतस्वेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धं । न च प्रदृत्तिनिदृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतु-
सङ्गेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तवाक्यस्य कार्यपरत्वं निच्छिव्य वाक्यस्यप-
दानां कार्यान्विते शक्तियग्न्हान्न सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति
वाचं “पुच्चस्ते जातः” इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेषु पुच्चजन्मानुमाय
पुच्चादिपदानां सिद्धे सङ्गतियग्न्हात् कार्यान्वितपेक्षयान्वितार्थे शक्ति-
रित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थलादित्यलं । किञ्च ब्रह्मणो
नास्तिल्वादेव कृतस्वेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ
वा कार्यशेषल्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्ति मानान्तरविरो-
धात्? तत्राद्यं पक्षत्रयं निराचये ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषल्वार्थम-
संसारि इत्यादि विशेषणं नास्तिल्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्ता
हेत्वन्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थं “इदं न इदं न”
इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं
शङ्कते ॥ नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधोविष-
यत्वय निरस्तत्वान्न लोकसिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थकरा अपि न
जानन्त तस्यालोकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति ॥ समस्ततार-
तम्यवर्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं
निरस्ति ॥ अत इति ॥ केनचिद्वादिना प्रमाणेन वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्

प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषतं वा नेतुं य एव निराकर्ता तस्य-
वात्मतात् । आत्मतादेव च सर्वेषां न हेयो नायुपादेयः ।
सर्वं हि विनश्यदिकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि
विनाशहेत्वभावादविनाशो विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत
एव नित्यगुद्धमुक्तस्थभावः । तस्मात् “पुरुषात् न परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
इति चैपनिषदलविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रका-
शमानत्वे उपपद्यते । अतो भूत*वसुपरो वेदभागो नास्तीति
वचनं साहममात्रं । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं । दृष्टो
हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः तद्वर्मजिज्ञासाविषय-

मानान्तरविरोध इति भावः ॥ साक्षो कर्माङ्कचेतनत्वात् कर्त्तवदिति
तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाजज्ञातस्य व्याघ्रातकत्वात्
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्म-
शेषत्वमित्याह ॥ आत्मतादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्काह ॥
सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचर्ये ॥ विक्रियेति ॥ उपा-
देयत्वं निराचर्ये ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं
हि साधस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्यर्थं आत्मा
हेय इत्यत चाह ॥ तस्मात् पुरुषान्तं परं किञ्चिदिति ॥ काष्ठा सर्व-
स्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादवाध्यत्वादपूर्वत्वादेतत्तेषु स्फुटभा-
नाच्च वेदान्तकैवल्यमुक्तां ॥ तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्त्रेति ॥ तं सकारण-
सूत्रस्थाधिष्ठानं पुरुषं पृथ्वे हेशाकल्पत्वात्वां एच्छामीत्यर्थः । अत इति ।
उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिच्यादित्यर्थः ॥ पूर्वो-
क्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यं ॥ दृष्टो हीति ॥ तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्मवि-
चारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनि-

* भूतेति मु० पृस्तके नास्ति ।

ताद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं । अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्” इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिश्चित्तिविधितच्छेष*यतिरेकेण भूतच्छेदस्तुपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिश-

रासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे “तत्त्वमाणमिति” सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । “तत्त्वावशिष्टं ब्रह्मणः” इति वृद्धवाक्ये विरीध इत्याह ॥ तद्भर्मेति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निश्चित्तिकार्यपरत्वमत्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाणुस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्गर्थे कर्मकाणुस्य तात्पर्यं, लिङ्गर्थस्य लोके प्रवर्त्तकज्ञानगोचरत्वेन स्त्रियं यागादिक्रियागतमिदृसाधनत्वमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुतं ज्ञानकाणुस्येति मन्तव्यं । किञ्च । वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्वृतशब्दत्वादध्यादिशब्दवदित्याह ॥ अपि चेति ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा? आद्य आह ॥ आम्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सोमेन यजेत्” “दध्रा जुहोति” इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्य न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादेति प्रश्नः? ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानि । अतो भूतस्य कार्याद्विन्नस्य शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य तत्कार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाद्य इत्याह । नैष दोष इति ॥ दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टुं न कार्यान्वयी

* तच्छेषयतिरेकेणेति मु० पुस्तके नास्ति ।

तीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियालेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश दूति चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थलेऽपि क्रियानिवर्त्तनशक्तिमदस्तु-पदिष्टमेव । क्रियार्थवन्नु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वर्खनु-पदिष्टमेव । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेज स्यादिति । उच्यते, अनवगतात्मवस्तुपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति; तदवगत्या मि-याज्ञानस्य संमारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टम-र्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तुपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हनव्यः” इति चैवमाद्यानिवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रिया-

शब्दार्थः । अन्वितार्थमाचे शब्दानां शक्तियहणादित्यर्थः । द्वितीयम-झीकरोति ॥ क्रियार्थत्वन्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रिया-शेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु शब्दार्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कर्थं शब्दार्थतेति तत्राह ॥ न चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमाचेण शब्दार्थत्वमङ्गो नास्तोत्यर्थः । आनर्थकर्त्तव्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदीति ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियादारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्यब्रह्म-वादिनः क्रियादाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव दार्शनिति न नियमः, रज्जवज्ञानमाचेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रिया-दारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफल-भूतार्थकत्वमाचेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यं । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ नजः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नजर्थः इष्टसाधनत्वं द्रव्यादिप्रव्ययार्थः, इष्ट-स्वात्र नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवा-क्यार्थः, हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्धाहननस्य दुःखसाधन-त्वधिया पुरुषो निवर्त्तते, नात्र नियोगः कस्चिददक्षिः, तस्य क्रिया तत्सा-

माधनं । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्त्यः”
इत्यादिनिवृत्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टं । न च स्व-
भावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं
हननक्रियानिवृत्यैदामीन्यतिरेकेण । नजस्यैष स्वभावो यत्

धनदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नज्वाच्या निवृत्तिः
क्रिया । अभावत्वान्नापि क्रियासाधनं । अभावस्य भावार्थहेतुत्वा-
द्वावार्थासत्त्वाच्चैर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थं प्रामाण्यमिति
भावः । विषेधे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन
हन्त्यर्थेनानुरागेण नज्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया
बोध्यते, सा च नजर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते “अहननं कुर्यात्”
इति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्यापशङ्का निषेधति ॥ न चेति ॥
चौदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्युपलक्षितं निवृत्यौ-
दासीन्यं हननभाव इति यावत् तद्यतिरेकेण नजः क्रियार्थत्वं कल्प-
यितुं न च शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नजजर्थत्वसम्बवे
तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्यायत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनिषेधभेदविज्ञवापत्तेच्चेति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरु-
द्धयोरपि नजः शक्तिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः अधर्मः” इति प्रयोग-
दर्शनादिति चेत् । न । अनेकार्थत्वस्यान्यायत्वादित्याह ॥ नजस्येति ॥
गवादिशब्दानान्तु अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषु वाऽवचादीनां शक्य-
पशुसम्बन्धाभावेन लक्षणानवताशात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्षत्वं युक्तं
शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् कृत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे
ब्राह्मणाद्यभावस्य नज्शक्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नज्
प्रसञ्च्यप्रतिषेध एव न पर्युदासलक्षक इति मन्तश्च । यद्वा नजः प्रकृत्या
न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्यार्थीपरसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाचाप्रधानानां
किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनैषसाधनत्वेन सम्बन्धो नजः । इषुच्च स्वा-
पेक्षाया बलवदनिष्टाननुवन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयसं-
सुकृतत्वान्न भोगस्यापि इवत्वापत्तेः, तथा च “न हन्त्यः” हननं बलव-
दनिष्टासाधनत्वे सति इषुसाधनं न भवतीर्थः । अत्र “हन्त्यः” इति

स्वममन्तिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्ध्वैश्वादासीन्यकारणं, मा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवैपशास्यति, तस्मात् प्रमक्तक्रियानिवृत्तौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्य, तस्मात् पुरुषार्थानुपयो-

हनने विशिष्टेष्यसाधनत्वं भान्तिप्राप्तमनृद्य नेत्रभावबोधने बलवदनिष्ठसाधनं हननमितिवुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्यसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवदनिष्ठसाधनत्वमिति तदभावे बलवदनिष्ठसाधनत्वं नजर्थ इति पर्यवसन्नं तदुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेवाह ॥ अभावेति ॥ चौप्यर्थः पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपोवर्यः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रचुतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह ॥ सा चेति ॥ यथाग्निरन्धनं दग्ध्वा शास्यति एवं सा नजर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्यसाधनत्वभान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शास्यतीवक्षरार्थः, रागनाशे छते प्रचुतिरिति भावः । यदा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शास्यतीवर्यः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्यसाधनत्वभान्त्यनिरासात् प्रचुतिर्दुर्बारा । तस्मात्तदभाव एव नजर्थ इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयकक्षयभावात् कार्याभावस्तच्छाव्यार्थः । यदेत्युक्तपक्षे निवृत्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्मादिषिष्टाभावापन्नमेवेति याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नजर्थसाध्यत्वापादानार्थं निवृत्युपलक्षितत्वमिति ध्येयं । तस्य वटोर्तमित्यनुष्ठेयक्रियावाचित्रतश्वदेन कार्यमुपक्रम्य “नेत्रेतोदयन्तमादित्यं” इति प्रजापतिव्रतमुक्तं; अत उपक्रमबलात्तत्र नज ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता एवमगौरसुरा अधर्मं इत्यादौ नाम धात्वर्ययुक्तास्य नजः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यवरुद्धलक्षकत्वं । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नजर्थं मन्यामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नजर्थं सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववदेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः; तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्रमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ वेदा-

गुपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं दृष्टव्यं । यदपुकं कर्त्तव्यविधनुपवेशमन्तरेण वसुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्थात् सप्तदीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं, रज्जुरियं नायं सर्प इति वसुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टलात् । ननु श्रुतब्रह्मणेऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न रज्जुखरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युकं । अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं *ब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि, श्रीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुं । न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रब्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलिलाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलिलाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलिलनिमित्तं सुखं भवति । तदुकं श्रुत्या “अश्रीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्यृश्नत” इति । श्रीरे पतिते अश्रीरत्वं स्थात् न जीवत

न्तानां स्वार्थं फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदित्यर्थः । यदपीत्यादिस्थृतार्थं श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिदुरपक्षवे सति दृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादिवर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह ॥

* वेदप्रमाणजनितेति ८ स० पु० पाठः ।

इति चेत्, न, मशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः
शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्ता अन्यतः मशरीरत्वं
शक्यं कल्पयितुं । नित्यमशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ।
तत्त्वतधर्माधर्मनिमित्तं मशरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरसम्बन्ध-
स्यासिद्धत्वाद्दूर्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य
धर्माधर्मयोस्तत्त्वतत्वस्य चेतरेतराश्रयलप्रमङ्गादन्धपरम्परैवैषा
अनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्त्तव्यानुपपत्तेः ।
सन्निधानमात्रेण राजप्रभूतोनां दृष्टं कर्त्तव्यमिति चेत्र । धन-

तदुक्तं अन्वेति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते ॥ शरीर
इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भान्तिप्रयुक्तत्वादतत्त्वधिया तत्राशरूप-
मशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्रादिना ॥ असङ्गात्मरूपत्वश-
रीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यञ्यत इत्याह ॥ नित्यमिति ॥ देहात्मनोः
सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥ तत्राशार्थं कार्यं पेक्षेति भावः ।
आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्ध-
जन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिह-
रति ॥ नेत्रादिना ॥ नन्वेतदेहजन्यधर्माधर्मकर्मण एतदेहसम्बन्ध-
हेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एतदेहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व-
देहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण एतदेहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य पूर्वदेहकृत-
कर्मण इति वीजाङ्कुरवदनांदत्वाज्ञायं दोष इत्यत आह ॥ अन्वेति ॥
अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि वीजाङ्कुरः ततो वीजान्तरस्त्रययथा प्रत्यक्षेण
दृश्यते तददात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति क-
स्त्रिदागमः प्रत्युतासङ्गो होत्यादिः अतिः सर्वकर्त्तव्यं वारयतीति भावः ।
तत्र युक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ कूटस्यस्य कृत्ययोगात्र कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्त्तव्यमिति शङ्कां दृष्टान्तवैष-
म्येन निरस्येति ॥ नेति ॥ राजादीनां स्वकीतभृत्यकार्यं कर्त्तव्यं युक्तं
नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमौ वीजाङ्कुरवदावर्त्तमानयो-

दानाद्युपार्ज्जितभृत्यमम्बन्धिलाज्ञेषां कर्वलोपपञ्चं त्वात्मनो
धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चि-
च्छकं कल्पयितुं । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन
यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातं । अत्राङ्गः, देहादिव्यतिरक्तस्या-
त्मन आत्मोये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति । न । प्रसि-
द्धवसुभेदस्य गौणत्वमुख्यलप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वसुभेदो
यथा केशरादिमानाकृतिविशेषोऽन्ययत्यतिरेकाभ्यां मिहशब्द-
प्रत्ययभाष्टुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्य-
शौर्यादिभिः सिंहगणैः सम्बन्धः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्र-
त्ययै गौणै भवतः नाप्रसिद्धवसुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्र-
त्ययै भान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणै । यथा मन्दान्धकारे
“स्याणुर्य” इत्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययै स्याणुविषयै ।
यथा वा, पूर्वकायामकसात् “रजतमिदं” इति निश्चितश-

रात्मना सम्बन्धो भान्तिकृत एवेत्याह ॥ मिथ्येति ॥ ननु “यजेत्” इति
विधनुपपत्त्यात्मनः कर्वत्वमेष्टव्यमिति तत्राह ॥ एतेनेति ॥ भान्तिकृतेन
देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्वत्वमाब्रह्मबोधाद्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राङ्गः॥
प्राभाकरा इत्यर्थः । भान्त्यभावादेहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः भेद-
ज्ञानाभावात्र गौण इत्याह ॥ नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनेभेदो
येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो
भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेद-
ज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शाब्दबोधस्येत्यर्थः
संशयमूलौ तावुदाहरति ॥ यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौ-
णत्वं तदा भान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह ॥ यथा वेति ॥ अकस्मा-
दिति ॥ अतर्कितादृष्टादिना संखारोद्वेषे सतीत्यर्थः । निरुपचारेण
गुणज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरक्तात्मास्तिलवादिनामिति, देहा-

ब्दप्रत्ययै तद्वदेहादिसङ्गातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्यया-
वात्मानात्म*विवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणै शक्यै वदितुं ।
आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवावि-
विक्तौ शब्दप्रत्ययै भवतः । तस्मादेहादिव्यतिरिक्तात्मास्तिव-
वादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्मिथ्याप्र-
त्ययनिमित्तवात् सशरीरलस्य मिद्दुं जीवतोऽपि विदुपोऽशरी-
रत्वं । तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिस्तद्यथा “अहिनिर्लव्वपनी वल्मीके
मृतप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं श्रेते अथायमशरीरोऽमृतः
प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” इति । “मचक्षुरचक्षुरिव मकर्णोऽकर्ण इव
सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च ।
सृतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाषा” इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणा-
न्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारिलं । यस्य तु यथापूर्वं संसा-

त्मवादिनान्तु नेत्रभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह ॥ तथा
चेति ॥ तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्लव्वपनी सर्प-
त्वक् वल्मीकादौ प्रत्यक्षा निक्षिप्ता मृतसर्पण व्यक्ताभिमाना वर्तते,
एवमेवेदं विदुषा व्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अय तथा त्वचा
निर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्योऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वचीवाभिमा-
नाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तद्व-
द्ध्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षु-
राद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेयादि योज्यं ॥ इत्यनवद्यमिति ॥ ब्रह्मात्मज्ञाना-
न्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दा-

* विवेकिनः इति मु० पु० पाठः ।

रिलं नामाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं । यनु पुनरुक्तं अवणात् पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषलं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थलात् मनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेषलं । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि अवणवदवगत्यर्थलात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकलं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

षतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य अवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विधिङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषलमुद्दिश्य ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ अवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गतं नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वापेक्षान्यायादिति मन्त्यन् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह ॥ यदि हीति ॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेयसत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषलं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमन्ति, प्राप्तावगत्या फललाभे विधयोगादित्यर्थः ॥ तस्मादिथसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भवात् ॥ सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ एवच्च सतीति । चोवधारणे उक्तरीया ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य एथक्षणास्त्रक्षतिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं एयगारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥ आरभ्यमाणच्छेति ॥ अथ वाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरं अतो वाह्यधर्मस्य शुद्धिदारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ लतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणाशेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत नेत्र्यारब्धं तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्युक्तमिति

वाक्यममन्वयादिति मिद्दुं, एव च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्म-
जिज्ञासेत्येवारभ्यलान् पृथक् शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं चैवं
आरभ्येत अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः क्रत्यर्थपुरुषार्थ-
योर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्रप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः
शास्त्रारम्भाऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। तस्मादहं ब्रह्मासीत्येतद-
वसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। न
ह्यहेयानुपादेयादैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमाणकाणि प्रमा-
णानि भवितुमर्हन्तीति। अपि चाङ्गः ॥

“गौणमित्यात्मनो इस्त्वे पुनर्देहादिबाधनात् ।
सत् ब्रह्मात्माहमित्येवं वोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमाणलमात्मनः ।
अन्विष्टः स्थात् प्रमातैव पाप्तदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्यत् प्रमाणेन कल्पितः ।
लौकिकं तददेवेदं प्रमाणं लात्मनिश्चयात्” इति ॥
चतुःसूत्री समाप्ता ॥*

भावः । स्वमते सूत्रानुग्रहमस्तीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न
विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः । वेदार्थस्त्वैदैतं तर्हि
द्वैतसापेक्षविधादोनां का गतिरित्याशङ्क, ज्ञानात् प्रागेव तेषां
प्रामाण्यं न पञ्चादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमाणवाधक-
त्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः तदोधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र
ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति ॥ अपि चेति ॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमा-

* ८ अङ्गपुस्तके चतुःसूत्रीसमासेति पाठो नाल्लि ।

एवं तावदेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि*
तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्य-
वसानमुक्तं । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिनाश-
कारणमित्युक्तं । साङ्घादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तर-

त्वा विषयानादत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवम्बोधे जाते सति पुच्छदेहादेः
सत्त्वाबाधनात् मायामात्रत्वनिष्ठ्यात् पुच्छदारादिभिरहमिति स्त्रीय-
दुःखसुखभाक्षगुणयोगद्वैश्वात्माभिमानस्य “नरेऽहं कर्ता मूढः” इति
मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वथवहारहेतोरसत्वे कार्यं विधिनिषेधादि-
थवहारः कथं भवेत्, हेतुभावात् न कथच्चिद्वेदित्यर्थः । नन्वहं
ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्ख,
प्रमाणत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणातादात्मकृतत्वात् बाध इत्याह ॥
अन्वेष्यः इति ॥ “य आत्मापहतपाप्ना विरजा विमत्युर्विशेषाकः सो
ऽन्वेष्यः” इति श्रुतेः ज्ञातयपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्चिद्वा-
तोरात्मनः प्रमाणत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्नरागदेवमरणविवर्जितः
परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमाणत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां
प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा देहात्मप्रव्ययः कल्पितो
भमेऽपि यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, तद्वज्ञानिकमध्यक्ष्यादि-
कमात्मबोधावधित्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमि-
ष्यतां, वेदान्तानानु कालत्रयाबाधबोधितत्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्य-
मिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिष्ठ्यात् ॥ आत्मनिष्ठ्यादित्याङ्गमर्यादायां
प्रमाणत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयावाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनान्नि परे धान्नि कृत्वास्त्रायसमन्वयः ।

कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

दृक्तमनूद्याच्छेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह ॥ साङ्घादयस्त्विति ॥ भवतु
सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्ति-
यव्यायोगात् कूटस्यत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः,
किन्तु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये

* ब्रह्मात्मनीति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

गम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुभिमा-
नास्तपरतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव तु वेदान्त-
वाक्येषु स्थितिषयेषु अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलचयि-
षितं । प्रधानपुरुषमंयोगा नित्यानुभेद्या इति साङ्ख्या मन्यन्ते ।
काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुभिमते,
अप्यन्त्युच्च ममवायिकारणं । एवं अन्येऽपि तार्किका वाक्याभाम-
युक्ताभाषावश्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोन्तिष्ठन्ते । तत्र पदवा-
क्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्श-
नाय वाक्याभासयुक्ताभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रि-
यन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमत्तेतनं जगतः कारणमिति

त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवे-
त्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रह-
सम्बवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं । किञ्च “तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ” इत्याद्याः श्रुतयः । शुद्धेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतो
उन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगल्कारणं वदन्तीत्याह ॥ सर्वे-
ष्विति ॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेव्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं
तत्राह ॥ प्रधानेति ॥ यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, यज्जडं तच्चे-
तनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोद्यानुमानगच्छाः प्रधानपुरु-
षसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह ॥
काणादास्त्विति ॥ रुद्धिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत् कार्यं
तत् बुद्धिमत्कर्त्तव्यमिति । ईश्वरं कर्त्तारं परमाणुस्य यत् कार्यद्रव्यं तत्
खन्यूनपरिमाणाद्रव्यमित्यनुभिमत इत्यर्थः । अन्येऽपि बैद्धादयः
“असदा इदमय चासीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यदस्तु तच्छन्यावसानं
यथा दीप इति युक्तावभासः । एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्ता तन्निरासा-
योक्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति ॥ तत्रेति ॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः ॥ व्या-
करणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वं यज्ञगत्वारणं तच्चे-

मन्माना आङ्गः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवोचस्तानि प्रधानकारण-
पञ्चेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तिं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
विकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते । कथं । यत्त्वं ज्ञानं
मन्यसे म सत्त्वधर्मः “सत्त्वात् मञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन
च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवत्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः
प्रमिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रमिद्धं । न च
केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलभ्यमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणलाल्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारण-
भूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव
मतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवशङ्ख त्वयापि सर्वज्ञं
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमन्तेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगत्यं ।
न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य

तनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥
तत्र साङ्घा इति ॥ अपिशब्दावेवकारार्थैः स देवेत्यादिस्पृष्टब्रह्म-
लिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्ते: श्रुत्यादिसङ्गतयः ।
पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैकोपास्तिः सिङ्गान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः ।
अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न
केवलस्येति जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् निव्योपलभ्येरकार्यत्वाच्चिन्मा-
त्रस्य न सर्वज्ञानकर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्क-
र्षभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह ॥ त्रिगुणलादिति ॥ त्रयो मुणा एव
प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमिलुच्यते ॥ तदवस्थायामपि
प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमन्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमन्तमित्यर्थः । ननु भया कि
मिति शक्तिमन्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥

नित्यले ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणे हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमन्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते लया । न च ज्ञानसाधनानां शरोरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणलोपपत्तिः मृदादिवत् नामंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥

न साह्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुं । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दं । ईक्षते: ईक्षित्वत्वश्रवणात् कारणस्य । कथं । एवं हि श्रूयते “मदेव सौम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितोर्य” इत्युपकस्य “तदैक्षत बङ्ग स्थां प्रजायेय” इति “तत्त्वेजोऽसृजत” इति तत्रेदं शब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्चब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकतेजःप्रभृतेः स्थृत्वं दर्शयति । तथाच अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीनान्यत् किञ्चनभिषत्

अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमन्त्वं वाच्यं कारकाभावाचेत्याह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं सूतिपादे समर्थते प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यति । अधुना तु श्रुत्या निरस्यति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानं । अशब्दत्वात् कारणमिति सूत्रयोजना । तत् सच्चब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमेवाह ॥ बङ्गिति ॥ बङ्गप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया

म ऐक्षत लोकान्वस्तुजा इति” “म इमाज्ञोकानसृजत” इति ईक्षापूर्विकामेव स्थितिमाचये । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाच्चके स प्राणमसृजत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्वद्व्य नामखरूपमन्त्रं जायते” इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्त्तव्यानि । यन्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तत्रोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति । न नूकं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

कार्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ प्रेति ॥ एवं तत् सदीच्छिला आकाशं वायुच्च खृष्टा तेजः खृष्टवदित्याह ॥ तदिति ॥ मिष्वचलत् सत्त्वाकान्तमिति यावत् । “सजीवाभिनः परमात्मा” “प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योनिरापः एथिवीन्नियं मनोऽन्नमन्नादीर्थं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे इति कायायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥ इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्वत्वमिति जैमिनिस्त्रृते यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्विहापीत्यर्थः सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिस्याङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्त्रिनः फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्जानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तं । सम्भविति न केवलजडवृत्तिः

रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमात्रित्य किञ्चि-
ज्ञात्वमुच्यते । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जीवाति नाभि-
धीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपत्तं
प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं । योगिनान्तु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्षनिमित्तं स-
र्वज्ञत्वमुपपत्तमित्यनुदाहरणं । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षित्वं
प्रधानस्य कल्प्यते यथाग्निनिमित्तमयः पिण्डादेदगृह्यत्वं । तथा
सति यन्निमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म
जगतः कारणमिति युक्तं । यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्व-
ज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियते ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्या
सम्भवादित्यत्रोच्यते । इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञान-
क्रियते सर्वज्ञत्वहानिरितिः यस्य हि सर्वविषयावभासनत्वम्
ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धुः; अनित्यते हि
ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचिन्न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्व-
मपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यते दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यते ज्ञान-
विषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रततौष्ण्यप्रकाशे
ऽपि सवितरि दहति प्रकाशति, इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ।
ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे मति दहति प्रकाशतीति व्यपदेशः

ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तियक्तिबोधो वा ज्ञानं ।
तत्त्वाज्ञस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति येनोक्त-
ज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्व-
मुक्तमित्यत आह ॥ योगिनान्विति ॥ सेश्वरसाङ्गमतमाह ॥ अथेति ॥
सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्त्तव्यं ज्ञानस्य क्वायसा-
धत्वादिति हृदि कृत्वा एच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ सर्वं जानातीति

स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेज्ञानकर्मसंयोगेऽस्तीति विषमो
दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्त्तव्यप-
देशदर्शनादेवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्त्तव्य-
पदेशोपपत्तेन वैषम्यं कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईच्छित्वत्रु-
तयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वर-
ज्ञानस्य विषयीभवति इति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्बचनीये नाम-
रूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत् प्रसादाद्विषयो-
गिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य स्फृष्टिसंहति-
विषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदयुक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः श्री-
रादिसम्बन्धमन्तरेणेच्छित्वमनुपपन्नमिति, न तत्त्वाद्यमवतरति

पूर्वसाधुत्वं प्रद्वन्ते ॥ ज्ञाननित्यत्वं इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तद-
र्थापहितत्वेन ब्रह्मस्तत्कर्मपाद्वेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्म-
दृत्वयपदेशः साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति ॥ सन्ततेव्यर्थः ।
असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्मकलात् सविता प्रकाशते
इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्मकलात् कर्माभावे तदैक्षतेव्ययुक्तं इति
तत्त्वाह ॥ कर्मापेक्षायायान्त्विति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे स-
वितरि प्रकाशत इति कथच्चित् प्रकाशक्रियाश्वयत्वेन कर्त्तव्योपचार-
वच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेण कर्त्तव्योपचारात् वैषम्यमित्युक्तं पूर्वं । अधुना
तु कुम्भकारस्य सोपाध्यन्तःकरणवत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि सोपा-
ध्यविद्यायाः विविधस्फृष्टिसंख्यारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंख्यारायाः
समाच्छुतः कच्चित् परिणामः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यवि-
षयकं ईक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्वावाच्च तत्कर्त्तव्यं मुख्यमिति
द्योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकविम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य
कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्त्तव्यं क्षयभावादिति चेत् । न । कार्यानुकूल-

सविहप्रकाशवद्वृद्धेणो ज्ञानस्त्रूपनित्यलेन ज्ञानमाधनापेक्षानु-
पपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संमारिणः श्रीराद्यपेक्षाज्ञा-
नोत्पत्तिः स्थान् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्त्वेरस्य । मन्त्रै
चेमावीश्वरस्य श्रीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानताच्च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणच्च विद्यते
न तत् समश्वाभ्यधिकच्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
खाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

“अपाणिपादो जवनो यहीता
यश्यत्यच्चुः स गृणेत्यकर्णः ।
स वेन्ति वेद्यं न च तस्य वेच्चा
तमाङ्गरथ्यं पुरुषं महान्तं” ॥ इति च ॥

ज्ञानवत् एव कर्ट्त्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । न
च नियज्ञानेनैव कर्ट्त्वनिर्बाहात् किमीक्षेणेति वाच्यं । वाच्यादेरेव
प्रवृद्धवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनैत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वादाय्वादि-
कारणलेनाकाशवदैक्षतेव्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुले-
नाङ्गीकार्यमित्यलं । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं खूलीकर्तुमिथ्ये
इत्यर्थः । अव्याकृतकार्यापरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि
वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्काह ॥ अपि चाविद्यादिमत
इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽश्रीर-
स्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु यत् जन्यज्ञानं तत् शस्त्रोर-
साध्यमिति व्याप्तिरस्त्वयाशङ्का श्रुतिबाधमाह ॥ मन्त्रै चेति ॥ कार्यं
श्रीरेण । करणमित्रियं । अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यापेक्षया परा,
विचित्रकार्यकारित्वादिविधा सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धे-

ननु नास्ति तावच्छानप्रतिवन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी
“नान्योतोऽस्ति इष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता”इति श्रुतेः। तत्र कि-
मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्विश्वरस्येति?
अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसङ्घा-
तोपाधिसम्बन्ध इयत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव
योग्यः, तत्त्वतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्ट्या घटच्छिद्रं
करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्त्वता चा-
काशे घटाकाशादिभेदमित्यावुद्द्विद्वृष्ट्या ; तथेहापि देहादिस-
ङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेकक्षतेश्वरसंसारिभेदमित्यावुद्द्विः। दृश्यते
चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मताभिनिवेशो

त्याह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या खण्डिक्रिया सा स्वाभाविकी
अनादिमायात्मकत्वादिवर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायादृत्तिप्रतिवि-
मितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामविम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञाटतापि
स्वाभाविकीति वार्यः ॥ अपाणिरपि यहोता । अपादोऽपि जवनः ॥
ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नाल्लोति भावः । अग्रमनादिं
पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमिवर्थः । अपसिङ्घान्तं प्रकृते ॥ नन्विति ॥
ज्ञाने प्रतिवन्धककारणान्यविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो ना-
स्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वान्नापसिङ्घान्तं
इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धक्षतः प्रब्दतज्जन्य-
प्रत्ययरूपो यवहारः, असङ्गीर्ण इति ग्रेषः । अव्यतिरेके कथमसङ्कर-
स्त्रत्वाह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धक्षतेवर्थः, देहादिसम्बन्धस्य हेतु-
रविवेकोऽनाद्यविद्यातया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बा जीवः,
विम्बचैतन्यमीश्वर इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्य-
त्वायोगात् । कार्यबुद्धादिङ्गतप्रमात्रादिभेदस्य कार्यं एवेति विवेकः ।
नन्यखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्वाह ॥ दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो

मिथ्यावुद्भिमाचेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संमारिते देहाद्यपेच-
मीचिह्नलमुपपन्नं संमारिणः । यदपुकं प्रधानस्यानेकात्मकलात्
मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधा-
नस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तं । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कार-
णत्वं निर्वादुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चविष्टतेन वि-
लक्षणलादस्य इत्येवमादिना । अत्राह । यदुकं, नाचेतनं प्रधानं
जगत्कारणमीचिह्नलश्रवणादिति, तदन्यथायुपपद्यते । अचेत-
नेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यामन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य
कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तददचे-
तनेऽपि प्रधाने प्रत्यामन्नसर्गं चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्ष-
तेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्वात्मा भुक्ता चापराङ्गे यामं
रथेन गमिष्यासीतीक्षिता अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते,

देहादिभिन्नस्यप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भमो दृष्टतादु-
रपक्षवः । स च मिथ्यावुद्भा मीयत इति मिथ्यावुद्भिमाचेण भान्ति-
सिङ्गाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वौक्तमिथ्यावुद्भौ लोकानुभ-
वमाह, दृश्यते चेति इत्यं भावे लृतीया । भान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः ।
पूर्वपूर्वभान्तिमाचेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्यस्यापि
मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्त्वेद्यशब्दशक्तिग्र-
हायोग इति तत्र । सत्यादिपदानामवाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्ति-
कानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकलादिति स्थितं सम्बन्ध-
सूत्रं ब्रह्म निरस्याशङ्कमाह ॥ अत्राहेति ॥ अन्यथापि अचेतनेऽपि । ननु
प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति । तत्राह ॥ यथेति ॥
नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वचनादिति
गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समानातादित्यर्थः । अप्तेजसोरिवाचेने सति
गौणी इक्षतिरिति चेत्, न, आत्मशब्दात् सतस्तेतनलवनिष्वयादिति सूत्रा-

तथा प्रधानमपि महदाचाकारेण नियमेन प्रवर्त्तते तस्माच्च-
तनवदुपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीक्षित-
लमौपचारिकं कल्प्यते? “तत्त्वेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षत” इति
चाचेतनयोरप्यप्तेजसोऽस्तनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्-
कर्त्तकमपोचणमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचना-
दित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्वेतात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिको ईच-
तिः अप्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
सोम्येदमय आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्त्वेजोऽसृजत”
इति च तेजोऽवन्नानां सृष्टिमुक्ता तदेव प्रकृतं सदोक्षित तानि च
तेजोऽवन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह । “सेयं देवतैक्षत” “ह-
न्नाहमिमाल्लिसो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि” इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्तेऽक्षित
कल्पेत तदेव प्रकृतलात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता
जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीरा-
ध्यक्षः प्राणानां धारयिता*प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत्? आत्मा हि नामखरूपं, नाचेत-

र्यमाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमिक्षित्रो
देवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतस्थानन्तरं इमाः खण्डाल्लिसस्तेजोऽ-

* मुद्रितपुस्तके नन्तप्रसिद्धेरिति पाठः ।

न स्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति; अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितं परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्मभिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं मदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मलेनोपदिश्यति । अप्नेजसोऽस्तु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणलमीक्षितवस्थ । तयोरपि च मदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितवत्वं । सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षितलभित्युक्तं । अथोच्यतेऽचेतनेऽपि

वज्ञरूपाः परोक्षत्वादेवता इति द्वितीयावज्जवचनं, अनेन पूर्वकत्यानुभूतेन जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपत्वं स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेव्यर्थः । लौकिकप्रसिद्धेर्जीवप्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनाचेत्यर्थः । अत्र लिति ॥ स्वपक्षे तु विम्बप्रतिविम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाजीवो ब्रह्मणः सत चात्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्चव्याधिं प्रव्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्ता सतो जीवं प्रव्यात्मशब्दान् प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचये ॥ तथेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमस्तत्त्वः एतदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्मात्, सत्पदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वच्च नासि संसारी, किन्तु तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः ॥ इत्यत्रोपदिश्यति ॥ अतश्वेतनात्मकत्वात् सचेतनमेवेति वाक्यप्रेषेः । यदुक्तमप्नेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति तत्राह ॥ अप्नेजसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्याकरणं व्याप्तिः ॥ आदिपदान्नियमनं अप्नेजसोर्द्धिविषयत्वात् खज्यत्वान्नियम्यत्वाचाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकत्वं नास्तीति हेतो युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना ; चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्षत चेतनवत्

प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वार्थकारिलात् यथा राज्ञः
सर्वार्थकारिणि मृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति;
प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गो कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव
मृत्यः सन्धिविग्रहादिषु वर्त्तमानः। अथैक एवात्मशब्दश्चेतना-
चेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्,
यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एत-
दात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वं इत्यत उत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति “स आत्मा”
इति प्रकृतं सदणिमानमादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य
श्वेतकेतोर्मात्क्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिष्ट्य “आचार्यवान् पुरुषो
वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्यत्यते” इति
मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदमीति
गाहयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवा-
कार्यकारीवर्थः। यदा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सज्जन्वते तथा च
मुख्यमीक्षणमित्याह ॥ तयोरिति ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मुख्यं स्या-
त्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौणमुख्ययोरतुल्ययोः संशयाभा-
वेन गौणप्रायपाठस्यानिच्चायकलादात्मशब्दाच सत ईक्षणं मुख्यमि-
त्यर्थः। आत्महितकारिलगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति ग्र-
ङ्कते ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकलादित्याह ॥
अथ वेति ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सह-
स्रदक्षिणाके क्रतौ ज्योतिष्ठोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिःशब्दो यथा
मुख्यस्तद्दिव्यर्थः। तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्नि-
ष्ठस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ श्रुतिः समन्वयस्तुत्रे
याख्याता । अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चाच्चस्येति ॥ कर्त्त्वित् किल

दिशास्तं पुरुषस्थानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्; न तु निर्दीषशास्तं अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं । यदि चाज्ञस्य मतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्तं, स अद्वधानतयाऽगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्विरिक्तञ्चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थादिहन्येतानर्थञ्च च्छच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं । एवच्च सति तप्तपरश्चयहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा हि अमुखे सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्यमस्तीति विद्यादितिवत् सम्बन्धात्मभिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत; तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं, भृत्ये तु खामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रमेन, इति । अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति

दुष्टात्मा महारण्मार्गे पतितमन्यं खबन्धुनगरं जिगमिषुं वभासे किमत्त्वायुग्रता दुःखितेन स्थीयत इति । स चान्यः सुखवाणीमाकर्णं तमासं मत्तोवाच । अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं खाभीष्टनगरं प्राप्यसमर्थं भावत इति । स च विप्रलिप्तु ईश्यगोयुवानमानीय तदीयलाङ्गूलं अन्यं ग्राहयामास, उपदिदेशं च एनमन्यं एष गोयुवा त्वां नगरं नेयति, मात्रज लाङ्गूलमिति । स चान्यः अद्भालुतया तदत्यजन् खाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥ आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारच्च प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह ॥ एवच्च सतीति ॥ अवाधितात्मप्रमाणां सत्याभित्यर्थः ।

नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याया सर्वचानाश्वास-
प्रमङ्गात् । यन्त्रूकं चेतनाचतनयोः साधारन आत्मशब्दः क्रतु-
ज्जलनयोरिव ज्योतिःशब्दः इति, तत्र, अनेकार्थलक्ष्यान्याय-
त्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारा-
द्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च, साधारणत्वेऽप्यात्म-
शब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतर-
वृत्तिता निर्झारयितुं शक्यते । न चाचाचेतनस्य निश्चायकं
किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतन्तु सदीक्षित्वा सन्निहितश्च चेतनः श्वे-
तकेतुः, न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवो-
चामः । तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्यो-
तिःशब्देऽपि लौकिकेन प्रयोगेन ज्वलन एव रुढः अर्थवाद-
कल्पितेन तु ज्वलनसादृशेन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः ।
अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्त्वसमस्तगौणलक्ष्यसाधारणत्वा-

---

कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तस्म परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः
तदृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षो यथा सत्या-
भिसन्ध्यः तस्मपरशुं गृह्णाति स न दृष्टते अथ मुच्यत इति श्रुत्योप-
दिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ देहमुत्याप-
यतीत्युक्तं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुखे सम्भवति गौणलक्ष्यान्याय-
त्वाचाचात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह ॥ अपि चेति ॥ क्वचिद्भूत्यादौ सर्व-
चाहमात्मेत्यचापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात्
भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादात्म्यादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण
इत्युक्तं । अस्तु वा अत्यापिवस्तुनां साधारणः तथापि तस्याच श्रुतौ प्रधा-
नपरत्वेऽपि निश्चायकाभावात्र प्रधानवृत्तितेत्याह ॥ साधारणत्वेऽपीति ॥
चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदच्च निश्चायकमस्तीत्याह ॥ प्रकृत-
निति ॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ततः किन्तचाह ॥

शङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरण-
हेतुर्बास्योऽः, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । तस्मान्बाचेतनं प्र-
धानं सच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “म आत्मा” “तत्त्व-
मसि” इति इहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञत-
या तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्त्वा हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तस्मीपस्यां स्थूलां तारां
अमुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चाद-
रुन्धतीमेव ग्राहयति तद्व्यायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवो-

तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवज्ञानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्य-
ति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्ठोमे प्रयोगस्त-
त्राह ॥ अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतेऽस्य स्तोमाः”
इत्यर्थवादेन कन्तितं ज्वलनेन साटश्यं, “त्रिवृत्पञ्चशस्त्रिवृत्सप्तशस्त्रि-
वृदेकविंशत्स्तोमाः” तत्तदर्थप्रकाशकलेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ता कृक्ष-
ड्हाः, तथा च ज्योतींषिस्तोमा अस्येति ज्योतिष्ठोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो
गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौण-
त्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्त्तुमुच्चितः मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्बवे
गौणत्वनानार्थकलशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं एथक्सूत्रायासानपे-
क्षणात् । तथा च शङ्कोच्चरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातोव शोभते, इत्यरुचे-
राह ॥ अथवेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य
स तच्छङ्कलस्य भावस्तत्त्वा तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन
जीवाभिन्नत्वादिति हेतुपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानका-
रणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कथच्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निक-
टस्यां स्थूलां तारां अरुन्धतीलेनोपदिशति तद्वदनामन एव प्रधानस्य

चत् । सन्माचात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभुच्यप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयलवचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्वि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं । “उत तमादेशमप्राचः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातं” इति । “कथं नु भगवः स आदेशो भवति” इति । “यथा सोम्यैकेन सृत्पिण्डेन सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारभ्यणं विकारो नामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति” इति वाक्योपक्रमे

सत्यदार्थस्यात्मतोपदेश इति शङ्क्ते ॥ कुतच्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाचं नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रस्वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह ॥ चशब्द इति ॥ विवृणीति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशब्दाद्वास्त्व्येवेति सूचयति ॥ वेदानधीत्यागतं रूप्यं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिश्यत इत्यादेशः उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राचः गुरुनिकटे एषवानसि यस्य अवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य अवणार्दिकं भवतीत्यन्वयः । नन्वन्नेन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्क्ते ॥ कथमिति ॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचारभ्यणं । ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥ नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः करणाद्विन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव स इति भावः । विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह ॥ सृत्तिकेति ॥ कारणं कार्याद्विन्नसत्त्वाकं न कार्यं कारणाद्विन्नं, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ढान्तिकमाह ॥ एवमिति ॥ सद्वद्रूपैव सत्यं विद्यदादिविकारो सृष्टेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चित्तावशिष्यते इत्यर्थः । वद्यपि प्रधाने ज्ञाते तादात्म्यादिकाराणां ज्ञानं

अवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयले-
नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भाकृवर्गे विज्ञातो भवति अप्रधानवि-
कारलाङ्गोकृवर्गस्य, तस्मान्ब्र प्रधानं सच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न
प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ॥

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यच्चैतत्पुरुषः
खपिति नाम सता मोम्य तदा सम्ब्रो भवति खमपीतो
भवति तस्मादेनं खपितीत्याचक्षते सं ह्यपीतो भवति” इति
एषा श्रुतिः खपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्बक्ति ।
खशब्देनेहात्मोचते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः । अपि पूर्वस्य एतेल्यार्थलं प्रसिद्धं, प्रभवाप्यया-
विंत्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेष-

भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानकारणत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं
जीवानां सदूपत्वात्तज्ज्ञानेज्ञानमिति भावः ॥ कुतश्चेति ॥ पुनरपि कस्मा-
द्भेतीरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्तम्भिन् अप्ययश्चवणात् सच्चे-
तनमेवेति स्फुत्योजना । एतत् खपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ
खपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्ब्र एकीभवति सदैक्ये
उपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ खमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा-
दिति ॥ हि यस्मात् सं सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्यर्थः ॥
श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ एषा इत्यादिना ॥ इतेर्धतोर्गत्यर्थस्यापि पूर्वस्य ल-
यार्थत्वेऽपि कथं निवस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं
जाग्रत्खप्त्योरुपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रियकमनोदृत्तय उपाधयः,
तैर्षटादिस्थूलार्थविशेषाणां आत्मना सम्बन्धात्मा तानिन्द्रियार्थान् प-
श्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यभान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्त्ति जायद्वा-

ममन्यादिन्द्रियार्थान् गुह्यं सद्विशेषापन्नो जीवो जागर्त्ति, तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्त्यवस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति सं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयं” इति, तस्माद्गृह्यमिति, यथा वा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदशितं न यन्ते तेज एव तत्पीतं न यन्ते” इति च, एवं “स्वमात्मानं सच्चशब्दवाच्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्यते । यदि पुनः प्रधानमेवात्मोयत्वात् सशब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमयेतीति विशद्गमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राञ्जेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाह्यं किञ्च न वेदान्तरं” इति सुषुप्त्यवस्थायां

सनाश्रयमनेविशिष्टः सत्त्वैजससंज्ञः सप्त्रे विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान् पश्यन् “सोम्य तन्मनः” इति श्रुतिस्यमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्फूलसुख्योपाधिद्वयोपरमेऽहं न रः कर्त्तेति विशेषाभिमानाभावास्तीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । ननु स्वपितीतिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्नयथार्थतेवत आह ॥ यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतनिर्वचनं “तदशितमन्नं द्रवीकृत्य न यन्ते जरयन्तीत्याप एवाशनाया पदार्थः तत्पीतं उदकं न यते प्रोपयति” इति “तेज एवोदन्यं” च च दीर्घश्वान्दसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥ इदञ्च प्रधानपन्ने न युक्तमित्याह ॥ न चेति ॥ सशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्खाह ॥ यदोऽत ॥ प्राञ्जेन विष्वचैतन्ये नेष्वरेण सम्परिष्वङ्गो भेदभ्वमाभावेनाभेद इत्यर्थः । तत्तद्वेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं

चेतनेऽयम् दर्शयति, अतो यस्मिन्नयम् सर्वे यां चेतनानां तच्चेतनं मत्तद्वाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिद्चेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीचत्यादिश्वरणमकल्पयिष्यत्, न लेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, यथाग्नेर्जलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः” इति “आत्मन एवेदं सर्वं” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवेचाम । महत्त्वं प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्रुरादीनामिव रूपादिषु, अतो गति-

जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्यत् परमाणुवादिकं ॥ न ल्येतदिति ॥ अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाच्चक्रुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः सूर्यादयस्तनुयाहकाः, तदनन्तरं लोकवन्त इति लोकविषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां खतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिच्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह ॥ महत्त्वेति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टा-

सामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतश्च मर्वज्ञं ब्रह्म
जगतः कारणं ॥

श्रुतल्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च मर्वज्ञं ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्रेता-
श्रेतराणां मन्त्रोपनिषदि मर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य “स कारणं कर-
णाधिपाधिषो न चास्य कश्चिच्चनिता न चाधिषः” इति, तस्मात्
मर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यदेति मिद्दुं ।
जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतल्वाच्चेत्येवमन्तैः सूचैर्यान्युदाहृतानि
वेदान्तवाक्यानि, तेषां मर्वज्ञः मर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्म-
स्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रति-

न्तमाह ॥ चक्षुरिति ॥ यथा सर्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं अव-
गानां शब्दावगतिहेतुत्वं ग्राणादीनां गम्भादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां
गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढं हेतुरित्यर्थः । एवमीक्षयादिलिङ्गैरचे-
तने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ॥
श्रुतल्वाचेति ॥ सूचनं व्याचये ॥ स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः “सर्व-
विक्षब्दज्ञः कालकालो गुणीसर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य
“स सर्ववित् कारणं” इति श्रुतल्वाचेतनं कारणमिति सूचार्थः । कर-
णाधिपा जीवास्तेषामधिषः, अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
ईक्षणात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यदेति ॥
वृत्तानुवादेनोन्नरस्त्रवसन्दर्भमाक्षिपति ॥ जन्मादीति ॥ प्रथमसूचनस्य
शास्त्रोपाङ्गात्मात्मात् जन्मादिसूचनमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां कार्यं प्र-
धानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातं, अतः प्रथ-
माध्याद्यस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु
सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बज्जलमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणो-
पासनाविधिदारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्तां विना सा-

पादितं । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारण-
वादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य यन्यस्य किमुत्थानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं,
तद्विपरीतञ्च सर्वापाधिविवर्जितं । “यत्र हि दैतमिव भवति त-
दितर इतरं पश्यति, यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्,
यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणेति नान्यद्विजानाति म भूमा, अथ
यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा,
तदमृतं, अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं, सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धोरः,
नामानि कृत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं निक्रियं शान्तं निरवद्यं
निरञ्जनं, अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्द्रियमिवानलं, नेति नेति,

क्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यत इति ॥
सङ्क्षिप्त सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरूपात्मको वि-
कारः सर्वं जगत् तद्देवो हिरण्यस्मश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
वाक्यान्युदाहरति ॥ यत्र हीत्यादिना ॥ यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां दैतमिव
कल्पितं भवति तत्तदितरः सन्नितरं पश्यतीति दृश्योपाधिकं वस्तु भाति ।
यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदि-
त्याक्षेपान्निरूपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भूमि निर्जितो विदान् द्वितीयं
किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणो-
क्षयनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थिते द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं,
यस्तु भूमा तदमृतं नित्यं ॥ अथेति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयं । धीरः परमात्मैव
सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य खृष्टा नामानि च कृत्वा बुद्धादौ प्रविश्य जी-
वसञ्ज्ञो व्यवहरन् यो वर्तते सगुणस्तं निर्गुणतेन विद्वानप्यमृतो
भवति, निर्गताः कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वान्निष्क्रियं,
अतः शान्तमपरिणामि निरवद्यं रागादिदोषप्रून्यं, अञ्जनं मूलतमः
सम्बन्धो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य स्वय-

‘अस्यूलमनएुमहस्तमदीर्घं’ इति “न्यूनमन्यत् स्थानं, समूर्खमन्यत्” इति च, एवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणे द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तचाविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्तर्थानि, कानिचित् कर्मसम्भूतर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतःप्रेत्य भवति” इति च । स्मृतेश्च ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्वावभावित इति ॥

मेव वाक्योत्यवत्तिस्थत्वेन परमुक्तृयुं सेतुं लैकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्यनोऽनलः प्राप्यति तमिवाविद्या तज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ यास्थात् । स्यूलादिद्वैतशून्यं रूपदये श्रुतिमाह ॥ न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनं अल्पं सगुणरूपं निर्गुणादन्यत् तथा समूर्खनिर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्यं, अविद्याविषय उपास्यं सगुणत्वं कर्त्त्वपतमित्यविरोधः । तचाविद्याविषयं विच्छेति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बाधात् प्राक्ताले जडजिक्किकान्यायेन तच्चफलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्ते काग्न्यदारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तदाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति मन्त्रयं, नाम ब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसम्भद्धिः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरज्ञत्वाच, ज्ञानकाण्डे विधानमिति

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्यावरजङ्गमेषु गृहस्तथापि
चिन्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कृटम्यनित्यैकरूपस्याप्यु-
त्तरोन्नरमाविकृतस्य तारतम्यमैश्वर्यग्रक्तिविशेषैः श्रूयते “तस्य
य आत्मानमाविस्तरां वेद” इति । अत्र सृतावपि ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्भूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशमम्बवं । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः म ईश्वर इत्युपास्यतया चाद्यते,
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्नोदय-

भावः ॥ ननुपास्यत्रज्ञाण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह ॥ तेषा-
मिति ॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरूपाधिः । अत्र स्वयमे-
वाशङ्ग परिहरति ॥ एक इति ॥ परमात्मस्वरूपमेदेष्युपाधिभेदेनोप-
हितोपास्यरूपमेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं
परमात्मानं यद्गुणत्वेन लोका राजानमिवोपासते तत्तदुणवत्त्वमेव तेषां
फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानं इह यादशध्यानवान् भवति मृत्वा
ताटशेषापास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवदाक्यमाह ॥ स्मृतेच्छेति ॥ ननु
सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोर्स्तारतम्यश्रुतयः
कथमित्याशङ्ग परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥ उक्तानामुपाधीनां शुद्धिता-
रतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरे-
करूपस्यात्मन उत्तरोन्नरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्याविर्भावतारतम्यं
श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते
सोऽन्त्रे तदिति तरप्यत्ययादित्यर्थः । तथा च निष्ठयोपाधिरात्मैवोपासकः
उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्योपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति
भावः । अत्रार्थं भगवद्गीतामुदाहरति ॥ स्मृताविति ॥ अत्र सूर्यादेरपि
न जीवत्वेनोपास्यता किञ्चीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मति-
माह ॥ एवमिति ॥ उदयः असम्भवः एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः
तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्ता यत्र

लिङ्गात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्त्रिङ्गादित्यादिषु
द्रष्टव्यं, एवं सद्योमुक्तिकारणमयात्मज्ञानमुपाधिविशेषदारेणो-
पदिश्यमानमयविवक्षितोपाधि*सम्बन्धविशेषं परापरविषयं प-
रापरविषयलेन सन्दह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्ण-
तव्यं भवति। यथैव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्त्रोपाधिसम्बन्धञ्चोपास्यलेन
ज्ञेयलेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो यन्य
आरभते। यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचकाणेन ब्रह्म
विपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्चते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “‘अन्नमयं’” “‘प्राणमयं’” “‘मनोमयं’” “‘विज्ञान-
मयञ्च’” अनुक्रम्यान्नायते “‘तस्माद्वा एतस्मादिज्ञानमयादन्योऽन्तर-
आत्मानन्दमयः’” इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्दमयशब्देन

न विवक्षितः तदाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह ॥
एवं सद्य इति ॥ अन्नमयादिकोषा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्यर्थं ।
आरम्भसमर्थनसुपसंहरति ॥ एवमेकमपीति ॥ सिद्धवदुक्तगतिसामा-
न्यस्य साधनार्थमयुक्तरारम्भ इत्याह ॥ यच्चेति ॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणम-
नोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः “‘तेषां पञ्चानां
विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः दञ्चकोशाः’”
इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्वाधिकरणे गौणमुखेक्षणयोरतुल्यत्वेन संशया-
भावाद्वौग्रप्रायपाठो न निष्कायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये

* सम्बन्धेति मु० पु० नात्ति ॥

परमेव ब्रह्मोच्यत “यत् प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति, किमा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्यं आत्मा आनन्दमयः स्यात् । कस्मात् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितवात् । अथापि स्यात् मर्वान्तरलादानन्दमयो मुख्यं एवात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्, शारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मा स्यान् प्रियादिसंस्पर्शः स्यात्, इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि शूद्रयते, शारीरत्वञ्च शूद्रयते “तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । न च शरीरस्य सतः प्रियाप्रियमंसंसर्गी वारयितुं शक्यः, तस्मात् संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दे बज्ज्ञत्योऽभ्यस्यते आनन्दमयं

च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आदन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्कल्प्या पूर्वपक्षमाह ॥ कस्मादिति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं अन्नमयादीति शुद्धादिसङ्गतयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपास्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपास्तीति भेदः, शङ्खते ॥ अथापीति ॥ परिहरति ॥ न स्यादिति ॥ संग्रहीतं विवृण्णति ॥ मुख्य इति ॥ परमात्मेवर्थः, शरीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादिव्यत आह ॥ न चेति ॥ जीवत्वं दुर्ब्वारमित्यर्थः । नन्वानन्दपदाभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्ठोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्ठोमपरत्ववदानन्दमयप्रकरणस्यानन्दमयपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधकं इत्यभिप्रेत्याह ॥ आनन्दमयं प्रस्तुत्येति ॥ रसः सार आगन्द इत्यर्थः । अयं लोकः यत् यदि एष आकाशः पूर्णः आ-

प्रस्तुत्य “रसो वै मः” इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते । “रसं ह्येवायं
लक्ष्मानन्दी भवतीति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा
भवति” एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति । “आनन्दं ब्रह्मणो
विदान्न विभेति कुतश्चन” इति । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
इर्ति च । श्रुत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मणेव
आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बङ्गकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासात्
आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यन्तूकं अन्नमयाद्यमुख्यात्म-
प्रवाहपतितवादानन्दमयस्याद्यमुख्यात्मत्वमिति, नासौ दोषः,
आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानं उपदिदिक्षु
ग्रास्तं लोकबुद्धिमनुमरत् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमू-
ढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुततामादिप्रतिमा-
वत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुन्तर-
मुन्तरमनात्मानमात्मा इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया

नन्दः साक्षिप्रेरको न स्यात् तदा को वान्याच्चलेत् को वा विशिष्य-
प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेष एवानन्दयाति, आनन्दयतीर्थ्यर्थः । “युवा स्यात्
साधुयुवा” इत्यादिना वच्यमाणामनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसा-
ना एषा सन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति
“विदान् प्राप्नोति” इत्येकदेशिनामर्थः । मुख्यसिद्धान्ते तृप्तसंक्रमणं वि-
दुषः कोषाणां प्रत्यक्षमात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं शिष्यमुक्तार्थं । आन-
न्दशब्दाद्वाह्यावर्गतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह ॥ श्रुत्यन्तरे
चेति ॥ लिङ्गाद्मुख्यात्मसन्निधेबाध इति मत्वाह ॥ नासाविति ॥ सर्वान्त-
रत्वं न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुकृत्यस्य सर्वान्तरत्वमिति विद्यतो-
ति । मुख्यमिति ॥ लोकबुद्धिमिति ॥ तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः ।

मर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति ज्ञिष्ठतरं । यथा-
रुभ्यतीनिदर्शने बङ्गीष्वपि तारास्तमुख्यास्तरुभ्यतीषु दर्शितासु
या अन्या प्रदर्शते सा मुख्यैवारुभ्यती भवति, एवमिहायान-
न्दमयस्य मर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वं । यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां
शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरो-
पाधिजनिता मानस्त्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमयानन्द-
मयस्त्वान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः सा-
चादेव शारीरत्वं संमादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्वेति चेन्न प्राचर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः सम-
धिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमया-
दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्तप्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु-

तामस्य मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः
प्राणाकारं तेन समित्याह ॥ पूर्वेणेति ॥ अतीतो योऽनन्तर उपा-
धिर्विज्ञानकोशलत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीर-
त्वमिति लिङ्गहयं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां
विकारसन्निधिर्बोध इति भावः । विकारार्थकमयटश्रुतिसहाय इत्या-
शङ्क्षय मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्याह ॥ विकारेत्यादिना ॥
तत्वकृतवचने मयडिति तदिति प्रघमासमर्थाच्छब्दात् प्राचुर्यविशि-
ष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गच्छमाने मयटप्रत्ययो भवतीति
द्वचार्यः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्यसिद्धिः, तादृशस्य

रतायामपि मयट् स्मर्यते, यथाव्वमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचु-
रलक्ष्म ब्रह्मणे मनुष्यलादारभ्योन्नरस्मिन् उन्नरस्मिन् स्थाने
शतगुण आनन्द इत्युक्ता ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थं मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतस्य प्राचुर्यार्थं मयट् यस्मादानन्दहेतुलं ब्रह्मणे व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयाति” इति आनन्दयतीत्यर्थः ;
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति ।
यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति
गम्यते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः
पर एव आत्मा ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गोयते ॥ १५ ॥

इतस्थानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्मविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्नन्वे यत्
ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादि-
कमेण स्थावरजड़मानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्टा ता-

खोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति, अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मि-
न्नित्यवशब्दः प्रथमाविभक्तिशक्तस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थात्प्राचुर्य-
वाचि दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति थोयं । सूत्रस्थचशब्दोऽनुकृतसमु-
च्चयार्थ इति मत्वा आचये ॥ इत्येति ॥ तच्चानुकृतं ब्रह्मानन्दस्य निरति-
शयत्वावधारणं पूर्वमुक्तं । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्ता प्रकरण-

न्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थलं युक्तं अविरोधात्; अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चान्त्रमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्निष्टैव च“सैषा भार्गवो वारुणीविद्या । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्वानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “सोऽकामयत बङ्ग स्यां प्रजायेय” इति “स तपो तथ्यत स तपस्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिमाह ॥ मान्त्रेति ॥ यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमंवाच ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्त्वाह ॥ मन्त्रेति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमत्ति मन्त्रस्तुपेयः तदिदमुक्तं ॥ अविरोधादिति ॥ तर्यारुपायोपेयभावादित्वर्थः । तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मतं स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ भगवे प्रोक्ता वरुणोपदिष्ठा भगुवज्ञीपञ्चमपर्यायस्यानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्यान्यायेन तदेकार्थब्रह्मवल्या आनन्दमये निष्ठेयाह ॥ एतन्निष्टैवेति ॥ स ईश्वरः तपः खड्ग लोचनमतथ्यत कृतवानित्यर्थः, अभिधानं कामना, बङ्ग स्यामित्यव्यतिरेकाधिकारे स प्रकरणे आनन्दमयो रसः । ननु लब्धूलब्ध्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह ॥ न हि लब्धैवेति ॥ ननु लब्धूलब्ध्योर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बांधः स्यादित्याशङ्कते ॥ कथमिति ॥

थानं सृज्यमानानां विकाराणं स्वष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकार-
स्थिष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संमारी यस्मादानन्दमयाधिकारे
“रमे वै मः, रमं ह्येवायं लब्ध्यानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिशति । न हि लभ्यैव लभ्यत्यो भवति । कथं त-
ह्यात्माऽन्वेष्ट्यः “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति च श्रुतिसृष्टौ
यावता न लभ्यैव लभ्यत्यो भवतीत्युक्तं ॥ वाढं ॥ तथाप्यात्मनो
ऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिव्यना-
त्मस्त्रात्मवनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो
ऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्ट्योऽलभ्यो लभ्यत्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमते
मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिषिद्धत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा
श्रोता वा “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्त्रविद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भाकृत्विज्ञानात्माख्यादन्यः, यथा मा-
याविनश्चर्मखड्डधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी

यावता यतस्त्वयेत्युक्तं अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः उक्तां शङ्कामङ्गीक-
रेति ॥ वाढमिति ॥ तद्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोऽक्षिबाधः अभेदादि-
त्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेपीत्यर्थः
लौकिकभ्रमः आत्मनः खाज्ञानजन्मेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभान्त्या पर-
मात्मनो ज्ञेयत्वाद्यक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्ट्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः
विवेकज्ञानेन लभ्यत्यः साक्षात्कर्त्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदि-
धासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्यार्थानुवादपौनरुक्तयं । ननु भेदः

परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छ-
न्नादनुपाधिपरिच्छन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशञ्च विज्ञानात्मपर-
मात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेभेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत वज्ज स्यां प्रजायेय”
इति कामयिहत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचे-
तनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यं । ईक्षतेर्नाश-
ब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयिहत्वश्रुतिं
आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतम् न प्रधाने जीवे वाऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य । तद्योगं शास्ति

सत्य एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिविद्यत इति ॥ अत ईश्वरात् ब्रह्मा जीवे
अन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह ॥
परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिविम्बत्वेन कल्पिताजीवाच्चिन्माच
ईश्वरः एथगस्तीति न मिथ्यात्वं । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य
ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ सूत्राण्डः स्तोऽपि मिथ्या
न जीव इत्यरुच्या भेदमार्चमिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह ॥ यथा वेति ॥ ननु
सूत्रबलाद्देदः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशञ्चेति ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे
भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्दत्वादिसूत्रगाच्छ्रव्यनुसाराचेति भावः ।
नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु । तत्राह ॥ कामाचेति ॥
अनुमानगम्यमानुमानिकं । पुनरुक्तिमाशङ्काह ॥ ईक्षतेरिति ॥ अस्मि-
न्निति ॥ विषयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवते जीवस्य तद्योगं

तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्वावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रं । “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्येऽनिरुक्तेऽनिलयने उभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति । एतदुक्तं भवति यदि तस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमण्णतरं अतादात्मरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्मयेन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तते इति; तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा, तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धं । इदन्त्विह वक्तव्यं “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः”, “तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्नरात्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्नरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽन्नरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे मत्यानन्दमय एवाकस्मादर्द्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते इति । मान्ववर्णिकब्रह्माधिका-

यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह ॥ तदात्मेति ॥ जीवस्य ब्रह्मभेदोऽस्तीत्यत आह ॥ मुक्तिरिति ॥ अटश्ये स्थूलप्रपञ्चसून्ये आत्मसम्बन्धमात्यं लिङ्गशरीरं तद्रहिते । निरुक्तं प्रवृद्धप्रक्यं तद्दिने । निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छून्ये । ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैवं प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेष विद्वाज्ञाभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत्तच्चपि अरमल्पमल्पमण्णतरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना इति । वृत्तिकारमतं दूषयति ॥ इदन्त्विति ॥ इह परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धिस्ये सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्यस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्द्धजरतीयं कथमिव केन

रादिति चेत्, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मलप्रमङ्गः । अत्राहं यु-
क्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मान्तस्मादन्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्य-
स्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयान्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आ-
त्मोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्र-
क्रियाप्रमङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमया-
दन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत
आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते “तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः
पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा”
इति । तत्र यद्वह्न्ये ह मन्त्रवर्णे प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति
तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्नमयादय
आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहाना-
प्रकृतप्रक्रियाप्रमङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-

द्यषान्तेन आश्रोयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः । प्रश्नं प्रत्याशङ्कते ॥ मा-
न्त्रेति ॥ स्फुटमुत्तरं । किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं
ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य चाद्यमङ्गीकरोति ॥ अत्रोच्यते यद्यपीति ॥
विकारप्रायपाठानुग्रहीतमयटश्रुतेः सावयवलिङ्गाचेत्याह ॥ तथा-
पीति ॥ इष्टार्थस्य दृष्टा जातं सुखं प्रियं, स्मृत्याऽप्यमोदः, स चाभ्यासात्
प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं । विम्बचैतन्यमात्मा, शिरः पुच्छयोर्म-
थकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः । दितीयं प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे
प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्
प्रत्यभिज्ञायते तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गहा प्रपञ्चिता,
तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तं । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्त-
प्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं
पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्तप्रधान-
ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथम-

षेत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिषेद्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानलं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवलेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतलं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेद्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेति उक्तेदमुच्यते “तदप्येष-झाको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्मि ब्रह्मेति चेद्देह, सन्तमेनन्ततो विदुः” इति । अस्मिंश्च झाकेऽननुकृत्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाङ्गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिषेद्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानलमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्माचरमश्रुतशब्दयोरादस्यानुपसन्नातविरोधिनो बलीयस्वात् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथा सिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं विरुद्धमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मसीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म खोकार्यमित्याह ॥ अन्यतरेति ॥ वाक्यशेषाचैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तत्र ब्रह्मणि झाकेऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् पुच्छहर्षिलक्षणायाद्याधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह ॥ नैव दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

---

चरमश्रुतशब्दयोरादस्यानुपसन्नातविरोधिनो बलीयस्वात् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथा सिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं विरुद्धमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मसीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म खोकार्यमित्याह ॥ अन्यतरेति ॥ वाक्यशेषाचैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तत्र ब्रह्मणि झाकेऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् पुच्छहर्षिलक्षणायाद्याधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह ॥ नैव दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

नन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैष दोषः पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्थानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति अुत्यन्तरात् । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगत्वं । निर्विशेषन्तु ब्रह्मवाक्यशेषे शूयते वाञ्छमनसयोरगोचरत्वाभिधानात्, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह”, “आनन्दं ब्रह्मणो विदान्न विभेति कुतश्चन” इति । अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तिवमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणुति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” इति भूमि ब्रह्मणि तद्विरिक्ताभावश्रुतिरूपद्वयेत । प्रतिशरीरञ्च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि

मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वं एकं मुखं नीडं अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु दत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं इष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्खाह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र वाञ्छमनसगोचरत्वमिति व्याप्तेऽत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यते इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषात्वादभयच्छायुक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिवाध उक्तः । दोषान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणः विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्यात्पत्वम् पेक्षते यथा विप्रमयो याम इति शूद्रात्पत्वं । अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नात्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेवत्र तमसोऽल्पस्याप्यभानात् परन्त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः

भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यानन्त्यश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वचाभ्यस्यते “रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वा अनन्दो भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, मैषानन्दस्य मीमांसा भवति” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन”, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत्, न लानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरखादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं” ब्रह्म इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न लानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यं । यस्य य य उपर्युक्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति

स्यादिति मन्तव्यं । किञ्च भिन्नत्वाहृष्टवज्ञ ब्रह्मतेत्याह ॥ प्रतिशरीरमिति ॥ नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्षण्यानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह ॥ यदि चेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः, तस्मिंद्वौ तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पृच्छब्रह्मण इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं बाधः ॥ ननु स एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते उत्तरस्याब्रह्मत्वेन सिद्धतीति शङ्खते ॥ नन्विति ॥ उपसंक्रमणं प्रामितिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्यत्प्रायुक्त्या विशेषणप्रामिफलमुक्तमित्याह ॥ नैष इति ॥ ज्ञानेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दला-

विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्गमितव्यानां प्रवाहे पतितलात् । नन्वानन्दमयस्योपसङ्गमितव्यस्यान्नमयादिवद्ब्रह्मले सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् नैष दोषः । आनन्दमयोपसङ्गमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टलात् “तदप्येष ज्ञानो भवति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादिना प्रपञ्चमानलात् ।* यत्त्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽकामयत, बज्ज स्यां प्रजायेय” इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहितरेण ब्रह्मणा सम्बद्धमानानानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षलाच्चोन्नरख्य गन्धस्य “रसो वै सः” इत्यादेनानन्दमयविषयता । ननु सोऽकामयत इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः” इत्यत्र पंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतलात् । या तु भार्गवी वार्णणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयडश्रवणात् प्रियशिरस्खादश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मलं । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्खादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह सविशेषं

भोऽर्थादुक्त उत्तरस्तोकेन स्फटीकृत इत्याह ॥ तदपीति ॥ तदपेक्षलादिति कामयित्पुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्यानस्यत्वादानन्दमये ब्रह्मवक्षी समाप्ता भग्नवक्षीवदिति तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ या त्विर्यर्थः ॥ मयट् श्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभावः । पूर्वमीकृतेः संशयाभावात् इति युक्त्या प्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात्

* यदेति पाठान्तरं ।

ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाञ्छनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मा-
दन्नमयादिव्यवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट्विज्ञेयो न
प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि लेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
किमानन्दमयस्यावयवलेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानलेनेति ।
पुच्छशब्दादवयवलेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मो-
पदिश्यते ऽभ्यासात् । असन्नेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनस्तोके
ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यानन्दात् । विकारशब्दानेति चेत्र प्राचु-
र्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न
स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रै-
च्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्राया-
पत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिर आदिषु
अवयवेषुक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्तावय-
वप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारण-
मभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं । तद्देतु व्यपदेशाच्च ।

संश्योऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निच्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयु-
क्त्यभावेन पूर्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः
पूर्वपक्षे सगुणोपास्ति: सिद्धान्ते निगुणप्रमितिः फलं वेदान्तवाक्यसम-
न्वयोक्तः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फटा एव, सूत्रस्यानन्दमयपदेन तदाक्षयस्यं
ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति
अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रवृत्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थ-
कोशाः प्रक्षिप्तेन कल्यन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अव-
यवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंस्ति । पुच्छे वक्तव्ये प्रवृत्तं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
तस्यानन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्देतु व्यपदेशाच्च ॥ तस्य

मर्वस्य विकारज्ञातस्य सानन्दमयस्य कारणेण ब्रह्म व्यपदि-
श्यते “इदं सर्वमस्तु जत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सद्ब्रह्म
स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्याया हृत्याऽवयव उपपद्यते । अप-
राण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मेण उप-
पादकानि द्रष्टव्याणि ॥

अन्तस्तद्वर्मीपदेशात् ॥ २० ॥

इदमामायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते हिरण्यमशुहिरण्यकेश आप्रणखात् सर्वं एव सुवर्णः ।
तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमच्छिणी, तस्योदिति नाम, स

ब्रह्मणः सर्वकार्यं हेतुलव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दम-
यस्य जीवर्ण्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मान्त्रवर्णि-
कमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति, यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता यत्
सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंवेदो-
गात्, नानन्दमयवाक्यं इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतरं आनन्दमयो
जीवोऽन्तरा न प्रतिपाद्यः सर्वस्युत्तुवाद्यनुपपत्तेरिद्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्च ।
अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दोभवतीति, भेदोक्तोच्च तस्या-
प्रतिपाद्यतेवर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्यानस्त्वात् ।
च्यानन्दविदित्याशङ्खाह । कामाच्च नानुमानापेक्षा काम्यत इति काम
च्यानन्दः तस्य भृगुवल्ल्यां पञ्चमस्य ब्रह्मतदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
त्वानुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकमयद्विरोधादिवर्थः । भेद-
व्यपदेशचेत् सगुणब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशङ्खाह । अस्मिन्नस्तु च तद्योगं
शास्ति । गुह्यानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहते पुच्छवाक्योक्ते
ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत च्यानन्दमयस्य यदा होति शास्ते
ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मेत्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभि-
प्रेत्याह ॥ अपराण्यपीति ॥ अन्तस्तधर्मीपदेशात् । क्रान्दोग्यवाक्यमुदाह-
रति ॥ अथ य इति ॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्यमयो ज्योतिर्विकारः,
पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्त्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्त्तिमाह ॥ हिरण्येति ॥ प्रणखो

एष सर्वेभ्यः पापम्भ उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पापम्भो य एवं वेद्” इत्यधिदैवतं । अथात्ममयथ “य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्यादि । तत्र मंशयः । किं विद्याकर्मातिशयवशात् प्राप्तिकर्षः कश्चित् संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्विरण्यश्चारित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुखं रूपमिति । न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं “अशब्दमस्यर्थमरूपमव्ययं” इति श्रुतेः । आधारश्रवणाच्च “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि” इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्ते महिम्नि” इति “आकाशवत्सर्वगतं श्च नित्यः” इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च “स एष ये

नखार्यं तेन सहेत्यभिविधावाङ् । नेत्रयोर्बिशेषमाह ॥ तस्येति ॥ कपेर्म-
र्कटस्य आसः पुच्छभागोऽयन्ततेजस्ती तच्चुल्यं पुण्डरीकं यथा, दीप्तिम-
देवं तस्य पुरुषस्याक्षिणो सद्याविकसितरक्ताम्बोजनयन इत्यर्थः । उपा-
सनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपञ्चोक्ता नाम करोति ॥ तस्योदिति ॥ उद्भा-
म निर्वक्ति ॥ स इति ॥ उदित उदूतः सर्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः । नामज्ञा-
नफलमाह ॥ उदेति हेति ॥ देवतास्थानं आदित्यमर्धिक्षत्योपास्युक्त्यनन्त-
रमात्मानं देहमिक्षत्यापि तदुक्तिरित्याह ॥ अथेति ॥ पूर्वेच ब्रह्मपद-
मानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासस्वेति मुख्यक्षितयादिबङ्गप्रमाणवशाक्षिण-
गुणनिर्णयवद्वृपवत्त्वादिबङ्गप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्यमय इति पूर्वसिद्धा-
न्ताद्यान्तसङ्गत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वप-
क्षयति ॥ संसारीति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्ति: फलं,
अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह ॥ स एष इति ॥

चामुचात् पराच्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाच्च” इत्यादित्य-
पुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा “स एष ये चैतस्मादर्ब्बाच्चो लोकास्तेषाच्चेष्टे
मनुष्यकामानाच्च” इत्यच्चिपुरुषस्य। न च परमेश्वरस्य मर्यादाव-
दैश्वर्यं युक्तं “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष मेतु-
र्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्वाच्या-
दित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ने ब्रूमः, अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्,
इति “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरचिणि” इति च श्रूयमाणः
पुरुषः परमेश्वर एव न मंसारी। कुतः। तद्धर्मोपदेशात्। तस्य हि
परमेश्वरस्य धर्मो इच्छापदिष्टास्तद्यथा “तस्यादिति नाम” इति
आवधित्वा “अस्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदितः” इति सर्वपाप्मापगमेन निर्बक्ति, तदेव च कृतनिर्बचनं
नामाच्चिपुरुषस्याय्यतिदिश्ति “यन्नाम तन्नाम” इति। सर्वपाप्माप-
गमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहृतपापा” इत्यादै।

चादित्यस्यः पुरुषः, अमुचादादित्यादूर्जगा ये केचन लोकास्तेषामी-
श्वरो देवभोगानाच्चेत्यर्थः। स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्मादत्येऽधस्तना
ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते। अतः
श्रुतेच्च संसारीत्यर्थः। एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः। भूता-
धिपतिर्यमः, भूतपाल इन्द्रादिच्च एष एव। किञ्च जलानामसङ्कराय
लोके विधारको यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा-
हेतुल्वात् सेतुरेष एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः। सूत्रं व्याचये ॥ य एष इति ॥
यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं
श्रुतं रूपवच्चं निष्फलं ध्यानार्थमोश्वरे नेतुं शक्यच्च सर्वपापासङ्गित्वं स-
र्वात्मैकत्वन्तु सफलं जीवे नेतुमशक्यच्चेति प्रबलं। न च “न है वै देवान्
पापं गच्छति” इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पृशितत्वमिति वाच्यं।
श्रुतेश्वरना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्पाला-

तथा “चाक्षुषे पुरुषे मैव ऋक् तत् साम तदुक्थं तद्यजुस्त्रद्वज्ञा” इत्यृ-
क्सामाद्यात्मकतां निर्द्वारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्व-
कारणलात् सर्वात्मकवोपपन्नेः । पृथिव्यन्याद्यात्मके चाधिदैवत-
मृक्सामे वाक् प्राणाद्यात्मके चाधात्ममनुक्रमाह तस्यक्षेच साम च
गेष्या इत्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि “यावमुष्ट गेष्यौ तौ गेष्यौ”
इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते “तद्य इसे वीणाचां गाय-
न्येतन्वेव ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः” इति च लौकिकेष्वपि
गानेष्वस्यैव गोद्यमानलं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ॥

यद् यद्बिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ तं भम तेजोऽशसम्भवं ।

स्यर्थं वा तात्पर्यात् तेषां सच्चितपापाभावे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विश-
न्तोति अयोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वपापापगमस्य परमात्मन एवेति ॥
सार्वात्म्यमाह ॥ तथेति ॥ अत्र तच्छब्दैच्चाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋग-
द्यपेक्षया लिङ्गव्यययः ॥ उक्थं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात् साम-
स्तोत्रं उक्थादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म चयो वेदा इत्यर्थः ॥
पृथिव्यन्याद्यात्मक इति ॥ आधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युनक्षत्रादि-
त्यगतशुलभारूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चामिवाव्यादित्यचन्द्रादि-
त्यगतातिक्षणरूपमुक्तं पञ्चविधं । अथात्मन्तु ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्वा-
क्षिण्यशुलभारूपा चतुर्विधा, साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगताति-
नीलरूपं चतुर्विधमुक्तं । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रमाह श्रुतिः ॥
तस्येति ॥ यै सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्यावमुष्टादित्यस्यस्य तावेवा-
क्षिण्यस्य गेष्या पर्वणोत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ ऋक्सामगेष्यत्वमित्यर्थः । सर्व-
गानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह ॥ तद्य इति ॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनि-
लंभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो
गोद्यन्ते नेत्रर इत्यत आह ॥ यद्यदिति ॥ पशुवित्तादिर्विभूतिः, श्रीः
कान्तिः । ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेति तः

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशिवलमपि निरङ्कुणं
श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यज्ञकूङं हिरण्यमशुरित्यादिरु-
पश्चवणं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्थत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुयहार्थं ।

माया द्विषेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न त्वं नां इष्टुमईसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र निरस्त्वर्वविशेषं पारमेश्वरं
रूपमुपदिश्यते भवति तत्र ज्ञात्वं “अशब्दमस्यर्थमरूपमव्ययं”
इत्यादि । सर्वकारणत्वान्तु विकारधर्मौरपि कैश्चिद्विशिष्टः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः” इत्यादिना, तथा हिरण्यमशुलादिनिर्देशोऽपि भवि-
यति । यदप्याधारश्चवणान् परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वसहिम-
प्रतिष्ठस्यायाधारविशेषोपदेश उपासनार्थी भविष्यति सर्वगत-
लाद्रुद्धणो योमवत् सर्वात्मान्तरलोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्र-
वणमप्याध्यात्माधिदैवतविभागापेतमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमे-
श्वर एवाच्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥

द्वगानमीश्वरस्यैवेवर्थः । निरङ्कुणमनन्याधीनं, एषा विचित्ररूपा मूर्त्ति-
मौया विशृतित्वान्माया मया सृष्टेवर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं
तत् ज्ञेयपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥
यत्र तृपास्यत्वेनोच्यते तत्वेत्यथाहत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूपत्वं सर्व-
कर्मेत्यादिश्रुत्यानिर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य
नेत्र्युक्तं निराकरोति ॥ ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्माधिदैवध्यानयोर्विभागः
एथकृप्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः । ननु उपा-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिश्वरोराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश-
रोऽन्तर्यामी “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र
ह्यादित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदेति वेदितुरादित्यात्
विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्यष्टुं निर्दिष्यते स एवेहाप्यन्त-
रादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात् पर-
मेश्वर एवेहोपदिष्यत इति सिद्धं ॥

आकाशस्तस्तिज्ञात् ॥ २२ ॥

क्वान्दोग्ये इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश
इति हेवाच मर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

स्थोदेशेनोपास्त्विधेविधेयक्रियाकर्मणो व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाचे-
त्याशङ्काह ॥ भेदेति ॥ आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवा-
दन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह ॥ अस्तीति ॥ आदित्ये स्थितरस्मि-
निराशार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति ॥ यमिति ॥ अशर्दीरस्य
कथं नियन्तृत्वं तत्राह ॥ यस्येति ॥ अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ॥
तस्मानात्मनिरासायाह ॥ एष त इति ॥ ते तव खरूपमित्यर्थः ।
आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिस्या-
नक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धं । भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां
पापास्यर्शित्वादव्यभिचारित्रह्यलिङ्गैरन्यथानयनं, इह त्वाकाशपदश्रुतिः
लिङ्गाद्वलीयसीति प्रव्युदाहरणेन प्राप्ते प्रव्याह ॥ आकाशस्तस्तिज्ञादि-
ति ॥ क्वान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ शालावत्यो ब्राह्मणो
जैवलिं राजानं पृच्छति, अख्य एष्वीलोकस्यान्यस्य च क आधार इति ।

द्यन्त इत्याकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं” इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति । कुतः संशय । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्चरणादा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा “यदेष आकाश आनन्दो न स्थात्” इति, “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति चैवमादौ, अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्द्वि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्दं उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थलप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बङ्गभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थयहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य गृहणं । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैष दोषो भूताकाशस्यापि वाच्यादिक्रमेण कारणलोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्मादा एत-

राजा ब्रूते आकाश इति हेति ॥ यदेष आकाश इत्यानन्दत्वस्यासाधारणस्य अवणादाकाशो ब्रह्मेयवधारितं । आकाशो वै नामेवत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्ब्रह्मे यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्यः । अत्र पूर्वपत्ते भूताकाशात्मनोदीयोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलं । उपास्ये

स्मादात्मन आकाशः समूतः आकाशादायुः वाचोरग्निः” इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेच्योपपद्यते भूताकाशस्यापि, तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आकाशस्तस्तिङ्गात् । आकाशशब्देनेह ब्रह्मणे ग्रहणं युक्तं । कुतः । तस्तिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्विं ब्रह्मणे भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाचादिकमेण कारणत्वं दर्शितं । सत्यं दर्शितं । तथापि मूलकारस्य ब्रह्मणेऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्थात् । तथा “आकाशं प्रत्यस्तं चन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आकाशे ह्यैवेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं” इति च ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नान्तात् “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथापरायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं । श्रुतिश्च भवति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेऽन्तुः परायणं” इति । अपि चान्तवच्चदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वानन्तं

स्यष्टब्रह्मलिङ्गवाच्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्वादिसङ्गतयः । स्यष्टमत्र भाष्यं । तेजःप्रभृतिषु वाच्यादेरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेच्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्यादित्याह ॥ सत्यं दर्शितमिति ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं निरर्तिशयमहत्वं स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्यष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह ॥ तथा आकाशमित्यादिना ॥ रातेऽर्द्धनस्य दातुः । रातिरिति पाठे बन्धुरित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ च्यपि चंति ॥

किञ्चिदक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमु-
द्गीथे सम्याद्योपमंहरति “स एष परो वरीयानुद्गीयः स एषो
ऽनन्तः” इति, तच्चानन्यं ब्रह्मलिङ्गं । यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्र-
मिद्धिवलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतरं प्रतीत-
मपि तद्वाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शि-
तश्च ब्रह्मण्याकाशशब्दः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्बहिता”
इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनाभपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते

दालभ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति च य उद्गीथविद्याकुशला विचा-
रयामासुः किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र खर्गादागताभिरद्विर्जी-
वितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गीथस्य खर्ग एव परायणमिति दालभ्य-
क्षमप्रतिष्ठादेवेण शालावत्यो निन्दिला खर्गस्यापि कर्मदारा हेतुर्यं
लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शालावत्यस्य पक्षमन्तवद्वैते किल शालावत्यसा-
मेति राजा निन्दिलानन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदेष-
तादवस्थ्यादिवर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतं इत्याशङ्काह ॥
तत्त्वेति ॥ उद्गीथ आकाश एवेति सम्यादनात् उद्गीथस्यानन्तत्वादिकं
न खत इति भावः । स उद्गीथावयव ऊँकार एष आकाशात्मकः । परः
इस्तमलादिगुणैरुत्पृष्ठः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥
पर इति अव्ययं सकारान्तं वा, परः कृत्स्मिति प्रयोगात् । परस्त्वासै
वरेभ्योऽतिशयेन वरः परो वरीयान् इत्यर्थः । प्रायस्यात् श्रुतित्वाचाका-
शशब्दो वलीयानिव्युक्तं स्मारयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वशब्दा-
नुग्रहीतानन्त्यादिबङ्गलिङ्गानामनुग्रहाय “वजेदेकं कुलस्यार्थं” इति
न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्वाध्ये युक्त इत्याह ॥ अत्र त्रयम् इति ॥ आकाशपदाद्वृत-
स्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितं । तत्र युक्ति-
माह ॥ दर्शितस्येति ॥ आकाशपदाद्वैष्णार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीति-
रस्ति तस्य तत्पर्यायाणाम्ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । अक्षरे
कूटस्ये योमन् योग्नि कृचो वेदाः सन्ति प्रमाणवेन यस्मिन्नक्षरे विश्वे
देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । ऊँकारः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपासीत

“कृचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः”
 “सैषा भार्गवो वाहणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ
 कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादै । वाक्योपक्रमेऽपि
 वर्त्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधा-
 रणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकं” इति हि वाक्योपक्रमगतोऽग्निर-
 शब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति प्रसिद्धं ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्भौये प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इत्युपक्रम्य
 अयते “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिमंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा
 देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इति । तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्र-
 ष्टव्यौ, “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं” इति चैवमादै

श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह ॥ खं पुराणमिति ॥ व्याप्यनादि ब्रह्मेवर्थः । कं
 ब्रह्म खं ब्रह्मेति क्वान्दोग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति वृहदारण्यक-
 मिति भेदः । किञ्च तचैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तत्रेतुं शक्यं, यत्र
 त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह ॥ वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये
 ब्रह्माणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आकाशवाक्यो-
 त्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः ॥ उद्गीयप्रकरण-
 मिति ज्ञापनार्थमुद्गीय इति भाष्यपदं उद्गीयप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः ।
 कच्छिट्टिष्ठस्वाक्रायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं
 सामभक्तिमनुगताध्यानार्थं ताच्चेदज्ञात्वा सम विदुषो निकटे प्रस्तो-
 त्यसि मूर्ढा ते पतिष्ठतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा
 देवतेति उत्तरं ॥ प्राण इति ॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते
 तमभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संश-
 यादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विदुणोति ॥ प्राणेति ॥ मनउपाधिको जीवः,

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु पूर्ववदिहापि तस्मिन्नात् ब्रह्मण एव यहएं युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्यान्नायते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तद्विं वाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्ज्ञायन्ते” इति । प्रत्यक्षच्च तत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रवोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारलाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽनन्दोऽनीयप्रतिहारयो-

---

प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण गतार्थत्वात् एथकस्तुत्रं यर्थमिति शङ्खते ॥ ननु पूर्ववदिति ॥ अधिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्खामाह ॥ न मुख्येऽपीति ॥ तद्विं तदा चक्षुरप्येतीति एवम्भकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वचेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयै श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह ॥ इन्द्रियसारलादिति ॥ त्वस्य ह्येष रसः इति श्रुतेः इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लयाद्युक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादितिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह ॥ अपि चेति ॥ उद्गाटप्रतिहृद्दर्भभ्यामुद्दोधे प्रतिहारे च का देवतेति एषेनचाक्रायणेनादित्योऽनन्दनिर्दिश्यते आदित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः । सा-

देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्थानन्तरं निर्दिश्येते, न च तयो-
ब्रह्मलमर्स्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्थापि न ब्रह्मवित्येवं प्राप्ते
स्थूतकार आह । अतएव प्राण इति । तस्मिन्नादिति पूर्वसूत्रे
निर्दिष्टमत एव तस्मिन्नात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति,
प्राणस्थापि हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रूयते “सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति प्राणनि-
मित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्यन्तिप्रलयावृच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां
गमयतः । ननूक्तं मुख्यप्राणपरिगृहेऽपि संवेशोऽममविरुद्धं स्वा-
प्नप्रवेधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते । स्वाप्नप्रवेधयोरिन्द्रियाणा-
मेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशोऽममनं दृश्यते, न सर्वेषां
भूतानां, इह तु सर्वेन्द्रियाणां सशरीराणाच्च जीवाविद्यानां
भूतानां “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि” इति श्रुतेः ।
यदापि भूतश्रुतिः सहाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्म-
लिङ्गलमविरुद्धं । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वाप्नप्रवेध-
योः प्राणेऽप्यच्च प्राणाच्च प्रभवं गृणुमः “यदा सुप्तः स्वप्नं न

मान्यं सन्निधानं । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये
तत् दृश्या प्रस्तावोपालिरिति पूर्वपक्षफलं, सिङ्गान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपो-
पालिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति विभागः
भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्द्वयनधर्मकं कार्यमाचं तस्य
लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्ता भूतशब्दस्य रुद्धर्थग-
हेऽपि लयादेव्रब्रह्मनिर्णयकत्वमित्याह ॥ यदापीति ॥ भौतिकप्राणस्य
भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः । तस्य तयोनिलं श्रुत्यागृह्यते ॥ नन्विति ॥
अथ यदा सपुत्रौ जीवः प्राणे ब्रह्मणेकीभवति तदा एनं प्राणं सविष-
यवागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नते सर्वलयाधारलिङ्गान्न

कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वोर्नामभिः सहायेति” इत्यत्र तत्रापि तस्मिन्नात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्यात्र ब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव* प्रतिविधेयं । तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं । अत्र केचिददाहरन्ति “प्राणस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रकरणात् संशयानुपपत्तेः । यथा पितुःपितेति प्रयोगे अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टाऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति गम्यते, तदृत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते । न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हा भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिष्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टामाधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत्” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टामविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणब-

मुखः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्वाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य बलं तदूतं लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्मत्वमित्याह ॥ तदाकाशशब्दस्येर्वति ॥ उच्चिष्ठतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्ता प्रकरणं प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ ज्यो-

* मु० पु० शब्देति नास्ति ।

न्वनं हि सोम्य मन” इति श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमाचं
कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तं । प्रस्ताव-
देवतायानु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामजन्ति “अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्तयते वि-
श्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति । तत्र संशयः । किमिह ज्यो-
तिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किम्बा पर आत्मेति
अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तस्मिन्नाद्रह्मविषयत्वमुक्तं, इह
तस्मिन्नमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तं । आदि-
त्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्रसिद्धेः
तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिदिव्दिविषयौ प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्वृत्तेनिरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहक-

तिश्चरणाभिधानात् । क्वान्दोग्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्यपा-
धिकब्रह्मोपास्यानन्तर्यार्थोऽप्यशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात् परः पर-
स्ताद्यत् ज्योतिर्दीप्तयते तदिदमिति जाठरामावध्यस्यते । कुत्र दीप्तयते
तत्राह ॥ विश्वत इति ॥ विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरा-
दिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु
सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यदेहस्यमित्यर्थः । अस्य
पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अत्र
स्वाक्षे स्पृष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि पादेऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वलि-
ङ्गमस्तीति पादसङ्गतिः । पूर्वान्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तः फा-
लमिति भेदः । नन्वज्ञानतमोविरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिः पदशक्य-
तया प्रसिद्धमस्ति नेत्राह ॥ चक्षुरिति ॥ शर्वर्यां रात्रौ भवं शार्वरज्ञील-

मादित्यादिकं ज्योतिस्थथा दीप्तते, इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्तते इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादलश्रुतेश्च । न हि चराचरवीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौमर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौमर्यादा स्थात् परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानलात् द्युमर्यादावच्चमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजं । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” इति चाविशेषश्रुतेः । न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धं

मिति यावत्, अनेनावरकलादूपवच्चाच्च कुञ्जवद्वावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिः श्रुतेनुग्राहकलिङ्गान्याह ॥ तथेत्यादिना ॥ भास्वररुपात्मिकादीमिस्तेजस एवलिङ्गमित्याह ॥ न हीति ॥ मास्तु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मैवमित्याह ॥ परो दिव इति ॥ मर्यादां ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मवत् कार्यस्यापि मर्यादायोगान्विरर्थकं ब्राह्मगमिति किञ्चिदाक्षिपति ॥ न चिति ॥ एकदेशी ब्रूते ॥ अस्त्विति ॥ सर्वादौ जातं किञ्चिदतीन्तियं तेजो दिवः परस्तादत्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थ । अध्ययनविध्युपात्तश्रुतेर्नप्लं वस्तुतोऽर्थ इत्याक्षिप्य ब्रूते ॥ नेति ॥ ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना ॥ प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकं । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्ता तदेव नास्तीत्याह ॥ तासामिति ॥ तेजोऽवर्णानां देवतानामेकैकं दिधा विभज्य पुनर्मैकैकं भागं देवधा दृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निर्दिष्ट्य तत्त्विगुणरज्जुवत्तिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नास्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चात्र यदतः पर इति यच्चव्यदेनान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूद्यते । न चात्रिवृत्कृतस्य तत्क्वचित् प्रसिद्धमित्याह ॥ न चेति ॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्व-

असु तर्हि चिरुल्लतमेव तज्जेजो ज्योतिःशब्दं । ननूक्तमर्वागपि
दिवोऽवगम्यते गच्छादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वं चापि ग-
म्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेष-
परिग्रहे न विरुद्धते, न तु निष्ठदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशवि-
शेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु”
इति चाधारवज्ज्ञवश्रुतिः कार्यं ज्योतिषि उपपद्यतेतरां “इदं वाव
तद्विदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः” इति च कौचेये ज्योतिषि परं
ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारुप्यनिमित्ताच्चाधारा भवन्ति
यथा “तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षर” इति । कौचेय-
स्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः”
इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रुतिः “तदेतत् दृष्टच्च श्रुतच्चेत्यु-
पासीत” इति च श्रुतेश्चकुञ्चश्च श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति
चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते ।
न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्जोतिषोऽस्ति ब्रह्म-
लिङ्गं । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा
इदं सर्वं भूतं” इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्

पक्षी ब्रत ॥ अस्तु तहर्वीति ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्तादेवीष्यमानः सूर्या-
दिवेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुद्धत इत्यन्ययः।
स एव कौचेयज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः। ब्रह्मणो
ऽपि धानार्थं प्रदेशस्थलं कल्पयतां नेत्राह ॥ न त्विति ॥ निष्ठुदेशस्य निर-
वयवस्य विशेषेऽपि दिवः परस्तादेवीष्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागिनी
युक्ता न त्वित्यन्ययः। अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः। ततः किं
तत्राह ॥ सारुप्येति ॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापते:

पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र हि त्रिपादस्यास्ततं दिवि इति द्यौरधिकरणत्वेन अर्थते, अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः । चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पादब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यास्ततं दिवि”

शिरोट्टयिः श्रुता तथा जाठरामावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्योतिष्टं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यदेहस्यर्थनेनैष्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठरामेष्टयिः, यत् कर्णपिधानेन घोषश्चवर्णं सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः । चक्षुष्यचक्षुर्हितः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपीति ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यज्ञास्तीत्यन्ययः । ननु त्रिपादस्यास्ततं दिवीति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन ग्रह्यतामित्याशङ्काह ॥ न चेति ॥ ननु सर्वात्मकत्वास्तत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत चाह ॥ अथापीति ॥ कथच्चिच्छन्दोदारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात्र प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृते ज्ञातं प्राकृतं कार्यमित्यर्थः । आचारं निरस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतं वाग्वै गायत्री येयं एथिवी यदिदं शशीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राणा इति भूतवाक् एथिवीशशीरहृदयप्राणात्मिका षड्ब्रिधा षड्ब्रिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति । यदुक्तं तावत् तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चाच्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह ॥ पाद इति ॥ सर्वं जगदेकः पादोऽशः “विष्णुभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्” इति स्मृतेः । अस्य पुरुषस्य दिवि सप्रकाशस्वरूपे त्रिपादस्तरूपमस्ति, दिवि सर्व्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताच्यगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः । यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादस्तमित्युक्तं लोके न त्रिपात्तं विवक्षितमिति मन्त्रयं । यदतः पर इति यच्छब्दस्य

इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्ठदो ब्रह्मणस्तिपादमृतं द्युसम्ब-
न्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते ।
तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
प्रसञ्चेयातां । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुदृत्तिः, परस्या-
मपि हि शालिङ्गत्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्यो-
तिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं । यत्तूकं “ज्योतिर्दीप्तत” इति च एतौ
शब्दैः कार्ये*ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात् ।
ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकलात् दीप्यमानकार्य-
ज्योतिरूपलक्षिते ब्रह्मणपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्धः” इति च मन्त्रवर्णात् । यदा नायं ज्योतिः शब्दश्चुर्वत्ते-
रेवानुयाहके तेजसि वर्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं
ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतां” इति च । तस्माद्यद्यत् कस्यचिदवं-

प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म याह्यमित्याह ॥ तत्रेति ॥ ननु
यदाम्येऽयाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकलं दृष्टमित्यत चाह ॥
तत् परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्वा पदो
ऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणे द्युसम्बन्धेन प्र-
त्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिष्ठ्याद्यत्पदेकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ
इत्यर्थः । सन्दर्शन्यायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-
त्युत्तरत्र ब्रह्मानुदत्तेमध्यस्यं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ॥
प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिङ्गैर्चर्चर्यः । अतः प्रक-
रणाज्योतिःश्रुतिबोधो न युक्त इति निरस्तं चविशेषत्वादिति ब्रह्म-
यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सूर्य-
स्तपति प्रकाशयति तं द्युहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिः शब्दस्य

* कार्ये इति मु० पु० पाठः ।

भासकं तत्त्वज्ञोतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणेऽपि
चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुवादुपपन्नो ज्ञोतिःशब्दः ।
“तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति”
“तद्वा ज्ञोतिषां ज्ञोतिरायुर्हीपासते अस्तुतं”इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
यदष्टुकं द्युमर्यादलं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अत्रो-
चते, सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न
विरुद्धते । ननूकं निघ्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोप-
पद्यत इति । नायं दोषः, निघ्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशे-
षसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि
हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धोनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, ए-
तेन विश्वतः पृष्ठेभित्याधारबङ्गलमुपपादितं । यदष्टेतदुक्तं आप्य-
धेषाभ्यामनुमिते कौचेये कार्यं ज्ञोतिष्वध्यस्यमानवात् परमपि
दिवः कार्यं ज्ञोतिरेवेति तदष्टयुक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादि-
प्रतीकलवत् कौचेयज्ञोतिःप्रतीकलोपपत्तेः । दृष्टञ्च श्रुतञ्च “शत
उपासीत” इति तु प्रतीकदारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं भविष्यति ।

कार्यंज्ञोतिष्वेव शक्तिरित्यङ्गीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्ता ब्रह्मणपि
शक्तिमाह ॥ यदेति ॥ गाढान्यकारे वाचैव ज्ञोतिषा लोक आसनादि-
व्यवहारं करोतीत्यर्थः । “आज्यं जुषतां पिबतां मनोज्ञोतिः प्रकाशकं भ-
वति”इत्यान्यस्तुतिः । गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्व-
स्य सनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति ॥ तत्कालावच्छिन्नं ब्रह्म-
स्तुर्यादिज्ञोतिषां साक्षिभूतमायुरुम्भूतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः ।
ज्ञोतिषोऽभित्ववत् द्युमर्यादत्वादिकं धानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमि-
त्याह ॥ अत्रोचते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्यः, आरोप्यस्य धेय-
स्यालम्बनस्य च सादृशनियमो नास्तीत्याह ॥ परस्यापोति ॥ भवि-

यदप्यल्पफलश्वरणान् ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नं । न हि इयते
फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि
निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मलेनोपदिश्यते, तच्चैकरूप-
मेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्डेवोच्चा-
वचानि फलानि दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य
एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न खवाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो
ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं गृहीतव्यं
भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्वरणाभिधानादिति । कथं
पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः खविषयात्
प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुं । नैष दोषः । “यदतःपरो दिवो
ज्योतिः” इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्ब-
न्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि खमामर्थेन
परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयलोपपन्नः ।
तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपन्नव्यं ॥

अति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तं यथा यज्ञोपासते तथा फलं भव-
तीति श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं
किं न स्थादत आह ॥ यत्र हीति ॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । धेयन्तु नानेने-
त्याह ॥ यत्र लिति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीत्यन्नादः, अन्नस्यासम-
न्नादाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्धं
यो वेद स धनं विन्दते दीपामित्य भवति नामो वागुत्तमा मनो
वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदं
नन्दिधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ प्रथमश्रुत्यनुसारेण
चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह ॥ नैष इति ॥ सर्वनाम्ना खसामर्थेन खस्य

क्वन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽपेणनिगदात्तथाहि
दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री
वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इति गायत्राख्यस्य क्वन्दसोऽभि-
हितलादिति तत् परिहर्त्तव्यं । कथं पुनश्चन्दोऽभिधानान्न
ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा”
इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्रह्मा दर्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं” इति गायत्रीमुपकम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदय-
वाक्प्राणप्रभेदैर्याख्याय “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री” त-
देतदृचाभ्यनूकं “तावानस्य महिमा” इति तस्यामेव व्याख्यात-
रूपायां गायत्रामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्रह्माचतुष्पाद-
भिदधात् । योऽपि तत्र “यदै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्मशब्दः,
सोऽपि क्वन्दसः प्रकृतलात् क्वन्दोविषय एव । “य एतामेवं
ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचतते ।
तस्माच्चन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतलमिति चेत् । नैष दोषः ।
तथा चेतोऽपेणनिगदात्, तथा गायत्राख्यक्वन्दोदारेण तदनुगते
ब्रह्मणि चेतसोऽपेणं चिन्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निग-

सर्वनामः सामर्थ्यं सन्निहितवाचिलं तद्वलेन परामर्षे सतीति
योजना । अर्थायत्वदसामानाधिकरणादिवर्थः । क्वन्दोऽभिधानाद्रह्म
प्रकृतं नास्तीतिशङ्कामेकदेशी द्रष्टव्यति ॥ कथमिति ॥ शङ्कां साधयति ॥
नैतदित्यादिना ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव आख्यातं ॥ य एतामेवमिति ॥
वेदरहस्यभूतां सधुविद्यामेवमुक्तरीत्या यः कञ्चिद्वेद तस्योदयास्तम-
यरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाच वेदत्वात् गायत्रां ब्रह्मशब्दो

द्यते “गायत्री वा इदं सर्वं” इति । न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति । तस्माद्यज्ञायत्राख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्मा निर्दिष्टं, “तदिदं सर्वं” इत्युच्यते । यथा “सर्वं खल्विदं ब्रह्मा” इति । कार्यच्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वच्यामः । तदनन्यत्वमारभणशब्दादिभ्य इत्यत्र तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते “एतं ह्येव बङ्गुचा महत्युक्ते भीमांसन्ते, एतमग्नावध्यर्थ्यव एतं महाब्रते क्वन्दोगाः” इति । तस्मादस्ति क्वन्दोऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्मा निर्दिष्टं, तदेवं ज्योतिर्बाक्येऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय । अपर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्मा प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्रीचतुष्पदा षडक्षरैः पादै-

युक्त इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां वीजं । अनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरेति ॥ ब्रह्मणेऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह ॥ कार्यच्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मत्वारोप इति वाच्यं, खतः सर्वात्मनो ध्यानसम्बवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथा हि दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचये ॥ तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बङ्गुच ऋग्वेदिनो महत्युक्ते शस्त्रे तदनुगतमुपासते । एतमेवामिरहस्ये तमेतमग्निरित्यधर्यर्थव उपासत इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव क्वन्दोगाः सामवेदिनो महाब्रते क्रतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाचार्थग्रहणं विनिवेति यावत् । पूर्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहस्तक्षणाया गायत्री ब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते । न च गायत्री सर्वमित्यन्वयासम्भवः घटो रूपीति पदार्थकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा

स्थाव्र ब्रह्म चतुष्पात् । तथा अन्यत्रापि कन्दोऽभिधायो शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासाम्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्त्वात्” इत्युपक्रम्याह “सैषा विराङ्गवाद” इति । अस्मिन् पञ्चे ब्रह्मैवाभिहितमिति न कन्दोऽभिधानं सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्वैवं ॥ २६ ॥

इतश्वैवमभ्युपगत्व्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह “सैषा चतुष्पदा षड्बिधा गायत्रीति । न हि ब्रह्माश्रयणे केवलस्य कन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयस्त्रक् समव्येत “तावानस्य महिमा” इति । अनया हि च्छा स्वरमेन ब्रह्मैवाभिधीयते “पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यास्त्रतं दिवि” इति सर्वात्मलोपपत्तेः पुरुष-

च स्त्रै चिद्रात्मभागस्यायमर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामान्याचेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन सचेताऽप्येणा गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मणा एव निगदात्, अभिधानात्, कन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना तथा हि दर्शनमिति शेषं व्याचये ॥ तथेति ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमनिस्त्रूर्यचन्नामांसि वायौ लीयन्ते । अथातं वाक्चंक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपि यन्तीयुक्तं ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आधात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतचेता द्वापरकलिसंज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरङ्गाद्यङ्गाद्यकाङ्क्षानि तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्वर्षकेषु चयाणां चिपु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वावादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं कृतत्वं वाय्वादीनामुपक्रम्याह ॥ सैषेति ॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि-

सुक्रेऽपीयमृक् ब्रह्मपरतचैव समान्नायते । सृतिश्च ब्रह्मण एवं-
रूपतां दर्शयति “विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्”
इति “यद्वैतवद्विष्ट” इति च निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थं
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “हृदयसुषिरेषु
ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भ-
वति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रलृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योति-
र्वाक्ये द्युसमन्व्यात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितं ॥

उपदेशभेदान्वेति चेन्नोभयस्मिन्प्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र चिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्यौरा-
धारवेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चमा भ-
र्ण्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्

ईशः, विराट्पदं छन्दोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः दश-
त्वसम्येन वाच्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एवच्च दशत्वद्वारा वाच्यादिषु
कृतत्वं विराट्त्वच्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यान्नं भवति “अन्नं
विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादद्वादो भवति कृतद्यूतस्यान्नादत्वात् ।
कृतं हि स्त्रीयचतुरङ्गेषु अङ्गादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव लक्ष्यते । अत
एव कृतजयादितरद्यूतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजितायाधरेयाः संय-
न्तीति, अर्यो द्यूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः सविजितो येन तस्मै, अधरेयाः
अङ्गादयः आयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीवर्थः । एवच्च सा
वाच्यादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराट्त्र्वं कृतत्वादन्नादिनीवर्थः
सर्वथापीति ॥ गायत्रीति पदस्य लक्ष्यकले गौणलेऽपि चेत्यर्थः । अत्रापर
आहेत्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अजहृष्टक्षणापक्ते हि
वाग्वै गायत्रीति वागात्मतं गायतिच चायते चेति निरुक्तनामकच्च
गायत्र्या उपाधिवेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौणपक्ते गायत्रीत्यागात्मद-

परिहर्त्तव्यं । अत्रोच्चते, नायं दोष उभयस्मिन्नयविरोधात्, उभयस्मिन्नपि ममन्तेपञ्चमन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विस्थिते । यथा लोके वृक्षाग्नेण सम्बन्धोऽपि श्वेन उभयथोपदिश्चमानो दृश्यते, वृक्षाग्ने श्वेनो वृक्षाग्नात् परुः श्वेन इति च, एवं दिव्येव मत् ब्रह्मदिवः परमित्युपदिश्चते । अपर आह यथा लोके वृक्षाग्नेण सम्बद्धोऽपि श्वेन उभयथोपदिश्चमानो दृश्यते वृक्षाग्ने

भयं सर्वात्मकत्वमाचेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्वागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणदारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बङ्गसमञ्जसं । ननु गायत्री वा इदं सर्वं, इति गायत्री श्रुतेः कथं लक्षणेत्याशङ्का वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ इति चेति ॥ सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति ॥ भूतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिस्तुष्यादगायत्री विसम्मतं घडक्षरैचतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमघसिद्धचकारहृचितं । युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरस्त्रौत्यवृत्ताच्चतस्यात्त्वरत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य छन्दावाचिलमुक्तं निरस्यति ॥ यदैतत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्ताविवर्यः । हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्ध्वच्च पञ्चसूषयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानहृन्गरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्चदारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितं । तत्र हृदयच्छिदस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हदिगायत्र्यवृह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषाः इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्चब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्त्तश्चमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति ॥ सूत्रेणार्थं वदन् परिहारमाह ॥ नायमिति ॥ एवं सर्वत्र व्याख्येयं प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्तर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथच्चिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यथा वृक्षाग्नं खलयमभागावच्छिव्येनस्याधारः सन्नेव खलयमभागावच्छिव्यतस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दीकाशे वा मुख्ये आधारे

शेनो वृक्षाग्रात् परतः शेन इति च, एवं च दिवः परमपि मत् ब्रह्म दिवोत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्द्दनाख्यायिका “प्रतर्द्दनोह वै दैवोदामिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च” इत्यारभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्तु” इति, तथोत्तरत्रापि “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति” इति, तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि । तत्र

सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलभाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यते इत्यर्थः । यद्याकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां वोष इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह ॥ अपर इति ॥ सम्बद्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति असम्बद्धं प्रतिमर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते । दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं । प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्द्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्द्दन वरं ते ददामीति । स हेवाच प्रतर्द्दनः, यं त्वं मर्यापहिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालेच्य मह्यं देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिमुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तं निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति ॥ तं मामिति ॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गं । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह ॥ अथेति ॥ वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिच्यानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्या-

मंशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः मंशयः सम्भवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “मासेव विजानोहि” इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयतीति प्राणलिङ्गं । न वा विजिज्ञासोत वक्तारं विद्यादित्यादिजीवलिङ्गं, अत उपपन्नः मंशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञेयं । कुतः । तथानुगमात् । तथा हि पौर्वापर्यणं पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वये * ब्रह्मप्रतिपादनं पर उपलभ्यते, उपक्रमे तावत् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः । प्रत-

यकत्वच्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तुत्वं लिङ्गमाह ॥ न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्वत्रप्रकृतब्रह्मवाचक्यच्छब्दबलाच्चेतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्दूलमस्ति । मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिष्ठायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवदाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यता भङ्ग इति दृश्यान्तसङ्गतिर्वाऽन्तु । पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्ति:, सिङ्गान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह ॥ तथा हाति ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानं

* समुच्चयो इति मु० पु० पाठः ।

ईनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिह्नेप “लमेव मे वृणीव्य यं त्वं मनु-
श्याय हिततमं मन्यमे”इति। तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः
कथं परमात्मा न स्यात्। न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्रा-
प्तिरस्ति “तमेव चिदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय” इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा “स यो मां वेद न है तस्य केनचन
कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भूणहत्यया” इत्यादि च ब्रह्म-
परिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मचयः प्रमिद्धः। “क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञा-
त्मलच्च ब्रह्मपत्र एवोपपद्यते। न ह्यचेतनस्य वाचोः प्रज्ञात्मतं
सम्भवति। तथोपमंहारेऽपि “आनन्दाऽजरोऽमृत” इत्यानन्द-
त्वादीनि न ब्रह्मणेऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति “स न साधुना
कर्मणा भूयान् भवति न एवासाधुना कर्मणा कनोयानेष
ह्येव साधु कर्म कारयति” तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष
उ एवासाधुकर्मकारयति। तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते”
इति “एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश” इति च।
सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये
प्राणे। तस्मात् प्राणे ब्रह्म। .

सम्बन्धो ब्रह्माण तात्पर्यनिक्षयक उपलभ्यत इत्युक्तं विद्येति ॥ उपक्रम
इत्यादिना ॥ यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः। स यः कर्त्त्वं मां
ब्रह्मरूपं वेद साक्षादनुभवति तस्य चिदुवो लोको मोक्षो महाताऽपि
यातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाभिना कर्मत्वण-
राशोर्दम्भत्वादित्याह ॥ स य इति ॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्याम-
स्यृष्टत्वं तत्कारयित्वं निरङ्गुणैश्चर्यच्च सर्वमेतदित्यर्थः। अहङ्कारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यमिन् ॥२०॥

यदुक्तं प्राणे ब्रह्मेति तदाचिप्यते, न परं ब्रह्म प्राणशब्दं ।
कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कञ्चिद्दियहवान्
देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतीनायाचच्चे “मामेव विजानीहि”
इत्युपक्रम्य “प्राणेऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्यहङ्कारवादेन म एष वक्तु-
रात्मत्वेनोपदिग्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणे
वक्तृत्वं सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रह-
सम्बन्धिभिरेव ब्रह्मणसम्भवद्विद्वैरात्मानं तुष्टाव “चिशीर्षाणं
लाङ्घमहनं, अरुन्मुखान् यतीन् शालाटुकेभ्यः प्रायच्छ्रं” इत्येवमा-
दिभिः । प्राणत्वच्चेन्द्रस्य बलवच्चादुपपद्यते, “प्राणे वै बलं” इति
हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचित् बल-
कृतिरिन्द्रकर्म्मव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमण्यप्रतिहतज्ञान-
लाद् देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति ।
निञ्चिते चैव देवतात्मोपदेशे हितत्मत्वादिवचनानि यथासम्भवं

देन स्वात्मवाचकशब्दैराचच्चे, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपा-
सनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि श्रीर्षीणि यस्येति
चिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । रौति
यथार्थं शब्दयतीति रुक् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुद्धुखान्तेभ्यो
ज्ञान् वेदान्तवहिमुखान् यतीनरण्यस्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे
प्राणशब्दोपपत्तिमाह ॥ प्राणत्वच्चेति ॥ लौकिका अपीत्यर्थः । बलवाचिना
प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदाट्वाङ्गिततमः
कर्मानधिकारादपाप इत्येवमाख्ययानीत्याह ॥ निञ्चिते चेति ॥ किमि-
न्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्माचमुच्यते उत विग्रहः । आद्ये वाक्यस्य

तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वकुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न
प्राणो ब्रह्मोत्याच्छियं प्रतिसमाधीयते । अथात्मसम्बन्धभूमा
ह्यस्मिन्निति । अथात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्य भूमा बाह्य-
ल्यमस्मिन्नधाय उपलभ्यते । “यावत् ह अस्मिन् शरीरे प्राणो
वसति तावदायुः” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः
सम्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य परा-
चीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रि-
याश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेऽं शरीरं परि-
गृह्णोत्यापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञामीत वक्तारं विद्यात्”
इति चोपक्रम्य “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिर्पिता नाभावरा अ-
पिताः” एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्तर्पिताः प्रज्ञामात्राः

ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अथात्मेति ॥ आत्मनि देहे उधि-
गत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्भद्धते यैः शरीरस्थतादिभिरिन्द्रियतनाव-
सम्भावितैर्धर्मस्ते अथात्मसम्बन्धात्मेषां भूमेवर्थः । आयुरत्र देहे प्राण-
वायुसञ्चारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः
श्रुतिमाह ॥ अस्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्यादा श्रुतिः ।
इन्द्रियस्यापकल्पवद्द्वृत्यापकल्पमाह ॥ तथेति ॥ वक्तृत्वमुक्ता सर्वाधि-
ष्टानत्वं दर्शितमित्याह ॥ इति चोपक्रम्यति ॥ तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्या-
त्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिना-
म्यामर्थस्यशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिका-
यामरा अपिता एवम्भूतानि पञ्च एथित्यादीनि मीयन्ते इति मात्राः
भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दण्डभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दण्डस्तर्पिताः
इन्द्रियजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्च-
धीन्द्रियाणि नेमिवत् याह्वां । याह्वकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्ता नाभि-

प्राणेऽर्पिताः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत” इति विषयेन्द्रियव्यवहारानाभिभृतं प्रत्यगात्मानमेवोपमंहरति “स म आत्मेति विद्यात्” इति चोपमंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराचीनविग्रहे । “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इति च अत्यन्तरं । तस्मादध्यात्मसम्बन्धवाङ्गल्लात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः । कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या द्वपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

दन्त्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मवेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्थं दर्शनेन यथाशास्तं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहोति । यथा तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यस्त्वेति तदत्, “तद्या यो देवानां प्रत्युष्यत स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” इत्युक्ता विग्रहधर्मैरन्द्र आत्मानं तुष्टाव लाङ्गबधादिभिरिति तत्परिहर्त्तव्यं अत्रोच्यते । न लाङ्गबधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थवेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्माहं तस्मान्मां विजानीहोति, कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थवेन । यत् कारणं लाङ्गबधादीनि साहसानि

स्थानीये प्राणे सर्वं कत्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि । तत्राह ॥ अयमिति ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ सूत्रमत्तरं । तद्याख्याति ॥ इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरकृतत्रिवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्धं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यासः । न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ नियामकं ब्रूते ॥ यदिति ॥ परेण तस्य मे इत्या-

उपनस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुमन्दधाति “तस्य मे तत्र लोम
च न सीयते स यो मां वेद न है तस्य केनच कर्मणा लोको
सीयत” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि
कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभृतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्यो
पि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।
विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणेऽस्मि प्रज्ञात्मेति वच्यमाणं । तस्मात्
ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्वेतिचेन्नोपासाचैविधादाश्रितत्वा-
दिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्मममन्धभूमदर्शनात्र पराचीनस्य देवतात्मन उपदे-
शस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्रा-
णलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्यष्टं लिङ्गमुपलभ्यते “न
वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादि अत्र रागादिभि-

दिना वाक्येनेवन्ययः । स्तुतिमाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठ-
मिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह ॥ विज्ञेयन्त्विति ॥
देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह ॥ शरीरधारणच्चेति ॥ सर्वे
वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः ।
स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्ठति स च
श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिष्ठूत्क्रान्तेष्वपि मूर्कादिभावेन शरीरं
खस्यमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वादसौ
तान् वागादीन् वर्णिष्ठः प्राण उवाच । यूयं मोहमापद्यय यतोऽहमेवै
तत् करोमि । किं तत् पश्चाद्या प्राणपानादिभावेनात्मानं विभज्य
एतदाति गच्छतीति वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवश्यभ्याश्रित्य
धारयामीत्यर्थः । हिवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेष्व न ब्रह्म ग्राह्यमि-

करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाधक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्यापयतीति । शरीरधारणञ्च मुख्य एव प्राणस्य धर्मः । प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाण-मवृत्य विधारयामि” इति अवणात् । ये त्रिमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तिलेनाभेदनिर्देशः खरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथानिर्देश उपपद्यते “यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह त्वेतावस्थिन् शरीरे वसतः सहेत्कामतः” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात् भिद्येत, तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासाचैविधात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसन्न्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनञ्चेति । न

त्वाह ॥ जीवमुख्येति ॥ अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गानुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निर्वितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदादाक्यभेदः किं न स्यादिति वाचं, जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्यातन्युसिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तस्मिङ्गनवनस्योचितत्वाच । न हि प्रधानवा-

चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यै-
कवाक्यलमवगम्यते । “मामेव विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणेऽस्मि
प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्त” इत्युक्ताऽन्ते “स एष प्राण
एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्येकरूपावृपक्रमोपसंहारौ
दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरले परि-
णेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणाच्च ब्रह्मणेऽन्यत्रा-
प्यणानुपपत्तेः । आश्रितलाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य
ब्रह्मणि वृत्तेः । इहापि च हितमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्
ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । अत् तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं
“ददं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति” इति तदस्त् प्राणव्यापारस्या-
पि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन
नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपां-
श्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”
इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपत्तं निवारयति, न हि
जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्या-
दि श्रुतिभ्यः । बुद्धाच्चुपाधिकृतन्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः

क्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं । न वा तदुचितमित्याह ॥ न च
ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ स्त्रवर्णेष्व व्याचष्टे ॥ आश्रितलाच्चेति ॥ अन्यत्रात्मव
प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितलादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्
ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्म-
ण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह ॥ यन्त्रित्यादिना ॥ यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन
स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादित्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं
परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते तस्य

कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विस्तृतो “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म लं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्याप्ततस्यैवात्मनो ब्रह्मलं दर्शयति । यत् पुनरेतदुक्तं “महं ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्यात्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिदयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धं । अथवा नोपासाचैविधादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विस्तृते । कथं । उपासाचैविधात् । चित्तिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च । तत्र “आद्युरमृतमित्युपास्यायुः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति” “तस्मादेतदेवोक्त्यमुपासीत”

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मलं बोध्यते तद्वाधाभिमुख्याय लिङ्गादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह ॥ यद्वाचेति ॥ येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स कार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्त्वमपदवाचयोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ स्वमतेन स्वत्र व्याख्याय उत्तिकृत्वतेन व्याचये ॥ अथवेति ॥ उपासनाचित्तिप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तां । अत्र चिप्रकारकस्येकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुद्धं देहापेक्षया तस्यानुक्तेरवस्थाना-

इति च प्राणधर्मः । अथ “यथा स्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहृत् तस्यै नाम च परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समाख्या वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः *यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन मिञ्चेत् नो वा एतत्रा-

दस्तत्त्वमुत्थापयतीत्युक्त्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मानाह ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः स हस्तियुत्क्रान्त्युक्ताऽनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः समन्वीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्यक्त्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षरेवास्या एकमङ्गमदूहृदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थं उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्धेन्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमित्तियसाध्यं । तत्र कर्मेन्नियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्द्धमदूहृत् पूरयामास, वागिन्नियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थो षष्ठ्यर्था । तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपार्थरूपापरस्तादपरार्द्धं कारणं भवति ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्ट्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिविम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टुत्वाध्यासमाह ॥ प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिद्वारा चिदात्मा वाचमित्तियं समारभ्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तथाच सर्वदृष्ट्वं चिदात्मनि द्रष्टुत्वाध्यासनिमित्वञ्च बुद्धेर्धर्मं इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दलादिव्रह्मधर्मं इत्याह ॥ ता वा इति ॥ दशत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इन्नियजाः ता

न तद्यथा रथस्यारेषु नेमिर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता
भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्त्रिपिता: प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिता: स एष
प्राण एव प्रज्ञात्मा” इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण एवैतदु-
पाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितं । अन्य-
त्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपा-
सनमाश्रितं, इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपमंहाराभ्यामेकार्थ-
लावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेत-

अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्नियाणि ग्राह्यं भूत-
जातमधिकृत्य वर्त्तन्ते इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं सा-
धयति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न
सिद्धति किन्तु ग्राहकेण । एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिद्धति,
तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकदयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु चिदा-
त्मन्यारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तद्यथेत्यादि छत्राख्यानं । सूत्रार्थ-
मुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्काऽऽ
श्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्जीवः । अन्यधर्मेणोपासन-
मियमसङ्गता वाच्या, तथाहि न तावदारण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तक्रय-
गवत्, उपासाच्चयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सम्भवति सिद्धस्य वि-
धनहृत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासाच्चयविधिः वाक्यभेदात्, न च
नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, ताटशविधि-
वाक्यस्यात्राश्रवणात्, न च त मायुरमृतमित्युपाख्येत, अत्र मामिति
जीवेनायुरिति प्राणेनामृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टो-
पासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्माश्रुतेष्व ।
प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिलुभ्ये न
वक्तारं विद्यात्, एतदेवोक्त्यमुपासीत स म आत्मेति विद्यादिति जी-
वप्राणव्रत्त्वोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं
त्वाच्यं तच्चायुक्तमुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माद् ज्ञेयं प्रत्यक्-
ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परम-

दिति मिहुं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्-
पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत दत्याका-
शादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं । तस्य समस्त-
जगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यलं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मकत्व-
मित्येवंजातीयको धर्म उक्तं एव भर्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां
केषाच्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयले हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वा-
क्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्य-
न्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते किं परं ब्रह्म
प्रतिपादयन्ति, आहोस्मिदर्थान्तरं किञ्चिदिति । तन्निर्णयाय
द्वितीयहतीयै पादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमान्नायते । “सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त
उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाकतुरस्मिन् लोके

हं सपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीर-
कमीमांसाध्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुह्याशयिनमन्तरं ।

अन्तर्यामिनमज्जेयं वैश्वानरमहं भजे ॥

पूर्वपादेनोन्नरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रथम इति ॥
जगत्कारणोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धं । तदुपजीवोन्नरं पाददयं
प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः । कथं पादभेद इत्याशङ्का पादानां
प्रमेयभेदमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आकाशादिशब्दानां स्यष्टज्ञलिङ्गैर्ब-

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यादि । तत्र मंशयः । किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्ति परं ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं शारीर इति । कुतः । तस्य हि कार्यकरणाधिपते: प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो न तु परस्य ब्रह्मणः “अप्राणे ह्यमनाः शुभः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य इत्याशङ्कते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । शमविधिपरं । यत् कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भवति । यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तज्जलात्तदनंतवाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति । न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सक्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ।

त्थणि समन्वयो दर्शितः । अस्य ब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः । क्वान्देग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ तस्माज्ञायत इति तज्जं, तस्मिन् लीयत इति तज्जं, तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनं तज्जत्वततज्जत्वतज्जनन्त्वेति, तज्जलान् कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यपदस्य तच्छब्दस्य लोपः, तज्जलानमिति वाच्ये क्वान्दसोऽवयवलोपः, इति-शब्दो हैतो । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्वर्त्तत्वादिवर्थः ब्रह्मणि मित्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमुपासनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह ॥ अथेति ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः पुरुषस्य ध्यानविकारतं स्फुटयति ॥ यथे-

कतुः सङ्कल्पो धानमित्यर्थः। तस्य च विषयलेन अूयते “मनोम-
यः प्राणशरीरः” इति जीवलिङ्गं। अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदु-
पासनमिति। “सर्वकर्मा सर्वकामः” इत्याद्यपि अूयमाणं पर्यायेण
जीवविषयमुपपद्यते। “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहेव्वा-
यवादा” इति च हृदयायतनलभणीयस्त्रं चाराग्रमात्रस्य जीव-
स्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु “ज्यायान् पृथिव्याः”
इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति, अत्र ब्रूमः, न तावदणीयस्त्रं
ज्यायस्त्रं भयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं विरोधात्, अन्यतरा-
अयणे च प्रथमश्रुतवादणीयस्त्रं युक्तमाश्रयितुं। ज्यायस्त्रन्तु ब्रह्म-
भावापेक्षया भविष्यति। निश्चिते च जीवविषयले यदन्ते ब्रह्मसं-
कीर्तनमेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव।
तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ने ब्रूमः, परमेव
ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्हृपास्य। कुतः। सर्वत्र प्रसिद्धोपदे-
शात्। यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कार-

ति ॥ इह यद्यायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्येयरूपेण जायत इत्यर्थः ॥
क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । क्रतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥
ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशस्त्रीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येय-
मित्यर्थः । पूर्वच ब्रह्मलिङ्गैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो
लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणं । तच शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धं ।
अतो जीवलिङ्गं बलोय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपञ्चयति ॥ शास्त्रीर
इत्यादिना ॥ श्रुतिमाशङ्कान्यथासिद्धा परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥
शमविधिपरत्वे हेतुमाह ॥ यत् कारणमिति ॥ यत एवमाह तस्मा-
क्षमविधिपरमित्यन्ययः । अत्रैदंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थः, न तु जगत्
परामर्शार्थः, जगद्विशेषणे प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेऽपि

एमिह च सर्वं खल्लिदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनो-
मयत्वादिधर्मविशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तं । एवच्च प्रकृतहाना-
प्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया
ब्रह्म निर्दिष्टं न खविवक्षया, इत्युक्तं । अत्रोच्यते । यद्यपि शमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिष्ठूपदिश्यमानेषु
तदेव मन्त्रिहितं भवति । जीवस्तु न सन्निहितो न च स्थशब्देनो-
पात्त इति वैषम्यं ॥

यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषणं यथात्मैवेदं सर्वं । अत्र बाधायां
सामानाधिकरणदार्थार्थं विशेषणमावश्यकं तदाक्यस्य ज्ञेयब्रह्मविष-
यत्वात् । अत्र तूपासनायां बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मण
उपास्यत्वात् ॥ न च श्रमेति ॥ शमध्यानयोर्बिधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ।
ज्ञन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह ॥ सर्वकर्मेति ।
सर्वाणि कर्माणि यस्य सर्वे कामा भोग्या यस्य सर्वगन्धः सर्वरस
इत्यादि शब्दार्थः ॥ आराग्रमात्रस्येति ॥ नेत्रप्रोतश्लाकाग्रपरिमाण-
स्येत्यर्थः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न जीव उपास्य
इति सूत्रार्थमाह ॥ सर्वचेति ॥ यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तर-
पत्तसिद्धिः फलमिति मन्त्रयः । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनः-
प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति दृत्तार्थावबोधक वाक्यान्तर्गत
सर्वनाम्न इत्यर्थः । समासान्तर्गतसर्वनाम्नः सन्निहितविशेषाकाङ्क्षत्वाद्
ब्रह्म सम्बद्धते । “स्तोनन्ते सदनं करोमि” इति संखारार्थसदनस्य
निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सीदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादि-
त्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ स्तोनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जी-
वोऽपिलिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह ॥ जीवस्त्वति ॥ इदं लिङ्गदद्यं
लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् फला-
भावाच, अतो विश्वजिन्नायेन सर्वाभिलवितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपास-
नाक्रियानुबन्धोति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह ॥ न
चेति ॥ अन्यतराकाङ्क्षानुग्रहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्वलीय

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः
 संभवति तथायुपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दा-
 भिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद-
 विवक्षितमिति, तदद्वेदेऽयुपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीत-
 रद्विवक्षितं । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये तात्पर्यातात्-
 पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामु-
 पादेयत्वेनोपर्दिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन् ब्रह्मण्युपप-
 द्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि स्मृष्टिस्थितिमंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तिवात्
 परमात्मनोऽवकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च य “आत्माऽपहत-
 पाभा” इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति श्रुतं “आकाशा-
 त्मा” इत्यादिनाऽऽकाशवदात्मास्येऽत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः
 संभवत्याकाशेन मात्मं ब्रह्मणः । “ज्यायान् पृथिव्याः” इत्यादि-
 ना चैतदेव दर्शयति । यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते
 तदपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आका-
 शात्मलभूत एव सर्वकर्मेत्यादि । एवमिहोपास्तया विव-
 क्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तूकं “मनोमयः प्राणशरीरः”

इति समुदायार्थः । वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं खीकारः स च
 प्रकृतेषु गुणोव्यस्तीति विवक्षोपचार इत्याह ॥ तथायुपादानेनेति ॥ नन्विदं
 ग्राह्यमिदं त्वाज्यमितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः “स्यादिव्यत आह ॥
 उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं प्रब्द-
 धर्मः । उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः ॥ तदिहेति ॥ तत्

इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्माणुपपद्यत इति, तदपि ब्रह्माणुपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मलाद्विं ब्रह्मणो जीवसन्धीनि मनोमयलादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिसूत्री भवतः “लं स्त्री लं पुमानसि लं कुमार उतवा कुमारी लं जीर्णा दण्डेन वञ्चसि लं जातो भवसि विश्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽच्च शिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमस्तोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । दद्यन्तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवचितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवचितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तु शब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयलादिगुणं, न तु शारीरो जीवो

तस्मात् तात् पर्यवत्त्वादिवर्थः । सर्वात्मते प्रमाणमाह ॥ तथाचेति ॥ जीर्णः स्यविदो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो बालः स त्वमेव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतः श्रुतिमत् सर्वजन्तुनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्मलोक्तिः । ननु जीवधर्माच्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते । तत्राह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्रं व्याचये ॥ पूर्वेणेति ॥ सर्वात्मत्वादिव्यक्तन्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बन्धन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पित इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्माभावात् । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी । नवाकी अवाकी अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यवस्था इत्यर्थः । न्यायस्वाद्यनुपपत्तौ शारीर

मनोमयलादिगुणः, यत्कारणं सत्यसङ्कल्पं आकाशात्माऽवाक्यानादरो ज्यायान् पृथिव्या इति चैवज्ञातीयका गुणा न शारीरे आञ्जखेनोपपद्यन्ते । शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति । ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवसु शरीर एव भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृच्यभावात् ।

कर्मकर्त्तव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयलादिगुणः, यस्मात् कर्मकर्त्तव्यपदेशो भवति “एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयलादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्येन प्राप्तवेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्त्तव्येन प्रापकवेन । अभिसंभवितास्मीति प्राप्नोऽस्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्त्तव्यपदेशो चुक्तः, तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शारीरो मनोमयलादिविशिष्टः ।

इति परिच्छेदे हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेत्ररस्येत्याह ॥ सत्यमित्यादिना ॥ प्रापकवेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्मकर्त्तव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह ॥ तथोपास्येति ॥ एकार्थलं प्रकरणस्य समानत्वं । अन्तरात्मन्त्रिति विभक्तिं लोपश्चान्दसः शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः । सूत्रौ हृदित्यस्य जीवाद्देवोक्तेरत्रापि हृदित्यो मनोमय ईश्वर इत्याह ॥ सूत्रेष्वेति । भूतानि जीवान् यन्त्रं शरीरं । अत्र सूत्रज्ञता सत्यभेदं उक्तं इति भान्तिनिरासापेचेत्यधिक-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो
भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा ब्रीहिर्ब्र्वा घोवा वा श्वामा-
को वा श्वामाकतणुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः”
इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरा-
त्मन्त्रिति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमय-
त्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “ईश्वरः सर्वभू-
तानां हृदैशे ऽर्जुन तिष्ठति । भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारुढानि
मायथा” इत्याद्या । अत्राह । कः पुगरयं शारीरो नाम परमा-
त्मनोऽन्यो यः प्रतिषिद्धिते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना ।
अतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रेता” इत्येवञ्चात-
तीयका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा स्मृतिरपि “चे-
त्रज्ञापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्येवञ्चातीयकेति ।
अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिपादिभिः
परिच्छिद्यमानो वाल्मीः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरका-
द्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्दत् ।
तदपेक्षया च कर्मलकर्द्वत्वादिभेदव्यवहारो न विरुद्धते प्राक्

रणे निरस्तमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति ॥ अत्राहेत्यादिना ॥ तदुक्तरीत्या
वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः, सूचेष्वनूद्यत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ अर्भ-

‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकलोपदेश्यहणात् । युहीते तात्मैकलबन्ध-
मोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्वापदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेव
व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकसत्यमोक्तो नोऽं एष मे आत्मान्तर्हृदयमिति परि-
च्छन्नायतनत्वात् । स्तशब्देन चाणीयान् ब्रीहेवा यवादेत्य-
णीयस्त्वयपदेशात्, शारीर एवारायमात्रो जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते ।
नायं दोषः । न तावत् परिच्छन्नदेशस्य सर्वगतत्वयपदेशः
कथमयुपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छन्नदेशव्यपदेशेऽपि कथाच्चिदपेक्षया मंभवति, यथा समस्तव-
सुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कथा
पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौकाच्छाणीयांश्च व्यपदि-
श्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीयस्त्वादि-
गुणगणोपेत ईश्वरस्त्वत्र हृदयपुण्डरीके निचायो द्रष्टव्य उप-
दिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्त्वास्य बुद्धिविज्ञानं याहकं ।

कसोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमत्यत्वं अणीया-
नित्यत्वं वाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह ॥ स्तशब्देनेति ॥ नायं दोष इत्युक्तं
विद्येति ॥ न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः ॥ परिच्छेद-
त्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्वागे च ब्रह्मण एवोपास्त्वमायातीति
भावः । विभोःपरिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह ॥ यथा समस्तेति ॥ सर्वे श्वर-
स्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदत्प्रवृद्धिध्येयत्वेन तथोक्तिरि-
त्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते तत्त्वाह ॥ तत्रेति ॥ हृदये
परमात्मनो बुद्धिविज्ञानाहिका भवति । अत ईश्वराभियक्तिस्थानत्वा-

सर्वगतोऽपीश्वरस्त्रिपास्यमानः प्रसीदति । योमवचैतद् द्रष्टव्यं ।
यथा सर्वगतमपि सद् योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणी-
यश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निचायत्वापेक्षं ब्रह्मणो
अर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वच्च न पारमार्थिकं । तत्र यदाशङ्क्यते हृद-
यायतनलाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाच्च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्
भिन्नायतनानाच्च शुकादोनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदो-
षदर्जनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रसङ्ग दति तदपि परिहतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेत्र वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रू-
पतया च शारीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यवि-
शिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदा-
त्मा संसारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्मि विज्ञाता” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न
तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चारीरवद् ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो

तदुक्तिरित्यर्थः । योमदृष्टान्तासिना शङ्कालताऽपि काचित् क्षिवेत्याह ॥
तत्र यदाशङ्क्यते इत्यादिना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि योमः सत्यभेदाद्य-
भावादिति भावः । ब्रह्मणो हार्दत्वे ऽनिष्टसंभोगापत्तेज्जीव एव हार्द
उपास्य इति शङ्कां याच्यते ॥ योमवदिति ॥ ब्रह्म भोक्तु खात् हार्दत्वे
सति चेतनत्वाच्चीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति ॥ न वैशेष्या-
दिति ॥ धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे
यत् प्रत्ययः विशेषस्यातिशयार्थो वा धर्मादेः स्वात्रये फलहेतुत्वमति-
शयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च विभवो वह्व आत्मान इतिवादि-
नामेकस्मिन् देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्मार्जित एव देहे

वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोरेकः कर्ता
भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च, एकस्त्रिपरीतोऽप-
हतपाप्त्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगे नेतरस्य ।
यदि च सन्निधानमाचेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्यकार्यसमन्व्योऽभ्युपग-
म्येत आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादि-
नामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ । यदेकलात् ब्रह्मण आत्मान्त-
राभावात् शारीरस्य भोगेन ब्रह्मणे भोगप्रसङ्गं इति अत्र वदामः
इदं तावदेवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमयं लया आत्मान्तराभावो-
ऽथवसित इति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्मि विज्ञातेत्या-
दि शास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्त्यो
न तत्राद्वृजरथतीयं लभ्यं । शास्त्रञ्च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्त्वादिवि-
शेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मवेनोपदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं
वारयति । कुतः । तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागटहीतं
शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योप-
भोगे न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संसर्शः । न हि वालैस्त्वलमलि-
नतादिभिर्वैमित्रिविकल्पमाने तत्त्वमलिनतादिविशिष्टमेव पर-

भोग इति परिहारस्य तुल्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह ॥
सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्त्वेषामेव भोगसाङ्गर्यमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो
जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिवाध-
माह ॥ यथाशास्त्रमिति ॥ अर्द्धं सुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते
नाङ्गानीति सोऽयमर्द्धजरतीयन्यायः स चाच न युक्तः । न ह्यभेद-
मङ्गीव्याभोक्तृत्वं त्वक्तुं युक्तं युक्तं श्रुत्यैवाभेदसिद्धर्थं भोक्तृत्ववारणादि-
त्याह ॥ शास्त्रञ्चेति ॥ नन्वैकत्वं मया श्रुत्या न गृह्णोतं येनोपजीव्यवाधः

मार्थतो व्योम भवति । तदाह “न वैशेष्यात्” इति । नैकलेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गे वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वं । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्मृश्वते तस्मान्नोपभोगगम्भोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुं ।

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥८॥

कठवक्षीषु पश्यते “यस्य ब्रह्म च क्वचच्छोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरन्ता स्यादुत जोवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्रयाणाच्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् यन्ये प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ।

स्यात् । किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य विम्बप्रतिविम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वयवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ अथ गृहीतमित्यादिना ॥ कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थे ऽपि सूत्रं पातयति ॥ तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्चाग्निल्यविद्यावाक्यं ब्रह्माद्युपाख्ये समन्वितमिति सिद्धं । अन्ता चराचरग्रहणात् । यस्य ब्रह्मक्त्वादिजगदोदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनमोदनसंखारकष्टप्रायः सोऽन्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्चुद्धं ब्रह्म इत्या इत्यं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानमूलं को वेद, चित्तशुद्धाद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः ॥ संशयवीजमाह ॥ विशेषेति ॥ स त्वममिं प्रवृहोत्यमः, येयं प्रेते विचकित्सेति जीवस्य, अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः । लोकादिममिं तमुवाचेत्यमः, हन्त इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो

किन्तावत् प्राप्तं, अग्निरत्तेति । कुतः । “अग्निरत्नादः” इति श्रुतिप्र-
मिद्धिभ्यां । जीवो वाऽन्ना स्थात् “तयोरन्नः पिष्ठलं स्वाद्वन्ति”
इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनश्वन्नन्योऽभिचाकशीति” इति
दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्नात्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ।
चराचरयहणात् । चराचरं हि स्यावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमि-
हाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्त्य-
नात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वमन्ती-
त्युपपद्यते । नन्विह चराचरयहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्ध-
वच्चराचरयहणं हेतुलेनोपादीयते । नैष दोषः । मृत्यूपसेच-
नत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मक्षत्रयोश्च
प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यन्तु परमात्मनोऽपि नान्तृत्वं
सम्भवति “अनश्वन्नन्योऽभिचाकशीति” इतिदर्शनादिति, अत्रो-
च्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतदर्शनं तस्य सन्निहितत्वान्
न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहा-
रकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धुत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेहान्ना
भवितुमर्हति ।

भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीवं पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ अग्नि-
प्रकरणमतीतमिवरुचेराह ॥ जीवो वेति ॥ पूर्वपक्षे जीवोपात्तिः
सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवाचीति
पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षेत्रशब्दैरूपस्यापितकार्यमात्रे गौण ओद-
नशब्दः । गुणस्वात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धैरनगतं विना-
श्यत्वं गृह्यते गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात् । तथाच सर्वस्य
विनाश्यत्वेन भानास्त्रिङ्गादीश्वरोऽन्तेवाह ॥ नैष दोष इति ॥ तस्य सन्नि-

प्रकरणाच्च ॥१०॥

इतस्य परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतयद्वल्लभ्य न्यायं ‘क इत्या वेद यत्र सः’ इति च दुर्बिज्ञा-
नलं परमात्मलिङ्गं ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्थनात् ॥११॥

कठवज्ञीवेव पद्यते

“च्छतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

क्वायातपै ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च चिनाचिकेताः”॥

इति । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकरणसंघाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यं । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती-
त्येके नायमस्तीतिं चैके एतदिद्यामनुशिष्टस्वयाहं वराणामेष

हितत्वादिति पिष्यलं स्वादत्तीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः । अत्तु वा-
क्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गुहामिति ॥ ऋतम-
वश्यम्भावि कर्मफलं पिवन्तौ भुज्ञानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे
परस्य ब्रह्मणोऽर्जुनमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या
गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ क्वायातपवत् मिथो-
विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । चिनाचिकेतोऽभिच्छितो यैस्ते
चिनाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामत्राथ्यनं तदर्थ-
ज्ञानं तदनुषानच्चेति चित्वं बोध्यं बुद्धवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनस्व प्रकृ-
तत्वात् संशयमाह ॥ तच्चेति ॥ पूर्वोक्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह ॥ यदी-
त्यादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति
येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीत्यन्ये, अत-

वरसृतीयः” इति पृष्ठलात् । अथ जीवपरमात्मानौ, ततो
जीवादिलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रति-
पादयितव्यं । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् क्षताक्ष-
तादन्यत्रभूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद्” इति पृष्ठलात् ।
अत्राह आचेष्टा उभावयेतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । च्छत-
पानं कर्मफलोपभेगः सुखतस्य लोक इति लिङ्गात् । तच्च
चेतनस्य चेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्ताविति च
द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिचेत्रज्ञपत्र-
स्खावन् न सम्भवति । अत एव चेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भ-
वति चेतनेऽपि परमात्मनि च्छतपानासम्भवात् “अनश्चन्नन्यो
ऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोषः ।
द्वचिणो गच्छन्तीत्येकेनापि द्वचिणा बहूनां द्वचिणोपचारदर्श-
नात्, एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्तावुच्येयातां । यद्वा जीव-
स्खावत् पिवति, ईश्वरसु पाययति पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते ।
पाचयितर्यपि पक्तूलप्रसिद्धिर्दर्शनात् । बुद्धिचेत्रज्ञपरिग्रहेऽपि

स्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्वं जानोयामित्यर्थः । तदपीति परमात्म-
स्खरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भाकृत्वायोगेन संश्यमाक्षिपति ॥ अत्रा-
हेति ॥ द्वचिपदेन गन्तार इव पिबत्यदेनाजहस्तक्षणया प्रविद्यावु-
च्येते इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्त्तवाचिपदेन पानानुकूलौ
वा लक्ष्याविद्याह ॥ यद्वेति ॥ नियतपूर्वभाविकृतिमन्त्ररूपमनुकूलत्वं
कर्त्तवारयित्रोः साधारणं यः कारयति स करोत्वेवेति न्यायादिति
भावः । अत्र प्रकृतिमुख्यार्था प्रत्यये लक्षणामिश्राऽस्तु कृतिः प्रत्ययार्थो
मुख्यः । प्रकृत्या त्वजहस्तक्षणयापायनं लक्ष्यमित्याज्जः । पूर्वपक्षे पिव-
न्ताविति कर्त्तवाचिपदेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्य-

सम्भवति करणे कर्त्त्वोपचारात्, एधांसि पचन्तीति प्रचेऽगद-
श्चनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् द्वावृतं पिवन्तौ सम्भ-
वतः, तस्मादुद्भिजीवै स्थातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः ।
किं तावत्प्राप्तं बुद्धिचेतज्ञाविति । कुतः । गुह्यां प्रविष्टाविति विशे-
षणात् । यदि शरीरं गुह्या यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धि-
चेतज्ञौ गुह्यां प्रविष्टावुपपद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य
ब्रह्मणे विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं । ‘सुकृतस्य लोके’ इति
च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य
दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते । “न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्”
इति श्रुतेः । द्वायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते
द्वायातंपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात् । तस्मादुद्भिचेतज्ञावि-
होच्येद्यातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्य-
यातां । कस्मात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्य-
भावौ, सद्याश्रवणे च समानस्यभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

मित्याह ॥ बुद्धीति ॥ एधांसि काण्डानि पचन्तीयाख्यातेन कारकत्वं
लक्ष्यं प्रकृतिस्तु मुख्यैवेति भावः । मुख्यपातांरौ प्रसिद्धप्रक्षिणौ ग्रा-
ह्याविद्यत आह ॥ न चेति ॥ ब्रह्मक्षेपदस्य सन्निहितमृत्युपदा-
दनित्यवस्तुपरत्वदिहापि पिवत्प्रदस्य सन्निहितगुह्यापदाद् बुद्धि-
जीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ गोचरं फलं ।
एकस्मिन् जातिमति लृपे सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यं । व्यक्तिमात्र-
यहे लाघवान् न विजातीयं जातियक्यभयकल्पनागौरवात् । न
चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं,
चेतनत्वस्य जीवस्यभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके
द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाजीवस्य द्वितीयस्वेतन एवेति सूत्रा-

गोद्वितीयोऽन्वेष्टवा इति च्छुक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्टते नाश्वः पुरुषो वा, तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुह्याहितलदर्शनान् न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । * अत्र वदामः । गुह्याहितलन्तु श्रुतिसूत्रतिष्ठसकृत् परमात्मन एव हृश्यते । “गुह्याहितं गङ्करेष्टं पुराणं”, “यो वेद निहितं गुह्यायां परमे व्योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुह्यां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थी देशविशेषोपदेशो न विरुद्ध्यत इत्येतदयुक्तमेव । सुकृतलोकवर्त्तिलन्तु ऋचित्ववदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानमुभयोरविरुद्धं । क्वायातपावित्ययविरुद्धं । क्वायातपवत् परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः । अंविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुह्यां प्रविष्टौ गृह्णते । कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्णते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणच्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं

र्थमाह ॥ सङ्ख्याश्रवणे चेति ॥ गुह्यायां बुद्धौ स्थितं गङ्करे अनेकानर्थसङ्कुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा इर्षशोकौ जहाति परमश्रेष्ठे व्योमन्, ह्रादाकाशे या गुह्या बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्रुते सर्वान् कामानित्यन्वयः, अन्विच्छविचारयेत्यर्थः । विशेषणं गन्तुगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह ॥ विशेषणाचेति ॥ सः जीवोऽध्वनः

* गुह्याहितलदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । इति लिं०८) पु०पा०

रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिना परेण यन्येन
रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्ष-
योग्न्तारं कल्पयति।“सोऽध्वनः पारमाप्नोति”“तद्विष्णोः परमं
पदं” इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति। तथा “तं दुईर्णं गूढ-
मनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेषं पुराणं। अथात्मयोगाधिगमेन
देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति पूर्वस्मिन्नपि यन्ये
मन्त्रमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणच्चेदं परमात्मनः।
ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तुविशेषोपादानं परमात्मपरियहे
घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयातां। एष एव न्यायो
“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि
ह्यथात्माधिकारान् न प्राप्नतौ सुपर्णावुच्येते “तयोरन्यः पि-
ष्ठलं स्वाद्वत्ति” इति अदन्तिज्ञादिज्ञानात्मा भवति। ‘अन-
श्वन्योऽभिचाकशीति’ इत्यनश्चनेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अन-
न्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि “समाने
वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा

संसारमार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः
पदं स्वरूपमाप्नोतीवर्थः। दुईर्णं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुगूढमायावत्तं मायानु-
प्रविष्टं पञ्चाद गुहानिहितं गुहाद्वारा गङ्गरवेषं, एवं वहिरागतमा-
त्मानमथात्मयोगः स्यलस्त्वकारणदेहलयक्रमेण प्रव्यगात्मनि चित्तस-
माधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः तया विदित्वेवर्थः। ऋतपान-
मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्था ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
उपसंहरति॥ तस्मादिहेति॥ उक्तन्यायमतिदिश्वति॥ एष इति॥ द्वा हौ
क्षान्दसौ द्विवचनस्याकारः। सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्य निया-
मकभावेनेति। सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्तुभावौ। समान-

पश्चत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” इति । अपर आह द्वा सुपर्णेति । नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैद्धि-रहस्य ब्राह्मणेनान्यथावाख्यातवात् । तयोरन्यः पिप्पलं खाद्न्तीति सत्त्वं । अनश्वन्त्योऽभिचाकशोतीत्यनश्वन्त्योऽभिपश्यति ज्ञास्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति, सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्येत, तत्र । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रभिद्धूत्वात् तत्रैव च व्याख्यातवात् । “तदेतत् सत्त्वं येन खप्तं पश्चत्यय योऽयं शारीर उपद्रव्या स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इति । नायस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्वत्वमोक्तुत्वादिसंसारधर्मेणापेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावस्यैतन्य-

मेत्रं वृक्षक्षेत्रनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थिताविवर्थः । गुहां प्रविष्टाविति यावत् । एतावात्मानै । तस्मिन्दर्शनादित्याह ॥ तयोरन्य इति ॥ विशेषणाचेत्याह ॥ अनन्तरे चेति ॥ अनीशया स्वस्येश्वरत्वापतीत्या देह निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह ॥ मुह्यमान इति ॥ नवोऽहमितिभान्त इत्यर्थः । जुष्टं धानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपाद्विन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रवेक्षत्वेन पश्यति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः । द्वा सुपर्णेतिवाक्यं जीवेश्वरपरमिति छत्रा चिन्तितं । अधुना छतां चिन्नामुद्वाटयति ॥ अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पदलक्षणपरत्वनेत्यर्थः ॥ सत्त्वं बुद्धिरिति सङ्क्षिप्ते ॥ सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवो चेत् पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह ॥ नापोति ॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्वर्मर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिसृतिभ्यां चायमर्थो युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रव्याख्यामाच्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि

मात्रख्यरूपः “अनश्चन्योऽभिपश्यति ज्ञः” इति वचनात् । “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञापि मां विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्प्यते “तावेतौ सत्त्व-क्षेत्रज्ञौ”, “न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्यंसते” इत्यादि । कथं पुनरस्मिन् पञ्चे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्ति” इति सत्त्व-इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि । चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्णत्वं भोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्यभावाविवेककृतं*कल्प्यते, परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित†स्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्र वान्यदिव स्थात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्ट्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्णत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सर्वमातृवाभृत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिनः कर्णत्वादिव्यवहारं वारयति ।

जोवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भान्तित्वादैफल्याचेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्यंसते न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्म त्वपरमिदं वाक्यमिति पञ्चे शङ्कते ॥ कथमिति ॥ बुद्धेभीक्ष्यत्वोक्तावतात्पर्यात् । नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्व-

* अविरेकेति सु० । † सङ्कावत्वाच्च सु० ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति ह्वाचैतदस्त-
तमभयमेतद् ब्रह्म” इति, “तद्वद्यप्यस्मिन् सर्पिर्ब्बादकं वा सिञ्चति
वर्त्मनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रति-
विम्बात्माऽन्यधिकरणे निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देव-
तात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति । किं तावत् प्राप्तं, द्वायात्मा
पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य दृश्यमानवप्रसिद्धेः “य एषो
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञाना-
त्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तं । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि

मुपाधिमस्तके निक्षिपतीवर्थः । वस्तुतो जीवस्याभेदाकृते भोक्तृत्वधीः ।
कथमित्यत आह ॥ इदं हीति ॥ चित्तादात्मेन कल्पिता बुद्धिः सुखा-
दिरूपेण परिणमते बुद्धिविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैत-
न्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भावीवर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मान-
माह ॥ तथा चेति ॥ यत्राविद्यार्काले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा
ग्रुह्यत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्माद्वतं पिवन्ताविति वाक्यमेव
गुह्याधिकरणविषय इति स्थितं । अन्तर उपपत्तेः । उपकोशलविद्या-
वाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ तदक्षिण्यानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं
यतोऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्यणी एव गच्छतीवर्थः । दर्शनस्य लोकि-
कल्पशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह ॥ तचेति ॥ पूर्वं पिवन्ताविति प्रथम-
श्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुह्याप्रवेशादयो नोताः, तद्वदिहापि
दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेनानया
इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्ष्यति ॥ द्वायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिविम्बा-
पात्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्त्विति फलं ॥ प्रसिद्धवदिति ॥ चाक्षुषत्वे-
नेवर्थः । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादि-
ना ॥ मनो ब्रह्मेति वत्, एतद्वह्नेति इति वाक्यस्येति पदशिरस्त्वान् न
खार्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेवत्र इतिपदस्य प्रव्य-

मन्त्रिहितो भवति, आत्मशब्दश्वास्मिन् पञ्चेऽनुकूलो भवति । आ-
दित्यपुरुषो वा चनुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते “रज्मिभिरेषोऽस्मिन्
प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनाञ्च देवतात्मन्यपि कथच्चित्
सम्भवात्, नेत्यरः, स्यानविगेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ने ब्रूमः । परमेश्वर
एवाक्षण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिद्योपदिष्टमानं । आत्मलं ता-
वन्मुख्यया दृक्त्वा परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”, “तत्त्वमसि”
इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते । तथा
परमेश्वरानुरूपमेतदचिस्थानं । यथा हि परमेश्वरः सर्वदो-
षैरलिप्तोऽपहतपाप्नादिश्रवणात् तथाचिस्थानं सर्वलेपरहित-
मुपदिष्टं “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्बीदकं वा सिद्धति वर्त्मनी एव
गच्छति” इति श्रुतेः । संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवक-
ल्पत एतं संयद्वाम इत्याचक्षते । “एतं हि सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति । एष उ एव वामनोरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति । एष उ एव भामनोरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति”
इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥

यपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थ-
परत्वादैषम्यमिति सिद्धान्तर्थात् ॥ परमेश्वर एवेति ॥ बङ्गप्रमाणसं-
वादस्त्वात्यर्थानुग्राहक इति न्यायानुग्रहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्य-
त्वलिङ्गं बाध्यमित्याह ॥ संयद्वामेति ॥ वामानि कर्मफलान्येनमेतमक्षि-
युरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां
फलदाताण्यमेवेत्याह ॥ वामनोरिति ॥ नयति फलानि लोकान् प्रापय-
तीत्यर्थः । भामानि भामानि नयत्ययमित्याह ॥ भामनोरिति ॥ सर्वार्थ-
प्रकाशक इत्यर्थः । स्याननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षि-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽच्युत्यस्यानमुपपद्यते
इति । अत्राच्यते । भवेदेषाऽनवकृतिः यदेतदेवैकं स्थानमस्य
निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य
निर्दिष्टानि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्तुरपि
निर्दिष्टं यस्त्वकुपि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रह-
णेनैतद्वर्णयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणे निर्दि-
श्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमण्यनामरूपस्य ब्रह्म-
णोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, तस्यादिति नाम हिरण्यमन्त्र-
रित्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतेर्गुणैः सगुणमुपास-
नार्थं तत्र तत्रापदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण
उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विस्तृते शालग्राम इव विष्णोरि-
त्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवाच विवितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधी-
यते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मलं मिद्धं । सुखवि-
शिष्टं हि ब्रह्म यद्याक्योपक्रमे प्रक्रान्तं “प्राणे ब्रह्म” “कं ब्रह्म
खं ब्रह्म” इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्यायत्वात्,

स्थानलोक्तिरत्र न दोष इति सूचयोजना । अनवकृतिः अलूपकल्पना
तदा भवेद्यत्रैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्यः । नन्वनुचितवाङ्ग्योक्तिर-
समाधानमित्याशङ्ख युक्तिमाह ॥ निर्गुणमपेति ॥ प्रकरणादपि ब्रह्म-
ग्राह्यमित्याह ॥ सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशि-

“आचार्यसु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति। उच्यते। “प्राणे ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुतोपकोशल उवाच। “विजानाम्यहं यत् प्राणे ब्रह्म कञ्च खञ्च तु न विजानामि” इति। तत्रेदं प्रतिवचनं। “यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं” इति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरुद्धो लोके। यदि तस्य विशेषणलेन कंशब्दः सुखवाचो नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्। यदि तस्य खंशब्दो विशेषणलेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः। तत्र हि-

यस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनामाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः। ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः क्वायात्मा सर्वनामार्थं इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोसलो नाम कञ्चित् ब्रह्मचारी जावालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिच्छार। तमनुपदिश्य देशान्तरगते जावाले गाहूपव्याद्यमिभिर्दयया प्राणे ब्रह्मेवात्मविद्यामुपदिश्योक्तं ॥ आचार्यस्त्विति ॥ तवात्मविद्याफलावासये मार्गमर्चिरादिकं विदिष्यतीत्यर्थः। पञ्चादाचार्यगागत्य य एषाऽक्षिणीत्युक्तार्चिरादिकागतिरक्ता। तथा चामिभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनामा प्रकृतात्मग्रहे निर्व्वृहतीत्येकवाक्यतानिर्व्वृहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्पिङ्गाद्रूपविदिति भावः। श्रुतिं व्याचष्टे ॥ उच्यत इति ॥ प्राणस्य सूत्रात्मा दृहत्त्वाद्रूपेति यत् तज्जानामि कं विषयसुखं खञ्च भूताकाशं ब्रह्मलेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः। खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-

तीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य
विशेषणलेनैवेपयुक्तवात् सुखस्य गुणस्याध्येयलं स्यात्, तन्मा भू-
दित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्तं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ।
इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्येयलं । तदेवं वाक्योपक्रमे
सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं । प्रत्येकञ्च गार्हपत्यादयोऽग्रयः सं सं
महिमानमुपदिश्य “एषा मेऽस्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” इत्यु-
पमंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तर-
विवक्षां वारयति । “यथा पुक्षरपलाशे आपो न ज्ञिष्यन्ते,
एवमेवं विदि पापं कर्म न ज्ञिष्यते” इति चाच्चिस्यानं पुरुषं

त्वनिरासः । तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषि-
तस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति अतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र खमित्यादिना ॥
आत्मविद्येति अतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिष्टमिति भावः । सा-
मय इति । आमयो दोषः । साधनपारतन्युनिव्यत्वादिः तत्सहित
इत्यर्थः । प्रत्येकयहणे दोषमुक्ता दयोर्ग्रहणे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥
विशेषितार्थकाविवर्यः । नन्देकं ब्रह्मैवाच ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं कि-
मर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
त्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरोययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोष-
स्तत्राहः ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः ।
आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकच्चेति । एथि-
च्यग्निरत्नमादिव इति मम चतुर्लक्ष्णवो विभूतिरिति गार्हपत्य उप-
दिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्य वचनं उवाच ।
प्राण आकाशे द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति
भावः । इयमस्माकमस्मीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता आत्मविद्या तु पूर्वम-
साभिर्मिलिता प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेर्थः । उच्यतामग्निर्भिर्ब्रह्मक्षायात्मा
गुरुणोचतां वक्तृभेदादिति तत्राह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ एकवाक्यता

विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नचिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मलं दर्शयति । तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽचिस्थानतां संयदामादिगुणताच्च उक्ता अर्चिरादिकां तदिदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमे “य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति हेवाच” इति ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चात्मिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ “अथोन्नरेण तपसा ब्रह्माचर्येण अद्भुया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान् पुनरावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ । स्मृतावपि ।

निच्यादक्षभेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अच्चाभिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इतच्छेति ॥ यस्माद् दृश्यते तत्त्वस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह ॥ अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । स्वधर्मस्तपः तपो ब्रह्माचर्यशब्दाविद्याभिः आत्मानं धात्वा तया धानविद्ययोन्नरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोन्नरेण पथा । आदित्यदारा सगुणब्रह्मस्यानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्ययिसमष्टिरूपाणामायतनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्वतदमृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः ॥ अस्मिन्नुपासके मृते सति यदि पुक्तादयः शूद्रं श्वसंखारादिकं कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्त्विमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । अर्चिषमग्निं ततोऽहरङ्गः शुक्लपक्षं तत उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुं वायोरादिवं ततस्वन्नं

“अग्निर्ज्योतिरहः पुक्तः षण्मासा उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सैवेहाच्चिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । “अथ यदु चैवास्मिन् शब्दं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य “आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽच्चिस्थानस्य ब्रह्मलं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं “क्वायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्याद-
च्चिस्थानः” इति । अत्रोच्यते, न क्वायात्मादिरितर इह यहण-
मर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् क्वायात्मनश्चक्षुषि
नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कञ्चित् पुरुषश्चकुरामीदति
तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते परगते तस्मिन् दृश्यते, “य
एषोऽच्चिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्य-
मानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चेपासनकाले स क्वायाकरं
कञ्चित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधायोपास्त इति युक्तं कल्पयितुं ।
“अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति” इति श्रुतिश्चायात्मनोऽ

चन्द्रादिद्युतं गत्वा तत्र विद्युक्तोके स्थितानुपासकान् मानवः पुरुषो
ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्दैवैर्व-
शिष्यो देवपथो गत्वयेन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथस्य । एतेन कार्यं ब्रह्म-
प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः स्वर्गं आवर्त्तं जन्ममरणा-

नवस्थितलं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्मृतलादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितलं वक्तुं न शक्यं । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्था हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यथमृतलादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथायविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यलभ्यारोपितं भयच्छेत्यमृतलाभयत्वेनोपपद्येते । संयदामलादयश्चैतस्मिन्नैश्चर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रग्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्वात् तथाप्यात्मलं तावन्न सम्भवति परायूपल्लात् । अमृतलमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षं । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं, “भीषास्मादातःपवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति मन्त्र-

दृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः । चक्षुरासीदतीति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्धतीति भावः । किञ्चाच्यवधानात् स्वाक्षिण्य उपास्यः । न च तस्य खचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह ॥ य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेण दश्यमानस्योपास्त्रित्यत्वाह ॥ न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसङ्घानवस्थितत्वे श्रुतिमाह ॥ अस्येति ॥ छायाकरस्य विमस्य नाशमदर्शनमनुख्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ जात्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेचक्षुरेव स्यानभिव्ययुक्तमित्यर्थः ॥ दृष्ट इति ॥ श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः दृर्थ्योऽजायत सूर्योऽस्त्वेति” इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिवाधितमित्याग्नश्चाह ॥ अमरत्वमपोति ॥

वर्णात् । तस्मात् परमेश्वर एवायमज्ञिस्यानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च
पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्विषयं प्र-
रोचनार्थमिति व्याख्येयं ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्भर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

“य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरोऽय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र “अधिदैवतम-
धिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो
यमयितान्तर्यामि” इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानी देव-
तात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा पर-
मात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः । किं

भीषा भयेनास्मादीश्वरादायुच्चलति । अग्निच्छेन्द्रञ्च सखकार्यं कुरुतः ।
उत्तापेन्या पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुधां निकटे धावतीवर्यः । ईश्वर-
पक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तच्चाह ॥ अस्मिन्निति ॥ दर्शनमनुभवः । तस्य
शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्यं सत्रिधानात् । तथा च शास्त्रकर-
णको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोस-
लविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं, अन्तर्याम्यधिदे-
वादिषु तद्भर्मव्यपदेशात् । वृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥
अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ यः एथिव्यामिव्या-
दिना देवताः एथिव्याया अधिक्षय यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु
लोकेष्विति अधिलोकं । यः सर्वेषु वेदेष्विव्याधिवेदं । यः सर्वेषु यज्ञे-
ष्विति अधियज्ञं । यः सर्वेषु भूतेष्विव्यधिभूतं । यः प्राणे तिष्ठन्निव्यादि
य आत्मनीव्यन्तमध्यात्मञ्चेति विभागः । अशरीरस्य नियन्त्रत्वसम्भवा-
सम्भवाभ्यां संशयः । पूर्वं चेश्वरस्याक्षिस्यानत्वसिद्धये एथिव्यादिस्याननि-

तावन्नः प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धलतात् सञ्ज्ञनाष्प्रसिद्धे-
नार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिरूपितरूप-
मर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुं । अन्तर्यामिशब्दस्यान्तर्यमणयो-
गेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृथिव्याद्यभिमानो क-
श्चिद्वेगाऽन्तर्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते “पृथिव्येव यस्यायतन-
मग्निर्लोको मनो ज्योतिः” इत्यादि । स च कार्यकरणवत्तात्
पृथिव्यादीन्तस्थितन् यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयिहत्वं ।
योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयिहत्वं स्यात् ।
न तु *परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवत्तादित्येवं प्राप्त इदमु-
च्यते । योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्थान् नान्य
इति । कुतः । तद्दुर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह
निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं
समस्तं विकारजातमन्तस्थितन् यमयतीति परमात्मनो यमयि-
हत्वं धर्मं उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः ।

देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्रात्मिष्य समाधीयत
इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वं । अवान्तरफलन्तु पूर्वपक्षे
अनीवरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रव्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्त्रयं । स्यमेवा-
रुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ अनिच्छितार्थे फलाभावेना-
फलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्यायतनं
शरीरं लोक्यतेऽनेनेति लोकस्वकुर्व्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः ।
उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यैक्यनिष्पत्यादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह ॥
योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे सिद्धसाधनकल्पनागौ-
रवान् निवसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥

* नात्र इति मूः ।

“एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति चात्मलामृततच्चे मुखे परमात्मन उपपद्येते । “यं पृथिवी न वेद” इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन् देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् । तथा “अदृष्टोऽश्रुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनतात् परमात्मन उपपद्यत इति । यन्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयिहत्वं नोपपद्यत इति, नैष दोषः, यान्नियच्छति तत् कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवच्चोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्ते-त्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मैवान्तर्यामी ॥

न च स्मार्त्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १८ ॥

स्थादेतददृष्टतादयो धर्माः साङ्घसूतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्यपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत-कर्मविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि निय-

देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह ॥ यं एधिवीति ॥ ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदिव्युक्तं निरस्यति ॥ नैष दोष इति ॥ नियम्याति-रिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये सदेहनियन्तरि जीवे यमिचारः द्वितीयल्लिङ्गसिङ्गः । ईश्वरस्य साविद्योपार्जित-सर्वसम्बन्धितादित्याह ॥ यान्नियच्छतीति ॥ सशरीरो नियन्तेति लोक-दृष्टिमनुहृत्यैतदुक्तां । वस्तुतस्तु चेतनसात्रिध्यात् तस्य याषारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तत्वं । तत्त्वाचिन्त्यमायाशक्तेच्चिदात्मनः शरीरं वि-नैवोपपन्नं । कार्यकरणसङ्घातात्मको देहो ग्राह्यः तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः । ननु देहनियन्तुर्जीवस्थान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह ॥ इत्यनवस्थेति ॥ निरद्वंशं सर्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य श्रुतं । तस्या-

नृत्वं सर्वविकारकारणवादुपपद्यते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामि-
शब्दं स्थात्, ईच्चतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहा-
दृष्टलादिव्यपदेशसम्बवेन पुनराशङ्क्यते । तत उत्तरमुच्यते । न
च सार्त्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमईति । कस्मात् । अत-
द्द्वार्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टलादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति
तथापि न द्रष्टलादिव्यपदेशः सम्भवति प्रधानस्याचेतनलेन
तैरभ्युपगमात् । “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मना
अविज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्म-
त्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते । यदि प्रधानमात्मलदृष्टलाद्यसम्भ-
वान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्हन्तर्यामी भवतु । शारीरो
हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मना विज्ञाता च भवत्यात्मा च
प्रत्यक्षात्, अस्ततश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टलाद-
यश्च धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि
प्रवृत्तिविरोधात् । “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येत्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
तस्य च कार्यकारणमह्यात्मन्तर्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात् । त-
स्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति अत उत्तरं पठति ।

नियन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्येवर्थः । यदा ईश्वराद्द्वे-
दकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वाक्षेत्रः । सब्यभेदाभावान् नानवस्येवर्थः ।
प्रधानं महादादिक्रमेण कर्थं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह ॥ अ-
प्रतर्कमिति । रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव ति-
ष्टति जडत्वादिव्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभिधा-
नादिति हेत्वर्थः । उत्तरस्त्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ यदि प्रधानमित्या-
दिना ॥ अस्तस्येति ॥ विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः ।
यथा देवदत्तकर्त्तकगमनक्रियायाः ग्रामः कर्म न देवदत्तस्तथात्मकर्त्तक-

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते शारीरश्च नान्तर्यामी स्थात् ।
 अद्यपि द्रष्टव्यादयो धर्मास्तस्य समावन्ति तथापि घटाकाश-
 वदुपाधिपरिच्छिन्नतान् न स कात्म्येन पृथिव्यादिस्तत्तरवस्थातुं
 नियन्तुञ्च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि शाखिनः काण्डा-
 माध्यन्दिनाश्वान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधि-
 ष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
 काण्डाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनाः । य आत्मनि
 तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । यो
 विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते,
 विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्त-
 र्यामीति सिद्धं । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारात्रुपद्यते ।
 यश्वायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्वायमितरः शारीरः । का पुनरि-

दर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्तविषयत्वायो-
 गादित्याह ॥ कर्त्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म तत्त्वैकस्यां
 क्रियायामेकत्वं गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान् न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः ।
 द्वयेद्रष्टव्यात्मानां तया दृश्यया दृश्या न विषयोकुर्यां इत्यादिश्रुते-
 च्चाटयत्वादिधर्माः शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपिशब्दसूचितहेतुमुक्ता
 कण्ठोक्तं हेतुमाह ॥ अपि चेभयेऽपोति ॥ भेदेनेति सूत्रतात्त्विकभेदे
 भान्ति निरसितुं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ नन्वत्तेको भोक्ता जीवः ईश्वर-
 स्त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुति-
 विरुद्ध इति पूर्ववाचायाह ॥ नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह ॥ अत्रे-
 ति श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ नियन्तत्तरेत्यादिना ॥ न केव-
 लमप्रसक्ताप्रतिषेधः, किन्तविषेषेण द्रष्टव्यनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तर-

हानुपपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा” इत्यादिश्रुतिवचनं विस्तु-
द्धेत् । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणेऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्त्रारं
विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वच-
नमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रमङ्गात्, अविशेषश्रवणाच्च । अत्रै-
च्छते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शा-
रीरान्तर्यामिणेभेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि
प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः । एकस्यैव तु
भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति ।
ततश्च ज्ञाहज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रच्छेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा
च श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति”
इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्र लक्ष्य सर्वमात्मैवा-
भृत्तत् केन कं पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

निषेधार्थत्वे बाध्येत्याह ॥ अविशेषेति ॥ तस्मात् सूत्रे य आत्मनि
तिष्ठन्निति श्रुतौ च द्रष्टुभेदोक्तिरयुक्ता । नान्य इति वाक्यशेषे भेद-
निरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति
समाधत्ते ॥ अत्रैच्यत इति ॥ भेदः सत्यः किं न स्यादत आह ॥ एको
हीति ॥ गौरवेण द्वयोरहंधीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्रोचरः
तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥ ततस्येति ॥ क-
ल्पितभेदाङ्गीकाराद्वेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामि
ब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मां-
क्तोः । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ कर्मविद्यारूपापरविद्यो-
क्त्यानन्तरं यया निर्गुणं ज्ञायते परा सोचते तामेव विषयोक्त्या निर्दि-
शति ॥ यत्तदिति ॥ अद्रेश्यं अदृश्यं ज्ञानेन्नियैः अग्राह्यं कर्मन्नियैस्य ।
गोत्रं वंशः । वर्णो ब्राह्मणत्वादि जातिः । चक्षुःश्रोत्रशून्यं अचक्षुःश्रोत्रं ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्मेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” “यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम-
गेऽचमवर्णमचक्षुः श्रोतं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुस्तुत्यं
तदव्ययं यद् भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः” इति श्रूयते ।
तत्र संशयः । किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
स्थात्, उत शारीरः, आहोस्त्रित् परमेश्वर इति । तत्र प्रधान-
मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तवे-
नोपादानात् “यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽ-
क्षरात् सम्भवतीह विश्वं” इति । ननूर्णनाभिः पुरुषश्चेतनाविह
दृष्टान्तवेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र
सूचयोनित्वं केशलोमयोनिलक्ष्मास्ति । चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतन-
मूर्णनाभिश्चरीरं सूचस्य योनिः पुरुषश्चरीरञ्च केशलोमान्नामिति
प्रमिद्धं । अपि च । पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि दृष्टत्वा-
द्यभिलापासम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतं ।

पाणिपादशून्यमपाणिपादं ज्ञानकर्मन्त्रियविकलमित्यर्थः । विभुं प्रभुं
सुस्तुत्यं दुर्ज्जयत्वान् निवाव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निराशः । भूतानां
योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पण्डितात्मदक्षरं तदिद्यापरेवन्ययः ॥
अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् दृष्ट-
त्वादीनां चेतनधर्माणामत्राश्रुतेः । अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन
पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्ति: सिङ्गान्ते निर्गुण-
धीरिति फलं । ऊर्णनाभिर्लूताकोटः तन्तून् स्वदेहात् स्वज्ञति उपसं-
हरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । ननु पूर्वं निरस्तुं प्रधानं कथमुत्याप्यते

इह लदृश्यलादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुद्ध-
मानो धर्मः कश्चिदभिलभ्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यं
वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यथा तद्वचरमधिगम्यते यत्त-
दद्वेशं” इत्यच्चरशब्देनादृश्यलादिगुणकं भूतयोनिं आवयिला
पुनः आवयिष्यति “अच्चरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽ
चरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविच्च सम्भविष्यति प्रधानमेव तद्वच-
रशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योऽनिशब्दो निमित्तवाची
तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजात-
स्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्नेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यलादि-
गुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथ-
मेतद्वगम्यते । धर्माक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो
दृश्यते “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य
शारीरस्य वेष्याधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञलं सर्वविच्चं वा सम्भ-
वति । नन्वचरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनेः परस्यैवैतत् सर्वज्ञलं

तत्राह ॥ अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुद्धमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः
श्रुत इति सङ्क्षिप्ते ॥ ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रवृत्तेः प्रत्य-
भिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य नगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञलादिक-
मित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धा-
न्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः
सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनेः
प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्काते ॥ नन्विति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
सूत्रेण प्रकृतेस्पादानसञ्ज्ञायां पञ्चमी स्मरणादक्षरात् सम्भवतीति

मर्वविच्चञ्च न भूतयोनिविषयमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नैव सम्बवति “धत्कारणमक्षरात् सम्भवतीह विश्वं” इति प्रवृत्तं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतिलेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतिलेनैव मर्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्वद्व्य नाम रूपमन्त्रञ्च जायते” ॥ इति ॥

तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्वविच्चञ्च धर्मं उच्यते इति गम्यते । “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यतादिगुणकस्य वक्तव्यलेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि क्षरात् परतः पर इति व्यपदिश्यते इत्युत्तरस्त्रुते वक्ष्यामः । अपि

प्रकृतिलेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतिलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यते इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्मसूक्ष्मात्मकं नामरूपं स्थूलं ततोऽन्नं त्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरात् पर इति ॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेदत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह ॥ येनेति ॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्याप्राणो ह्यमनाः शुभः अक्षरात् परतः पर इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यते इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्खाज्ञानमिति वक्ष्यते इत्याह ॥ कथमिति ॥ परविद्येति समाख्यात्पि तदिष्यस्य

चात्र दे विद्ये वेदितये उक्ते परा चैवापरा च इति । तत्रापरा-
मृगेदादिलक्षणं विद्यामुक्ता ब्रवीति “अय परा यथा तदक्षर-
मधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परस्याविद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं ।
यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्यते
नेयं परा विद्या स्थात् । परापरविभागो त्थ्यं विद्ययोरभुदय-
निःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या निःश्रेयस-
फला केनचिदभ्युपगम्यते । तिसङ्ख विद्याः प्रतिज्ञायेरन् तत्-
पक्षेऽक्षराद् भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानलात् । दे-
एव तु विद्ये वेदितये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं
सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने
प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपि च “स ब्रह्मविद्यां

ब्रह्मात्ममित्याह ॥ अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषयत्वात्
परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां
निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्त्वेरित्यर्थः । असु
प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ
इत्येपरविद्याविषय उच्यते, अद्वेष्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत
आह ॥ तिसङ्खेति ॥ इतस्य भूतयोनेर्वृत्त्वात्ममित्याह ॥ कस्मिन्निति ॥
अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्या-
णामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य
ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच भूतयोनिर्वृत्त्वेत्याह ॥ अपि
चति ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामु-
वाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या
सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह ॥

सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राह्” इति । ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामन्त्रराधिगमनीन्दर्शयस्या ब्रह्मविद्यालं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मते वाधिता स्यात् । अपराच्छब्देदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्ते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै, “स्त्रवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दिला चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोऽपि निर्वेदमायान्नास्त्वक्तः स्तेन तदिज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणिः श्रावियं ब्रह्मनिष्ठं” इति । यत्तूक्तमचेतनानां दृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद् दार्ढान्तिकेनाथ्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति, तदयुक्तं । न हि दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोरत्यन्तस्या-

अपरेति ॥ ज्ञवन्ते गच्छन्तीति ज्ञवा विनाशिनः । अदृढा नित्यफलसम्मादनाशक्ताः षोडशत्विंशः पत्री यजमानस्य व्यष्टादश । यज्ञेन नामनिमित्तेन निरुप्यन्ते इति यज्ञरूपाः । तथा हि चतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्युत्तिजः, यजत इति यजमानः, पत्न्युर्ना यज्ञसंयोग इति सूत्रेण पतिशश्वदस्य नकारान्तादेष्टो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नो, एवमृत्विजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनित्यफलकं कर्मशुद्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तुव्यन्ति ते पुनः पुर्जर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तदिज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं

म्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्या-
दयो दृष्टान्तवेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ढान्तिको भूत-
योनिरभ्युपगम्यते, तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमे-
श्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याच्च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा।
कस्मात् विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशिनिष्ठि हि प्रकृतं भूतयोनिं
शारीराद्विलक्षणेन “दिवो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरे हि
अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेष-
णमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्वर्षांश्च
खात्मनि कल्पयतः शारीरखोपपद्यते । तस्मात् साक्षादैपनिष-
दः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनि भेदेन
व्यपदिशति “अच्चरात् परतः परः” इति । अच्चरमव्याकृतं नाम-

वारयति ॥ श्रोत्रियमिति ॥ कार्यमुपादानाभिन्नमित्र्यंशे दृष्टान्तः ।
सर्वसाम्ये तवाप्यनिष्टापत्तेरित्याह ॥ अपि च स्थूला इति ॥ विशेषणान्न
जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुदयं विभव्य व्याचये ॥ विशिनिष्ठि ह्यो-
त्यादिना ॥ दिवो द्योतनात्मकः खयं ज्योतिरमूर्त्तः पूर्णः पुरुषः पुरि-
श्यः प्रत्यगात्मा वाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहा-
धिष्ठानत्वेन तिष्ठति स वाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽत्यव्यतिः । तस्य शारी-
रस्य धर्मान् जाग्यमूर्त्तलादीनिवर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावश-
ब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत । तत्राह ॥ अच्चरमव्याकृतमिति ॥

रूपवीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात् परो योऽविकारः तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नाच्च प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यं तस्माद्द्वेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृता-

चश्चेति व्याप्तेति स्वविकारजातमित्यक्षरं । अव्याकृतमक्षतं अनादीति यावत् । नामरूपयोर्वीर्जं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तं । भूतानां सूक्ष्माः संखारा यत्र तद्वृत्तसूक्ष्मं । ईश्वरस्त्रिच्छिन्मात्रं आश्रयो यस्य तत्तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तद्वाध्ये वह्निभूतं । एतस्मिन् खल्वक्षरे आकाश ओतस्य प्रोत्स्थेयोतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेभेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो मायाभिः” इति श्रुतिर्मानं (“अजामेकां” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसंहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्ये: “स्वतन्त्रविद्याभेदोऽत्र मनागम्पि न विद्यत” इति । साङ्घोगाचार्याः पुराणेतिहासकर्त्तारस्य मूलप्रकृत्यैकं वदन्ति । नन्वविद्यैके बन्धमुक्तियवस्था कथं । न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं अवगो प्रवृत्त्यादिवाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्मनिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांश्लभविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थात्मकः स्वीयसङ्घातात्मना परिणता विद्यांशोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिद्ध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणामज्ञानंशेनाशेषमुक्तिरिति । एवस्य श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः अवगादौ प्रवृत्तिर्विददनुभवो जीवन्मुक्तिश्शब्देति सर्वमवाधितं भवति । न चैवं नानाजीवपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्माभावादित्वलं परत्वे हेतुः ॥ अविकार इति ॥ ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्याद्द्वेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमज्ञानाद्वेदोक्तिर्याख्यायते तत्राह ॥ नाचेति ॥ कार्यात्मना प्रधीयत

दिशब्दवाच्यं भूतसूक्तं परिकल्पयेत् कल्पयतां तस्माङ्गेदव्यपदेशात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते । कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अत्रात् परतः परः” इत्यस्यानन्तरं “एतस्माज्ञायते प्राणः” इति प्राणप्रभूतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तच्चानां स्खर्गमुक्ता तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः । “अग्निर्मूर्ढा चक्षुषो चक्रसूर्यो दिशः ओचे वाम्बिदृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पञ्चां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वात् शारीरस्य तनुमहिमो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष” इति च प्रकृतानुकर्षणाद् भूतयोनिं हि प्रकृत्य “एतस्माज्ञायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य “एतस्मादधीव्य एष वेदवेदाङ्गपारगः” इति वचनं उपाध्याय-

इति प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽत्राज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं क्वत्वा निरस्यते । तत्रिरासेनार्थात् साङ्कल्पितप्रधाननिरास इति मन्त्रयं । वृत्तिक्षमतेनादौ सूत्रं आचष्टे ॥ अपि चेत्यादिना ॥ “प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्येति-

विषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरद्देश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्र-
हवद्रूपं सम्भवति । सर्वात्मलविवक्षयेदमुच्यते न तु वियहवत्त्ववि-
वक्षयेत्यदीषः । “अहमन्नमहमन्नमहमन्नादः” इत्यादिवत् । अन्ये
पुनर्मन्यन्ते नायं भूतयोनेरूपेऽपन्यासः जायमानत्वेनोपन्यासात्
“एतस्माच्चायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायर्ज्ञाति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथि-
व्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च “तस्मा-
दग्धिः समिधो चस्य सूर्यः” इत्यैवमादि, अतश्च “सर्वा आषधयो
रसाश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देश्यति । इहैव कथमकस्मा-
दन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत । सर्वात्मलमपि स्फृटिं परिसमा-
योपदेत्यति “पुरुष एवेदं विश्वं कर्मा” इत्यादिना । श्रुतिसूत्रोऽश्व
चैलोक्यशारीरस्य प्रजापतेर्जबनिर्देशमानमुपलभामहे “हि-
रण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स दधार
पृथिवीं द्यामुतेसां कस्मै देवाय हविषा विधेमः” इति समवर्त्तते-
त्यजायत इत्यर्थः । तथा “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रापः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अमिर्द्युलोकः, चसौ वाव लोको गेतमामि:”
इति श्रुतेः । विद्वताः वेदाः वागिव्यन्वयः । पञ्चां पादाविवर्थः । यस्येदं
रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मवर्थः । तनुमहिन्न इति अल्प-
शक्तेरिवर्थः । यथा कस्ति ब्रह्मवित् सस्य सर्वात्मलप्रकटनार्थम-
हमन्नमिति साम गायति न त्वं त्वत्वादिकमात्मनो विवक्षति । अफल-
त्वात्, तयेहापीत्याह ॥ अहमन्नमिति ॥ वर्त्तिद्याद्याख्यां दूषयति ॥ अन्ये
पुनरिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्दूतयोनेर्जायत
इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादिवर्थः ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मागे समवर्त्तत” ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मलं समवति, प्राण-
त्मना सर्वभूतानामधात्ममवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष
एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्ति-
हेतुरिति व्याख्येयं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

निरदिक्षदवोचदित्यर्थः । अयमिर्दुलोको यस्य समिद्रूपः त्वर्थः सोऽपि
द्युलोकाग्रिस्तसादजायतेत्यर्थः । “तस्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्त-
रात् । अतो मध्येऽपि रुद्धिरेव वाचा न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्नि-
मर्ज्जेत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मलं विवक्षितमिति तद्वेत्याह ॥ सर्वात्मलम-
पीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यत्रानुकूलं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह ॥ श्रु-
तीति ॥ अग्रे समवर्त्तत जातः सन् भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादाद-
भवत् स रूपत्रात्मा द्यामिमां एथिवीच्च स्थूलं सर्वमधारयत् कश्चब्दस्य
प्रजापतिसञ्ज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै
देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयं । “कतमः स
एको देव इति प्राणः” इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै
देवायेत्यर्थः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य
भूतान्तरात्मलं कथं । तत्राह ॥ विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपास-
नाकर्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणिययित्तिलिङ्गानां व्यापकं
सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मनियप्राणात्मकसमयित्तिलिङ्गशरीरं जायते
तद्रूपस्य रूपत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मलं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे रूपत्रा-
र्थमाह ॥ अस्मिन् पक्षे इति ॥ कर्म सफलं सर्वश्रौतस्मार्तादिकं तपश्च
पुरुष एवेति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वि-
तमित्यर्थः ॥ वैश्वानरः ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीन-
शालसत्यज्ञेन्द्रद्युम्नजनकवुडिला मिलिला मीमांसाच्चकुः को न आत्मा

छेषितमेव नो ब्रूहीति' इति चोपकम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्ढादिभावमुपदिश्यामायते "यस्तेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्त्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ढैव सुतेजाश्चकुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बज्जलो

किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयं । ते पञ्चापि निष्वयार्थमुदालकमाजग्मः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोदालकेन सह घडप्यत्वपतिं कैकेयं राजानमागयोचुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमपच्छत् । कं त्वमात्मानमुपास्त इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्यि । आदिव्यमेवाहं वेद्यि । वादुमेव । आकाशमेव । अप एव । एथिवीमेवाहं वेद्योति । ततो राजा द्युसूर्यादीनां षस्तां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वएथगवर्त्मात्मत्वबज्जलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यदि मामएष्टा द्यसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुत्तदाक्रमेण मूर्ढप्रात्मत्वप्राणोत्कमण्डे हविशीर्षत्ववस्तिभेदपादशेषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्त्वगुणको द्युलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ढा विश्वरूपत्वगुणकः स्तुया यस्य चक्षुरित्येव द्युसूर्यादीनां मूर्ढादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरथ्यानविधिराम्नायते ॥ यस्तेतमिति ॥ आभिमुख्येनापरोक्ततया विश्वं विभिमीते जानातीत्यभिविमानः । तं सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भोग्यं भुङ्ग इत्यर्थः । लोका भूरादयो भृतानि शरीराण्यात्मानो जीवा इति भेदः । सुषुतेजः कान्तिर्यस्य द्युलोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्यस्य । "एष शुक्ल एष नीलः" इति श्रुतेः । एथक् नानाविधं वर्त्मगमनं आत्मा स्वभावौ यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बज्जलत्वं व्यापित्वं तदुणा आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनत्वं तदुणा

वस्तिरेव रथिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृददं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्थ्यपचन आस्यमाहवनोये” इत्यादि ।
अत्र मंशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरूपदिग्यत उत
भूताग्निरथ तदभिमानिनो देवता अथ वा शारीर आहोस्तित्
परमेश्वर इति । किं पुनरत्र मंशयकारणं । वैश्वानर इति जा-
ठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारी-
रपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा हानमिति
भवति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
विशेषेण क्वचित् प्रयोगो दृश्यते “अथमग्निर्वैश्वानरो योऽय-
मन्तःपुरुषे येनेदमन्तं पच्यते यदिदमद्यते” इत्यादौ । अग्नि-
मात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वसा अग्निं
भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामक्षणेन्” इत्यादौ । अग्निशरीरा
वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमतौ

आपो यस्य वस्तिमूलस्थानं प्रतिष्ठात्वगुणा एधिवी तस्य पादौ तस्य
होमाधारत्वं सम्पादयति ॥ उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमस्थाटश्यत्वा-
दिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्यसर्वज्ञतादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं,
तददत्राप्युपक्रमस्थाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्यहोमाधारत्व-
लिङ्गेनजाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदित्या-
दिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलं । यदद्यते तदन्तं येन
पच्यते सेऽयं पुरुषे शारीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अग्निमात्रं
वेति ॥ विश्वसै भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गां केतुं चिङ्गं सूर्यं देवा
अक्षणवन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनश्ववहारादिवर्यर्थः । स्यादैश्वानर
इत्यनुषङ्गः । हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभि-
मुखा श्रीरस्येत्यभिश्रीरीश्वरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं

स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः” इत्येवमाद्यायाः श्रुते-
दीर्घतायामैश्चर्याद्युपेतायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामानाधिक-
रण्णात् उपक्रमे च“को न आत्मा किं तद् ब्रह्म”इति केवलात्म-
शब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते ।
तथापि शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निक-
र्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने
सम्भवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं । तत इदमुच्यते
वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्द-
विशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । य-
द्युपेतादुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दसु
चयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च इयोः, तथापि विशेषो दृ-
श्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते “तस्य ह वा एतस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेव सुतेजाः”इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर

स्याम तस्यास्मद्विषया शुभमतिर्भवत्विवर्थः । पक्षचयेऽप्यरूचिं वदन्
कल्पान्तरमाह ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेस्तिवर्थः ।
केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं । अत्र जाठरो विश्वानर इति मुख्यः पूर्व-
पक्षः प्राणामिहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहयापिलादात्मत्वं ।
शुद्धा द्युमूर्ढलादिकल्पनया वृहत्त्वाद्वृहत्त्वमिति ध्येयं । सिङ्गान्तयति ॥
तत इदमिति ॥ साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषात् प्रयमश्रुतमुख्य-
चैलोक्यशरीरलिङ्गात् । सर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तं न चरमश्रुतकाल्प्य-
तहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषम्य कुतो
विशेष इत्यत चाह ॥ अत्र हीति ॥ अवस्थान्तरगतः चैलोक्यात्मना
स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत् । न ।
लक्ष्यत्वनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थं

एव द्युमूर्द्धलादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मवेनोपन्यस्त
आधानायेति गम्यते कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः
कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावच्चाद् द्युलोकाद्यवयवलमुपपद्यते ।
“स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भृतेषु सर्वेषात्मस्वन्मत्तिः” इति च
सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरियहे सम्भवति ।
“एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति च तद्विदः सर्वपाप-
प्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा किं तद्ब्रह्म” इति चात्मब्रह्म-
सङ्गाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव ग-
मयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥

सर्व्यमाणमनुमानं स्थादिति ॥ २५ ॥

इतस्य परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्नि-
रास्यं द्यौमूर्द्धेतोदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं सर्व्यते “यस्याग्नि-
रास्यं द्यौमूर्द्धा खं नाभिश्वरणै चितिः सूर्यश्चकुर्दिशः श्रोत्रे
तस्मै लोकात्मने नमः” इति तत् सर्व्यमाणं रूपं मूलभृतां
श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं
लिङ्गं गमकं स्थादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्यर्थः यस्मादिदं गमकं
तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैतेत्यर्थः । यद्यपि सुतिरियं तस्मै

उच्यतामिद्याह ॥ कारणत्वादिति ॥ लिङ्गान्तराग्नाह ॥ स सर्वेषिद्या-
दिना ॥ यथामौ विक्षिप्तमिषीकातूलं दह्यते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ।
नन्वसदारोपेणापि सुतिसम्भवान् मूलश्रुत्यपेक्षेयःशङ्काह ॥ यद्यपि
सुतिरिति ॥ तथापीतिपदमर्थतः पठति ॥ सुतित्वमपीति ॥ द्युमूर्द्धला-

लोकात्मने मन इति सुतिलमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये
सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“द्यां मूर्ह्यानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रस्थैर्या च नेत्रे ।
दिशः श्रोते विद्धि पादौ चितिच्च
सेऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येवं जातीयका च सृतिरिहोदाहर्त्तव्या ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्वेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादस-
म्भवात् पुरुषमपि चैनमधोयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः । शब्दादि-
भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् । चशब्दस्तावदैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भ-
वति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
इति । आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्याद्यग्निचेताप्रकल्पनं । तद्यज्ञकं
प्रथममागच्छेत् तद्वामीयमित्यादिना च प्राणाङ्गत्यधिकरणता-
सङ्कीर्तनं । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथा-
न्तःप्रतिष्ठानमपि अूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे

दिरूपेण स्तुतिर्नरमाचेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण
स्तुतिसम्भवान्वासदारोप इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तिसिद्धा-
न्तमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ शब्दादिभ्य इति ॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्य-
ग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः ।
स्तुत्यादिशब्दार्थमाह ॥ आदिशब्दादिति ॥ भक्तमन्तं होमीयं होम-
साधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये स-
प्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्ता “स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे

सम्भवति यदयुक्तं “मूर्द्वेव सुतेजाः” इत्यादेविशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतोऽन्वेषनिर्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्वहिश्वावतिष्ठमानस्त्रैष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिस्मन्वन्वो मन्त्रवर्णाद्वगम्यते “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान्ततान रोदसीमन्तरिक्षं” इत्यादौ । अथ वा तच्चरीरायादेवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृश्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तं । कुतः । तथा जाठरापरित्यागेन दृश्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिष्टते “मनो ब्रह्मोत्युपासीत” इत्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्टते “मनोमयः प्राणशरीरो भास्तुः” इत्यादि-

इन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रान्नमत्ति” इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह ॥ तथेति ॥ अत्र स्तुते आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य यहे सम्भवति एथगुक्तिः । साधारणलिङ्गत्वयोत्तरार्थात् शब्दादिवलादिमपि जाठरं गमयतीवभ्युच्यः ॥ यद्यपि द्युमूर्द्वत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह ॥ अथ वेति ॥ एष द्युमूर्द्वत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां एथिवीं द्यामपि ते एव यावाएथियौ रोदसी तयोर्मध्यमन्तरिक्षस्त्रैष यो भूताग्निर्भानुरूपेणाततान व्याप्तवान् स थातय इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह ॥ अथ वेति ॥ परमेश्वरदृष्ट्योपास्य जाठराग्निप्रतीक-

वत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूडैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्थासम्भव एव स्थात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाग्नयं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोन्नरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितलं केवलं तस्य स्थान् न तु पुरुषलं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “स एषोऽग्निर्विश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मलात् पुरुषलं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितलञ्चोभयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः । केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितलं केवलं स्थात्, न तु पुरुषविधलं । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । पुरुषविधलञ्च प्रकरणात् । यदधिदैवतं द्युमूर्ढलादिष्टथिवोप्रतिष्ठितलान्तं, यच्चाधात्मं प्रसिद्धं मूर्ढलादिचुवुकप्रतिष्ठितलान्तं, तत् परिगृह्णते ॥

अत एव न देवता भूतच्च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णं द्युलोकादिसम्बन्धदर्शनान्

वाचकाभ्यामस्मिवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्ढलादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्ता कल्पान्तरमाह ॥ अथ वा जाठर इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्राधान्येन-श्वरोपास्तापूर्वत्र गुणतेति भेदः । उपाधिवाचिभां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणावीजमसम्भवं व्याचये । यदि चेति ॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रप्रेषं व्याचये ॥ यदि च केवल इति ॥ ईश्वरप्रती-

मूर्द्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्चरी-
राया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्त्यमचेच्चते । अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूता-
ग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौप्यप्रकाशमात्रात्मकस्य
द्युमूर्द्धलादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मलासम्भ-
वात् । तथा देवतायाः सत्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्द्धलादिकल्पना
सम्भवति, अकारणलात् परमेश्वराधीनैश्वर्यलाच्च । आत्मशब्दा-
सम्भवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वे जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर
उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितलाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विनैव

कलोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति शेषः । यद्यः पुरुषः पूर्णः,
स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स
सर्वत्र भुङ्ग इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्र्युक्ता
पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्राह ॥ ये त्विति ॥ ननु
जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादिव्यत चाह ॥ पुरुषविधत्वस्त्र
प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराट् देहाकार-
त्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मज्ञेपासकमूर्द्धादिचुवुकान्तेष्वङ्गेषु सम्प-
द्वलमोश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते ।
एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति ॥ अत एवेति ॥ सूत्रं व्याचये ॥
यत् पुनरित्यादिना ॥ द्युमूर्द्धलादि, सर्वलोकः, फलभाक्तं, सर्वपापाप्रदाहः,
इति आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमोक्ता हेतवः । तानेव सारयति ॥ न हि
भूताग्नेरित्यादिना ॥ यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति
भावः । पूर्वमग्निर्वैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तं, अधुना प्रतीकोपा-
धिपरित्वागेन विराट् पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्द्धा-

प्रतीकोपाधिकत्यनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराम्यपरिग्रहेऽन्तः प्रतिष्ठितवचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्धेरन्विति । अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितवचनं तावन्न विरुद्धते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराम्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतलादसंशब्दितलाच्च । कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्ढादिषु चुक्कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधलं कन्तितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतोति तदत् । अथ वायः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतञ्च पुरुषविधत्वोपाधिः, तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

दिचुक्काङ्गेषु सम्याद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयो-
रीश्वरे योगदृच्या मुख्यत्वादन्तःस्थत्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादिवाह ॥
साक्षादपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराम्यसम्बन्धं
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
मन्तःस्थत्वमुदरस्यत्वरूपं नोच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदाया-
त्मकपुरुषशरीरे मूर्ढादिचुक्कान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत् प्रतिष्ठितानि
तानि, तेषु सम्बन्धे वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अथो यथा
शाखास्यस्य पक्षिणो वृक्षान्तस्थलं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थल-
मिवाह ॥ न हीह पुरुषविधमिवादिना ॥ अग्न्यादिशब्दस्येश्वर-
वाचित्वाज्जाठराम्येरसंशब्दितत्वं । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्या-
दनात् पुरुषविधत्वमन्तस्थलच्छ्रेत्यर्थः ॥ पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥

वर्त्तिष्ठते, विश्वश्चायं नरस्येति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा
अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मलात्, विश्वानर एव
वैश्वानरस्तद्वितोऽनन्यार्थो रात्रमवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्य-
ग्रणीत्वादियोगाश्रयेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्ह-
पत्यादिकल्पनं प्राणाङ्गत्यधिकरणत्वं परमात्मनोऽपि सर्वा-
त्मलादुपपद्यते । कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुति-
रूपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २८ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनि-
मित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर
उपासकानां कृते । प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिर-
भिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

पुरुषविधिलं पूर्ववत् । अन्तस्थलं माध्यस्थां साक्षित्वमित्यर्थः । एवम-
न्तस्थलमोश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे ॥ निच्छिते चेति ॥ विश्व-
श्चायं नरो जीवस्त्र सर्वात्मलात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः
कर्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तोति
विश्वानरः, रक्त एव रात्रस इतिवत् स्वार्थं तद्वितप्रत्ययः । नरे
संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य
रूपममिरिति । अङ्गयति गमयत्वग्न्यं कर्मणः फलं प्रापयतीति अग्नि-
रग्नीरूक्तः । अभितोऽगतीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथि-
भोजनात् पूर्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमग्नित्रेतादि-
कल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमितिव्याह ॥ गार्हपत्येत ॥ मात्रां परि-

अनुसृतेव्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमाच्चहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुसर्यते ततः
प्रादेशमाच्च इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते
तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाङ्ग-
ज्यते न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति यद् हृद-
यसम्बन्धाङ्गज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमाच्चश्रुतेः, सम्भ-
वति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमाच्च-
त्वेन वाऽयमप्रादेशमाच्चोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमाच्चश्रुत्यर्थवत्तायै ।
एवमनुसृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमाच्चश्रुतिरिति वाद-
रिराचार्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तेनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमाच्चश्रुतिः । कुतः । तथा
हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्य-

माणमतिक्रान्तोऽतिमाच्चः तस्य विभोरित्यर्थः । उपासकानां छत्रेऽनु-
गच्छाय प्रादेशमाच्चोऽभिव्यज्यते प्रादेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति
प्रादेशमाच्चः । मतान्तरमाह ॥ अनुसृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मि-
तः प्रादेशमाच्च इत्यर्थः ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनस्यं प्रादेशमाच्चत्वं
सृतिद्वारा स्वर्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥ स्तुत्यस्यार्थान्तर-
माह ॥ प्रादेशेति ॥ सम्भति श्रुत्युक्तां प्रादेशमाच्चश्रुतेर्गतिमाह ॥
सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमाच्चमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नम-
धीश्वरं प्रादेशमाच्चत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवे-
श्वरमभिप्रत्यक्षेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकाले ततो वो युध्याभ्यं
तथा द्युप्रभृतीनवयवान् वक्ष्यामि । यथा प्रादेशमाच्च प्रादेशपरिमाण-

नान् चैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्द्धप्रभृतिपु
चिवुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्यादयत् प्रादेशमात्रमम्भन्ति
परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदि-
ता अभिमम्भन्नाः तथा तु व एतान् वच्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेवाभिसम्यादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नु-
वाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नु-
वाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नु-
वाच, एष वै पृथग्वत्मात्मा वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमु-
पदिशन्नुवाच, एष वै बङ्गलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप
उपदिशन्नुवाच, एष वै रथिवैश्वानरः, इति । चुवुकमुपदिश-
न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चुवुकमित्यधरमुख-
फलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समान्ना-

मनतिक्रम्य मूर्द्धाद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्यादयिष्यामीति प्राचीनशा-
लादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय खक्षीयमूर्द्धानमुपदिशन् करेण दर्शय-
न्नुवाच । एष वै मे मूर्द्धा भूरादीक्षोकानतीय उपरि तिष्ठतीत्यति-
ष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानरः ॥ तस्य मूर्द्धेति यावत् ॥ अध्यात्ममूर्द्धाभेदे-
नाधिदैवमूर्द्धा सम्याद ध्येय इत्यर्थः । एवच्छुरादिषूहनीयं ॥ खक्षी-
यचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच ।
नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाथात्मिकप्राणेऽधिदैवप्रा-
णस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तद-
ङ्गपरः । मुखस्य मुख्यं तस्मिन्नधिदैवं बङ्गलाकाशदौर्यः मुखस्यलाला-
रूपाखम्भु रपिशब्दिततदीयवस्तिस्थोदकदृष्टिः चुवुके प्रतिष्ठा पाद-
रूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैषम्ये न विद्ययोर्भेदादयिरहस्य
अुत्थनुसारेण क्वान्दोग्यस्यप्रादेशमात्रमुतिः कथं व्याख्येयेत्याशङ्काह ॥

यते, आदित्यश्च सुतेजस्तुगुणः, क्वान्दोग्ये पुनर्दीयाः सुतेजस्तु-
गुणा समाप्तायते, आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता
विशेषेण किञ्चिद्दीयते प्रादेशमात्रशुतेरविशेषात् सर्वशाखा-
प्रत्ययवत्ताच्च । सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रशुतिं युक्ततरां
जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् भूर्द्धचुवुकान्तराले जा-
वालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्याच्च मध्ये
प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति । तत्र चेमासेव
वरणां नामिकाच्चेति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति
चेति सा नाशीति वरणा नाशीति” निरुच्य पुनरप्यामनन्ति ।

यद्यपीत्यादिना ॥ एतावतात्पवैषम्येन बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैकं
न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनं
एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणश्वान्दोग्य उपसंह-
र्त्तयः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथा च द्युरूर्थयोः सुतेजस्तु
सममतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्थवस्या । यदा शाखाभेदेन गुणयवस्थाऽन्तु
न विद्याभेद इति भावः । प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं
सम्मादयति ॥ आमनन्तोति ॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो
दुर्विज्ञेयस्तं कथं जानीयामित्यचेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं । स ईश्वरो
अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धो जीवो भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुन-
रचिप्रश्नः स इत्युक्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये ।

“कतमचास्य स्थानं भवतीति भुवोर्धाणस्य च यः सन्धिः । स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मलात् । विमानश्च मानविद्येगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते वा सर्वैः जगत्कारणलादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्यानर इति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादल्लतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

तत्र च श्रुतौ इमामेव भृसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वाइयतीति वरणा भूः । सर्वान् दोषान् नाश्वततीति नाशा नाशिकेति निर्वचनं श्रूतं । नासाभुवोर्जीवदारेश्वरस्यानवधानात् पापवारकत्वमिति मन्त्रयं । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं एच्छति कतमदिति भुवोरित्यत्तरं । प्राणस्येति पाठेऽपि ब्राणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्द्युलोकस्य सर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धिलिन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमिमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानः सर्वखरूपत्वे सत्यानन्यात् मानमत्र परिमाणं । अभिविमिमीतेति निर्मिमीते । तस्मादैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्यादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रमथाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

द्युभाद्यायतनं खण्डात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत्तमनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ, आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथामृतस्यैष मेतुः” इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोत्तत्ववचनादायतनं किञ्चिद्वग्भ्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्तिर्थान्तरमिति सन्दिग्धते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं । कस्मात् । अमृतस्यैष सेतुरिति अवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्तं शक्य-

नमः परमात्मने ।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं
श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारं ।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च प्राप्तिरारं
ज्योतिर्नभः पदमनिन्द्रमजं भजेऽहं ॥

एवं रुद्धियक्तपदबज्जलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबज्जलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं लेपयाद आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यथायपादसङ्गतयस्तत्र पूर्वमुपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्य-
द्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तां । तद्वचाप्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्यसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादै व्यवस्थेति दृष्टान्त लक्षणाधिकरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः । सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलं ॥ मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वे सह मनः सूक्ष्मात्मकं चकारादव्याकृतं कारणं आतं कल्प्यतं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं

मभुपगन्तु मनन्मपारमिति अवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे सूतिप्रसिद्धं प्रधानं परिगृहीतयं, तस्य हि कारणलादायतनलोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् “वायुर्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायच्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृश्यानि भवन्ति” इति । वायोरपि विधरणलवश्च अवणात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वाद्वाग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनलोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह, द्युभाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभादि । यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः षष्ठिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदेतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानय आत्मानं” इति । आत्म-

जानय अवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुच्यथ विशेषेण निःश्वेषं त्वजथ एष वाग्विमोक्षपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारापारदुर्ब्बारसंसारवाहिधेः परपारस्य सेतुरित्व सेतुः प्रापक इति मातृवत् श्रुतिसुमुक्तूनुपदिश्यति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात् संशयमाह ॥ तत् किमिति ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठा ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेषशब्दपरामृष्टं द्युभाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरित्व सेतुरित्याह ॥ अमृतसेति ॥ भेदश्रवणात् सेतुरिति अवणाचेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं सेतुश्रवणं स्वयं विवरणोति ॥ पारवानिति ॥ अनन्तं कालतः । अपारं देशतः, जलविधारकमुख्यसेतोर्गृहणासम्भवात् गौणसेतुग्रहे कर्त्तव्ये मुख्यसेतुविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कञ्चिद् ग्राह्यः । न तु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः । यथा लोके मण्यः सूत्रेण ग्रथिता एवं हे गौतम समयिलिङ्गात्मकवायुना स्यूलानि सर्वाणि सन्दृश्यानि ग्रथितानि

ग्रन्थं परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्खशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति । स्खशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सङ्कीर्त्तते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतं” इति, “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पञ्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण” इति च । तत्र लायतनायतनवद्वावश्रवणात् “सर्वं ब्रह्म” इति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको दृक्षः शाखास्कन्धो मूलञ्ज्वेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्वावधारणमाह “तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं “विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसं” इति ।

भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात् पक्षदयमय्युक्तमित्यत आह ॥ शासीरो वेति । सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह ॥ आत्मशब्दस्त्वेति ॥ उपाधिपरिच्छिवस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपकरणसाधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिष्ठय इति भावः । स्खशब्दादिवस्यार्थान्तरमाह ॥ क्वचिच्चेति ॥ प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन द्वान्देयं ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह ॥ स्खशब्देनैवेति ॥ यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः ॥ पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्वामुदिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याकृष्टे ॥ तत्रेवादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्व-

यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्तं आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्दायतनभूतस्यैवैकरमस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसम्बन्धस्य चापवादः श्रूयते “मृत्योः स मृत्यु-माप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरणं प्रपञ्चविलापनार्थं नानैकरमताप्रतिपादनार्थं “स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽय-मात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” इत्येकरमताश्रवणात् । तस्माद्युभाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत् तूकं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्तोपपत्ते ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभाद्यायतनेन भवितव्यमिति, अत्रोच्यते । विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्तादि । न हि मृद्वारुमयो लोके सेतुर्दृष्टे इत्य-त्रापि मृद्वारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विध-

मोतन्तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्ता हेत्वन्तर-माह ॥ विकारान्ततेति ॥ विकारे अवृते कल्पिते अभिसम्बोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभास्त्रेन निन्दाश्रुतेच्च कूटस्यसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरणं तत्राह ॥ सर्वं ब्रह्मेति ॥ यस्तोरः स खाणुरितिवद् यत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह ॥ स यथेति ॥ लवण्यपिण्डोऽन्तर्वहिच्च रसान्तरशून्यः सर्वो लवण्यैकरसो यथा, एव-मरे मैत्रेयि चिदेकरस चात्मेत्यर्थः । यद्यपि पारवत्तसावयवत्वादिकं मुख्यस्त्वयभिचारि तथापि सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव अभिचारिलेऽपि सेतुपदार्थेकदेशत्वाद्गुणत्वेन ग्राह्यं न तु पदार्थवहिभूतं पारवत्तादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ दृष्टत्वात्तद्यहेऽति-प्रसङ्गमाह ॥ न हीति ॥ अत्र श्रुतौ परेणेति श्रेष्ठः । विधारणस्य शब्दा-

रणत्वमात्रमेव न पारवत्तादि षिङ्गो बन्धनकर्मणः सेतुशब्द-
युत्पत्तेः । अपर आह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति । यदेतत्
सङ्कीर्तिमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुच्यथेति वाग्वि-
मोचनं तदत्त्वाद्यत्वाद्यनत्वाद्यत्वस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या
सङ्कीर्त्यते न तु द्युभाद्यायतनं । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणे
र्थान्तरेण द्युभाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतदयुक्तं ॥

मुक्तोपस्थित्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतस्य परमेव ब्रह्म द्युभाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपस्थिताऽस्य
व्यपदिष्यमाना दृश्यते । मुक्तैरूपस्थित्यं मुक्तोपस्थित्यं । देहादिष्व-
नात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्त्वत्पूजनादौ रागस्तत्प-
रिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्ययं मोहश्चेत्येवमयमनन्त-
भेदोऽनर्थत्रातः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणाविद्या
रागद्वेषादिदोषमुक्तैरूपस्थित्यं गम्यमेतदिति द्युभाद्यायतनं प्रकृत्य
व्यपदेशो भवति । कथं ।

र्थत्वं स्फुरयति ॥ विज इति ॥ सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थेकदेशो
विधारणमित्यर्थः । तथा चास्तपदस्य भावप्रधानत्वाद्यत्वस्य सेतु-
र्धिधारकं ब्रह्मस्यैवास्तत्वं नान्यस्येत्यर्थः । यदा द्युभाद्याधारो ब्रह्म न
सेतुशब्दार्थः किन्तव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अपर इति ॥ फलितमाह ॥
तत्र यदुक्तमिति ॥ ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः । मुक्तैरूपस्थित्यं प्रत्य-
क्षेन प्राप्य यद् ब्रह्म तस्याचोक्तैरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं बन्ध-
दर्शयति ॥ देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेणेति उक्तपञ्चक्लेशात्मकबन्धनि-
वृत्त्याऽत्मना स्थितमित्यर्थः । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विह्राय
समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विह्राय परात्

“भिद्यते हृदयगन्धिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्ता ब्रवीति “तथा विदान्नामरूपादिमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं” इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृष्टलं प्रसिद्धं शास्ते ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽस्तुतो भवत्यत्र ब्रह्म समन्वते” ॥

इत्येवमादौ। प्रधानादीनान्तु न क्वचिन्मुक्तोपसृष्टलं प्रसिद्ध-मस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुच्य-य” इति वाग्विमोक्षपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टं ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्वह्नंश्छब्दान् वाचो विश्ववनं हि तत्” ॥ इति ।

कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं खयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेन प्राप्य तिष्ठ-तीयाह ॥ तथा विदानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥ ब्रह्मणश्चति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदीति पदेनात्मधर्मतं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽस्तुतो भवति मरणहेत्वभावात्र केवल-मनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमन्वृत इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेको तमेवात्मानं विज्ञाय विशुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्ध-ककर्मकाण्डादैर्वेमुख्यमाह ॥ नेति ॥ बहुनिव्युक्ता अल्पान् वेदान्तश्ब्दानङ्गीकरोति ।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः करणः शिरस्तथा ।

जिङ्गामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” ॥ इति ।

तस्मादपि द्युभाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रदिपादको^{*} वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सांख्यसृष्टिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभाद्यायतनलेन प्रतिपत्तयं । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकःशब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणलेनायतनलेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभाद्यायतनलेनाश्रीयते ॥

प्राणभृत्य ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मलं चेतनलञ्च सम-

एतानि वागिन्द्रियस्यानलाद् वाक्यशब्देनोचन्ते तेषां शोषणमाचमनात्मशब्दोचारणफलं तद्यानान्मनसो ग्लानिमाचमित्यर्थः ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ तद्विपरीतस्येति ॥ अत एवातच्छब्दादेव प्राणभृत्येति सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्यनजोऽनुषङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमानं प्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं किमर्थं न हृतं, उभयनिरासहेतोर्कल्पादित्यत चाह ॥ पृथगिति ॥ योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्यहेतुनां जीवमाचनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृत्येति प्रथक् सूत्रकरणमित्यर्थः । तानेव हेतुनाकाङ्कादारा व्याचये ॥ कुतच्च नेत्यादिना ॥

* असाधारणेति मु० पा० ।

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञताद्यसम्बवे सत्य-
स्मादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न द्युभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ।
न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभेः प्राणभृतो द्युभाद्यायतनल-
भृपि सम्यक् सम्भवति । पृथग्योगकरणमुच्चरार्थं । कुतश्चन
प्राणभृद् द्युभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति “तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति
ज्ञेयज्ञात्वभावेन । तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ञाता परि-
शेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभाद्यायतनमिति गम्यते ।
कुतश्च न प्राणभृद् द्युभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणच्चेदं परमात्मनः “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेच्छात् । परमा-
त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभृति । कुतश्च न प्राणभृद् द्युभाद्यायतनलेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याच्च ॥ ७ ॥

द्युभाद्यायतनच्च प्रकृत्य “द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ” इत्यत्र

यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मैवाच ज्ञेयः तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेया-
द्वैदात्र ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एवच्च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य
द्युभादिवाक्यार्थत्वं निरस्य तेन शुद्धरूपेणेति मन्त्रश्च । ननु स्थितेश्वर-
स्यादनाज्जीवस्य द्वासुवर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर चायतनवाक्येन किमथ

स्थियदने निर्दिष्टेते, “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्ति” इति कर्म-फलासनं, “अनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति” इत्यौदासीनेनावस्थानं, ताभ्याच्च स्थियदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्णेते । यदि चेश्वरो द्युभाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात् पृथग्ब-चनमवकल्पते, अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसमद्दूँ स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्बचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कहेत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्धुपाधिकसम्बन्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरसु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तं । “गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि” इत्यत्राप्येतद्दर्शितं । द्वा सुपर्णेत्यस्यामृची-श्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदा॑पि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्याने-नास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदा॑पि न विरोधः कस्ति । कथं प्राणभृदिह घटादिच्छिद्रवत् सत्त्वाद्युपाधभिमानित्वेन प्रति-

याह्य इत्यत आह ॥ यदि चेश्वर इति ॥ अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो याह्यः । न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्र-तिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भवात् । आद्यवाक्येन ग्रहणं कार्य-मित्यभिसन्धिः । तमज्ञात्वाऽपशङ्कते ॥ ननु तवापीति ॥ ब्रह्मस्तरूपप्र-तिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादस-म्भव इति परिहरति ॥ नेति ॥ ननु द्वासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तौः कथमिदं सूचमित्यत आह ॥ गुहामिति ॥ स्थियदनाभ्यामीश्वरक्षे-त्वयोरनुवादेनैकं दर्शितं इत्यर्थः । नन्वत्र जीवेषौ नानुवाद्यौ पैङ्गि-व्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत आह । यदापीति ॥ तदापीति

शरीरं गृह्णमाणो द्युभाद्यायतनं न भवतीति प्रतिपिद्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते पर एव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति तदत् प्राणभूतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात् सत्त्वाद्यभिमानिन् एव द्युभाद्यायतनत्वप्रतिषेधः, तस्मात् परमेव ब्रह्म द्युभाद्यायतनं । तदेतत् “अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः” इत्यनेनैव मिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मृध्य इदं पठितं “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं” इति । प्रपञ्चार्थन्तु पुनरुपन्यस्तु ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा लेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भूमानं भगवो जिज्ञासे” इति, “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजाना-

सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः । अदनवाक्येन बुद्धिमनूद्य स्थितिवाक्येन बुद्धादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो ज्ञेयस्योक्तेद्युभादिवाक्ये तदेव याह्यं न बद्धुपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह ॥ कथमित्यादिना ॥ नन्यत्वानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ पौनरुक्तं प्रश्नते ॥ तदेतदिति ॥ द्युभादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधन्ते ॥ प्रपञ्चार्थमिति ॥ सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः । तस्मान्मुण्डकोपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धं ॥ भूमा ॥ क्वान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ नात्ये सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनलकुमारेणोक्ते सति नारदो ब्रूते ॥ भूमानमिति ॥ भूम्नो लक्षणमदितीयत्व-

ति तदन्यं” इत्यादि । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्ति । भूमेति तावद् बङ्गलमभिधीयते । “बहोर्लोपो भू च बहोः” (पा० ६।४।५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बङ्गलमिति विशेषाकाङ्क्षायां “प्राणो वा आशाया भूयान्” इति सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुतं “ह्येव मे भगवहृषेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्” इति, “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु” इति प्रकरणोत्थानात् परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति । कस्मात् भूयः प्रश्नप्रतिवच-

माह ॥ यत्तेति ॥ भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति ॥ अथेति ॥ अत्र संशयवोजं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति विग्रहे एत्यादिभ्य इमनिजिति इमनिच्प्रत्यये वृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति स्फुतेण वहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशस्य स्यादित्युक्ते भूमन्निति शब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बङ्गलं वाच्यं । तत् किं धर्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्यः प्राणो धर्मो भाति । वाक्योपक्रमस्य आत्माऽपि खप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् द्युभाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तरति शोकमात्मविदित्यत्र ब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ प्राणो भूमेति ॥ धर्मधर्मित्योरभेदात् सामानाधिकरणं द्रष्टव्यं । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपार्थः, ब्रह्मज्ञानस्य फलं क्रमेण मन्त्रव्यं । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

नपरम्परादर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो नाम्ना भूयः” इति, “वाग्वाव नाम्ना भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो भूयः” इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो ह्यापाणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तिः, नैवं प्राणात् परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राणद्वूयः” इति, “अदो वाव प्राणद्वूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणे वाव आशाया भूयान्” इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्ता प्राणदर्शनश्चातिवादित्वं “अतिवाद्यमि” इति, “अतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापक्षुवीत” इत्यभ्यनुज्ञाय, “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इति प्राणब्रतमतिवादित्वमनुकृष्टापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतद् भूम्भो लक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते । सुपुष्ट्यवस्थायां प्राणगत्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्ति-

नन्येष तु वा अतिवदतीति तुश्वदेन प्राणप्रकरणविच्छेदानन् प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ नामाद्याशान्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित्तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने द्यते अस्तीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपक्षवं न कुर्यादिव्युक्तं प्राणविदं, एष इति परामर्श सत्यवचनध्यानमननश्चाद्वादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः । तुश्वदो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः । भूम्भो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वस्त्र प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ प्राणगत्तेषु प्राणे लोनेषु न इत्योति सुषुप्तपुरुष इति ग्रीषः । “गाहंपत्यो ह वा एषोऽपानो व्या-

दर्शनात् सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतत्त्वं ।
 तथा च श्रुतिः “न पृष्ठेति न पश्यति” इत्यादिना सर्वकरण-
 व्यापारप्रत्यक्षमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्ता “प्राणाग्रय एवैतस्मिन्
 पुरे जाग्रति” इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं
 ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं
 श्रुतं “यो वै भूमा तत् सुखं” इति तदप्यविरुद्धं, “अचैष देवः
 स्खप्राक्ष पश्यत्यथ यदेतस्मिंच्छशीरे सुखं भवति” इति सुषुप्त्यव-
 स्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च “यो वै भूमा तदमृतं” इति,
 तदपि प्राणस्याविरुद्धं, “प्राणो वा अमृतं” इति श्रुतेः । कथं पुनः
 प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “तरति शोकमात्मवित्” इत्यात्मविवि-
 दिषया प्रकरणस्योत्थानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवचित इति
 ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः
 स्खसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मानं
 करोति । “यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं
 समर्पितं” इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिर्दर्शनाभ्याच्च सम्भवति
 वैपुल्यात्मिका भूमरुपता प्राणस्य । तस्मात् प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं ।
 तत् इदमुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमईति, न प्राणः ।

नोऽन्वाहार्यपचनः आहवनीयः प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणा अग्रय इह
 पुरे शरीरे जाग्रति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, अथ
 तदा स्वप्नदर्शनकाले सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः ।
 आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति ॥ प्राण एवेति ॥ प्राणस्यात्मत्वं
 कथमित्यापद्धत्य श्रुतत्वादित्याह ॥ तथा हीति ॥ सर्वं समर्पितमिति
 च सर्वाधिष्ठानं प्राणं खीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्रा-

कसात् । सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमु-
च्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्बचनात् । वृहदारण्के च स्व-
स्त्रजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्याच्च सम्प्रसादावस्थायां
प्राणो जागर्जीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्राणादूर्ध्वं भूम्न
उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेद्गमा स्थात् स एव त-
स्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेव ज्ञिष्टमेतत् स्थात् । न हि नामैव नाम्नो भूय
इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्ट । किं तर्हि । नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुप-
दिष्ट वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति, तथा वागादिभ्योऽप्या-
प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्ट, तदत् प्राणादूर्ध्वमुपदिश्य-
मानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति
प्रश्नः, अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इति । नापि प्रतिवचनमस्ति
प्राणाददो वाव भूयोऽस्तीति । कथं प्राणादधिभूमोपदिश्यते
इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुन्तरत्रानुकृत्यमालिं पश्या-
मः । “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इति, तस्मा-

णेऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरुपत्वं योजयति ॥ सर्वात्मत्वेति ॥
सम्प्रसादशब्देन प्राणं लक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति ॥ सम्प्रसाद इति ॥
स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवतोति प्रयोगाच्च । तत्
पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह ॥ वृहदिति ॥ वाचार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य
इत्याह ॥ तस्याच्चेति ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्विद्वः, अत्राथाये ।
तस्मादूर्ध्वमुपदिश्यत्वान्नामादेर्हर्धमुपदिष्टवागादिविदित्यर्थः । विपक्ष-
हेतूक्षेदं बाधकमाह ॥ प्राण एव चेदिति ॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमु-
पदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अट्टश्चेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्वि-
हेति ॥ प्रत्यतप्राणवित् परामर्शक एष शब्दो न भवति तस्य

नास्ति प्राणादधुपदेश इति । अचोच्यते । न तावत् प्राण-
विषयस्यैवातिवादिलस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवा-
दाद्यः सत्येनातिवदतीति । ननु विशेषवादोऽप्यथं प्राणविषय
एव भविष्यति । कथं । यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न
सत्यवदनेनाग्निहोत्रिलं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनन्व-
ग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्ये-
नातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादिलं, केन तर्हि, प्रकृतेन
प्राणविज्ञानेनैव, सत्यवदनन्तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत
इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या ह्यत्र सत्यवद-
नेनातिवादिलं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति ।
नाच प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्त्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राणविज्ञानं
सम्बद्धेत । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृत-
व्यावृत्यर्थश्च तु शब्दो न सङ्गच्छेत । एष तु वा अतिवदतीति ।
सत्यन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं वि-
च्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह ॥ अचोच्यत इति ॥ सत्येनातिवादिलं
विशेषः तदतो य एष इत्युक्तोर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राण-
विदतिवदति इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानान् न प्राणप्रकरण-
विच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्खते ॥ नन्विति ॥ सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढो
ब्रह्मवाचकः । तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वाधितार्थसम्बन्धा-
क्षात्त्वाच्चण्डि इति नाच लक्षणवचनविधिरित्याह ॥ नेति ब्रूमः इति ॥
किञ्च सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति ठतीया श्रुत्या ब्रह्म करणकमतिवा-
दिलं श्रुतं, तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह ॥ श्रुत्या हीत्यादिना ॥
नाचेति सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्ता

विवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदिप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महा ब्राह्मणे यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभू- तश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद् द्रष्टव्यं । न च प्रश्नप्रतिवचनरू- पयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्मि, प्रकृतसम्ब- न्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशा- सनं श्रुत्वा तुष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव सनकुमारो व्युत्पाद- यति । यत् प्राणविज्ञाणेन विकारानृतविषयेणातिवादिलमन- तिवादिलमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतोति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान- मनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नार- दाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञा- नादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधि-

तुशब्देनापि बाधमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ता- द्विन्नमित्याह ॥ सत्यन्त्वेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह ॥ तस्मा- दिति ॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमितिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं नि- रस्तं । यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति तत्र, तस्याप्रयो- जकत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ प्रश्नभैदादर्थभेद इति न नियमः, एक- स्थात्मनो मैत्रेया बज्जप्तः पृष्ठत्वात् प्रश्नं विनोक्तचातुर्वेदस्य प्रकृतैक- वेदाद्विन्नत्वर्द्धनाचेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धाद- र्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्रेत्यदिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्ति- रित्वत चाह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं निदिथ्यासनं, चादिपदा- न्मननश्चासाध्यश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्वेतुकर्माणि गृह्णन्ते । इमान्यपि अवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राण- स्थावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबज्जत्वधर्मी-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते । तस्मा-
दस्ति प्राणादधिभूत्वं उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवच्चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थान-
मुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोप-
पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽत्मलभस्ति । न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “नान्यः पन्या विद्यते॒य-
नाय” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् शोकस्य पारं तार-
यतु” इति चोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै स्फुटिकषायाय तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति । तम इति शोका-
दिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्याय-
न्ततोच्येत । आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणं । प्रकरणान्ते च पर-
मात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण ऐवेति चेत्त । “स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्ते महिम्नि” इत्यादिना भूत्वा प्र-
करणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरुपता सर्वका-
रणलात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥

त्वाह ॥ तत्र यदिति ॥ किञ्च सन्निहितादपि यवहितं साकाङ्क्षं
बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्टा वाक्योपक्रमस्य
आत्मा खप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा याह्य इत्याह ॥
एवच्चेति ॥ किञ्च शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहा-
रात् शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च । शोकपदेन मूलतमो
गृह्यते तन्निवर्त्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह ॥ न चान्य-
चेति ॥ ब्राह्मणमात्मा यत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्बन्धः । नन्दिदं
चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमल्लु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्काते
॥ प्रकरणान्त इति ॥ तच्छब्देन भूमानकर्षात् मैवमित्याह ॥ नंनि ॥ भूमो

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अपि च ये भूमि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मनुपपद्यन्ते ।
 यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृण्णेति नान्यद्विजानानि स भूमेति
 दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं
 दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र तस्य सर्वमातृैवाभूत्तत्
 केन कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां
 दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गलविवक्षया
 उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि त-
 स्थामवस्थायां सुखमुक्तं तदपात्मन एव सुखरूपलविवक्षयोक्तं ।
 यत्र आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्थान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं
 नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन
 ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति यो वै भूमा तदमृतमिति । अमृ-
 तत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृ-
 तत्वस्य सापेच्चिकत्वात्, अतोऽन्यदार्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा
 च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मलमिति चैते

ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । धर्मेति । सूत्रे यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्व-
 ममृतत्वत्वं प्राणेषु योज्यमिति तदनूद्य विघटयति । योऽप्यसाविद्या-
 दिना । सति बुद्धाद्युपाधावात्मनो दृष्टत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव
 इत्यसङ्गलज्ञानार्थं प्रश्नेषु निषेदि न पूर्णोति न पश्यतीति परमात्मानं
 प्रकृत्योक्तं । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तर
 आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत्-
 सहितं सामयं । आर्तं नश्वरं । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठादिति सर्व-

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्मात्
भूमा परमात्मेति सिद्धं ॥

अक्षरमन्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतदै तदच्चरं
गार्गि ब्राह्मणा, अभिवदन्यस्थूलमनणित्यादि श्रूयते । तत्र
संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तत्राच्चरसमान्नाय इत्यादावच्चरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धलात् प्रसि-
द्धिव्यतिक्रमस्य चायुक्तलात्, उँकार एवेदं सर्वमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्याषुपास्यत्वेन सर्वात्मकलावधारणात् वर्ण एवा-
च्चरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माच्चरशब्दवाच्यः,
कस्मादन्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य काल-
चयविभक्तस्याकाश एव तदोत्तमं प्रोतश्चेत्याकाशे प्रतिष्ठित-
त्वमुक्ता कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदम-

गतत्वं, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मतत्त्वं श्रुतं, तस्माद्दूमाध्यायो निर्गुणे
समन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं । दृहदारण्यकं पठति । कस्मिन्निति । यद्दूतं भवत्त्वं भवित्वं
तत्सर्वं कर्मन्नोत्तमिति गार्ग्या एषेने मुनिना व्याज्ञवल्क्येनाया-
छताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कर्मन्नोत्तमिति इति द्वितीय-
प्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरं अस्थूलादि-
रूपमित्यर्थः । उभयत्राच्चरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्यशब्दो
ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तयाच्चरशब्दो वर्णे रूढ इति
दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोऽक्षरोपास्ति: फलं । सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्म-
धीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्योगात् ब्रह्मण-

करमवतारितं, तथा चोपसंहतमेतस्मिन् खल्वचरे गार्गीकाश
आतश्च प्रेतश्चेति । न चेयमवरान्तधृतिर्ब्रह्मणेऽन्यत्र सम्भवति ।
यद्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनलात्
सुत्यर्थं द्रष्टव्यं । तस्मान् करत्यनुते चेति नित्यत्वव्यापिताभ्या-
मज्जरं परमेव ब्रह्म । स्यादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनलं
अम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते
कथं अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

मा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात् प्रशास-
नात् । प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वाच्चरस्य प्रशासने गार्गि
सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पार-
मेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न ह्येतनानां
घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥

प्यक्तरशब्दो मुख्य इत्यत आह । प्रसिद्धिविक्रमस्येति । रूढिर्योगमपहरतोति न्यायादिव्यर्थः । वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं कथ-
मित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह । ऊँकार
इति । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनिच्छयान्न
ध्यानार्थता, अतस्तत्त्वाङ्कबलाद्रूपिं बाधिता योगदत्तिर्ग्राह्येति सिद्धा-
न्तयति एवमित्यादिना । आकाशभूतं वृत्ता शङ्कते । स्यादेतदिति ।
चेतनकर्तृकशिक्षाया च्च श्रुतैर्मेवमित्याह ॥

सा चेति ॥ सूत्रं याचष्टे । सा चेति ॥ चकार आकाशस्य भूतत्वनि-
रासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगात्
अथाकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाचाक्षरं न
प्रधानमित्यर्थः । विष्टौ विषयत्वेन धृतौ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाच्चरशब्दवाच्यं, तस्यै-
वाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्ब्रह्मैवावृत्तिरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मेऽन्तरशब्दवाच्य-
मिहाशङ्क्ते तद्ब्रावादिदम्बरान्तविधरणमन्तरं व्यावर्त्तयति
श्रुतिः, तदा एतदन्तरं गार्घ्यदृष्टं इष्टृ अश्रुतं श्रोह अमतं मन्तृ
अविज्ञातं विज्ञाचिति । तत्रादृष्टवादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, इष्टृवादिव्यपदेशसु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा
नान्यदतोऽस्ति इष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोह नान्यदतोऽस्ति मन्तृ
नान्यदतोऽस्ति विज्ञाचित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्यु-
पाधिमतोऽन्तरशब्दवाच्यत्वं, अचक्षुष्कमश्रोत्तमवागमन इत्युपा-
धिमन्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति ।
तस्मात् परमेव ब्रह्मैवाच्चरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतदै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्मादिद्वा-

प्रश्नपूर्वकं सूचनं व्याकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरिति भान्ति निरस्यति । एतदिति । अम्बरान्तस्याधारमन्तरं श्रुतिरुचेतनत्वाद्यावर्त्तयतीर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूचनं योजयति । तथेति । अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूचनार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्तरं न पर इत्यत आह । न हीति । शोधिते जीवत्वं नास्तीर्थः । तस्मादार्ग्म ब्राह्मणं निर्गुणाकरे समन्वितमिति सिद्धं ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति । एतदिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य शूद्यते । यः पुनरेतं चिमाचेणोमित्येतेनैवाचरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति । किम-स्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यात्यमुपदिश्यते आहोस्थिदपरमि-त्येतेनैवायतनेन परमपरच्छैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्यं तावत् सम्बन्धः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदौ देशपरिच्छि-न्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवोतेति द्युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-ब्रह्मपरियहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्नेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्मोहाभिध्यात्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईक्षतिकर्मव्यप-

पिप्पलादो गुरुः सखकामेन पृथ्यो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुण-मपरं सगुणं ब्रह्मेतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विशेषस्तस्य प्रतोक्त्स्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विदानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नेतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्धानमुक्ता ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्यमावे ततीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्राचये एक-स्या मात्राया अकारस्य कृष्णादिकं जाग्रदादिविभूतित्वं जानाति तेन सम्यक् ज्ञाना एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं मात्रादयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा चिमात्रः । तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिध्यायीत स ऊँकारविभूतिलेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्वोजज्ञाह । किमि-त्यादिना । अस्मिन् चिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वं पूर्वपक्षेनोक्ते ऊँकारे बुद्धिस्थं धातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्गतिः । यदा पर्वत्र वर्णं रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् न द्विष्टि वृत्तिरूप्ता तद्वद्वापि ब्रह्म-

देशात् । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याघमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मले-
नास्त्राभिधातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स
एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत इति ।
तत्राभिधायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथक-
च्चितस्यापि अभिधायतिकर्मलात् । ईक्षतेसु तथाभूतमेव
वस्तु लोके कर्म दृष्टिमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषय-
भूत ईक्षतिकर्मलेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह पर-
पुरुषशब्दाभ्यामभिधातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्वभिधाने पर-
पुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञा-
यते इति, अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ।
न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिधातव्यः परपुरुषः परास्त-
श्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ।
कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते चना मूर्च्छजीर्विलक्षणो घनो जीव-

लोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृक्षिरिति दृष्टान्तेन पूर्व-
पक्षयति । तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलं । स
उपासकः । सूर्ये सम्बन्धः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति धानात्
विन्दते वसित्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह । नहीति ॥
अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्तेतीत्यपरविदो-
ऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाचं,
परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिसम्बन्धेन सूर्यदारा गतिवैयर्थ्यात्
उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपालिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुति-
र्बाध्येत्यर्थः ॥ परश्रुतेर्गतिं एच्छति । नन्वति । पिण्डः स्थूलो विराट्
तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाधर्थः सूत्रे सप्तश्वर ईश्वरपर इति
प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचये । परमेवेति । स उपासक एतस्माद्विरण्यग-

घनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव
उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति ।
अपर आह स सामभिरुक्तीयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तर-
वाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृत्तानां
सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोप-
पत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमा-
त्मेचणकर्मभूतः स एवाभिधानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ।
परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते ।
परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्ना-
स्ति, पुरुषान् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरिति च

भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीकृत इत्यर्थः ॥ नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु
तत्राह । तत्राभिधायतेरिति । नन्वोक्षणं प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपे-
कृत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः ध्यात्यस्त्वयोऽपरः किं न
स्यादित्यत आह । स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति
सौत्रः सशब्दो याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना, उँकारे यो ध्येयः स पर
एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तोः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवा-
यमिति । न नु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते । नन्विति । परात्
पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ।
अत्रेति । न चैतस्माज्जीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यात्य-
परामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह । न चात्रेति ।
ध्यानस्य तत्कलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्वेय एवेक्षणीयः । एव-
च्चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । स सामभिरुक्ती-
यते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्म-

श्रुत्यन्तरात् । परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभज्यान-
न्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिधातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं
पूरुषं गमयति । यथा पादोदरखचा विनिर्मुच्यते एवं ह
वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते इति पाप्मविनिर्माकफलवचनं पर-
मात्मानमिहाभिधातव्यं स्फुचयति । अय यदुक्तं परमात्मा-
भिधायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते ।
त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिधायतः फलं ब्र-
ह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्यन्तिरिति क्रममुक्त्यभि-
प्रायमेतद्विष्टीत्यदोषः ॥

लोकसामी परामृश्यते इति प्रश्नपूर्वकं व्याचये । कस्त्वहीन्यादिना ।
मूर्त्ता घन इति सूचादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः खिल्य-
वदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको
वा परामृश्यते इत्याह । अपर इति । जीववनशब्दस्य ब्रह्मलोके
लक्षणां दर्शयति । जीवानां हीति । यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां
घनः सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्खामिक-
त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्वलो-
कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव
ध्येय इत्याह । परमिति । यस्मात् पराङ्मापरमस्ति किञ्चित् स एव
मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूचात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे
निच्छितं परं ब्रह्मैवाच वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह । परञ्चापरञ्चेति ।
पापनिश्चित्तिलङ्काचेत्याह ॥ यथेति । पादोदरः सर्पः । ऊँकारे परब्र-
ह्मोपासनया शूर्यदारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेत्तिला तदेव शान्तम-
भयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह । अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यतासमर्थ-
प्रकरणानुग्रहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्ति-
लिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवधेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेशं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्त्रस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तदाव विजिज्ञासितव्यं इत्यादि वाक्यं समाप्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽय विज्ञानात्मायवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यां । आकाशशब्दो हृदयं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जोवेऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमय वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्त्रामिनो दहराकाशते संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढलाङ्गूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायत-

दहर उत्तरेभ्यः । क्वान्दोग्यमुदाहरति । अर्थेति । भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽयशब्दः । ब्रह्मणोऽभियक्तिस्थानत्वात् ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्यं हृत्यन्नं तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्यं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र यद्याकाशशब्ददा संशयददयं । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्ता ब्रह्मपुरशब्दात् संशयान्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमितीति । अत्र शब्दे जोवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुरघशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तदेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढलाङ्गूताकाशे ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तत्राकाशेत्यादिना । दहरवाक्यस्थानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे

नापेक्षया दहरलं, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
आकाश इति च वाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्तोपमानोपमेयभावे
द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाका-
शस्तैकत्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरशब्दात्,
जीवस्य हीदं पुरं मच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्व-
कर्मणोपार्ज्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यलं । न हि
परस्य ब्रह्मणः श्रीरेण स्वखामिभावः समन्वेऽस्ति । तत्र
पुरखामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपा-
धिकश्च जीवो मनस्य प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीव-
स्तैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरलमपि तस्यैवाराग्योप-
मितलादवकल्पते । आकाशोपमितलादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
भविष्यति । न चाच दहरस्यान्वेष्यत्वलं विजिज्ञासितव्यलञ्च
श्रूयते, तस्मिन् चदन्तरिति परविशेषणलेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्ते श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपालिः
सिङ्गाने सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधोरिति फलभेदः । न चाकाश-
स्तस्त्विज्ञादित्यनेनात्म्ये पुनरुक्तता शङ्खनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
ष्यत्यमित्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मले-
स्यष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्यात्पत्तं कथमेकस्योपमानत्वं उपमे-
यत्वञ्च कथं उभे अस्मिन् द्यावाएष्यिवी अन्तरेव समाहिते उभावमित्य
वायुश्चेत्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वञ्च कर्यमित्याप्रज्ञे क्रमेण परिहरति ।
तस्मैत्यादिना । हृदयापेक्षया अत्यत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् साटश्यं,
स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वेष आत्मेयात्मशब्दो भूते न
युक्ता इत्यरुचेराह । अथ वैति । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेवर्थः ।
मुखं ब्रह्म गत्याभिष्यत आह । न हीति । अस्तु पुरखामी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न
भूताकाशो जीवो वा । कसादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतु-
भ्यः । तथा हि इष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तच्चेद्गू-
युरित्युपक्रम्य किं तदन्त्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञामि-
तव्यं इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हदय आकाश उभे अ-
स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दह-
रत्वन्विर्त्यन् भूताकाशलं दहरस्याकाशस्य निवर्त्यतोति
गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रुढस्तथापि तेजैव तस्यो-
पमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्त्तिता भवति । न-
न्वेकस्याप्याकाशस्य वाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

हदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । पुरस्यामिन एव तदन्तः-
स्थत्वसम्भवात् नान्यापेक्षेवर्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमिवत आह ।
मन इति । आकाशपदेन दहरमनुकृष्टोक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविव-
क्षया भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वम-
युक्तमिवाशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्द्वे-
यमिति पद्मान्तरमाह । न चाचेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेना-
धारत्वेन दहराकाशस्य तच्चिद्वेनोपादानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्यत्वा-
दिलिङ्गात् दहरस्य निच्यादाकाशस्तस्मिन्नादित्यनेन गतार्थत्वमिति
शङ्कात् निरसनीया अन्वेष्यत्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दह-
रस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अपहृतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या
केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिङ्गान्तयति । परमेश्वर इत्यादिना । आ-
काशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयः हृदय-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तं । नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्थं काल्पनिकभेदाश्रयं । अपि च कल्पयित्वा भेदसुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नलादभ्यन्तराकाशस्त्रं न वाह्याकाशपरिमाणलमुपपद्यते । ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणलमुपपद्यते, नैष दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वादाक्षस्त्रं न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वं । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत । न च कल्पतभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनोमन्तःसमाधानमुपपद्यते । एष आत्मापहतपाश्चा विजरो विमृत्युर्विशेषो विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति चात्मत्वापहतपाश्चलादयस्त्रं गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीव-

मेव तावदल्पं तत्त्वाकाशोऽल्पतरः किं तदत्त्वाल्पे विद्यते यद्विचार्यज्ञेयमिति, तदा स चाचार्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । निवर्त्यति चाचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूच्या भूताकाशस्य भानात् कथं तन्निवृत्तिरित्वाशङ्खाह । यद्यपीति । ननु रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत् न, अभेदे साटश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरूपमत्वे तात्पर्यात् अनन्वयालङ्कार इति काव्यविदः । पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति । नन्विवादिना । सीताश्चिय इवाभाति कोदण्डप्रभया युत इवादौ प्रभादेवाग्सीताश्चेष्वरूपविशेषणभेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्धार्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्त्वाश्रयणं युक्तं वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसङ्घावात् । किञ्च हार्दीकाशस्यान्तरत्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकवाह्याकाशसाटश्यं न युक्तमित्याह । अपि चेति । आन्तरत्वत्वागे तु अव्यन्ताभेदान्न साटश्यमिति

शङ्कापि निवर्त्तिं भवति । न ह्युपाधिपरिच्छन्नस्यारागोप-
मितस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरलं शक्यं निवर्त्तयितुं ब्रह्मा-
भेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतलादि विवक्ष्यते इति चेत् यदा-
त्मतया जीवस्य सर्वगतलादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्
सर्वगतलादि विवक्ष्यतामिति युक्तं । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति
जीवेन पुरस्योपलक्षितलाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्यामिनः
पुरैकदेशवर्त्तिलमस्तीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्च-
रोरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यलात् । तस्या-
प्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्धं उपलब्धधिष्ठानत्वात् । स एतस्मा-
जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्ष्यते, स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्वुं पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः । अय वा जीव-
पुरे एवास्मिन् ब्रह्म *सन्निहितमुपलभ्यते । यथा सालयामे

भावः । ननु हार्दिकाशस्यात्पत्तिविवक्ष्यते तावत्वे च तात्पर्यं किं न स्या-
दिव्यत आह । उभयेति । अतोऽप्यत्पत्तिविवक्ष्यते व तात्पर्यमिति भावः ।
श्वमाकाशोपमितलादहराकाशो न भूतमिद्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिलि-
ङ्केभ्यस्य तथेत्याह । न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य
सेऽप्य विजिघत्सः बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सा-
पेक्षचरमश्रुतघष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न तु ब्रह्मणः पुरमिति
षष्ठ्यर्थः स्वस्यामिभावो याह्नः । निरपेक्षेण तत्सापेक्षं वाधमिति न्या-
यादित्याह । अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धस्यानत्व-
रूपे सम्बन्धे मानमाह । स इति । पूर्वुं शरीरेषु, पुरि हृदये शय
इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरवद्धि-
हेतौ मुख्यतात्र षष्ठ्यर्थः कथचिन्निये इत्यत आह । अथ वेति । वृंह-
यति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्खामिके पुरे, हृदयं ब्रह्मवेशं भवतु

* सन्निहितमुपदेश्यते इति सो० B.

विष्णुः सन्निहित इति तदत् । तद्यथेह कर्मचितो लोकः
चीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः चीयत इति च कर्मणा-
मन्तवत्कलब्लमुद्वाय य दहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृत-
दहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
यति । यद्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञा-
मितव्यत्वञ्च अतुं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । य-
द्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अथमा-
काशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं
नेत्रपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्त्तिवस्तुसङ्गावदर्शनायैव प्रदर्शने
तत्त्वेदं ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेशं दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यदाव विजि-
ज्ञामितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण
द्यावाष्टथिव्यादीनामन्तःसमाहितवदर्शनात् नैतदेवं । एवं हि

राजपुरे मैत्रसद्यवदित्यर्थः । अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमा-
त्मेवाह । तद्यथेति । अथ कर्मफलादैराग्यानन्तरमिह जीवदशा-
यामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेश-
मनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमेश्वर्यं
स्वेच्छया सञ्चलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिङ्गानि
तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति । यदपीत्यादिना ।
उक्तमत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वे तस्यान्वेष्टव्यादिक-
मित्यत्रान्तर्योपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । एतदाकाशस्वरूपं आक्षेप-
वीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तुक्तैः तदन्तःस्थमेव ध्येय-
मित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह । नैतदेवमिति । अस्तु को

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्ट्यं विजिज्ञा-
सितव्यच्चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एष आत्मापहतपाश्मा इति हि प्रकृतं तत् द्या-
वापृथिव्यादि समाधानाधारमाकाशमाकृत्याय य द्रह्मात्मान-
मनुविद्य ब्रजन्वेतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन च-
शब्देनात्मानञ्च कामाधारमात्रितांश्च कामान् विज्ञेयान्
वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो
हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
सत्यैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गंच्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उक्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं । त एवो-
न्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चले । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

दोषस्तत्राह । तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृत्यात्मत्वादिग-
णानुक्ता गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः ।
तस्मिन् यदन्तरिति तत्परेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्य-
मित्याह । तस्मादिति । यदा चाकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्य-
मिति योजनां सूचयति । सहान्तःस्थैरिति ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेतवन्तरमाह । गताति । प्रजा जीवा एतं हृद-
यस्य दहरं ब्रह्मस्तरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यत्तदात्मना
स्थिता अप्यन्तताज्ञानेनावतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
नन्वेतत्पदपरामर्यदहरस्य स्वापे जीवगच्छत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः । इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्य एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तदि-
षया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना दह-
रस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुपुस्तवस्यायां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सोम्य तदा सम्ब्रो-
भवतीत्येवमादौ । लोकेऽपि किञ्च गाढं सुपुस्तमाचक्षते ब्रह्मी-
भूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्देऽपि प्रकृते दहरे
प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्यन् ब्रह्मतामस्य गम-
यति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गम-
येद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्यते । सा-
मानाधिकरणवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोक-

मित्याशङ्का तथा हि दृष्टमिति व्याचये । तथा होति । लोकेऽपि दृष्ट-
मित्यर्थान्तरमाह । लोकेऽपीति । गर्तिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचये ।
तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्म-
ण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते । नन्वति । निषादस्यपतिन्यायेन समाधक्ते
गमयेदिति । षष्ठे चिन्तितं स्यपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । रौद्री-
मिष्ठिं विधाय एतया निषादस्यपतिं याजयेदिव्यान्नायते । तत्र नि-
षादानां स्यपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन चैवर्णिको ग्राह्यः अग्नि-
विद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादस्वासौ स्यपतिरिति कर्मधारयेण
निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्यपतिः
स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तात्, तस्याश्रुतघर्षयसम्बन्धलक्षक-
त्वकल्पनाये । ग्रात् श्रुतदितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
वात् अतो निषादस्येष्यसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे

गमनं *दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य † सामानाधिकरणवृत्तिपरिग्रहे
लिङ्गं । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं
गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुं ॥

धृतेश्व महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्व हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्न-
न्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशोपम्पूर्वकं तस्मिन् ‡ सर्वसमा-
धानमुक्ता तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपम्भवादिगुणयो-
गच्छोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स
सेतुर्विद्यतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति । तत्र विद्यतिरित्यात्म-
शब्दसामानाधिकरणादिधारयितोच्चते, §क्तिः कर्त्तरि स्मर-
णात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः चेच-
सम्यदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लो-
कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गच्छास्तीति व्याचष्टे । एतदेवेति ।
सूत्रे चकार उक्तान्यायसमुच्चयार्थः ॥

सर्वजगद्भारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह । धृतेरिति । नन्वय-
शब्दादहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
कथमिति । य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् च्यथशब्दो दहरस्य धृतिगुण-
विधिः प्रारम्भार्थमाह दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । श्रुतौ विद्यतिशब्दः
कर्त्तवाचित्वात् क्तिजन्तः क्यन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधि-
करणात् धृतिशब्दः क्तिनन्तो विधारणं ब्रूते, स्त्रियां क्तिनिति भावे
क्तिनो विधानादिति विभागः । सेतुरसङ्करहेतुः, विद्यतिस्तु स्थिति-

* दृष्टमिति का० मो० पु० नास्ति ।

† सामानाधिकरणपूर्यहे इति मु० पु० ।

‡ सर्वसमाधानमिति मो० का० पु० ।

§ क्तिः इति मु० पु० ।

कानां वर्णश्रमादीनाच्च विधारचिता सेतुरसमोदायासङ्क-
रायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्श-
यति, अथच्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य
वाक्यरस्य प्रश्नासने गार्गि सूर्याचक्रमसौ विद्यतौ तिष्ठत इत्या-
देः । तथान्यत्रापि निज्ञिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वे-
श्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां
स्तोकानामसम्भेदायेति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं
दहरः ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नराकाश इत्युच्यते ।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जोवे तु न
क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्या-
मयाकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान् यद्दी-
त्य इत्युक्तं ॥

हेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह । यथोदकेति । सूत्रं योजयति । एवमिहेति ।
धृतेच्छदहरः परः चस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिमोऽस्मिन्
परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेच्छेति चकारात्
सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धि-
माह । एतस्येति । धृतौ तामाह । तथेति । आसमन्तात् काश्ते
दीप्यते इति स्वयंज्योतिष्ठि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा
प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यं ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्णेतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्चरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्यद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति *होवाचेति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टिलादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरं । तथा शरीरव्यपाश्रयस्येव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भवति । यथा काशव्यपाश्रयाणां वायादीनामाकाशात् समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टेऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिद्याहारादाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैत-

यदि एष आत्मापहृतपाप्नेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्तर्हिं जीवोऽपोद्याशङ्का निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषमाह । अथेति । दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपस्थितं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात् कार्यकारणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्मादिविच्य विविक्तं आत्मानं खेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात् क्वाण्ड तदेव प्रत्यक्षं परं ज्योतिरूपसम्यद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयं । यथा मुखं व्यादाय रूपितीति वाक्यं सुखा मुखं व्यादते इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिष्ठोऽनात्मतं निरस्त्वति । एष इति । सम्प्रसादादेव त्वाचरित्वेति श्रुत्यन्तरं । अवस्थावदुत्थानमर्पि जीवस्य लिङ्गमित्याह । तथेति । तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः । यथेति । ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्टु इत्यशङ्कोक्त्यावस्थोत्थानलिङ्गबलात् कल्प्य इत्याह । यथा

* होवाचेति सो० पु० नार्स॑ ।

देवं स्यात्, कस्मादसम्भवात् । नहि जीवो बुद्धाद्युपाधि*परिच्छिन्नाभिमानी सन्नाकाशे नोपमीयते । न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मलादये धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितचैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का[†]परिहाराय तु पुनरूपन्यस्त । पठिष्यति चोपरिष्टादन्यार्थश्च परामर्श इति [सू०१।३।२०] ॥

उत्तराच्छेदाविर्भृतखण्डपक्ष ॥ १९ ॥

[‡]इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् निराकृता । §अथेदानों ॥ मृतस्यैवामृतसेकात् पुनः ¶समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्यात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मलादिगुणकं आत्मानसन्वेष्यव्यं चेति । नियामकाभावाज्ञीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह । नैतदित्यादिना । दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरूक्तिस्तत्राह । अतिरेकेति । उत्तराच्छेदधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह । पठिष्यतीति । जीवस्य खापस्यानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्का परिहरति । उत्तराच्छेद्यादि सूत्रं । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यबलात् पुनः समुत्थानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मलादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेतिवर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह । तत्रेवादिना । यदप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मलादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य

* परिच्छेदाभिमानौति सो० का० पु० ।

† परिहारायात्रेति सु० पु० ।

‡ इतरेति सु० पु० नास्ति ।

§ अथेति सु० पु० नास्ति ।

|| अमृतस्येवेति सु० पु० ।

¶ समुत्थापनं जीवाशङ्का इति सो० का० पु० ।

विजिज्ञामितव्यच्च प्रतिज्ञाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिण्यं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एत-
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य,
य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्यच्चैतत् सुप्तः सम-
स्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति *च जीवमेवाव-
स्यान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहृतपाप्लादि दर्शयत्येतद-
मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । नाह खल्बयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जाना-
त्ययमहमस्तीति †नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्यायां
दोषमुपलभ्य एतत्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिच्चयात्तस्यैव ते गुणाः
सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते । य एष इति । प्रा-
धान्यादक्षिण्यहणं सर्वैरित्तिवैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमिद्याह ।
ब्रह्मारमिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति
स्वप्नपर्याये, तद्यच्चेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे
इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्थात् तथा सुप्तः सम्यक
चक्ष्टो निरस्तः करण्यामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वा-
त्तत्कृतकालुष्यहीनः सम्प्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति
अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्तदिलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारण-
श्श्रीरसाक्षी तस्य साव्यस्य सत्ता स्फूर्तिप्रदत्तात्मेवर्थः । चतुर्थपर्याये
ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहृतपाप्लादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य
जीवत्वमाह । नाहेति । अहेति निपातः खेदार्थ । खिद्यमानो होन्नः
उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्भवति सुषुप्तयवस्थायामयं देवदत्तोऽह-
मिद्येवमात्मानं न जानाति । नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति
किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति
दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ।

* चेति सु० प० नाल्लि ।

† नो एवेत्यादि भूतानि चेत्यनं सु० सो० पु० नाल्लि ।

न्यत्रैतदसादिति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकमेष सम्प्र-
सादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्बद्ध स्वेन
खण्डेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्
समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति सम्बो जीवे
पारमेश्वराणां धर्माणां, अतो दहरोऽस्मिन्नलराकाश इति
जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्गृह्यात् तं प्रतिबूयादाविर्भृत-
खण्डपस्त्विति । तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्यर्थो नोत्तरस्मादपि
वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्त्रापि
आविर्भृतखण्डे जीवो विवक्ष्यते । आविर्भृतं खण्डपमस्ते-
त्याविर्भृतखण्डः, भूतपूर्वगत्या जीववचनं । एतदुक्तं भव-
ति । य एषोऽच्छिणीत्यच्छिलच्छितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशराव-
ब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थायैतं लेव त इति पुनः पुन-
स्तमेव व्याख्येयलेनादृष्ट्य *खण्डसुपुत्रोपन्यासक्रमेण परं ज्योति-
एतमिति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनेऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीयुपक्रम्य
मधवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः ।
तस्मात् प्रजापर्तिवाक्यात् । अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति । तं
प्रतीति । अवस्थात्वाच्छेषनेनाविर्भृतं शोधितत्वमर्थस्य वाक्योत्यर-
त्यभियक्तमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीव-
त्वस्य निवृत्तत्वादिव्यत आह । भूतपूर्वति । ज्ञानात् पूर्वमविद्या त-
त्कार्यप्रतिविनितत्वरूपं जीवत्वमभृदिति छत्रा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपो
ऽपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राच्चतुर्मीयपर्यायचतुर्यया-
त्मकप्रजापर्तिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतदिति । जन्मनाशवत्त्वात् प्रति-
विम्बवद्विम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापर्तिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्य-
वाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूत-

* खण्ड० उपक्रमण्ठति मु० पु० ।

रूपमन्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं
खरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण यज्ञत्
परं ज्योतिरुपमन्यत्वं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्नत्वा-
दिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं खरूपं तत्त्वमसीत्या-
दिशास्त्वेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं । यावदेव हि स्थाणाविव-
पुरुषवुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां *न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्-
खरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वं ।
यदा तु †देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्युत्याप्य श्रुत्या प्रतिबो-
धते । नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि त्वं संसारी
किं तर्हि सद्यज्ञत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रखरूपस्त्वमसीति ।
तदा कूटस्थनित्यदृक् खरूपनात्मानं प्रतिबुध्यासाच्चरीराद्य-

मित्यादि ब्रह्मणो नेत्राह । उदग्रावेति । उदकपूर्णे पूरावे प्रतिवि-
म्बात्मानं देहं स्वद्वा स्वस्याज्ञातं यज्ञन्मह्यं वाचमित्युक्तश्रुत्यर्थः । युत्थाप्य
विचार्याभिनिष्पद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत
आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिङ्गत्वात्
किन्तु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं
बोधयति चतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्नत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं
भवति, श्रीधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्भर्मोक्तेऽस्त्रिवर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य
विवेकार्थत्वात् जीवलिङ्गत्वं एतदमृतमेव तद्रूपेति लिङ्गोपेतश्रुतिवि-
रोधादिति मन्त्रयं । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेद-
स्त्वाह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वा-
दविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । यतिरेक-
माह । यदेति । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्यपेत्योधात्तत्रि-
वृत्तौ तन्निरुच्चिरित्याविद्यकं तदिवर्थः । संसारितस्य कल्पितत्वे सिद्धिं

* नेति सोऽ का० वर्द्ध० पु० नासि ।

† देहे० बुद्धिद्वैतसङ्घातादिति मु० पु० ।

भिसानात् समुच्चिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्खरूप आत्मा
भवति, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
श्रुतिभ्यः । तदेव चाख्य पारमार्थिकं खरूपं, येन शरीरात्
समुत्थाय खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः खञ्च रूपं *खेनैव
च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनान्तु
द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतखरूपाणाम् †भिव्यक्तासाधारणविशे-
षाणां चारप्रक्षेपादिभिः शोधमानानां खरूपेणाभिनिष्पत्तिः
स्यात् तथा नच्चादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावक-
विद्योगे रात्रौ खरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु ‡तथा
चैतन्यज्योतिषो निव्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गिलात्
योन्न इव दृष्टिविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिभित्विज्ञातयो हि जी-
वस्य खरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा
निगमयति । तदेव चास्येति । समुत्थाय खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति
श्रुतिं व्याख्यातुं चाक्षिपति । कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य
खरूपमिवन्वयः । मनःसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु
कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह । सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभि-
भूतेवस्य व्याख्यानमभिव्यक्तेति । असाधारणभास्त्ररत्नादिः अभि-
भावकः सौरलोकः । जीवस्खरूपस्याभिभवबाधकमाह । दृष्टीति ।
विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रत्वावदात्मा तच्चेतन्यं चक्षुरादिजन्य-
वर्त्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवरूपं भवतीति
तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुद्धेत हेतुभावाद्यवहारो न स्यादि-
व्यर्थः । अङ्गस्यापि खरूपं वृत्तिषु यक्षमिवङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शनादि-
त्याह । तच्चेति । अन्यथेव्यक्तं स्फुटयति । तच्चेदिति । खरूपस्वेत् चानिन

* तेनैव चेति मु० का० पु० ।

† अनभिव्यक्तेति सो० पु० ।

‡ तथात्मज्योतिषप दृति मु० का० ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्चन् गृणन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विहृथेत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृश्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा गृह्णस्य स्फटिकस्य स्वाच्छं शैस्यञ्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्वक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् *उत्तरकालवर्ती पराचोनस्फटिकः स्वाच्छेन शैस्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव †स्यात् तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात् समुत्थानं विवेकवि-

रेव व्यज्येत ज्ञानात्मूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः । सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदावृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तदिवेकापेक्षया समुत्थानादश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना हृष्टशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तं । अत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो व्ययेति । श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या योग्यं विज्ञानमयः प्रागेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह । केवलेति । सशरीरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्थानमुत्कान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्ख्याह । तथा विवेकेति । उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपा-

* उत्तरकालवर्तीति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति ।

† सन् इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः । सत् इति च क्वचित्पाठः ।

ज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणावात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वच्च मन्त्रवर्णात्, अशरीरं शरीरेष्विति, शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिष्यते इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भृतस्वरूपः सन् विवेकज्ञानादाविर्भृतस्वरूप इत्युच्यते, न तन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावै स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपलादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वसुकृतः योमवदसङ्गत्वादिशेषात् । कुतच्चैतदेवं प्रतिपक्षयन् । यतो य एषोऽच्चिणि पुरुषो दृश्यते इत्युपर्दिश्येतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्युपर्दिशति । योऽच्चिणि प्रसिद्धो इष्टा इष्टूत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयब्रह्मणाद-ब्रह्मणोऽन्यच्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरणं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्माऽयमचिलच्छितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्वरतोति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादच्चिपुरुषात्

विर्भाव इत्यत आह । शरीरस्योऽपीति । अशरीरत्वं शरीरस्यापि बन्धाभावसृतेजीवतो मुक्तिर्युक्तेवर्थः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषो युक्त इत्याह । तस्मादिति । अन्यादृशौ सत्याविवर्थः । ज्ञानज्ञानकृताविर्भावतिरोभावाविति खिते भेदोऽप्यपश्चांशित्वकृतो निरस्त इत्याह । एवमिति । अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वं । आत्मा द्रव्यत्वयाप्यजातिशून्यः विभुत्वात् योमवदिव्यात्मैक्यसिद्धेभेदो मिथ्येवर्थः । प्रजापतिवाक्याच भेदो मिथ्येवाकाङ्गापूर्वकमाह । कुतच्चेवादिना । एतद्देवस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । क्वायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह । नापोति । यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता सर्वकाम-

द्रष्टुरन्यो *निर्दिष्टः, एतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्। किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारनु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा हतोयेऽपि पर्याये नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्तीति, नो एवेमानि भूतानीति सुपुण्डावस्यायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञानातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञाहविनाशाभिप्रायं । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विष्ठिर्लोपो विद्यते अविनाशितादिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघवन्मर्यां वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्म-

---

प्राप्तिस्तमात्मानमन्विक्षाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रियरोचनयोर्यद्यनात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादिवर्थः । प्रथमवत् द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्ताखवस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्ता इत्याह । तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यनुसृतः । युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तौ ज्ञातुर्यावृत्तिमाशङ्काह । तथा हतोय इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीयत्र वहदारण्यकश्रुतिमाह । न हीति । बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादिवर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्ता आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्ता इत्याह । तथेति । श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति । केचिच्चिर्वति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधान्मैव-

* निर्दिष्ट इताति सो० पु० पाठः ।

स्वरूपापन्नं दर्शयन् न परमात् ब्रह्मणेऽमृताभयस्वरूपादन्यं
जीवं दर्शयति । केचिच्चु परमात्मविवक्षायां एतन्वेव ते इति
जीवाकर्षणमन्यायं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमप-
हतपाञ्चलादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कन्य-
यन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्वि-
ग्रह्णेत, भूयः श्रुतिश्चोपरुद्धेत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्या-
यान्तरेणानभिधीयमानलात्, एतन्वेव ते इति च प्रतिज्ञाय
प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः
प्रतारकत्वं प्रसन्न्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थि-
कं जैवं रूपं कर्वभोक्तृरागदेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि
तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाञ्चलादिगुणकं पारमेश्वरं
स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव रज्जवादीन् ।
अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ।
अस्मदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिप-

मित्याह । तेषामिति । सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थं इत्यर्थः ।
उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवतूपक्रान्तपरमात्मनस्त्रुतुर्थं
एवोक्तेस्तद्वाध इत्याह । भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं
बोध्यत इति खमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्याख्यानान्तरासम-
वादित्वर्थः । विलयनं श्रोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु
संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोन्तरमित्याह । अपरे
त्विद्यादिना । शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति । एक एवेति ।
च्छविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविक्षेपशक्ति-
रूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न
ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूचकारः किमिति

चमूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारथमेक एव परमेश्वरः
कृटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा
विभावते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये
जीवमाशङ्क्ष प्रतिषेधति सूत्रकारः नासम्भवादित्यादिना (११।३।
१८) तत्रायमभिप्रायः नित्यगुद्धबुद्धमुक्त*सत्यखभावे कृटस्थ-
नित्य † एकस्तित्वसङ्गेऽरूपे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं यो-
न्मीव तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकलप्रतिपादनपरवाक्यैर्या-
योपेतैऽद्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं
द्रढयति, जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति
किन्तु नुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं । एवं हि
खाभाविककर्त्तव्यभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न वि-
रुद्धन्त इति ‡ मन्यते, प्रतिपाद्यन्तु शास्त्रार्थमात्मैकलमेव दर्श-
यति शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णित-
शास्त्राभिर्विद्विद्वदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

भेदं ब्रूते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्धिर्युं जीवाद्देदं
द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिष्वयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसा-
रित्वानपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्वैदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठा-
नात्र एथक्तमित्याह । जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ।
एवं हीति । सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति मान्ति निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ।
आत्मेति । तृपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शा-
स्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह । वर्णितस्येति । अद्वैतमजानतः
कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

* सत्येति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति ।

† एकस्तित्विरंशे इति का० असङ्गिनि निर्विशेषे इति वर्ध० ।

‡ मन्यते इति स्थाने प्रतिपादयिष्यतीति का० ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवेपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः। अयं जीवपरामर्शः न जीवस्तुरूपपर्यवसायो किन्तु हि परमेश्वरस्तुरूपपर्यवसायो, कथं सम्प्रसादशब्दादितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराथक्षेषां भूत्वा तदासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्वाडीचरोऽनुभूय * ह्यन्तःशरणं प्रेष्टुरूभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्बद्धं विशेषविज्ञानवत्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्ठद्यते यदस्योपसम्बन्धवत्वं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्ठद्यते स एष आत्मापहतपाभ्यादिगुणउपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽयुपपद्यते॥

अन्यश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

यदश्चुक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्यात्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य † लाराग्रोपमितस्यात्पत्व-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाभ्याद्युक्ते जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य कागतिरित्यत आह। अन्यार्थस्वेति। सूत्रं व्यावये। अयेवादिना। प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्र्यर्थः। तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचये। कथमित्यादिना॥

* आन्त इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

† लाराग्रमात्रार्पामितस्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः * परमेश्वरस्यापेच्चिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्थकौकस्त्रान्तद्वपदेशाच्च नेति चेन्न निचायत्वादेवं योमवचेत्यन् स † एव परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपभिमानया यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राञ्ज आत्मेति विच्चिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तं, कुतः तेजोधात्रुनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् ।

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति याख्याय शुद्धा निरस्तमित्यर्थान्तरमाह । श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यच्च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धं ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति । न तत्रेति । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयती यावत् । यदा चण्डभास्त्रादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरये: का कथेवाह । कुत इति । किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्वास्यत्वात् तद्वासकलमित्याह । तमेवेति । अनुगमनवदनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति । तस्येति । तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादि-

* परमेश्वरेऽप्यापेच्चिकमिति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

† एवेद्देविति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

तेजःखभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःखभावके एव सूर्यं
भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्येण
सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन् भासते सोऽपि तेजःखभा-
वक एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःखभा-
वक एवोपपद्यते * समानखभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुग-
च्छतोति† वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् अनुकृतेः, अनुक-
रणमनुकृतिः, यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्
प्राज्ञपरिगच्छेऽवकल्पते । भारूपः सत्यमङ्गल्य इति हि प्रा-
ज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कञ्चित् सूर्यादयोऽ-
नुभान्तीति प्रसिद्धं । समलाच्च तेजोधातृनां सूर्यादीनां न
तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेचास्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः

बलादाकाशशब्दस्य रुद्धिवागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता तथेहापि सति
सप्तमीबलात् वर्तमानार्थव्यागेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्ति
न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया अधुना
भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृश्यान्तेन पूर्व-
पक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं निर्गुणखयंज्योतिरात्मज्ञान-
मित्युभयत्र फलं । तेजोधातुले लिङ्गमाह । तेजोधातृनामिति । यत्ते-
जसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह । तेजःखभावकमिति । य-
स्मिन् सति यत्र भाति तदनु तद्वातोति विरुद्धमित्यत आह । अनु-
भानमिति । ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्बवे
विवक्षानुपपत्तेः सुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमात्मा खभाव-
कोऽत्र याह्यः इति सिद्धान्तमाह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं खप्रका-
श्कलं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह । भारूप इति । मानाभावाच्च

* समानखभावकेष्वेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

† वत् इति उक्तं पु० नालिः ।

प्रदीपान्तरमनुभाति । यदपुकं समानस्यभावकेव्यनुकारो
दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्यभावकेष्वपि ह्य-
नुकारो दृश्यते, *यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन-
मनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतोति । अनुकृते-
रित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्यपादमस्य श्लोकस्य सूच-
यति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्वेतुकं भानं सूर्या-
देहुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरा-
युर्हीपासतेऽमृतमिति †हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण
तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धच्च, तेजोऽन्तरेण तेजो-
ऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरि-
पठितानामिदं तद्वेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिद-
मित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्य-
ज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । न

तेजोधातुर्न याह्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभान-
मनु न भान्ति तेजस्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाचेति । योऽयमनु-
करोति स तज्जातीय इति नियमो नात्तीत्याह । नायमेकान्त इति ।
पैनरूप्यमाशङ्कोक्तानुवादपूर्वकं सूचीकृतं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अनु-
कृतेरिति । तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्वानं विना सर्वस्य एथमभा-
नाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभासकत्व-
मुक्तं इत्यपैनरूप्यनित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं अत्यन्तरप्र-
सिद्धमविरुद्धच्छेत्याह । तदेवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचक-

* यथेति का० वर्ध० पु० नास्ति ।

† हि इति का० वर्ध० पु० नास्ति ।

तत्र सूर्यो भातीति च तत्र शब्दमाहरन् प्रकृतयहणं दर्शयति प्रष्टतच्च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिच्चमोत्तमित्यादिना । अनन्तरच्च, हिरण्यमये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इहमुत्तिं न तत्र सूर्यो भातीति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधसेजोधातावेवान्यसिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषां *ज्योतिषां इति, † तत्रानुभानं स एव तेजोधातुरन्वो न सम्बवतीत्युपपादितं । ब्रह्मण्णपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, अतो यदुपलभ्यते तत् सूर्यं ब्रह्मणैव ज्योतिषेऽपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषेऽपलभ्यते, स्वयं-ज्योतिःखलूपत्वात्, अेन सूर्यादयस्तस्मिन् भावुः । ब्रह्म ह्यन्वद-

त्वेन व्याख्यातः । सम्भिति तस्यासङ्गवद्वृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथ वेति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रद्वातं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह । न तत्र सूर्यं इति । किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो नन्दये इत्याह । अनन्तरच्चेति । हिरण्यमये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोषे आजन्दमयाख्ये पृच्छशक्तिं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्रिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति । यदपीति । सूर्यो-द्यमिभावकतेजोधातीति प्रामाणिके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्काह । ब्रह्मण्णपीति । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्त्तमानत्वं त्यक्ता तस्मिन् सति न भास्यकीत्यश्रुतभविष्यत्वं कल्पनीयं प्रव्यक्तविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भास्यतीत्यश्रुतणिजधाहार-मात्रमवकल्य न श्रुतत्वाग्इ इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादे-

* ज्योतिषामिति सोऽकाऽ वर्धं पुऽ नासि ।

† तत्र तु स एवेति क्वाऽ वर्धं पुऽ पाठः ।

यनक्ति न तु ब्रह्मान्वेन व्यज्यते, आत्मनैवाचं ज्योतिषाखे
अग्रह्यो नहि ग्रह्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

“न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पादकः ।

यद्वला न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं सम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलं ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाम्बो तत्त्वेजो विद्धि मासकं” ॥ इति च ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमाचः पुरुषो मध्य आत्मनि तिथिं इति श्रूयते,
तथा अङ्गुष्ठमाचः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

र्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यते इत्यर्थः । येनान्वभास्यत्वेन हेतुना
स्मर्यादयत्वस्त्रिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तद्या तु ब्रह्मान्वेन नो-
पलभ्यते खप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यति ।
ब्रह्मेति । खप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च अतिद्वयं । ग्रहणादेव्यत्वादग्रह्य
इत्यर्थः ॥

गिजधाहारपक्षे सूर्यिवलमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूर्चं
याचये । अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यं
तस्मादनुभानमन्वा ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धं ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्णो-
ज्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमाचे हृदये तिथुतीयङ्गुष्ठमाचे इत्यत्वे
तस्यत्वं परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह । तथेति । अधूनकमिति पठ-
नीयं । योऽङ्गुष्ठमाचो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्बन्निर्मलप्रकाश-
रूप इति तस्य तस्य तस्य ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्या-
दितीयत्वमाह । स एवेति । कालत्वयेऽपि स एवात्मि नान्यत् नचि-

व्यस्थ स एवाद्य स उ श्व एतदैतत् इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठ-
माचः पुरुषः अशूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संशयः । तत्र परिमाणेषापदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तं । न
ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमाचपरिमाणमुपदि-
श्येत । विज्ञानात्मनस्तुपाधिमत्त्वात् सम्भवति कथाचित् कल्पन-
याङ्गुष्ठमाचत्वं, सृतेश्च,

अथ सत्यवतः काचात् पाशवद्दुँ वशज्ज्ञतं ।

अङ्गुष्ठमाचं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निक्षण्टुं शब्दः, तेन *तत्र सं-
मार्यङ्गुष्ठमाचो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मात्मैवायमङ्गुष्ठमाचपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्
शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूत-
भव्यस्य निरङ्गुणमीशिता । एतदैत तदिति च । प्रकृतं पृष्ठमिहा-

केतसा दृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेषानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
तत्रेति । यथानुभानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तथा प्रथममश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति
ध्यायेदिति विधध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र
परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपात्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
उवच्छैक्यज्ञानं फलमिति मन्त्यं । आयमो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति
भेदः । कथाचिदिति । अङ्गुष्ठमाचहृदयस्य विज्ञानशब्दितवुद्यमे-
दाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । सृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमाचो जीव इत्याह ।
सृतेश्चेति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्वंडं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः ।
तचापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । प्रभवति संयमने

* तत्रेति का० वर्ध० पु० नालि ।

नुसन्दधाति, एतदैतत् यत् पृष्ठं ब्रह्मोत्यर्थः। पृष्ठञ्चेह ब्रह्म। “अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यमि तद्वद्” इति। शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेशान दृति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः। कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृदयपेत्तया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्त्वेव वंशपर्वापेच्चमरनिमात्रलं। न ह्यञ्जसातिमात्रस्त्वैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमईति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं। ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं

ममापि विष्णुरिति यमस्त्वेष्वरनियम्यत्वस्तुरणादिति भावः। भूतभव्यस्येत्युपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतोशत्वशब्दान्निरङ्गुष्ठमोणिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति। परमात्मवैति। प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह। ऋतदिति। शब्दो वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह। शब्दादिति ॥

करः सकनिष्ठः अरलिः। मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्णतां किं गौणग्रहणेनेत्र आह। न चान्य ईति। सति सम्बवे मुख्यग्रहोऽन्यायः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः। मनुष्यानेवेति वैवर्णिकानेवेत्यर्थः। शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवानामृषीणाञ्चाधिकारो बाधितः। तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्रुभावात् कर्मणशक्तिः, इन्द्रादेः सदेवताके कर्मणि सादेशेन द्रव्यत्वागायोगादशक्तिः, कृषीणामार्ष्यवरणे कृष्यन्तराभावादशक्तिः।

नोपपद्यत इत्यत उत्तरसुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वाद-
पर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राचेति । वर्णितमेतदधिकारत्व-
चाणे, मनुष्याणाच्च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियत-
परिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमाचं हृदयं । अतो मनुष्याधिकार-
त्वाच्चास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमाचत्वमुपपन्नं पर-
मात्मनः । यदपुक्तं परिमाणोपदेशात् स्तुतेच्च संसार्येवाय-
मङ्गुष्ठमाचः प्रत्येतत्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमभी-

चर्थित्वादित्यनेन निष्कासानां मुमुक्षूणां स्यावसाणाच्चाधिकारो वा-
रितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्धर्थित्वे नियादिष्वधिकारो न काम्येषु शुद्ध-
चित्तानां मोक्षार्थित्वे अवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो न कर्मस्तिति
मन्तव्यं । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति । अपर्युदस्तत्वादिति । शूद्रो यज्ञे
नावस्त्रम इति पर्युदासात्, उपनयीत तमथापयीतेति शास्त्राच्च न
शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरूपनयनप्रयुक्त-
दिजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अचापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये
वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । खर्गकामो यजेतेवादिशास्त्रस्यावि-
शेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थ-
त्वाच फलार्थं कर्मणि पश्चादीनामधिकार इत्याशङ्कोक्तरीवा तेषां
शक्तत्वाभावात् खर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य मनुष्याधिकार-
त्वस्यापि चातुर्वर्णाधिकारमाशङ्का वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नादधीत यीझे
राजन्यः शरदि वैश्य इति चयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवा-
धिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रक्षुते किमायातं तत्राह । मनुष्या-
गच्छति । प्रायेण सप्तवित्स्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवम-
ङ्गुष्ठशब्दः हृतपरिमाणवाचकः तत्रस्यं ब्रह्म लक्ष्यतीत्युक्तं सम्भवा-
तच्चव्येनाङ्गुष्ठमाचजीवमनूद्यायमीणान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति
वक्तुं उक्तमनुवदति । यदपीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवादा-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यते इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मखलुपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सञ्चितिष्ठः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥

अङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्वाह । तदिति । क्वचिदस्यूलमिद्यादौ, क्वचित्तत्त्वमसीत्यादौ । ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं न सन्मवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तं द्विविद्येत्वादिभाष्यात् जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थास्पर्शित्वाद्वायमनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्यानभिज्ञानात् । कठवल्लोवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमेकं महातात्पर्यच्छेकं तत्रावान्तरतात्पर्यमुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यच्च ज्ञेये ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारैर्वाक्यद्वयोपन्यासः कृतः । अत एवोपासनापलं कठवत्यामेव श्रुते चैका च हृदयस्य नाद्य इत्यादिना बोधितं । अत एव चतुर्थाध्याये द्वितीयचरणे तदेके इति सूत्रोऽर्द्धविद्यां प्रकृत्य समानन्ति इति भाष्यकारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तापर्यमिति प्रकटीकृतं । इत्यं चाचर्यभाष्यं महातात्पर्याभिप्रायकमिति द्रष्टव्यं । रामानुजभाष्यकृता तु पूर्वपक्षोऽस्मद्वायतात्पर्याज्ञानेनैव द्रष्ट इत्यवधेयं । एकत्वार्थवाक्यशेषमनुकूलयति । एतमिति । अतिर्यमो वा कर्त्ता द्रष्टव्यः जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवदिन्नियनियहादिना तं विविक्तमात्मानं शुक्रं स्वप्रकाशममृतं कूटस्यं ब्रह्म जानीयादित्वर्थः । तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमाचश्रुतिर्मनुष्यहृदयपेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र-
स्थेत्युक्तं, तत्र सङ्गादिदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं
न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्मि, तेषां मनुष्याणा-
मुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानयधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण
आचार्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थि-
ताद्यधिकारकारणं । तत्रार्थित्वं तावन्प्रोक्षविषयं देवादीनामपि
सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोकनादिनिमित्तं । तथा
सामर्थमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेति हासपुराणलोकेभ्यो

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः
स्थादित्याशङ्ख्याह । तदुपर्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्यायेऽधि-
कारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह । अङ्गुष्ठेति । सूतस्योपेक्षानर्हत्वं
प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणा-
दावधिकारोऽस्मि न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवा-
त्वेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मका-
धिकरणद्यस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां
ज्ञानानधिकारात् देवत्वप्राप्तिदारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु
क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः ।
उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां अवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति
सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
त्माधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनान्त-
विषयसुखस्य क्षयोदयादिदोषदृश्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं स
त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय खाहेत्यादै चतुर्थ्यन्त-
शब्दातिरिक्ता वियहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थात्माधि-
कार इत्यत आह । तथेति । अर्थित्वविद्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह ।

विग्रहवच्चाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । *न चैपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो †निवर्त्तिः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थलात्, तेषाच्च स्वयंप्रतिभातवेदलात् । अपि चैषां विद्यायहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, मृगुर्वै वास्तुर्णिर्वहणं पितरमुपसमार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिः । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामार्थेयान्तराभावादिति, न तदिद्यास्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च मृगवादीनां मृगवादिमगोचतया, तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्व-

न च तेषामिति । श्रुदो यज्ञे न लक्ष्म इतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवच्चेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मान्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः सृतावेदा येषां ते तथा तद्वावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोऽहोषदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति सृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानाच्च कृषीणाच्च विद्याधिकारे कारणमर्थत्वादिकमुक्ताशैतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह । अपि चेति । ननु ब्रह्मविद्या देवादीवाधिकारोति वेदार्थलात् अग्निहोत्रवदित्यत आह । यदपोति । देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः, कृषीणामनधिकारः कृष्णन्तराभावात् कृष्णियुक्ते कर्मण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति । न तदिति । असामर्थ्यरूपं कारणं इत्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्यात्

* उपनयनशास्त्रेति भो० का० वर्ध० पु० पाठः ।

† निवर्त्तेति भो० का० वर्ध० पु० पाठः ।

धिकारः केन वार्यते । देवाच्यधिकारेऽयज्ञुष्टमाचश्रुतिः खा-
जुष्टापेक्षया न विश्वथते ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेऽर्थनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्या-
खधिकारो वर्णेत विग्रहवत्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । बङ्गषु यागेषु युगपदेकस्त्रेत्य स्वरूप-
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्त्विरोधः, कस्मादनेकप्र-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धत स एव तदभवत्, तथर्णेणा-
मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य ब्रह्मयः । ननु देवादीन् प्रत्यज्ञुष्टमाचश्रुतिः
कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासदङ्गुष्टमाचत्वाभावात् । अतः
श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह । देवाच्यधिकारेऽपीति ॥

ननु मन्वादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवा-
दीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन स्वार्थं तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूच्चतुष्येन परिह-
रति । विरोधः कर्मणोत्यादिना । वर्णेत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं वि-
ग्रहः, अग्न्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्या-
नुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्वा अभावात् सम्भदानकारकाभावेन
कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह । तदा चेति । विग्रहस्याङ्गत्वं अनुप-
लब्धिवाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह । न चेति । तस्मादर्थोपहित-
शब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्कार्थं
परिहरति । नायमिति । एतस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेह-
ग्रामिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्मणि विरोध इति

तिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्त्रूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतद्वगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कति देवा इत्युपकम्य चयश्च त्री च शता चयश्च त्री च सहस्रेति निरुच्य कतमेते इत्यस्यां पृच्छायां महिमान एवैषामेते चयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकस्त्रूपतां दर्शयति । तथा चयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकस्त्रूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकस्त्रूपतां दर्शयति । तथा सृतिरपि “आत्मनो वै शहस्राणि बह्नि भरतर्घम् ।

कुर्याद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वे महीञ्चरेत् ॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपञ्चरेत् ।
मञ्ज्ञिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रम्मिगणानिव” ॥

याचये । कस्यादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकस्येन एष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा चयस्त्रेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । निविद्वाम शस्यमानदेवसङ्गावाचकः शब्दः । षटधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्गोक्ता सङ्गोयस्त्रूपप्रथमे महिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एवां चयस्त्रिंशदेवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-दित्या इन्द्रः प्रजापतिस्त्रेति चयस्त्रिंशदेवास्तेऽपि षण्णां अग्निएषिवो-वायन्तरिक्तादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति । षट् देवास्त्रिषु लोकेषु चयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वै च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । चयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रीतं व्याख्याय सात्तं याचये । तथा सृति-रिति । बलं योगसिद्धिं ।

इत्येवं जातीयिका प्राप्ताणि माद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युग-
पदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवा-
नां । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाचैकैका देवता बड़भी रूपैरा-
त्मानं प्रविभज्य बड़पु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च
न दृश्यते उन्नर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्ते-
दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचो-
दनाख्यनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र
युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बड़भिर्भौजयद्विनैको ब्राह्मणे
युगपद्मोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
गच्छति । यथा बड़भिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणे युगपन्नम-
स्कृयते तद्विद्वादेशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमष्टे-
कान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्तं स्तं इवं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति
विग्रहवत्तेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुद्धते ॥

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेश्ता ।

प्राकाम्यच्च वशितच्च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यैश्वर्याणि । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुच्च भवति योगी ।
अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईश्ता रुद्यिशक्तिः । प्राकाम्य इच्छान-
भिधातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमाचार्दिष्टलाभो यत्रकामा-
वसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः ।
फलितमाह । अनेकेति । अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।
तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह । क्वचिदेक इति । प्रकृतो-
पयुक्तमन्वयटष्ठान्तमाह । क्वचिच्चेति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्ते देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि क-
चिद्दिरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु विरोधः प्रसञ्जेत, कथं औत्प-
त्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्वापितं । इदानीन्तु विग्रहवत्ती देवताऽभ्युपगम्यमाना
यद्यपैश्चर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवोंषि सुन्नीत त-
थापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती मेति नित्यस्य
शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलोयमाने यद्वैदिके शब्दे
प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दादेवा-
दिकञ्जगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं
जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
शब्द इति चेदिति । मा प्रसञ्जि प्रसक्तो माभूत्रामेवर्थः । औत्पत्तिक-
सूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वादेवस्य मानान्तरानपेक्ष-
त्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहयत्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-
प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्तव्यः
इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमि-
त्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापयते उत्तर्था-
नामनित्यतया, नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदित्य-
पेरर्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति
भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन
ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्का द्वितीयं कल्पमुत्यापयति । अपि

नाम वैदिकाश्चब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः
शब्दे परिहृतः यावता वस्त्रे रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत
इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यले च तदाचिनां
वैदिकानां वस्त्रादिशब्दानामनित्यलं केन निवार्यते । प्रसिद्धं
हि लोके देवदत्तस्य पुने उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते
इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यलदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदा-
कृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवो-
त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्ति-
भिः । व्यक्तीनामानन्द्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषुत्पद्य-
मानास्थाकृतीनां नित्यलाभं गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो

चेति । अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्ब-
न्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्य-
विरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनित्यले घटत्वादिजातिसमवायवत्
शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतरा-
भावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवा-
दिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्त्रादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति
परिहरति । नेत्यादिना । शब्दानां तदर्थानां जातीनाम्न नित्यत्वा-
त्तसम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति । न हीत्यादिना । व्यक्तीना-
मानन्द्यादिति । न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं,
सामान्यस्याप्रव्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्तुपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यत्वावच्छे-
दकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरुद्गजहस्तकण-
या व्यक्तेलाभेनान्यत्वाभावाचेति भावः । यदा केवलव्यक्तिषु शक्ति-
रत्ने निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्यापद्वजातिज्ञानवि-

दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यलान् कश्चिदस्यादिशब्देषु विरोध इति इष्टव्यं । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्यानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्त् स्यानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां । प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं सृष्टिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । एत

घयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तिरनादित्वाचत्पत्त्वन्योऽप्यनादिः सल्लार्थवादात् अतएव वाक्यवत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युच्यते केवलसामान्यस्यावाच्यत्वे खण्डार्थस्य वाच्यकदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति स्तुत्सारस्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु डित्यादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किञ्चु स्यूलस्तुत्यभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभृतसामान्यवचना इति मन्तव्यं । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्रतं अर्तीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ढान्तिकमाह । व्यक्तिभित्यादिना । आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्यमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृं-
स्त्रिरःपवित्रमिति ग्रहानामव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्र-
मभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स मनसा
वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका स्फुटिः
आव्यते । स्फुटिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयो दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गाऽप्यथं वाचः सम्प्रदाय प्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अना-
दिनिधनाया अन्यादृशस्तोत्सर्गस्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनं ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर ॥ इति ॥

स्यादित्यत आह । आकृतिविशेषस्त्विति । वचहस्तः पुरन्दर इत्या-
दिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमि-
लुक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्थानेति । व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य
स्थायित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह । ततस्त्वेति । उक्तं पूर्वा-
परविरोधं परिहरति । न चेति । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा
स्तुत्तेषेषमवतारयति । कथं पुनरिति । स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुति-
रनुमीयत इत्यनुमानं स्मृतिः । एतैः असृग्यमिन्दवस्त्रिरःपवित्रमा-
सवः विश्वान्यभिसौभगेत्यत्मन्त्वस्यैः पदैः सत्त्वा ब्रह्मा देवादीनसृ-
जत । तत्त्वैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्तारकं, असृग्युधिरं
तत्वधाने देहे रमन्त इति असृग्रा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितृणां इन्दु-
शब्दः स्तारकः । पवित्रं सोमस्थानं तिरस्त्वर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्र-
शब्दः । कृचो सुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामासुशब्दः । कृच्यथूर्धं
सामेति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विश्वतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाञ्च निर्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं
सूला पञ्चान्तमर्थमनुतिष्ठतोति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
प्रजापतेरपि स्मृतः *सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादु-
र्बंभूवः पञ्चान्तदनुगतानर्थान् समर्जति गम्यते । तथाच श्रुतिः स
भूरिति व्याहरन् स भूमिमस्तजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् †प्रादुर्भूतान् सृष्टान्
दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्तमुच्यते ।
स्फोटमित्याह । वर्णपते हि तेषामुत्पन्नप्रधंसिलान्नित्येभ्यः शब्दे-
भ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्थात् । उत्पन्नप्रधं-
सिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ।

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः सारक इति छन्दोग्ब्राह्मणवा-
क्यार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं चयीमिथुनं समभवत् । मनो वा-
ग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् मनसा चयीप्रकाशितां खण्डिमालाचित-
वानित्यर्थः । रस्मिरित्येवादित्यमस्तजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः ।
समदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संस्था अवस्थाः । प्रजापतिस्तुष्टिः
शब्दपूर्विका खण्डित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
त्यस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्तरूपं
वक्तुमुक्तमाक्षिपति । किमात्मकमिति । वर्णरूपं तर्दतिरित्यास्फोटरूप-
च्छेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
जगद्गेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति ।
स्फुच्यते वर्णेयर्ज्यत इति स्फोटो वर्णयज्ञोऽर्थस्य यज्ञको गवादिशब्दो

* सृष्टेरिति का० वर्ध० मे० पु० नार्सु ।

† प्रादुर्भूतानति उक्तपु० नार्सु ।

तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथालप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्यैकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवचाद्वर्णानां । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतोति यद्युच्येत, तत्र, सम्बन्धग्रहणापेक्षा हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्यप्रत्यक्षतात् संस्काराणां । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतोति चेन्न, संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तिलात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स चेकैकवर्णप्रत्यय-

नियस्तमभिप्रेत्येति पूर्वगान्वयः, स एवाद्यपत्तं दूषयति । वर्णति । सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनियत्वसिद्धेनानुपर्पत्तिरित्यत आह । उत्प्रेति । तारत्वमन्वत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भम इत्यत आह । न चेति । तथा च वर्णानामनियत्वात् न जगद्भेदुत्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्यं इत्याह । न च वर्णभ्य इत्यादिना । व्यभिचारात् एकस्मादर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाचेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिकानां स नास्तीत्याह । न चेति ।^३ वर्णानां स्तः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमामेयादियागानामिवेति शङ्क्यते । पूर्वति । किमयं संस्कारो वर्णज्ञनितोऽपूर्वाख्यः

हितमंस्कारवीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्यय-
विषयतया इटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो वर्ण-
विषया स्तुतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ।
तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य
वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभि-
धायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभृतं प्रभवती-
ति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपर्वषः । ननूत्पन्न-
प्रधंसित्वं वर्णानामुक्तं, तत्र, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृ-
शात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिव्यिवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण वाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

कस्ति उत वर्णानुभवजनितो भावनास्यः । नादो मानाभावात् । किञ्चा-
यमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह । तत्रेति । संखारसहितः
शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धयहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादि-
वदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद्य इत्याह ।
न चेति । द्वितीयं शङ्खते । कार्येति । कार्यमर्थधीस्तस्यां जातायां
संखारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्पराश्रयेण दृष्टयति । नेति ।
पदार्थस्तरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संखारसहिता-
न्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्परा-
श्रयद्योतनार्थः । एतेन भावनासंखारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्ण-
स्तमिताच्छेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायेगात् । न चान्यवर्णसाहित्यादर्थधो-
हेतुत्वं केवलसंखारस्य तु वर्णस्तमित्यहेतुत्वमिति वाच्यं अर्थधीपूर्वकाले
भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायेगात् । न च वर्णस्तरणेनानु-
मिता सा अन्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्यस्य क्रमि-

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरस्तत आङ्गतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नवेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गेशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्जदत्तयोरध्ययनध्वनिश्वरणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यञ्जित्वादर्णानामभियज्ञकवैचित्रनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धूये वर्णाङ्गतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय दूत्यभुपगन्तव्यं

कस्य वर्णस्मरणस्यायन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावितेन तेनाननुमित्भावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादितिभावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह । तस्मादिति । स्फोटेऽपि किं मानमित्याशङ्कैकं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह । स चेति । यथा रत्नतत्त्वं बज्जभिच्चाकुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवाङ्गे पदस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णाङ्गतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः चाहिताः संखारा वीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णाङ्गतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्यः संखारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्युषं अवभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यासिद्धिः । नचैकस्मादर्णात् सम्यक् स्फोटाभियक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बज्जप्रत्ययसंखृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभियक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनसुतित्वादित्याशङ्का निषेधति । च चेति । स्फोटस्य जगद्वेतुलार्थं निवृत्वमाह । तस्य चेति । ननु

तदरं वर्णव्यक्तिस्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तञ्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवं । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य वाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानं । कथं तर्हि-कस्मिन् काले ब्रह्मनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युग-पदनेकरूपः स्थात् उदाच्चानुदाच्च खरितश्च सानु-नामिकश्च निरनुनामिकश्च इति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनि-र्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथ-मवतरति प्रत्यासीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति तन्निबन्धनाश्चादाच्चादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः ।

तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भमः उदाच्चादिभेदप्रत्ययादित्यत चाह । भेदेति । आचार्यसम्बद्धायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति । वर्णा एवेति । वर्णातिरिक्तस्कोटात्मकश्वस्यानभवानारोहादित्यर्थः । साटश्यदोषादियं भान्तिरिति शङ्कते । साटश्यादिति । वयनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्घान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीर्घुप्रमैव बाधकाभावादित्याह । नेति । त्रोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-भिज्ञागत्वादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्र-त्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्थात् यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमि-त्यादै न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्तीति । न त्वेत-दिति । व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदाच्चत्वादिविरुद्धधर्मत्वात् व्यक्तिभेदो-ऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेद-प्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः । अनन्यथासिद्धव्यक्तैव्य-प्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह । अत्रेति । त्रात्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यञ्जत्वात्

वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवच्च सति साल-
म्बना उदाच्चादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्य-
भिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदाच्चादि-
भेदाः कल्पेरन् । संयोगविभागानाच्चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया
विशेषाः वर्णव्यष्टिवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते
उदाच्चादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतदभिनिवेष्ट्यमुदाच्चादि-
भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य
भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभे-
देन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फो-
टकल्पनानर्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवग-
च्छामि । एकैकवर्णयहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यव-

वर्णेषु वैचित्रधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच वर्णेषु खतो भेदो नास्तो-
त्वाह । अपि चेति । अनन्ताः गकारादित्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं
गत्वादिजातयस्तासु चोदातत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं
वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्यस्य जातीनाच्च
कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत
आह । एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्यप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं
तत्राह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्वविरोधात् भेद औपाधिक
एवेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगादेततोन्नियत्वात् न तदृतवैचित्रस्योदाच्च-
त्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदियन् खमतमाह । अथ
वेति । ध्वनिधर्मा उदाच्चत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाहर्णेषु भान्तीत्यर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्तरूपमाह । क इति । अवतरति, खध्वनिरिति
शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पंसस्त्वार-
त्वमन्त्वत्वादिधर्मान् खगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह । प्रत्या-

भासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयलात्, एकैक वर्णयहेऽन्नरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गैरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतद्वगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न तु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धिर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्तोषो विषयः स्यात् ततो दकारादय इव गकारादयोऽस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, *न तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धेर्वर्णविषयैव स्तुतिः । नन्वनेकलाद्वर्णानां नैकबुद्धे-विषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः । समवत्यनेकस्याएकबुद्धे-विषयत्वं । पद्मिन्द्वयनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बज्ज्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनोपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह, यदि

सीदत्तचेति । आदिपदं विवृणोति । तदिति । नन्वयक्तवर्णं एव धनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्त्तन्ते धनिर्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिकेषु जप्यवर्णेषु अव्यक्तेषु धनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्णमाने अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्त्रव्यं । एवं धन्युपाधिकत्वे खमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति । एवं चेत्यादिना । अस्तु को दोषस्तत्राह । संयोगेति । वायुसंयोगादेरआवणत्वादित्यर्थः । तस्मात् आवणधनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरितिभावः । एवं विरुद्धधर्मकधनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इति उक्तं, तदेव दृष्टान्तेन ऋढयति । अपि चेति । यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा धनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिधनिस्तद्देदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना

* न तु तथास्ति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति ।

वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो
जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्,
त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदा-
मः । सत्यपि समस्यवर्णप्रत्यवमर्श्च चथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपो-
लिकाः पङ्किबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबु-
द्धिमारोच्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
विशेषप्रपिपत्तिर्न विरुद्धते । दृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्य-
नुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्ण-
ग्रहणानन्तरं समस्यप्रत्यवमर्श्चिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्य-

प्रत्यभिज्ञाविरोधादिव्यक्तरार्थः । यदा उदाच्चत्वादिभेदविशिष्टतया
प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति ।
अपि चेति । वर्णानां स्यायित्वं प्रसाध तिषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्कोटं
विघटयति । वर्णभ्यस्येति । कल्पनामसहमान आशङ्कते । नेति ।
चक्षुषा दर्शनयुक्तायां बुद्धौ सुखवत् श्रीचेण श्रवणयुक्तायां बुद्धौ विनैव
हेत्वन्तरं स्कोटः प्रत्यक्ष इत्याह । भृष्टितोति । यस्यां संविदि योऽर्थो
भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नाति-
रिक्तस्कोटः प्रमाणमित्याह । नास्या अपोत्यादिना । न तु गोपदबुद्धे:
स्कोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि-
हाति । व्यञ्जवङ्गिबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमू-
हालम्बनत्वापत्तेन स्कोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादि-
त्याह । तस्मादिति । अनेकस्याप्योपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भ-
वतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत
आह । या त्विति । एकार्थं शक्तनेकं पदं प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्पर्यव-
देकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते
एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्तोन्याश्रय इति वाच्यं । उत्तमदुद्दो-

यमामानासं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्ण-
वादिनो लघीयमी कल्पना । स्फोटवादिनसु दृष्टवानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्णांश्च मे क्रमेण गृह्णमाणः स्फोटं व्यञ्जयन्ति,
म स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरोयसो कल्पना स्यात् । अथापि नाम
प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णः स्युक्तयापि प्रत्यभिज्ञालम्बन-
भावेन वर्णसामान्यानामवग्नाभ्युपगम्यलात् या वर्णव्यर्थप्रति-
पादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततश्च
नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तिनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २६ ॥

* स्वतन्त्रस्य † कर्तुः स्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवा-
दिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्का, अतः प्रभवादिति

क्तानां क्रमेणान्यवर्णश्चवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारुद्धानां मध्यमद्वद्भ-
स्मृतिप्रवृत्त्यादिलिङ्गानुभितैकार्थधीहेतुलनिच्छये सत्येकपदवाक्यत्वनि-
च्छयात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीका-
र्यमिति शङ्कते । अत्राहेति । क्रमभेदादर्गेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परि-
हरति । अत्रेति । ननु नित्यविभूत्वानां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पद-
त्वज्ञानेनार्थधीहेतुलं तत्राह । दृष्टेति । युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण
उपलब्धिक्रममुपलब्धमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्पङ्क्तावन्त एत-
दर्थसक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारुद्धाः
स्वस्वार्थं बोधयन्तोव्यर्थः । स्थायित्वादर्थमुपसंहरति । वर्णेति । दृष्टं
वर्णानामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । सम्यति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गी-
क्रत्य प्रोच्छिवादेन स्फोटं घटयति । अथापोति । स्थिराणि गत्वादि-

* स्वतन्त्रस्येति का० वर्ध० पु० नालि ।

† कर्तुरस्मरणादिभिरति का० वर्ध० पु० पाठः ।

परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति, अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवलाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं । तथा च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन वाचः पदवीयमायस्तामन्त्रविन्दन्तृष्णिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविनां दर्शयति । वेदव्यासस्मैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्नहर्षयः ।

लेभिरेतत्प्राप्ता पूर्वमनुज्ञाताः स्त्रयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेष्व ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पञ्चादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येतन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधावव्यवहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं चैत्योक्तं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीपते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

सामान्यानि क्रमविशेषवत्ति गृहीतसङ्कृतिकान्यर्थांधकानीति लृतेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वस्मात् स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्वाचकल्पयोः सिद्धौ फल्लितमाह । ततस्चेति ॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । कर्तुरित्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिख्यौ तद्वाचकशब्दस्यापि रुद्धेरसिद्धमित्याशङ्क्य नियताकृतिवाचकाच्छात् व्यक्तिजन्मोत्त्वा साङ्केतिकलं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायां जगद्वेतुलादीश्वरविद्यन्मानेन द्रढयतीर्थः । यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेदस्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामर्त्तिषु स्थितां लब्धवत्त इति मन्त्रार्थः । अनुविनामुपलब्धां । पूर्वमवान्तरकल्पयदौ ॥

कथमविरोध इति । तचेदमभिधीयते समाननामरूपलादि-
ति । तदापि संसारस्यानादिलं तावदभ्युपगमन्तव्यं । प्रतिपादयि-
ष्यति चाचार्यः संसारस्यानादिलमुपपद्यते चाष्टुपलभ्यते चेति ।
अनादौ च संसारे यथा खापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणे
उपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान् कञ्चिद्विरोधः ।
एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति इष्टव्यं । स्वापप्रबोधयोश्च
प्रलयप्रभवौ श्रूयेते । “यदा सुप्तः खप्तं न कञ्चन पश्यत्यथा-
स्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति,
चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति,
मनः सर्वैर्धानैः सहायेति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्रेव-
लतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमवैतस्मादात्मनः
सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ०३। ख०३) इति । स्वादेतत्
खापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् खयञ्च सुपुत्रप्रबुद्धस्य पूर्व-
प्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्बवादविरुद्धं । महाप्रलये तु सर्व-

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानिव्यतं इत्याश-
ङ्काह । समानेति । स्वत्र निरखाशङ्कामाह । अथापीति । यत्कि-
सन्तया जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धस्तिष्ठति व्यवहारा-
विच्छेदात्, ज्ञायेत चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कञ्चिद्विरोधः
स्यात् । निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः स्वैर्या केनचित् पुंसा सङ्केतः
कर्त्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्यात्रयस्य
नाशादाश्रितस्यानिव्यतच्च प्राप्तमिवर्यः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयो-
ऽसिद्धः सत्त्वार्थवादात् । तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां

यवहाराच्छेदाज्ञनान्तर्यवहारवच्च कल्पान्तर्यवहारस्या-
नुसन्धातुमशक्यत्वात् *वैषम्यं इति । नैष दोषः, सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तर्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः । यद्यपि
प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तर्यवहारमनुसन्धाना दृश्यन्ते
इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यं । यथा हि प्रा-
णिलाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्पर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः
परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव
हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भू-
यसी भवतीत्येतत् †श्रुतिसृष्टिवादेष्वसङ्कदेवानुकल्पादौ प्रादुर्भ-
वतां पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं । ततश्चा-

सतामेव पुनः खण्डावभिव्यक्तेनानित्यत्वं । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीय-
नामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्यः, विषमस्थृतौ हि
सङ्केतापेक्षा न तु त्वयस्थृतिं परिहरति । तच्चेदभिव्यादिना ।
नन्वाद्यस्थृतौ सङ्केतः कार्यं इत्यत आह । तदापीति । महासर्ग-
प्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि
महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्त्वाह । अनादौ
चेति । न कञ्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति शेषः । खाप-
प्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह । खापेति । अथ तदा
सुखुमौ प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं सजीवन्तदैतीति
शेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः आयतनं गोलकं । आनन्दर्थे पञ्चमी प्राणेभ्य
इत्यादौ दृश्या । खप्रवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं खयिः
चदर्शनं लयः इति दृष्टिखण्डितः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्त-

* विषम इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

† श्रुतिसृष्टिवादेष्वसङ्कदेवानुश्रूयमाणमिति उक्तं पु० पाठः ।

तीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्रतिबुद्धवत् कल्पानरव्ववहारानुसन्धानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिष्णोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति । सरन्ति च शैनकादयो मधुच्छन्दः प्रभृतिभिर्जीविभिर्दाशतयो दृष्टा इति । प्रतिवेदच्छैवमेव काण्डर्थादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यूषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति “यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज्यति वाध्यापयति वा

वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति । स्यादित्यादिना । अविरुद्धमनुसन्धानादिकमिति श्रेष्ठः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानश्रूत्याः संसारित्वादस्मदादिविदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुक्तं वै प्रायः ज्ञीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानमानं बाध्यमित्याह । यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकल्पे चराणां मुक्तत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धानेत्यत क्वाह । ततश्चेति । ज्ञानाद्युत्कर्षादिवर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धानातासः परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति । पूर्वं कल्पादौ स्वज्ञति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिष्णोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं खात्माकारं महावाक्योत्यबुद्धौ प्रकाशमानं शूरणं परममभयस्यानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यै व ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाद्यृणामिति विश्वासार्थमाह । सरन्तीति । कृत्वेदो दशमण्डलावयवान् तत्र भवा कृच्छो दाशतयः । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्वाणां त्रयारो बोधायनादिभिः सृता इत्याह । प्रतीति । किञ्च मन्त्राणां कृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्रदण्डयोणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति ।

स्थाणुं चर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःख-
परिहाराय चाधर्म्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयै
च रागद्वेषै भवते न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफल-
भृतोन्तरोन्तरा सृष्टिर्जिष्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते ।
सृतिश्च भवति,

“तेषां ये चानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसा हिंसे लुटुक्रूरे धर्माधर्माहृतानृते ।

तद्वाविताः प्रपद्यन्ते तस्मान्तत्त्वं रोचते” ॥ इति ॥

चार्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्रादि, दैवतमन्त्रादि, ब्राह्मणं विनियो-
गः, यतान्विदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेवर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्त्तं नरकं,
तथा च ज्ञानाधिकैः कल्यान्तरितं वेदं सूत्वा व्यवहारस्य प्रवर्त्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वाविरुद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपञ्चयति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।
ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागद्वात्यर्थस्य फलं पश्चादिकं दृष्टपश्चादि-
सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्ट-
दुःखदेवक्ताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषा-
पत्तेरिवर्थः । तर्कितेर्थं मानमाह । सृतिश्चेति । उत्तरसृष्टिः पूर्व-
सृष्टिसजातीयका कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदनुमानञ्च शब्दार्थः । तेषां
प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातोयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ।
हिंसेति । कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापवैङ्ग्रियात्वेन संखारच्च
जनयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुङ्गे संखारभौवितत्वात् पुनर्तज्जा-
तीयानि करोतीवर्थः । संखारे लिङ्गमाह । तस्मादिति । संखारव-
शादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंखारो-

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमू-
लमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः
शक्तयः शक्याः कल्पयितुं । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां
भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्थञ्चनुव्यालक्षणानाच्च प्राणिनि-
कायप्रवाहाणां वर्णश्चमध्यर्थफलव्यवस्थानाच्चानादौ समारे
नियतलभिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतलवत् प्रत्येतव्यं । न हीन्द्रिय-
विषयसम्बन्धादेव्यवहारस्य प्रति सर्गमन्यथालं षष्ठेन्द्रियविषय-
कल्पं शक्यमुत्तेच्चितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्
कल्पान्तरव्यवहारानुमन्थानक्षमत्वाच्चराणां समाननामरूपा
एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्ता-

इनुमेयः स एव स्वभावः प्रवृत्तिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
ख्यातिसादृश्यमुक्ता सोपादाने लीनकार्यसंखाररूपशक्तिबलादपि सा-
दृश्यमाह । प्रलीयमानभिति । इतरथा संखारप्रलये जगदैचि-
च्चस्याकस्मिकत्वं स्यादिवर्थः । नगु जगदैचिच्चकारिण्योऽन्याः शक्तयः
कल्पयन्तां तत्राह । न चेति । अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंखारा-
दन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्वौरवाच्च, सोपादाने लीनकार्य-
रूपा शक्तिस्तु महान् व्योधस्तिष्ठति अद्भृतस्व सोम्येति श्रुतिसिद्धा,
अतोऽर्जवद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्ति-
रिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्यपादानस्यकार्यमेवाविद्याघट-
नया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंखारसिद्धेः फलमाह ।
ततस्मिति । यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तत्त्व-
रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूर्बीका भोगाश्रयाः प्राणिनि-
काया भोगहेतुकर्माणि संखारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्यवेति नियम
इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्षाह । न हीति ।

वपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न
कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपताच्च श्रुति-
स्थृती दर्शयतः ।

“स्तुर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।
दिवच्च पृथिवीच्चान्तरोचमधो खः”॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे स्तुर्याचन्द्रमः प्रभृति जगत् कृप्तं तथा-
स्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा अका-
मयत् अनादो देवानां स्यामिति, स एवमग्न्ये कृत्तिकाभ्यः
पूरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्ठिविधौ योऽग्निर्निर-
वपत् यस्मै वाग्न्ये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयती-
त्येवं जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

“चक्रघीणां नामधेयानि याच्च वेदेषु दृष्टयः ।
शर्वर्यन्ते प्रस्तुतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथा घटेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्य-
त्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । घटमिन्द्रियं तद्विषयस्वा-
सन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्ख्यिति । अतस्येति । व्यवहारसाम्यात्
सम्भवाच व्यर्वाक्यमाना व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति ।
समानेत्यादिना । भावित्याच्च यजमानोऽग्निः, अनादोऽग्निरहं स्यामिति
कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायामये अयसु कपालेषु पचनीयं
हविर्निरुपत्वानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबङ्गत्वाद्गङ्गवचनं । ननु यजमानो-
ऽग्निर्भावी उदेश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवतीत्येवं रुद्रो
वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्त्राच्च, तदयुक्तं । न
ह्यमरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्तारणत्वश्रवणात् एक

यथर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिपु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतासुख्यास्ते साम्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च” ॥

इत्येवं जातीयका इष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रति-
ज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो
मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्यु-
पगमे हि विद्यालाविशेषान्मध्वादिविद्यास्तप्यधिकारोऽभ्युपग-
म्भेत । न चैवं सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव मध्वित्यत्र
मनुष्या आदित्यं मध्वधासेनोपासीरन्, देवादिपु रूपासके-
ष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः *कथमन्यमादित्यमुपासीत । पुन-

स्व रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । स्मृतौ,
वेदेष्विति विषयसमन्वी, शर्वर्यन्ते प्रलयान्ते । ऋतूनां वसन्तादीनां,
लिङ्गानि नवपञ्चवादीनि । पर्यये घटीयन्तवदावत्तौ, भावाः पदार्थाः;
तुख्या इति शेषः ॥

तस्माज्जनाशवदिग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावात्
देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमात्रिपति । मध्वादिष्विति ।
ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यालात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः ।
दृष्टान्तं विवरणोति । कथमित्यादिना । युलोकाख्यवंशदण्डे अन्तरिक्ष-
रूपे मध्वपूर्पे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्वित्यारोप्य धानं

* कमन्यमिति का० वर्ध० पु० पाठः ।

शादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य वसवो
रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याञ्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्त-
दमृतमुपजीवन्तीत्युपदिष्ट्य स च एतदेवममृतं वेद वस्त्रनामे-
वैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्टा हृष्टीत्यादिना
वस्त्राद्युपजीवान्यमृतानि विजानतां वस्त्रादिमहिमप्राप्निं दर्श-
यति । वस्त्रादयस्तु कानन्यान् वस्त्रादीन् अमृतोपजीविनो
विजानीयुः, कं चान्यं वस्त्रादिमहिमानं प्रेषेयुः । तथाग्निः पादो
वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव सम्बर्गः
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपामनेषु न
तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथेमामेव गोत-
मभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसम्बन्धेषु

कार्यं । तत्रादिवस्याधिकारी न युक्तः ध्याठध्येयभेदाभावात् इत्याह ।
देवादिष्विति । अस्तु वस्त्रादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि
च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्याठत्वमित्याह । पुनर्चेति । चतुर्वेदोक्त-
कर्माणि प्रणवचेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाच्यादित्रिव्याणि ज्ञता-
नि लोहितशुल्काद्यष्टपरद्वाष्टगोपाख्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः
प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादिवरश्चिनाडीभिर्मध्यपूर्पच्छिद्रू-
पाभिरादिव्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिण-
तानि पञ्चदिक्कु स्थितैर्वस्त्रादिभिरुपजीवानीति ध्यायतां वस्त्रादिप्रा-
मित्युक्तेत्यर्थः । सूत्रस्यादिपदार्थमाह । तथाग्निर्दिति । आकाशब्रह्मण-
स्त्वारः पादाः दौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासके एका वागिति सप्तसिन्द्रि-
येषु शिरस्त्वमसतोयस्येषु सप्तर्विधानं कार्यमित्याह । तथेमावेवेति ।
अयं दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके
विश्वामित्रवशिष्ठौ दाने दमदग्निकश्यंपौ वागच्चिरित्यर्थः ॥

उपासनेषु न तेषामेवर्णेणामधिकारः सम्भवति । कुतञ्चन
देवादीनामनधिकारः ॥

ज्योतिषिभावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभमज्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेष्य । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदया-
दिना विगच्छेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते,
मृदादिवदचेतनलावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः । स्या-
देतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहव-
चाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न तावज्ञोक्तो नाम-
किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ज्ञाविचारितवि-
शेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः *प्रसिद्ध एवार्थी लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते, न

अत्र कृषीणां ध्येयत्वाद्वाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां
न क्वाप्यधिकार इत्याह । ज्योतिषिभावाचेति । आदित्यः स्तुर्यस्त्वन्नः
शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्येतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वात्र
विग्रहवान् देवः कस्त्रिदस्त्रीवर्यः । आदित्यः पुरस्तादुदेता पञ्चाद-
स्त्रमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि
ज्येतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह । न चेति । अग्न्यादीनाम-
धिकारमाशङ्क्याह । एतेनेति । अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिशब्दानां
अचेतनवाचित्वेनेवर्यः । सिङ्गान्ती शङ्क्यते । स्यादेतदित्यादिना ।
वच्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सेऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् ह्वि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
ते दृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

* प्रसिद्धन्तर्थी लोकात् प्रसिद्धतोति काऽ वर्ध० पु० पाठः ।

चाच्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि
पैरपेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि
विधिनैकवाक्यत्वात् स्फुर्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां
विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्वा अपि श्रुत्यादि-
विनियुक्ताः प्रयोगसमवाचिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य
प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । वादरायणस्त्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामिश्रास्त्रसमवेऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि गुद्धा-

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकोऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्हं
वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् चन्द्रिकारदेष्टे नास्ती-
त्वर्थः ।

“विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यज्ञं प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकं” ॥

मानाभावादेतत्त्वास्तीति दूषयति । नेत्रादिना । न चाचेति, विग्र-
हादावित्यर्थः । अर्थवादा मन्वा वा मूलमित्याशङ्क्याह । अर्थवादा
इत्यादिना । ब्रीह्मादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्वाः प्रयोगसमन्व्या-
र्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका चाचक्षत
इत्यर्थः । तस्मादियहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्तुति । तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्मविद्या
देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्ताहेतुर-
प्रयोजक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति
कर्मत्वात् राजसूयादिविद्यि आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह ।

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षलादधिकारस्य । न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तुतायधिकारोऽपेद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिव्यधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्याच्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यवुद्धत स एव तदभवत्तथर्धेणां *तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्वहन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाच्च ज्ञानानाम्नोति सर्वाच्च कामानिति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवत्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च । सार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्यर्थाद्युपेतं तं तं देवात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति

न चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारोति न्यासस्तुत्य इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वयः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्षेनाबुद्धत स तत् ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्माम्ततमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह । सार्त्तमिति । यथा बालानां गोलकेषु चक्षुरादिप्रदयोगेऽपि शास्त्रज्ञेगोलकातिरिक्षेन्त्रियाणि खोक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रह-

* तथा मनुष्याणामिति का० वर्ध० पु० नालि ।

ह्यैश्वर्ययोगादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्वावस्थातुं यथेष्टच्च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते । सुब्रह्मण्यार्थवादे
मेधातिथेमेषेति, मेधातिथिं ह काण्डायनं इन्द्रो मेषो भूला ज-
हारेति । स्वर्थते च, आदित्यः पुरुषो भूला कुन्तीमुपजगामेति ।
मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदपोऽब्रु-
वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेष्टु भूतधातोरादित्यादिष्व-
प्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्रधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रा-
र्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्या-
र्थलान्त्र देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्र-
त्ययाप्रत्ययौ हि सङ्घावासङ्घावयोः कारणं नान्यार्थलमनन्या-
र्थलं वा । तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं वृणपर्णादि-

वदेवताः स्त्रीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यव-
हारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह । अस्ति
होति । तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्ग्रा-
टगणस्यः कृत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मेधा-
तिथेमेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्याचष्टे । मेषेति । मुनिं मेषो भूला
जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो
मृदादिवदचेतना एवेति तत्र सर्वत्र जडाजडांशदयसत्त्वादित्याह ।
मृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कस्त्रेतनांश इति तत्राह । ज्योति-
रादेस्त्रिति । मन्त्रादिकं पदशक्तया भासमानविग्रहादौ स्वार्थं न प्रमाणं
अन्यपरत्वात्, विषं भुक्त्वेति वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । अन्यपरा-
दपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थांश्यात् इत्याह । अत्र ब्रूम इति । ता-
त्पर्यशून्येऽप्यर्थं प्रत्ययमात्रेणास्त्रिलमृदाहरति । तथा होति । वृणादौ

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राहि विषम उपन्यासः तत्र हि त्वण-
पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तिलं प्रतिपद्यते ।
अत्र पुनर्विष्णुदेशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थवादेन पार्थगर्थेन
वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं । न हि महावाक्ये
प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकलमस्ति, यथा न
सुरां पिबेदिति नञ्चति वाक्ये पदचयसमन्व्यात् सुरापानप्रति-
षेध एवैकोऽर्था गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्ब-
न्धात् सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः,
युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्त्वैकवादवान्तरवाक्यार्थ-
स्याग्रहणं, विष्णुदेशार्थवादयोर्खर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं
वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकलं
प्रतिपद्यन्ते । यथा हि ‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’
इत्यन्त विष्णुदेशवर्त्तनां वायव्यादिपदानां विधिना समन्वः, नैवं

प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्ख्यते । अत्राहेति । विष्णु-
देशो वाक्यं तदैकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृ-
त्तान्तौ भूतार्थाः, विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववा-
न्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह । न हीति । सुरापान-
प्रत्ययोऽपि स्यादिति भावः । पदैकवाक्यतवाक्यैकवाक्यवैषम्यान्मैविभि-
त्याह । अत्रोच्यत इति । नञ्चपदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्या-
मन्वेति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं
पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विद्धौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
प्रत्यग्रहारत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना
वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्य-

वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति
वायुर्वा आलभेत चेपिष्ठा देवता वा आलभेतेयादि वायुख-
भावसङ्कीर्त्तनेन लवान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदैवत्यमिदं
कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्त-
रगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र
प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र
किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्वादाहोस्ति प्रमाणान्त-
राविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद
आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च,
विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हर्वोषि चोदयज्ञिरपेक्षितमिन्द्रा-
दीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयज्ञेत्यारोपयितुं

पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह ।
यथा हीति । साक्षादन्वयायोगं दर्शयति । न हीति । अर्थवादात्
सर्वत्र ग्रहणमाशङ्कार्थवादान् विभजते । तदूयचेति । तत्रार्थवादेषु
यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादाविवर्थः । आदित्यो यूप इत्यभेदो बाधित
इति तेजस्तिवगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तर-
सम्बादविसम्बादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विमृश्येयथा-
हारः । विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञाना-
बाधितार्थकश्वद्वत्वात् प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिश्यति ।
एतेनेति । वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतौ पदानि न चै-
भयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थदारत्वादिति भावः ।
विध्यनुपपत्त्यापि सर्ववदेवताविग्रहोऽङ्गीकार्यं इत्याह । अपि चेति ।

शक्यन्ते । न च चेतस्यनारुद्धायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै हविर्गर्हीतं स्यान्तां ध्यायेद्विष्टकरिष्यन्निति । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेन सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुं ।

*प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ह्यसाकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति सर्वते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जग-

ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपत्र इति भवतु यत्र दुःखेन सम्भिन्नमिवर्थवादसिद्धः सर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह । न होति । उद्दिश्य लागानुपपत्र्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्यं इत्यत्र श्रुतिमप्याह । यस्या इति । अतस्येतस्यारोहार्थं विग्रहो ब्रह्मयः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवदेवतां व्यक्ता शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तोत्याह । न च शब्देति । न चाक्षतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्यक्ताक्षत्ययोगात्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्यं इत्याह । तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह । इतिहासेति । प्रमाणेन सम्भवदित्यर्थः । यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपोतिहासादेमूलमित्याह । प्रत्यक्षेति । यासादयो देवादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादसद्वदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति ।

* प्रत्यक्षादीति मोऽ का० वर्ष० पु० पाठः ।

द्वैचित्रं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
क्त्वियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचोदना उपस्थ्यात् ।
इदानीमिव च कालान्तरे अथवावस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मा-
द्दूर्मौल्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति स्त्रि-
व्यते । अपि च स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्यादि ।
योगोऽप्यणिमाद्यश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमानो न शक्यते साहस-
माचेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथ्वृप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं” इति ॥

क्षणीणामपि मन्त्रब्रह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन

यस्त्विव्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचित्रं
नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्त्वियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमा-
द्यव्यवस्थाच्च ब्रूयात् निरङ्गुशब्दद्वित्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य
क्षतादियुग्धर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवा-
दिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि चेति । मन्त्रजपात् देवसान्निधं तत्-
सम्भाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्
योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह । योग इति । पादतलादाजा-
नोर्जानोरानामेनामेस्त्रायीवं ग्रीवायाञ्चाकेशप्ररोहं ततस्वाब्रह्मारम्भं
पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते
योगाभियक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्शं
इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानसित्याह । लोकेति ।
अधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह । क्र-

मामर्थेनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूलमितिहासपुराणं ।
लोकप्रमिद्धिरपि न सति सम्बवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता,
तस्मादुपपत्तेऽन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवच्चाद्यवगमः ।
ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपत्तेऽन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-
मधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यष्टेवमेवोपपद्यन्ते ॥

शुगस्य तदनादरश्वणात्तदाद्रश्वणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्खधिकार उक्तस्थैव दिजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्र-
स्याधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुं इदमधिकर-
णमारभते । तत्र शूद्रस्याधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं,
अर्थित्वसामर्थयोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेनवकृप्त इति-

मेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिदारा
मुक्तिपलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात्
क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवर्त्तिन् स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रव-
त्तिसिद्धिरिति भावः ॥

शुगस्य सूच्यते हि । पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह । यथेति ।
पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धिर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थं विग्रहादौ
समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थं ब्रह्मणि समन्वयो दृष्टीकृतः,
अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य ऋत्यिये समन्वयोक्त्या स दृष्टोकृत इत्यधि-
करणहयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्त्रव्यं ।
पूर्वपत्ते शूद्रस्याऽपि दिजवदेवान्तश्वणे प्रवर्त्तिः, सिद्धान्ते तदभाव
इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न
वेति सम्भवासम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपत्तमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्या-
दिना । तस्मादनग्निलादनवकृप्तोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयो-

वत् शूद्रो विद्यायामनवङ्गुम *इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
खनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्निलं न तद्विद्यास्वधिकारस्याप-
वादकं । न ह्यावहनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्तोपोद्गलकं, संवर्गविद्यायां हि
जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति ‘अह
हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु’ इति । विदूरप्रभृतयस्म
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्बन्धाः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्थित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधि-
कारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा-

गाञ्छिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुतिः
किल षट् शतानि गवां रथच्च रैङ्गाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच,
ततो रैङ्गो विधुरः कल्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः ।
हारेण निष्क्रेन युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोम्भः सह हे
शूद्र तवैवास्तु किमल्प्येनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्थ-
त्वादिसम्बवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायो-
पेताञ्छिङ्गादित्याह । तस्मादिति । स्वत्रादहिरेव सिङ्गान्तयति । न
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्ये-
त्वर्थः । अध्ययनविधिना संख्यतो वेदस्तुत्यमाप्यातज्ञानच्च वेदार्थवि-
चारेषु शास्त्रोयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्याधित्वादिसम्भवन्याया-
सिद्धेनास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंख्यतेन
वेदेन विदितो निष्प्रितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिव्यधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्यापातात् । अतः फलपर्यन्तव्रह्मविद्यासाधनेषु अवणादिविधिषु
शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवच्चरूपस्याध्ययनविधि-

* इति चेति सो० का० वर्ध० पु० पाठः ।

र्थेवधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वादेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्यधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलसमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्थाध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवकृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामयनवकृप्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तस्मिन्नां, न्यायाभावात् । न्यायोक्तं हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । कालभ्यस्य सामर्थ्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यज्ञपदं वेदार्थेष्यत्वाद्यार्थमित्याह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्येतच्चब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोन्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्बवन्यायस्य निरस्त्वादित्यर्थः । ननु निषादः स्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येषाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्रियाशङ्का संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काममिति । तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्यत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्यो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं व्यजति । अर्थवादेति । तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थं इत्याशङ्का सूत्रेणार्थमाह । श्रूक्यते चेत्यादिना । जानशुतिर्नाम राजा निदाप्रसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता कृषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण तस्योपरि आजमुः, तेषु पाचात्यो हंसोऽप्येसरं हंसं उवाच, भो भो भद्रात्र किं न पश्यसि

मञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्मानमिव *रैङ्कमात्येत्यसाहूंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तासृषी रैङ्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांवभृवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पूनः शूद्रशब्देन शुगुत्पव्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्रावशुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैङ्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थममवात् रुढार्थस्य चासमवात् । †हृश्यते चायमर्थोऽस्यामास्यायिकायां ॥

जानश्रुतेरस्य तेजः खर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्षति न गच्छेति, तमग्रेसर उवाच, कमण्येन वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्मानं युग्मा गन्त्वा शूकटी तया सह स्थितं रैङ्कमिवैतद्वचनमात्य । रैङ्कस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येवर्थः । चस्मद्वचनात् खलो राजा शूकटलिङ्गेन रैङ्कं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । कं उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसानामनादस्वाक्यात्मणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पव्ना, सा शूद्रशब्देन रैङ्केन सूच्यते, हीति सूचान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरुद्यार्थस्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाद्रवणात् तया शुचा आदवणात् । शूद्रः प्रोक्तं प्राप्तवान् । शुचा वा कर्त्त्वा राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैङ्कं गतवानित्यर्थः ॥

* रैकमिति वर्ध० सो० प० पाठः ।

† स्मृश्यते इति सो० काँ० वर्ध० पु० पाठः ।

क्षत्रियत्वगतेश्वोन्नतरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतस्य न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरण-
 *निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योन्नतरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रि-
 येण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उन्नतरत्र हि संवर्ग-
 विद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । अथ ह
 शैनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काक्षसेनिं सूदेन परिविश्य-
 मानौ ब्रह्मचारी विभिन्न इति । चैत्ररथिलं चाभिप्रतारिणः
 कापेययोगादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः ।
 एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति । † समानान्वययाजि-
 नाञ्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्मा चैत्ररथि-
 नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च ‡ क्षत्रजातिलावगमात् क्षत्रि-
 यत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

श्रूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह । क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्यावि-
 धननन्तरमधार्यवाद आरभते । शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितम-
 भिप्रतारिणामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविश्यमानौ
 तौ भोक्तुमुपविष्टौ वटुर्भिन्नितवानिवर्थः । नन्वस्य चैत्ररथिलं न श्रुत-
 मित्यत आह । चैत्ररथित्वत्वेति । एतेन दिशावेशेति क्षान्दोग्यश्रुत्यैव
 पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात्
 चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या
 याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्वभिप्रतारिणः चैत्ररथिलं तावता कथं

* निरूपणे इति वर्ध० का० मो० पु० पाठः ।

† समानान्वयानाच्छेति उक्तं पु० पाठः ।

‡ क्षत्रपतिलेति का० वर्ध० सा० पु० पाठः ।

नाचां विद्यायां सङ्कीर्त्तनं जानशुतेरपि चक्रियतं स्फुचयति ।
ममानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । चक्रृप्रेष-
णाद्यैश्वर्यथोगाच्च जानशुतेः चक्रियलावगतिः । अतो न *शूद्र-
स्थाधिकारः ॥

संखारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्थाधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संखाराः परामृश्वन्ते, तं होपनिष्ठे अधीहि भगव इति हो-
पसमाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष है-
तत्सर्वं वच्यतीति ते ह समित्याणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

क्षक्रियतं तत्राह । तस्मादिति । चित्ररथादिवर्थः । क्षक्षा सूतः तस्य
रैङ्गान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकच्च जानशुतेः क्षक्रियले लिङ्गं ।
अच शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्थाधिकार इति स्थितं ॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह । संखारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंखारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावात्र विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेना-
थयनगुरुशुश्रूषादयो गृह्णन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानिवर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनक्लुमारमुपगत इत्याह ।
अधीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपाठगाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्टाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं
वच्यतीति निरच्छत्य ते भरहाजादयः घट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुते-
रनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह
समित्याणयः पूर्वाङ्गे प्रतिचक्रमिस इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-

* आतिशूद्रस्थेति का० वर्ध० मो० पु० पाठः ।

मन्त्रा इति च तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संखाराभावोऽभिलिप्तते, शूद्रश्चतुर्थी वर्ण
एकजातिरित्येकजातित्वमरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च
संखारमर्हतोत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतच्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्वारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुच्च प्रवृत्तते,
नैतदत्राञ्छणे विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप ला नेष्टे न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णे-
नैत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेश्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
जातिः अनुपनीतः । पातकं अभक्ष्यभक्षणकृतं । सत्यकामः किल
मृतपिठको जाबालां मातरमटच्छत् किंगोत्त्वोऽहमिति, तं मातोवाचं
भर्टसेवायगतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु नामा-
हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्ञानामीति, ततः स जाबालो
गौतममांगव्य तेन किंगोत्त्वोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं गोत्रं वेद्धि न
माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-
कामो जाबालोऽसीति ब्रूहोत्ति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभो-
वो निर्धारितः । अत्राञ्छण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं नाहंतीति नि-
र्धार्य, हे सौम्य सत्यात् त्वग्रागाः सत्यं न व्यक्तवानसि, अतस्वामुपनेष्टे
तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेच्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावेति ॥

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् *स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः अवणाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदम्बवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः त-
दर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । अवणप्रति-
षेधस्तावदयास्य वेदमुपश्टुखतस्तपुजतुभ्यां ओचप्रतिपूरणमि-
ति, पद्यु ह वा एतत् ग्रामानं यच्छूद्रस्यात् शूद्रसमीपे ना-
ध्येतव्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपे-
ष्यपि नाध्येतव्यं भवति स †कथं श्रुतिमधीयोत । भवति ‡चा-
चारणे जिङ्गाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चा-
र्यादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय भवति
दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च । येषां
पुनः पूर्वश्टातसंखारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानो-
त्पत्तिस्त्वेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिक-
फलत्वात् । आवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्या अवाणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । अवणेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पश्यमानं वेदं प्रमादाच्छृखतः सीसलाक्षाभ्यां तपा-
भ्यां ओचद्वयपूरणं प्रायच्चित्तं कार्यमित्वर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्यु
रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं ।
दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकन्तु दानमस्येव । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टिर्मिति तत्राह । येषामिति । सिङ्गानां सिङ्गे-

* स्मृतेश्चास्येति सो० पु० पाठः ।

† कथमश्रुतामिति सो० वर्ध० का० पु० पाठः ।

‡ वेदोदाहरणे इति उक्तं पु० पाठः ।

चातुर्वर्णाधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शू-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३८ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः । यदिदं किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःस्तं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्तीति । एतदाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्यानुगमात्
लच्छितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्थन्ते ।
महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तदिज्ञानाच्चामृत-
त्वप्राप्निरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेविर्वचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः
पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्वादायो-
श्चेदं माहात्म्यं संकीर्चयते । कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्ध्यमित्यत आह । आ-
वयेदिति ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्काह । अवसित इति । स-
माप्त इत्यर्थः । काठकं पठति । यदिदमिति । सर्वं जगत् प्राणात् निःस्तं
उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तत्र प्राणाख्यं कारणं
महद्भूत्य बिभेद्यस्मादिति भयं । तस्मिन् भयहेतुले दृष्टान्तमाह । वज्र-
मिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । यत्र तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्वि-
शेषं विदुत्ते सुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन् सूत्रे कथमिदं
वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजत्यर्थस्य सूत्रितत्वात्
एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य
सङ्गतिर्नापेक्षितेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते । तत्राङ्गुष्ठवाक्ये

वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च मह-
द्भयानकं *वज्रमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्यभावेन विवर्त्तमाने
विद्युतस्तुनयिनुवृक्षशनयो विवर्त्तन्त इत्याचक्षते । वायुवि-
ज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः
समष्टिरप पुनर्दृश्युच्छयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह
प्रतिपत्त्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्त्यां, कुतः
पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हिंश्यभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
श्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दि-
श्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रन्द्रह्रात् तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिंस्तोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वे प्राण एजतीति
च लोकाश्रयत्प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दो

जीवानुवादो ब्रह्मैकज्ञानार्थं इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञा-
नार्थः सम्भवति, प्राणखरूपेण कल्पितसंक्षयाद्योगात्, अतः प्राणो-
पास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपत्तयति । प्रसिद्धेः पञ्च-
वृत्तिरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मण्णलिङ्गात् प्राणश्रुति-
नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभवहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वप-
त्त्वावसरो गतार्थत्वादित्यत आह । वायोच्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं
लब्ध्वा प्राणे वायो निर्मिते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः स्यष्टुं ब्रह्मलिङ्गं
नास्तीति भावः । वचलिङ्गाच्च वायुरित्याह । वायिति । व्यष्टिर्विशेषः
समष्टिः सामान्यं । सूक्ष्माद्विरेव सिङ्गान्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुग्रहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

* वज्रमुच्यते इति का० सो० वर्ध० पु० पाठः ।

अथं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्, एज-
यिहत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तं,

“न प्राणेन नापानेन मर्त्ये जीवति कश्चन ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपात्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरवापि,

“भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देश्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुला-
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महस्त्रयं वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुलप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽय-
यमयहेतुलसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शि-
रसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो
नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभन्नियमेन स्वयापारे प्रवर्तते इति
भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविघयं श्रुत्यन्तरं,

“भीषास्मादातः पवते भीषादेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

अतेर्बाधकमित्याह । पूर्वत्रेत्यादिना । शुक्रं स्वप्रकाशं । तदु नावेति
ब्रह्मानांश्चितः कोऽपि लंको नास्येवेत्युकारार्थः । सौत्रलिङ्गं व्याचयेत् ।
एजिहत्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कम्यनश्चवणादपि प्राणः परा-
त्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वचशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणमित्याह । वचशब्द
इति । दृहदारण्यके वायुरेव व्यष्टिरित्यचापपुनर्मृत्युमिति अप-
मृत्युजयरूपमायेद्विकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतलं । तत्रैव वायु-

तन्मुखादि विद्वेषिति गम्यते । अद्विजानात्-
त तेव विदिवाऽविवर्त्तते नामः पन्था वि-
ज्ञ मन्त्रविद्याः । अतु वादुविज्ञानात् कविद्वय-
वदापेचिक तचेव एकरक्षात्तरकरणेन परमा-
द विद्वन्द्वार्तिति वाचादेवात्तंत्राभिधानात् ।
व परमाक्षिण्डवः ।

सत्र धर्माद्वयवाऽधर्माद्वयवाक्तात् लुताहतात् ।

न भूताद् भवाह यत् तयम्भवितदह ॥१॥

तोहमः हहवात् ॥

ज्येन्द्रियनाम ॥४०॥

तदादोऽकाङ्क्षगोरात् सनुजाद एव ज्येन्द्रिय-
हेषाभिनिष्ठत्वं इति शूद्रे । तदृष्टवते जिं
शुद्धिवं ततोऽप्यते तेजः जिं वा एवं वृद्धेति ।

तदृष्टवै इन्द्रिय इत्येति विद्वन्नाम वाच-
दाह । दृष्ट वाऽवदित्वा । दृष्ट वाऽवदित्वा
दिन्द्रिय ।

तदृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम । दृष्ट विति
तदृष्टवाह । दृष्टेति । इत्यादिविद्वद्वरक्षन्ते-
ते । दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम । दृष्ट वाऽवदित्वा-
दित्वा इत्येति विद्वन्नाम । दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम ।
दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम । दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम ।
दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम । दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम ।
दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम । दृष्टवै इत्येति विद्वन्नाम ।

दि अनुग्रह द्वारा उपर्युक्त नाम के लिए इसकी विवरणीय
वज्र विशेष गुणों का वर्णन। उपर्युक्त विवरणीय
दि इसका विशेष गुणों का वर्णन। उपर्युक्त विवरणीय
वज्र विशेष गुणों का वर्णन। उपर्युक्त विवरणीय

इत्यमृततत्त्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्य-
मृततत्त्वप्राप्तिः, तमेव विदिलाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था वि-
च्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्णीत् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृत-
तत्त्वमभिहितं तदार्पेच्चिकं तचैव प्रकरणान्तरकरणेन परमा-
त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाव्यादेरात्मत्वाभिधानात् ।
प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्दद” ॥

इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्याय परं ज्योतिर्स्तु-
प्रमम्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशयते किं
ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

पास्त्रिप्रकरणं समाप्याय हैनमुषस्तः प्रपञ्चेति ज्ञेयात्मानमुक्ता वाय्वा-
देर्नाश्चित्वाक्तेस्त्रियाह । यत्तु वाय्विद्यादिना । तस्मात् काठकवाक्यं
ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । क्वान्देाग्ये प्रजायतिविद्यावाक्यमाह । एष इति ।
परंज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । घटादिविषयावरकतमो-
नाशकं सारमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुयाहकः सर्वशब्दसङ्क्षेप-
चाययोगोऽस्तीति । प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथाच य आत्मापहत-
पापेति प्रकरणस्यानुयाहकं पश्याम इति प्रव्युदाहरणेन पूर्वपक्षतामा-
ह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मु-
क्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरु-
क्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत चाह । ज्योतिरिति । तत्र गायत्रीवाक्ये

किं तावत् प्राप्तं, प्रमिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य रुढवात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र
हि *प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ।
न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च
नाडीखण्डे, अथ यचैतदस्मात् शरीरादुक्तामत्यष्टैरेव रग्मि-
भिरुद्धमाकमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्निरभिहिता, तस्मात्
प्रमिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव
ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्गर्णनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वे-
नानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्नेत्यपहतपाप्नत्वादिगुणक-
स्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्यत्वेन विजिज्ञामित्यत्वेन च प्रति-

प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छ्वसामानाधिकरणात् स्वार्थव्यागः कृतस्त-
थात्र स्वार्थव्यागे हेतवदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राह-
कत्वे नार्चिरादिमार्गस्थलं लिङ्गमाह । तथा चेति । ता वा एता हृदयस्य
नाड्यः कण्ठकपालादीनां रक्षोनाच्च मिथःसंस्नेषमुक्ता अथ संज्ञालोपान-
न्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्ययोत्कामति अथ तदा एतैर्नां-
डीसंज्ञिष्ठरज्ञिभिरुद्धे सन्नुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वार-
भूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवाचापि शरीरात् समुत्त्याय मृत्वा
परं ज्योतिरादिवाख्यमुपसम्यद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा सखरू-
पेणाभिनिष्पदत इति वक्तव्यं । समुत्त्यायोपसम्यद्येति क्लाश्रुतिभ्यां
ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थलभानादित्यर्थः । चतो मार्गस्यस्त्वयापास्या
क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । एवमिति । वाख्ये-
त्वेनोपक्रान्त आत्मैवाच ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुग्रहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यमेदैक-

* कारणादिति सोऽ वर्ध० का० पु० पाठः ।

ज्ञानादेतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुमन्वानात्, अश्वरीं वाव मन्तं न प्रियाप्रिये स्मृश्वत इति च अश्वरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राश्वरीरतानुप-पत्तेः, परं ज्योतिः स उच्चमः पुरुष इति च विशेषणात् । उच्चकूं सुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युल्कान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युल्कान्ती स्तु इति वक्ष्यामः ॥

आकाशोर्थान्तरत्वादित्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो ह वै नाम नामस्त्वयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदस्तं स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धुमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अश्वरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह । अश्वरीरनिति । न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाश्वरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिव एव स उच्चम इति परामर्शेनाश्वरीरत्वनित्यादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति । यत्त्विति । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स नामाक्षर इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्यसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतियत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्त्वदेवोपसम्भव्यत इति व्याख्येयमितिभावः ॥

आकाशो व्यपदेशात् । क्वान्देग्यमुदाहरति । आकाश इति । यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिर्बाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतैर्गुणेराकाशोपाप्तिर्निर्गुण-

युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य
चावकाशदानदारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । स्वष्टृत्वा-
देश्च स्पृहस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात् अर्थान्तरत्वादि-
व्यपदेशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभू-
तमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणेऽन्यनामरूपाभ्यामर्थान्तरं
सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ।
नामरूपयोरपि निर्वहणं निरद्वृशं न ब्रह्मणेऽन्यत्र सम्भवति ।
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्म-
कर्त्तव्यश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वै-
दृत्वमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्रत्र विवक्षितः । नामरूपनिर्वह-
णाभिधानादेव च स्वष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । तत्

ब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । आकाशस्तलिङ्गादिवनेन पौनरुक्त्य-
माशङ्क्य तद्दत्र स्पृहलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति । स्वष्टृत्वादेच्चेति ।
वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रु-
तिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बङ्गप्रमाणसंवादस्त्रत्र
वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति । परमेवेत्यादिना ।
नामरूपे शब्दार्था, तदन्तःपातिनस्तद्विन्नत्वं तत्कर्त्तव्यं चायुक्तमित्यर्थः ।
नामादिकर्त्तव्यं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विति ।
अनेन जीवेनेत्रवृत्तं जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्त्तव्यमुच्यते साक्षादयोगादिति
परिहरति । वाढमिति । यच्चोक्तं स्पृहं लिङ्गं नास्तीति तत्राह ।
नामति । तर्हि पुनरुक्तिस्त्राह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं

ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाश-
सुखलिङ्गादित्यस्थायं प्रपञ्चः ॥

सुषुष्युल्कान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

अपदेशादित्यनुवर्तते, वृहदारण्यके घटे प्रपाठके कतम
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यु-
पक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारि-
स्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतामंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मिति *विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमे-
वेति । कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागन्मध्येऽपि
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मेयरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं, क-

विकारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवल्कुव तत्र संशया-
दिप्रवृत्तेश्वत्त्वादिति न पौनश्वत्त्वमिति भावः ॥

सुषुष्युल्कान्त्योर्भेदेन । अहं धीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रत्ये या-
ज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्त्वायः, सप्तमी
व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेश्वत्त्वानाच भेदमाह ।
अन्तर्ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो
ब्रह्मेव्युक्तं तदयुक्तं, प्राचेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नेऽपि जोवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः । पूर्व-

* विषयस्थाने संशय इति वर्धं पू० पाठः ।

स्मात् सुषुप्तादुक्लान्तौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदे-
शात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिव्वक्तो न
वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्य-
पदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्थान्तस्य वेदित्वात् वाह्या-
भ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमे-
श्वरः, सर्वज्ञललचणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोक्तान्ता-
वययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाहृष्ट उत्सर्जन् यातीति
जीवाद्भेदेन *व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि
शारीरो जीवः स्थात् शरीरस्थामिलात् । प्राज्ञस्तु स एव पर-
मेश्वरः, तस्मात् सुषुप्तुक्लान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर
एवाच विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीर-
लिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्तेति, अच ब्रूमः । उपक्रमे ता-
वत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिखरूपं विवक्षितं,

यक्षे कर्मकर्त्तजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेद-
भिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः खरूपैक्यप्रमितिरिति फलं, बुद्धान्तो जा-
ग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेजीर्वस्तावक्तमिदं वाक्यमिति
प्राप्ति सिद्धान्तयति । परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्तावक्त्वे जीवा-
द्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्थात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते
ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति
सिद्धान्ततात्पर्यं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भान्ति वारयति ।
तत्र पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात् पुरुषो
जीव एव, प्राज्ञस्तु रूप्यापर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिष्ठितः, उत्सर्जन्

* व्यपदेशादिति वर्ध० का० पु० नास्ति ।

किं तर्हनूद्य संसारिखरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति,
यतो ध्यायतीव लेलाद्यतीवेद्येवमाद्युत्तरग्न्यप्रवृत्तिः संसारि-
धर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवो-
पसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेच्चिति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा
एष महानज आत्मा परमेश्वर एवात्माभिः प्रतिपादित इत्य-
र्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थापन्यामात् संसारिखरूपविवक्षां
मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत,
यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थापन्यामेनावस्थावच्चं संसारित्वं वा विव-
क्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितलमसंसारित्वच्च विवक्षति । कथमेतदव-
गम्यते । यदत ऊर्ध्वं विमोक्षाद्यैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति, यच्चा-
नन्वागतस्तेन भवति अमङ्गो ह्यायं पुरुष इति पदे पदे प्रति-
वक्ति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णे हि तदा सर्वान्

घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्तां ध्यायतीव चलन्तां चल-
तीव । वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमि-
त्याह । यत इति । उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैकं विवक्षितमित्याह
तथेति । व्याचये । योऽयमिति । अवस्थापन्यासस्य त्वर्थशुद्धिद्वारै-
क्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तरा-
ध्यामसंसारित्वं गच्छत इत्याह । यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवे-
कानन्तरमित्यर्थः । भद्रतीति । चेति, यद्यस्मादक्षिति तस्मादवगम्यत इति
योजना । तेऽवस्थाधर्मेणानन्वागतेऽस्युयो भवति असङ्गत्वात् । सुषु-

शेकान् हृदयस्य भवतीति च, तस्मादसंसारिखरूपप्रतिपादनपरमेवैतदाक्यमित्यवगन्तव्यं ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिखरूपप्रतिपादनपरमेवैतदाक्यमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिखरूपप्रतिपादनाः सं-
सारिखरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिखभावप्रतिपादनपराः ।
एन् साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनोयानित्येवं-
जातीयकाः संसारिखभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसंसारी परमे-
श्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्या-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य हतीयः पादः ॥ * ॥

सावप्यात्मतच्चं पुण्यपापाभ्यामस्युष्टं भवति । हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ
सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह । पत्यादीति । सूत्रं व्या-
चष्टे । इतच्चेति । वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति वावत् । ईशानो
नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोधित-
त्वमर्थैक्ये घण्टाध्यायसमन्वय इति सिद्धं ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये हतीयः पादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृह्णीतेर्दर्शयन्ति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत्
इति, तस्मात्तर्णं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन
निराकृतमीकृतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यत्वं वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्र-
तोति प्रपञ्चितं गतेन यन्येन । इदन्विदानोमवशिष्टमाश-
ङ्क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धूं, कासुचिच्छाखासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमानलात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धूमेव महङ्गिः परमर्थिभिः कपिल-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेश्मजं पञ्चजनाधारं च कारणं ॥

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परं ॥ १ ॥

*अस्मिन् पादेऽधिकरणं च यस्येक्षयधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वेदिकशब्दपूर्वत्वेनेत्यर्थः ।
ईक्षयधिकरणं गतिसामान्यमशब्दत्वत्वं प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तातां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमि-
त्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि
वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यथायसङ्गतिरूपधिकरण-
चयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्त-
शरीरपरं वेति सूतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्सिद्धब्रह्मपरत्वं यथा

* आनुमानिकमिति भा० पु० वर्तते ।

प्रभुतिभिः परिगृहीतमिति प्रसन्नते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमयाकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पश्यते, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाच्च महदव्यक्तपुरुषाः सृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति सृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् सृतिप्रसिद्धुं प्रधानमभिधीयतेऽतस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमुपपन्नं, तदेव च जगतः कारणं, अुतिसृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवाक्यं सृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तिव्यापरं । न ह्यत्र यादृशं सृतिप्रसिद्धुं स्वतन्त्रं कारणं चिगुणं

घषाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति । च्यपि शब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वाच्चेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमसिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिर्बाधा, स्मार्त्तक्रमरूपिभ्यां च व्यक्तशब्दः प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाचेत्याह । शब्दादीति । प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे काच्चतिरित्यत च्याह । तदेवेति । अजामेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या सृतिः, यदत्यं तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतद्विरितिभावः । सूत्रे न जर्थं

प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमाचं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यसिन्नपि सूच्ये दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रुद्धिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममाचसामान्यात् समानार्थप्रतिपक्षिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्याश्वस्थाने गां पश्चनश्चैऽयमित्यमूढोऽध्यवस्थति । प्रकरणनिरूपणायां चाच न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन

वदन् सिद्धान्तयति ; नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नैवत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह । न हीति । ननु प्रधानस्याच प्रत्यभिज्ञानादैदिकत्वमित्यत आह । न ह्यत्रेति । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थाऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह । स चेति । रुद्धा तद्दीरित्याशङ्क्य रुद्धिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इत्याह । न चेति । द्वितीयं प्रत्याह । या त्विति । पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । यत्तु सार्तकमप्रत्यभिज्ञाया क्रमिकार्थः स्मार्तं एवेति तत्राह । न च क्रमेति । स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयाद्वज्ञो यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानं इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह । प्रकरणेति । शरीरमेव रूपकेण रथसादृशेन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाके आत्मबुद्धोर्मध्यस्थानपतितस्याचापि मध्यस्थेनायक्तशब्देन ग्रहणात् प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूचार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्ताय इत्या-

परिगृह्णते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरातीते
गच्छ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकल्पति दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाङ्गर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भेक्तेयाङ्गर्मनीषिणः” ॥ इति ।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैख्यव्यनः
पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नेतीति दर्शयित्वा, किं तदध्यनः
पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाङ्गायां तेभ्य एव प्रकृ-
तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्यनः पारं तत् विष्णोः
परमं पदं दर्शयति ॥

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥ इति ॥

शङ्क्य श्रौतकमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवच्चादित्याह । कुत इत्या-
दिना । तदुभयं विवरणोति । तथा हीति । रूपकल्पसिः साटश्यकल्पना ।
प्रग्रहोऽस्वरसना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान्
विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरसनाबद्धांस्तान् प्र-
वर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु हयेषु, गोचरान् मार्गान् । ननु
खतच्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत चाह । आत्मेति । आत्मा
देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न खतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरुपकल्पनायामश्चा-
दिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्णन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समा-
नशब्दा एव, अर्थात् ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन
निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां च यहत्वं वि-
षयाणामतियहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यश्च मनसः
परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः,
बुद्धिं ह्यारुह्यं भोग्यजातं भेक्तारमुपर्यति, बुद्धेरात्मा महान्
परो यः स आत्मानं रथिनं विद्वीति रथित्वेनोपचित्पः, कुतः,
आत्मशब्दात् भेक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्वं
चास्य स्त्रामिलादुपपत्तं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्बह्या पूर्वुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा मंविच्चितिश्चैव सृतिश्च परिपत्तेः” ॥ इति सृतेः ।

रथादिभिर्गत्वां वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमादत्ते । तैर्षेवा-
दिना । श्रीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ।
तत्र य एवेति । एवं प्रकरणं शोधयित्वा श्रीरस्य परिशेषतामान-
यति । तत्रेन्द्रियेत्यादिना । अर्थानां पूर्वमनुकृतिशङ्कां वारयन् परत्व-
मुपपादयति । अर्थात् इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति यहा इन्द्रि-
याणि । तेषां यहत्वं विषयाधीनं । असति विषये तेषामकिञ्चित्कर-
त्वात्, ततो यहेभ्यः शेषा अतियहा विषया इति यहदारण्यके अव-
गात् । परत्वं श्रैश्चाभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं
मनः, निर्विकल्पकं निष्वयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः,
प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपद्वेद्या समष्टि-
बुद्धिः महानिव्याह । अथवेति । मननशक्तिर्थापिनी भाविनिष्वयः

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिष्णोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा मेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता मतो हिरुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो यहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शविषया समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संमारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्म-ब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियमनशक्तिः चैकालनिश्चयः संविदभियज्ञिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थग्राहिणी समयिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह । य इति । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तो च प्रधानेन किमपराङ्मित्यत चाह । सा चेति । हिरुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिर्बुद्धभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ हौ

दैश्वरस्य परमपदस्य दुरवगमलमुक्ता तदवगमार्थं योगं
दर्शयति ।

“यच्चेदाङ्गनसी प्राज्ञस्तद्यच्चेज्ञानं आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि* नियच्चेत्तद्यच्चेच्छान्तं आत्मनि”॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिवाह्येन्द्रि-
यव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविक-
ल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्य-
वसायस्त्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्त-
र्यग्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्चेत् महान्तं लात्मानं
शान्तं आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां काठायां
प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नात्यत्र परपरि-
कल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

स्फूर्त्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधा-

परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह । एतस्मिंस्त्वति । अतो रथ एव परिशिष्ट
इत्याह । तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु घट्पदार्थेष्विवर्थः । परिशेषस्य
फलमाह । इतराणीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूच-
भागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्या-
वकाशो नात्मीत्याह । शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना काठकग्रन्थस्यै-
क्यतात्पर्ये गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविषयः । लिङ्गानि सन्तीत्याह । तथा
चैष इत्यादिना । अग्न्या समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोप-
स्कान्दसः, मनसीति दैर्घ्यच्च ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचये । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयो-

* महतौत्थिकं का० वर्ध० पु० वर्तते ।

नमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हलं शरी-
रस्य, यावता स्थूलत्वात् स्यष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अ-
स्यष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मनिवह
कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ।
यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य
लारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दस्य विकारे
दृष्टः, यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति । तथा श्रुतिश्च तद्देवं
तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्
प्रागवस्थायां परिव्यक्तव्याकृतनामरूपं वीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दं
रोगयं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं वीजात्मकं प्रा-
गवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्यायव्य-
क्तशब्दार्हलं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं

रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिगाविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति
यावत् । श्रृत्वक इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषवज्जवचनमेतत् । अ-
व्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रा-
गवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः । वीजरूपा शक्तिः
स्त्रंखारस्तदवस्थं ॥

अपसिङ्गान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं याचष्टे । अत्राहेत्यादिना । तर्हि
तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पि-

सत्यापद्येत् । अस्मैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानलेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कां चित् प्रागवस्थां जगतः कारणलेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना लियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगमन्तव्या अर्थवतो हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्वष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या वीजशक्तेऽहात् । अविद्यात्मिका हि सा वीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुपुस्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतद्व्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्घ्याकाशं ओतश्च प्रेतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदचरशब्दोदितं, अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितं, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्र-

ता तन्नियम्येवङ्गीकाराद्वापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना । कूटस्यन्त्रह्यणः स्वशुल्वसिद्धिर्यं अविद्या स्वीकार्यत्युक्तं बन्धमुक्तिवस्थार्थमपि सा स्वीकार्यत्याह । मुक्तानामिति । यद्वाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव स्वयौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानादेलक्षणमाह । अविद्यादिना । मयामयी प्रसिद्धमायापमिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेवर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्यत्याह । महासुपुस्तिरिति । बुधाद्यपाधिभेदाज्जीवा इति बहुक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरं । विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः

वर्णात् । अव्यक्ता हि मा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्यावत्ते च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते । तत्त्वाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मच्च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्वं वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपक्षौ रंहति संपरिव्यक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । तत्त्वाभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वे रथत्वेन संकोर्तिं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते

इदानीमविद्याया तत्त्वाभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह । अव्यक्तेति । तस्य महत्परत्वं कथमिथ्यत आह । तदिदमिति । यदा बुद्धिर्महांस्तदा तदेतुत्वात् परत्वमिथ्यन्यः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरत्वन्तत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतुं स्फुटयति । अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह । तत्त्वेति । नन्वन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वच्च किमिति नोच्यते तत्त्वाह । सत्यपीति । सूक्षदयस्य वृत्तिकृद्याख्यानमुत्यापयति । अन्ये त्विति । पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परजोक्तमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्याव-

सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षवहारस्य
जीवान्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः
परत्वमर्थानामिति । तैस्तेतदक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र
रथत्वेन सङ्कोर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं
सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्णते न पुनः स्थूलमपीति । आन्नात-
स्यार्थं प्रतिपत्तिं प्रभवामो नान्नातं पर्यनुयोक्तुं, आन्नातञ्चाय-
त्कपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्वृक्तत्वात् तस्येति
चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वान्तरे
आन्नाते एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्गामन्तरेणैकवाक्यताप्र-
तिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्गा-
यां यथाकाङ्गं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता

शङ्खं द्वितीयसूत्रं व्याचये । तदधीनत्वाचेति । अर्थवदिति सूत्रस्य-
द्वयान्तमाह । यथेति । तद्याख्यानं दूषयति । तैरिति । अव्यक्त-
पदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं व्यज्यत इति शङ्खते । आन्नातस्येति । एका-
र्थबोधकानां शब्दानां मिथ्या काङ्गाया एकस्यां बुद्धावारुद्धत्वमेकवा-
क्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति ।
तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । शरीरश-
ब्देन रुद्धा स्थूलं प्रकृतं तस्य हानिरप्रवृत्तस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन
ग्रहणमन्यायं स्यादित्यर्थः । अख्येकवाक्यतेवत आह । न चेति । ततः
किं तत्राह । तचेति । काङ्गाया वाक्यैकवाक्यते सति प्रकृतं शरी-
रद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यं काङ्गायान्तु ल्यत्वादितिभावः । अनात्मन-

भवति कुत आन्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैव मन्त्रयं
दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह यहणं, स्थूलस्य तु दृष्टिभीम-
त्सतया सुशोधत्वाद्ब्रह्मणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्दि-
वक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति अनन्तरनि-
दिर्दृष्टिवान्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते ।
तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्ता पुरुषान् परं
किञ्चिदित्याह । सर्वथापि लानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा-
नामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साक्ष्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
कैवल्यमिति वदद्विः, न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

स्यः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्मा-
भेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गम्यादिना लशुना-
दिवत् *अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । दृष्टा
बीभत्सा षट्ठा यस्मिन् तस्य भावस्त्वयेत्यर्थः । दूषयति । यत इति ।
वैराग्याय शुद्धिरत्नं विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
विवक्षितमिति तदर्थनार्थं प्रकृतं सूक्ष्ममेवावक्षपदेन ग्राह्यमिति भावः ।
किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणैव यहणात्र एथक्
अवक्षणरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह । सर्वथेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य
वा ग्रहेऽपोव्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवावक्षमस्त्विवर्यः ॥

अत्रावक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं स्तुतं । ज्ञेयत्वेति । सूक्ष्मादिगु-
ग्रहूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्य-
मिति च वदद्विः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न कैवलं

* अनात्मधोति सो० २ टो० ।

+ भद्रस्तज्ञानादिति सो० २ टो० ।

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभृतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयवेनोच्यते, पदमात्रं
ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न
चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपन्तुं, तस्मा-
दपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथरूपक-
कृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुप-
न्यास इत्यनवद्यं ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते ह्युत्त-
रत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वचनं ।

“अशब्दमसर्गमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगम्यवच्च चत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं स्तुत्यमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगितेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
मादिप्राप्तयेऽपीत्याह । क्वचिच्चेति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञान-
गम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उप-
दिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशाद्योगादव्य-
क्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलत-
माह । तस्मादिति । साङ्ख्येऽसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु
शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह । अस्माकन्त्वति ।
चास्मन्ते विष्णवाख्यपदसौकर्यस्यैव ज्ञेयत्वात् तदर्शनार्थमयक्तपदेन शरी-
रोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रात् प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्त्तज्ञस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि तादृशं शब्दादिहोनं प्रधानं महतः परं सृष्टौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यवेन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवायक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यवेन निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यवेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते,

“पुरुषान् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुढात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानलवचनेन तस्यैव ज्ञेयलाकाङ्क्षणात् । “यच्छेदाङ्गनसी प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितलात् मृत्युमुखप्रमोक्षणफललाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्येरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्वां मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मलभमभिलिष्यते, तस्मान् प्रधानस्यात् ज्ञेयलमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टलं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्यायक्तशब्दवाच्यलं ज्ञेयलं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजोवपरमात्मनामस्मिन् यथे कठव-

---

यामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्का निषेधति । वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्यष्टमन्यत् ॥

किञ्चात्र कठवल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वात् यहुणमित्याह । त्रयाणामिति । मृत्युना नचिकेतसमति त्रीन् वरान् वर्णोद्येत्युक्ते:

स्त्रीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव
च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्

“स तमग्निं स्वर्गमधेषि मृत्यो प्रबूह्वि तं अह्वानाय मह्यं”
इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येदं प्रेते विचकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतदिद्यामनुशिष्टस्त्वाहं वराणामेष वरस्तृतीयः” ॥

इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात् कृताङ्गतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्दद” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा”
इत्यग्निविषयं ।

“हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासस्य मृत्युना कृतो नान्यस्ये-
त्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे मृत्यो स मह्यं
दत्तवरस्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्वरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संश-
योऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्र-
यमाह । प्रतिवचनमपोति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वास्तोका-
दिस्तितोऽग्निस्तं मृत्युरुवाच । नचिकेतसे याः स्वरूपते यावतीः सं-
ज्ञातो यथावा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं
ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्यवहितमपि यथा च मरणं
प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्म-
मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह । योनि-
मिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह । यथेति । श्रुतमुपासनं । सूक्ते

“योनिभव्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुमंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति
व्यवहितं जीवविषयं । “न जायते मिथुते वा विपश्चिदित्या-
दि बङ्गप्रपञ्चं परमात्मविषयं । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्मि
अपृष्ठलादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येदं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय-
मन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृत्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थायते इति । किञ्चातः स एवाचं प्रश्नः पुन-
रनुकृत्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापत्तेरग्निविषय आत्मविषयस्त्र द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं
त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थायत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया-
मदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदा-

आद्यत्वकारो यत इत्यर्थे । एवत्त्र त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नस्त्र यतः अतो
न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे स्तुत्वमात्तिपति । अत्राह-
हेति । एकः प्रश्नः हौ प्रश्नो वेति पक्षद्वये फलितं एच्छति । किञ्चात
इति । सप्तम्यर्थं तस्मिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैक्ये स्तुत्वा-
सङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रीतत्वसिंहाद्विरिति पूर्ववायाह । स एवेत्या-
दिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह । अत्रोच्यत इति । येन प्रधा-
नसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरचित्वोपक्रमविरोधः
स्यादिति विवरणोति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहि-

नोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रहृत्तिराममास्ते:
कठवज्ञोनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय
त्रीन् वरान् प्रददै, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
मौमनस्य वत्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, येयं प्रेत
इति वराणामेष वरस्तृतोय इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मा-
दित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्तेत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि
प्रश्नकल्पनादाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवि-
तुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः, येयं प्रेते विचिकित्सा
मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवश्च धर्मा-
दिगोचरत्वान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राज्ञसु धर्माद्यती-
तत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतोति, प्रश्नच्छाया च न समा-
ना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तिवनास्तिविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीत-
वस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न
पूर्वस्यैवोत्तरत्वानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्य-

ताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्यलोकं प्राप्तस्य स मे पिता
यथा पूर्वे सुमनाः स्यादिति प्रथमं वत्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या
तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत चाह । येयमिति । प्रेते
इत्यपक्रम्य तृतीयत्वोऽक्षिलिङ्गात्मीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं
वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह । तत्रेति । मरणधर्मा-
द्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेवाक्यबाधो
युक्ता इति शङ्कते । नन्वित्यादिनां गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं
प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ।
प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति । नेत्रादिना ।
किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्त्रूपं वदन् यमस्त्वयोरैक्यं सूच-

पगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात् स्वात्, न लव्यलमस्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा विषयिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गस्य जन्ममरणयोः शरीरसंसर्गाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितद्वयो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्वारा शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथा,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्तिह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति

यतीत्याह । इह चान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह । सतीति । भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिनः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवादित्याह । तथा स्वप्नेति । अन्तोऽवस्था येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरप्योजकत्वमापाङ्ग्य तसेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधमाह । प्राज्ञेति । किञ्चाभेदमुक्ता भेदस्य निन्दितलादभेद एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डिकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति स भेदशर्णमरणान्मरणं प्राप्नोति भयान्मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तदुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः ।

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तिवनास्तिवप्रश्नानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो दृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युनातैस्तैः कामैः प्रखोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभुदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्मिनं नचिकेतम् मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तेति *प्रश्नस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रश्नसन् यदुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुह्याहितं गङ्करेष्टं पुराणं ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”॥
इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवचित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रश्नसां महतोः मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रश्नसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपचिपेत् अस्यान एव सा सर्वा प्रश्नसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्तद-

प्रश्नप्रश्नयोः प्रश्नसयापि लिङ्गेन पृष्ठस्य दौर्लभत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह । अन्यं वर्णमित्यादिना । पुच्चादिकं दृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छाक्त्यात्मज्ञानात् न चचाल नान्यत्स्मान्नचिकेता दृणीत इति अवणात् । तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयेऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गमार्गयोर्वेलक्षण्यप्रतिज्ञापरमे ते विषयोति विषूचो अविद्या या च विद्येति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं खर्गादिकं विषूचो विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीष्मिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुच्चादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न छतवन्त इति प्रश्नारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वाट्डनो भूयान्नचिकेतः प्रयेति स्तुत्वित्यक्षरार्थः । इयं प्रश्नसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं वि-

* प्रश्नाय प्रश्नमपि प्रश्नमनुवाचेति वर्ध० का० पृ० पाठः ।

नुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । यन्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तद-
दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानवात् । पूर्वत्र हि
देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्ठं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारि-
त्वं पृच्छ्यत इति । यावद्यविद्या न निवर्तते तावद्भूर्मादिगोचरत्वं
जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तस्मिवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव
तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्यायते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च
वस्तुनः कश्चिद्दिग्नेषोऽस्ति । यद्या कर्मचित् सन्तममे पतितां का-
च्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तच्चापरो
ब्रूयात् माभैषोः नायमहीरञ्जुरेवेति, स च तदुपशुत्याहिक्षतं
भयमुत्सृजेदेपथुं पलायनच्च, न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले
च वस्तुनः कश्चिद्दिग्नेषः स्यात्, तथैवेतदपि इष्टव्यं । ततस्य
न जायते मित्यते वेत्येवमाद्यपि भवति *अस्तित्वनास्तित्व-
प्रश्नस्य प्रतिवचनं । सूत्रन्त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया
योजयितव्यं । एकलेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्राथणावस्थायां
व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्वत्वादिसंसारस्त्वभावा-

---

हाय यद्यन्यमेवोत्यापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादिव्यर्थः । त-
स्मादिति प्रश्नव्यभेदाभावादिव्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सादृश्याभावात्
प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्तुति । यत्त्विद्यादिना । धर्माद्यात्रयस्य जीवस्य
ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह । यावदिति । अविद्यानाशनन्तरं ब्रह्मत्वं
चेदागन्तुकमनिवृत्तं स्यादिव्यत आह । न चाविद्यावत्त्व इति । जी-
वस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि
भवतीति लाभं दर्शयति, ततस्य न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणा-

---

* अस्तित्वप्रश्नस्येति वर्धं का० पु० पाठः ।

नपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य
तु धर्माद्यत्यचसङ्गीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततस्य युक्ता-
ग्निजीवपरमात्मकत्वना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न
प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्थात् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्घैः सन्तामाचेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो
न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, “बुद्धेरात्मा महान् परः”
“महान्तं विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्देऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतस्य नास्यानुमानिकस्य
*सार्त्तस्य शब्दवच्चं ॥

मिति सूत्रं कथमिवत आह । सूत्रन्तिति । कल्पितभेदात् प्रश्नभेद-
कल्पनेत्याह । ततस्येति । परमात्मनः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमना-
त्मत्वेन लृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्घासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वान्म-
हच्छब्दविद्याह । महद्वच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । न
चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन सा-
ङ्घासाधारणतत्त्वासिङ्गेः साधस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं । सत्त्वामाचेण
सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धाविद्यर्थः । आत्मा महा-
निव्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना
शोकाव्ययतमः परत्वादिभ्यस्य महच्छब्दः साङ्घतत्त्वं नाभिधत्ते इति स-
म्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति । अतस्येति ॥

* सार्त्तस्येति वर्ध० का० पु० नार्सि ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धुभित्याह,
कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां *रोहितशुक्रकृष्णां

वक्त्रीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणेऽनुगेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्रकृष्णशब्दैरजः सत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्रं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थावयवधैर्व्यपदिश्यते रोहितशुक्रकृष्णेति । न जायत इति चाजा स्थात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्दजाशब्दः क्वागायां रुढः । वाढं, सा तु रुढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च वक्त्रीः †प्रजास्त्वैगुण्यान्विता जनयति, तां प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो

चमसवदविशेषात् । अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्रायक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रव्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणतादिलिङ्गपेतादजापदात् प्रव्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । पुनरपीति । कलं पूर्वपक्षं ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववहशुद्यं । रागहेतुतादिगुणयोगात् लोहितादिशब्दैरज़आदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभस्त्राह । तेषां साम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजाय-

* लोहितेति वर्ध० का० भे० पु० पाठः ।

† प्रजास्त्वैगुण्यान्विता इति उक्तं पु० पाठः ।

वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मलेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽह-
मित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्तन-
विवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां छतभो-
गापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव
प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन म-
न्त्रेण श्रुतिमूललं साङ्घवादस्य शक्यमाश्रयितुं । न ह्यं मन्त्रः
स्वातन्त्र्ये कञ्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सुक्ते । सर्वत्रापि
यथा कथाचित् कल्पनयाऽजात्वादिसम्यादनोपपत्तेः साङ्घ-
वाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
सवत् । यथा हि, अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्जबुधं इत्यस्तिन्मन्त्रे
स्वातन्त्र्येणायनामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते *नियन्तु,
सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्विलक्ष्मदिकल्पनोपपत्तेः । एवमि-
हायविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्तिन्मन्त्रे प्रधानमे-

दयस्तेषां धर्मा रज्जकत्वादयः तैर्निमित्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत
इत्यर्थः । गुणभेदात् प्रधानलाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति ।
नेति । रूढर्थोगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते । नन्विति । रूच्छसम्भ-
वाद्योग आश्रयणीय इत्याह । वाऽमिति । अजाशब्दितप्रकृतिल-
पुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेयाह । सा चेत्यादिना । प्रजा-
यन्त इति प्रजाः महदादयः । चैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुशृणनं
विवरणोति । तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्र्यर्थः । विषयधीर्भागः गुण-
भिन्नात्मखातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । मायादा-
वपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रकृ-
रणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचये । चमसवदिति ।

* निष्ठपयितुमिति वर्ध० का० पु० पाठः ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं । तत्र त्रिदिं तच्चिर एष ह्यर्वा-
ग्विलश्चमस ऊर्ढ्वबुध्म इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भव-
ति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति अत्र ब्रूमः ॥

*ज्योतिर्सूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ८ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवन्नलक्षणा चतुर्विं-
धभूतयामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधा-
रणार्थः । भूतत्रयलक्षणैदेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ।
कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्ति-
मान्याय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति ‘यदग्नेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्क्षणं तदन्नस्य’ इति । तान्ये-
वेह तेजोऽवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्,

सर्वत्रगिरिगुहादावपि । उत्तरसूत्रं व्यावर्त्याशङ्कामाह । तत्र त्रिदि-
मिति ॥

चतुर्विंधस्य जरायुजाण्डजस्तेजोऽद्विजरूपस्येत्यर्थः । सूत्युक्ता कुतो
न याह्वेति शङ्क्यते । कस्मादिति । अतेः अव्यन्तरादर्थग्नो युक्तः ।
साजायान्मूलानपेक्षत्वाचेत्याह । तथा हीति । शाखिनश्वान्दोगाः ।
किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याया अव्यवधानात् न तु
रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेयाह । रोहितादो-
नाचेति । ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्यमन्वस्य निर्णयः कथमि-
त्यत आह । असन्दिग्धेनेति । सर्वशाखाप्रव्ययन्यायादिति भावः ।
यथा शाखान्तरवाक्यात् प्रधानग्रहस्तयेहापि श्वेताश्वतरोपनिषदि-
मायाप्रकरणात् तदूह इत्याह । तथेति । स्वच्छादौ किं सहायं
ब्रह्मेति विस्तश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानात्ययोगेन परमात्मानमनु-
प्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां परतन्वां मायां

* ज्योतिर्सूपक्रमाच्चिति वर्धं का० सो० पु० चागुडं ।

रोहितादीनाच्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यलात्, भाक्तलाच्च
गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्यायं
मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युप-
क्रम्य ते धानयोगानुगता अपश्चन् देवात्मशक्तिं खगुणैर्निर्गृढा-
मिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽव-
गमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं’। इति।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवाव-
गमात्, न खतन्त्वा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रे-
णान्नायत इति शक्यते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्या-
कृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणान्नायत
इत्युच्यते । तस्याच्च *खविकारविषयेण चैरुषेण चैरुषमुक्तं ।
कथं पुनर्स्तेजोऽवन्नानां चैरुषेण चिरुपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते ।

सत्त्वादिगुणवतो ब्रह्मणः सहायमपश्चन्निव्यव्यः । मायाया एक-
त्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सञ्ज्ञातयोनीनां अविद्याख्यानां
भेदादीप्ता, अव्याकृते अनभियक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन तद्वेदं
तर्ह्याकृतमासोदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ यक्तायक्त-
कार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति । नामेति । मायाया रोहितादिरूप-
वत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः चाश्रयः, एवं प्रकरण-
बलान्मायैव अजेति भाषाकृत्मतं । क्वान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽवन्नलक्षणा-
ऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूचकान्तेनोत्तरसूचयावत्त्वं शङ्कते । कथमिति ।
किं तेजोऽवद्वेष्यजापशब्दो रूढः न जायत इति यौगिको वा नादस्तेष्य-
जात्वजातेरसत्त्वादिवाह । यावतेति । यत इत्यर्थः । अतो न रूढः

* विकारविषयेणेति वर्धं का० पु० पाठः ।

यावता न तावन्तेजोऽवन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजोऽवन्नानां
जातिश्वरणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं
पठति ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि चौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकक्षुप्तिस्तेजोऽवन्नलक्षणायाश्चरा-
चयानेरूपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा-
लोहितशुक्रश्चणवर्णो स्थात् बहुवर्करा स्त्रूपवर्करा च ताच्च
कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्नादेव-
मियमपि तेजोऽवन्नलक्षणा भूतप्रवृत्तिस्त्विवर्णा बहु सरूपं चरा-
चरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभु-
ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कितव्यमेकः
क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जह्नातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः
परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा

इति शेषः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । जातिर्जन्म अजा-
तिरजन्म ॥

लौकिकयोऽजाशब्दसादश्यकल्पनया तेजोऽवन्नानामजात्वोपदेशाद्वै-
णोऽयं शब्द इति परिहरति । कल्पनेति । अनियमो यदृच्छा । वर्करो
बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह । न चेद-
मिति । यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह । प्रसिद्धन्त्वति ।
सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत चाह । भेदस्त्वति । कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं
याचये । भविति । न च योगस्य मुख्यवृत्तिलात् तेन प्रधानग्रहो न्याय
इति वाचं रुढार्थानपेक्षायोगात् तिदर्शात्रितगुणलक्षणाया बलीय-

किन्तु वन्धमोक्षवस्था प्रतिपिपादयिषैवैषा । प्रसिद्धून्तु भेदं
अनूद्य वन्धमोक्षवस्था प्रतिपाद्यते, भेदसु उपाधिनिमित्तो
मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुलं
वाचश्चाधेनोर्धनुतं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्निलं इत्येवं-
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः,
तस्मादविरोधस्तेजोऽवक्षेप्यजाशब्दप्रयोगस्तु ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्वे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्घः प्रत्य-
वतिष्ठते, यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव-
मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्वे पञ्च-
पञ्चजना इति पञ्चसङ्घाविषयाऽपरा पञ्चसङ्घा श्रूयते पञ्चशब्द-

स्वादूणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रौहितादिशब्द-
समभियाहारानुगृहीतया रूच्छाश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बा-
धित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन याह्वा यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धम-
धायाश्रितगुणलक्षणया आदिवादयो गृह्णन्ते तदत्, तस्मादशब्दं प्र-
धानमिति सिद्धं ॥

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति यो-
गरूच्छोरनिष्वयात् संश्ये यथा तत्त्वविद्याधिकारे द्वागायां तात्पर्या-
भावादजापदे रूढिव्यागस्तया पञ्चमनुष्येषु तात्पर्यभावाज्जनशब्देन
रूढिं व्यक्ता तत्त्वानि याह्वाणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन् मन्त्रम्

द्वयदर्शनात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्यद्यन्ते । तया च पञ्चविंशतिसङ्ख्याया यावन्तः सङ्ख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

घोडशकस्व विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः”॥ इति ।

तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया तेषां सूतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्तं *तावत् श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, ततो ब्रूमः । न सङ्ख्योपसंग्रहादपि प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुः श्रीचान्नमनांसि वाक्यशेषस्याः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं अग्नं विराट तयोः कारणमयाकृतमाकाशस्य यस्मिन्नथस्तस्मै वात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननात् विदानहममर्तोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्ययात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्त्वावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्का संख्याया धर्म्योकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणोवाह । तयेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतत्त्वाचाणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयस्व, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतत्त्वाचाणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तत्त्वाचाच्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति घोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्याकारिकार्थः । सङ्ख्याया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेति । नानात्मभिष्ठमित्यत व्याह । नैषामिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्तेतरपञ्चकाङ्क्षादृत्तस्य धर्मस्याभावो नानात्मं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मन्त्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरण-

* तावदित्यस्य स्थाने हि पनरिति का० सो० वर्ध० पु० ।

नादीनां श्रुतिमन्चं प्रत्याशा कर्त्तव्या, कस्मात्, नानाभावात् ।
नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिसूच्चानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः
साधारणे धर्मोऽस्मि, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च
पञ्च सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु
दिलादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथेत्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवेय-
मवद्यवद्वारेणोपलक्ष्यते* । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः” । इति ।

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्विति, तदपि
नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पञ्चे दोषो यज्ञक्रणाश्रयणीया स्थात् ।
परश्वात्र पञ्चशब्दे जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषि-
केण खरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां ताप-

त्वं पञ्चकद्येऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रवृत्तित्वं तथापि
यस्मिन् नियात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः
पञ्च कर्त्तव्याः मनस्त्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्ये मिथो-
इनुवत्तेतरपञ्चकव्यावृत्तघर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्विवत आह । ये-
नेति, धर्मगोत्थर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामवा-
न्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽयौ वसवच्छेति
प्रजापतिः सप्तदश्वित्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति ना-
न्यथेत्वर्थः । पञ्चशब्दद्येनास्य वाचस्य न्यूनसंख्यादारेण तद्याप्या महा-
संख्येव लक्ष्यत इति सदृशान्तं शङ्कते । अथेति । मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाण-
त्वासङ्ख्यणा न युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोरस-
मासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता सम्भवति समासनिश्चयान्न
तत्वतोतिरित्याह । परच्छेति । समासहेतुमाह । भाषिकेणेति । अय-
मर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः ।

* लक्ष्यत इति का० वर्ध० पु० पाठः ।

ञ्जनानामित्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च
न वीप्ता पञ्च पञ्चेति । *तेन न पञ्चकदयग्रहणं पञ्चपञ्चेति, न
च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्याऽपरथा विशेषणं पञ्चपञ्चका
इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापन्नपञ्चसङ्ख्या-
का जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्या विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः
प्रत्येष्वन्ते । यथा पञ्चपञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते

जनशब्दस्यान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासं विना-
न्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वधामनुदात्तत्वञ्च घटते । “समासस्य” [पा०६।१।
२२३] इति सूचेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकव-
र्जं”, पा०६।१।५८] इति च सूचेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्फृतो वा यस्य
वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति वि-
धानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्तरेणैकपदत्वनिष्ठ्यः । भाषिकाख्ये तु शतप-
थब्राह्मणस्तरविधायकग्रन्थे “स्फृतोऽनुदत्तो वा” इति सूचेण यो मन्त्र-
दशायां अनुदात्तः स्फृतो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अप-
वाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वधामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्रा-
ह्मणावस्थायां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्यं” इति सूचेण मन्त्रदशायां
उदात्तस्यान्यस्य परलग्नतयोर्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चात्र
नकारादुपरितन आकार चाकाशस्त्रेत्वनेन स्निघतया प्रव्यमानोऽनु-
दत्तो भवति, अयं मन्वानुदात्तस्तरः भाषिकस्तेन ब्राह्मणस्तरेणैक-
पदत्वं निष्ठीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्तरो-
भाषिक इति व्याख्यातं, तद्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दृषितं । अन्तानु-
दात्तं हि समानातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धि-
प्रसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्तरः यस्मिन्
पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदत्तो ब्राह्मणस्तर इति विभागः, उभयथापि
ऐकपदात् समाससिद्धिरिति । तैत्तिर्णीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमि-

* तेतेति वर्ध० का० पु० पाठः।

तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्खाया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्चपञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्खायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

त्वाह । प्रयोगान्तरे चेति । आत्मत्वा त्वां पञ्चजनानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां वन्नाय धर्चाय गृह्णामि इत्यात्मग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि वन्नवदवस्थितं श्रीरं तदेव धर्चं इहामुच्भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकत्यार्थमिति यजमानोऽक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमत्यत आह । समस्तत्वाचेति । आदृत्तिर्वैष्णा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं दितीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्रवक्त्रार्थः । किञ्चासमस्तपञ्चेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोऽक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वातयोः शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह । न च पञ्चसंख्याया इति । विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह । उपसर्जनस्येति । अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेषेणैवान्वयो वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादिवर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । द्वितीयमुत्यापयति । नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टैषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणैभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति । नेति ब्रूम इति । पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वोद्घिरिति समाप्तो विहितः । ततो “द्विगोः” [पा०४। २१] इति सूचेण

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमे-
दमन्य आत्मानं” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः
पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधे-
यत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरियहे वा तत्त्वसङ्ख्यानिरेकः सिद्धान्त-
विहङ्गः प्रसञ्जेत । तथा “आकाशस्त्र प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि
पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्यायं, अर्थान्तरपरियहे
चेतकं दूषणं । कथञ्च गद्यामात्रश्वरणे सत्यश्रुतानां पञ्च-
विंशतितत्त्वानामुपसंयहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरुद्धत्वात्,
अर्थान्तरोपसंयहेऽपि सङ्ख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्चपञ्च-

डोपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीव्याकाङ्क्षायां सत्यां
पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु डोबन्तत्वाभावेन समा-
हारस्याप्रतीतेः जनानाच्चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षया
असत्त्वापञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । भेदो
विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि क-
तीव्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्विव्याशङ्कते । भवदपीति ।
नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जन-
न्यायविरोध उक्त इति परिहरति । तत्र चेति । एवं नानाभावादिति
चास्यायातिरेकाचेति याचष्टे । अतिरेकाचेत्यादिना । अतिरेकः आ-
धिकं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्यु-
क्ता द्वितीये दोषमाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं विकल्प दूषयति ।
तथेति । उक्तो दोषः सङ्ख्याधिकं । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति
सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां पृथगग्नया
सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य एथगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि
तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते खतत्वप्रधानस्यैवानाधारत्वान्वेत्त

जना इति, उच्यते, दिक्सम्म्ले संज्ञायामिति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समाप्तः, ततश्च रुद्रवाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्गतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्थः सप्तेति यथा । के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्त्रहृपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च-

नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात् । किञ्च पञ्चविश्विसङ्घाप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां यहृणमित्याह । कथञ्चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्येति कथंशब्दार्थः । नाद्य इत्याह । जनेति । न द्वितीय इत्याह । अर्थान्तरेति । किन्तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनाच्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह । उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोन्तरपदेन समस्यन्ते यथा दक्षिणामिः सप्तर्थय इत्यादि । अयच्च समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्ता संक्षिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति । के पुनस्त इति ॥

अत्रौतौ उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुक्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा दत्या प्रयोग इति शङ्कते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह । तत्त्वेष्विति । तर्हि रूद्रतिक्रमसाम्यात्तत्वान्येव ग्राह्याणीयत आह । समाने त्विति । सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्या एव ग्राह्याः न

कुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः, तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, ममानेतु प्रसिद्धितिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव यहोत्था भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्म-पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता प्रणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणं । समासबलाच्च समुदायस्य रुढिलमविरुद्धं । कथं पुनरम-ति प्रथमप्रयोगे रुढिः शक्याश्रयितुं । शक्योऽङ्गिरादिविर्दित्याह । प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि-

तु अवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्या इत्यर्थः । लक्षणावीज सम्बन्धमाह । जनेति । जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्रादि-शब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह । जन-वचनस्त्रेति । ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाच्चनः प्रधानमिति । योगसम्बवे किर्मिति रुढिमाश्रित्य लक्षणाप्रयास इत्यत आह । समासेति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वचे रुढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रुढिरेव नावयवशक्त्यात्मको याग इत्यर्थः । पूर्व-कालिकप्रयोगाभावाच्च रुढिरित्याच्चिपति । कथमिति । स्युः पुमासः पञ्चजना इत्यमरकोषादौ प्रयोगोऽस्येव, तद्वावमङ्गीकृत्याप्याह । शक्ये-ति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरपु पञ्चजनशब्दस्य रुढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रोत्त्वादन प्राणादिषु रुढिरच्यत इति मन्त्रयं । संग्रहीतं विवेषोति । प्रसिद्धेत्यादिना । उद्धिदा यजेत पशु-काम इत्यत्रोऽङ्गिरादित्यदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनि-त्रादावुद्दितपदस्य प्रसिद्धेयोगनामते प्रसिद्धिविरोधात् च्योतिष्ठेऽमे

व्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोऽन्निदा यजेत्, यूपं क्षिनत्ति,
वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समामान्वाख्याना-
दवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्गी वाक्यशेषसमभियाहृतेषु प्राणा-
दिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि
च पञ्च जना व्याख्याताः। अन्यैश्वलारो वर्णा निषादपञ्चमाः
परिगृहीताः। क्वचिच्च यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः प्रयोगः
पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्दिरोधः।
आचार्यसु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरक्षीत्येवंपरतया
प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद्। भवेयुक्तावत् प्राणादयः

गुणविधिरिति प्राप्ते राज्ञान्तः। यजेत् यागेनेष्टं भावयेदिव्यर्थः। तत-
चौद्दिदेव्यप्रसिद्धस्य लक्ष्मीयान्तस्य यागेनेव्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामाना-
धिकरणेन तद्वामत्वं निष्ठीयते, उर्ध्वनत्ति पश्चन् साधयतीति प्रसि-
द्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्ठामे गुणविधयोगात् तद्विधौ चौद्दिदाख्य-
गुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाचेति कर्मनामैवोद्दित्वदं।
तथा क्षिनत्तीति प्रसिद्धार्थकेदनयोग्यार्थकशब्दसमभियाहारादारु-
विशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभियाहारादेदिशब्दार्थः सं-
ख्यार्थोग्यस्थगुणलविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादि-
शब्दसमभियाहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निष्ठीयत
इत्यर्थः। एकदेशिनां संमतिद्यमाह। कैश्चिदित्यादिना। शूद्रां
ब्राह्मणाज्ञातो निषादः। श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह। क्वचि-
चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विश्वतीति विट् तया विश्वा पुरुषरूपयेन्द्र-
स्याङ्गानार्थं घोषाः स्वया इति यत्तद्युक्तं घोषातिरेकेणाङ्गानायो-
गादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रयहेऽपि न विरोध इत्यर्थः। सूत्र-
विरोधमाशङ्काह। आचार्यस्त्विति। अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत-

पञ्चजना माध्यन्दिनानां येऽनं प्राणादिवामनन्ति काखानान्
कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽनं प्राणादिषु नामनन्तीति
अत उत्तरं पठति ॥

*ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि काखानामन्ते ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्घा पूर्यते ।
तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्नन्ते ब्रह्मसूत्रप-
निरूपणायैव ज्योतिरधीयते “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति ।
कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पश्यमानं समान-
मन्त्रगतया पञ्चसङ्घाया केषाच्चिन्नृद्यते केषाच्चिन्नेति, अपेक्षा-
भेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादि-
पञ्चजनलाभात् नास्मिन्नान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति
तदलाभान्तु काखानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि

किञ्चित्प्रत्यया पञ्चजनपञ्चव्याख्यामविरोध इति भावः । शङ्को-
चरत्वेन सूत्रं गृह्णाति । भवेयुरिति ॥

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्वक्ष देवा उपासत इत्यर्थः । नन्दिदं
षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखादयेऽप्यस्ति तत्काख्या-
नां पञ्चत्पूरणाय गृह्णते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते ।
कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती ।
अपेक्षेति । यथा चिरात्रै धोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्य-
भेदादिकल्पस्तदच्छाखाभेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्, सत्यं, अत्रा-
पि शाखाभेदेन साद्ग्राज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठि-

* ज्योतिषैवैकेषामिति वर्ध० पृ० पाठः ।

मन्त्रे ज्योतिषो यहणायहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्
षोडशिनो यहणायहणे तद्वत् । तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः
काचित् प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरि-
यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोऽत्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणे लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वं ।
तत्रेदमपरमाशङ्कते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणे ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादितं शक्यं, कस्मात्,
विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं त्वन्यान्या स्थिरुपलभ्यते क्र-
मादिवैचित्रात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः समूत्
इत्याकाशादिका स्थिरान्नायते, क्वचित्तेजच्चादिका तत्त्वजो-
इस्त्रजतेति, क्वचित्प्राणादिका स प्राणमस्त्रजत प्राणाच्छ्रद्धा-

तास्तन्मनसाऽनुदृश्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवद्यं ।
उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति । तदेवमिति । तथापि स्मृतियु-
क्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमिथ्यत चाह । स्मृतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोऽत्तेः । पूर्वग्रन्थेनास्य स-
ङ्कतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्वयेण
प्रधानस्याश्रीतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता,
तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं
पूर्वसूचसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरो-
धदर्शनादियाक्तेपरुपान्तेनास्य सङ्क्रितमाह । तत्रेति । न चाविरो-

मिति, क्वचित् अक्रमैव लोकानामुत्पत्तिराख्यायते स इमाँ-
लोकानस्तजताम्भो मरीचिर्मरमाप 'इति, तथा क्वचिदसत्पू-
र्विका स्थृष्टिः पद्यते, असदा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जाय-
तेति, असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति
च, क्वचिदसदादनिराकरणे न सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते
तद्दौकं आङ्गरसदेवेदमग्र आसीदित्युपकम्य, कुतसु खलु सोम्यैवं
स्थादिति हेवाच कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सोम्येदमग्र
आसीदिति, क्वचित् स्थवंकर्त्तैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते,

धर्चिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्त्रिव्यधाये इति वाच्यं, सिद्धे सम-
न्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्प-
दवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधादाच्यार्थानिष्ठयेन लक्ष्ये
समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्पादकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गत-
त्वात् । न चैवं स्थृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽप्यत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं,
स्वप्रवत् कल्पितस्थृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये
तच्चिन्तनं, स्यूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु स्फूर्त्यादृशं
वाक्यार्थं समन्वयज्ञानाय तत्पादार्थश्रुतिविरोधः परिक्रियते । यद्य-
पि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽप्यत्रैव परिहर्त्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-
मिथ्यात्वसूचनादविरोधः प्रसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्यूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
भविष्यतीति मन्यते सत्त्वकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयत्वाः किं
ब्रह्मणि मानं न वैती संशयेऽप्नज्योतिषेः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पे-
ऽपि कारणे वस्तुन्यसदा सदा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण-
मिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयनुकृत्येतेपं विवरणोति । प्रतिवेदान्तमित्या-
दिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छुद्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदानां
सत्त्वारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं,

तद्वेदं तर्ष्ण्याकृतमासोत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्थानुपयत्तेर्व वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याया, सृष्टिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहे न्याय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्वष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणवेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिष्यते, तद्यथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, अत्र तावज्ञानशब्देन परेण च तदिष्यवेण कामयित्वत्वचनेन चेतनं

सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां रुद्धिविरोधं तावदर्शयति । तथा हि छचिदित्यादिना । स परमात्मा लोकानस्त्रजत अमयश्शरीरप्रचुरसर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । सूर्यरस्मित्यासोऽन्तरीक्षलोको मरीचयः । मरी मर्त्यलोकः । अव्यज्ञलाः पाताललोकाः आप इति श्रुत्यर्थः । रुद्धिविरोधमुक्ता कारणविरोधमाह । तथेति । असदनभियक्तनामरूपात्मकं कारणं, ततः कारणात् सदभियक्तं । एतत्तुत्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह । असदेवेति । किं श्रून्यमेव नेत्र्याह । तत्सदिति । अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्वृह्णात्मना स्थितं जगत् रुद्धिकाले सम्यग्भियक्तमभवत् । प्रक्रिया रुद्धिः । तत्तत्र कारणे एके वाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव द्रुष्यति । कुत इति । कुत-एवंपदयोरर्थमाह । कर्यमिति । स्वमतमाह । सदिति । तदिदं जगद्व किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रुतीनां विरोधमपसंहरति । एवमिति । किमत्र न्यायमित्याशज्ञा मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्यायमित्याह । सृतीति । तत्र

ब्रह्म न्यरुपदपरप्रयोज्यतेनेत्वं कारणमवौत् । तद्विषयेणैव परेणात्मगच्छेन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, बड्ड स्थां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बड्डभवनाशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्त्रष्टुरभेदमभाषत, तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति समस्त-जगत् स्थितिनिर्देशेन प्राक् स्त्रेत्रद्वितीयं स्त्रष्टारमाचष्टे, तदत्र य-स्त्रचणं ब्रह्म कारणतेन विज्ञातं तत्त्वाणमेवान्वत्रापि विज्ञायते । सदेव सोम्येदमय आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बड्ड स्थां प्रजायेयेति, तत्त्वेजोऽसृजतेति, तथा आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चन मिष्ठत् स ऐक्षत लोकानु सृजा इति च, एवं-जातीयकस्य कारणस्त्रूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदा-न्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयन्तु विगानं दृश्यते व्यचिदाका-

स्त्रष्टौ, विरोधमङ्गोक्त्य प्रयुक्ति विस्तोधं परिहरति । सत्यपीति । आका-
शादिषु ब्रह्मणः कारणते विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ।
कुत इति । यथाभूतत्वेमेवाह । सर्वज्ञ इति । कारणस्य सर्वज्ञ-
त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह । तद्यथेत्यादिना । तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेरपरप्रयो-
ज्यत्वं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य बड्डस्त्रूपत्वका-
मनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कार-
णस्य तथा क्वान्देग्यादावपि दृश्यते इत्याह । तदत्र यज्ञत्वाणमिति,
मिष्ठत्वापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकल्पात् कारणे नास्ति वि-
प्रतिपत्तिरिति श्रेष्ठः, तथापि कार्यं विरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्या-
दिव्याशङ्का निषेधति । कार्यविषयन्त्वत्यादिना । स्वप्नस्त्रष्टीनां प्रत्यह-

शादिका सृष्टिः क्वचिन्तेजचादिकेत्येवंजातीयकं । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न वियद-श्रुतेरित्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं *अप्रतिपाद्यमानलात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते शूद्रयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानलात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपन्नर्थतां, अन्नेन सोम्य शुद्धेनापेऽमूलमन्विच्छद्धिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छेति । मृदादिदृष्टान्तेष्व कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं

मन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टव्यपि नानात्वं प्रसन्न्यतेवाह । अतिप्रसङ्गादिति । खण्डिविरोधमङ्गीकृत्य खण्डरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्वजति । समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि श्रुतयः खण्डिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य खण्डावतात्पर्यज्ञापनायत्याह । भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यतात्पर्यं साधयति । न हीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन खण्डिवाक्यानामर्थवच्चसम्भवान्न स्वार्थं प्रथक् फलं कल्पं वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुद्धेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं खण्डिश्रुतीनामुक्ता कारणस्याद्यत्वज्ञानं फलान्तरमाह । मृदादीति । एवं निष्फलायामन्यार्थायां खण्डौ तात्पर्याभावादिरोधो न दोष इत्यत्र

*अप्रतिपाद्यतादिति का० वर्ष० पु० पाठः ।

स्थादिप्रपञ्चः आव्यत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो
वदन्ति,

“मृक्षोहविस्फुलिङ्गाद्यैः स्युर्यो चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपञ्चसम्बद्धं* तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
“तरति शोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति”
इति च । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमस्मि” इत्यसंसार्यात्म-
त्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मलव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारणविषयं
विगानं दर्शितं “असदा इदमय आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

+समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असदा इदमय आसीदिति नाचासन्निरात्मकं कारण-
त्वेन आव्यते । यतोऽसन्नेव स भवत्यमत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति
ब्रह्मेति चेदेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यसदादापवादेनास्तिल-
वद्वसम्मतिमाह । तथा चेति । अन्यथान्यथेति वीष्णा ब्रह्मया । अवता-
राय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञेयेन विगा-
नमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य खण्डिषेषित्वमुक्तन्तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह ।
ब्रह्मेति । मृत्युमयेतीत्यन्यव्यः । एवं खण्डिद्वारकं विशेषमृत्युचं समाधाय
कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ।
यत् पुनरिति । यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव शोकमुदा-
हरति अतोऽत्र शोको निरात्मकमसन्न आव्यत इति योजना । तत्
तत्र सदात्मनि शोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह ।

* सम्बद्धमित्यस्य ख्याने प्रतिबद्धमित्यात् का० वर्ध० पु० पाठः ।

† समाकर्षणादिति वर्ध० ।

लक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य
सोऽकामयतेति तमेव प्रष्टतं समाज्ञय सप्रपञ्चां स्थिं तस्मात्
आवयिला तत् सत्यमित्याच्चत इति चोपसंहत्य तदप्येष
ज्ञोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रष्टतेऽर्थे ज्ञोकमिममुदाहरत्यसदा
इदमय आसीदिति । यदि लभन्निरात्मकमस्मिन् ज्ञोकेऽभिप्रे-
येत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्तोदाहरणादसमद्दुः वाक्यमापद्येत ।
तस्मान्नामरूपव्याङ्गतवस्तुविषयः प्रायेण सच्चब्दः प्रभिद्धु इति
तद्वाकरणाभावपेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्माशदिवासीदि-
त्युपचर्यते । एघैवासदेवेदमय आसीदित्यत्रापि चोजना, तत्
सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्
सदासीदिति किं समाज्ञयेत । तद्वैक आङ्गरसदेवेदमय
आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकोयमतोपन्यासः
क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिग-
हीतसत्पत्तदार्ढायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पत्तस्तोपन्य-
स्य निरास इति द्रष्टव्यं । तद्वेदं तर्ह्यव्याज्ञतमासीदित्य-

तस्मादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
दिश्वदानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूच्चं
योजयिला क्वान्दोग्यादौ चोजयति । एघैवेति । सदेकार्थकतत्पदेन
पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणान् युक्ता
श्रुतिभेदे च समतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत
आह । तद्वैक इति । एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
दिसंसारचक्ष्या वेदवाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदा-
दस्यैवेयत्वात्तासां विरोधस्फुर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः ।
यदुक्तां क्वचिदकर्त्तका रुद्धिः क्वचित्तेति तन्नेत्याह । तद्वेदमिति ।

चापि न निरधन्तस्य जगतो व्याकरणं कथते । स एष दृह्य प्रविष्ट आनखायेभ्य इत्यधन्तस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरधन्ते व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनामा कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्टेत् । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनलश्वरणात्, “पश्यञ्चकुः पट्टखन् श्रोत्रं मन्वानो मनः” इति । अपि च यादृशमिदमद्यते नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साधनं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपत्तेः । श्रुत्यन्तरमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति साधक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्त्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूप्यते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यदा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाचिप्तं कर्त्तन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते याम इति ॥

अथक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्तव्य एव परामृश्यते इत्यत आह । चेतनस्य चायमिति । चक्षुद्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । आद्यकार्यं सकृदर्कं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अपि चेति । अद्यते इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्त्तवाचिलकारो विरुद्ध इत्यत आह । व्याक्रियते इति । अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्त्तव्यमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पत्तिमिति व्याख्याय केनचिद्याहृतमिति याचष्टे । यदेति । अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धं ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातश्चुम्बंवादे श्रूयते, “यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः” इति [कौ०ब्रा०अ०४।क०१६।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यलेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति अवणात् परिस्यन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयलात् वाक्यशेषे चायास्त्रिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धलात् ये चैते पुरस्ताद्वालाकिनाऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषतादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति

जगदाचित्वात् विषयमाह । कौषीतकीति । बलाकाया अपव्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच । यो वा इति । न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत् इत्याह । यस्येति । एतच्चगद्यस्य कर्म क्रियते इति युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभां संशयमाह । तत्रेति । पूर्वचैकवाक्यस्यसदादिशब्दबलादसच्छब्दो नोतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणोति बालाकिवाक्यस्य ब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमप्यक्य इति प्रबुदाद्वरणेन पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्वृद्ध्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते चेये समन्वयसिद्धिरिति फलं । अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्त्तव्यं प्राणस्य कथमित्यत आह । ये चैत इति । सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह । कतम इति । यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं

प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति श्रुत्यन्तरप्रमिद्धेः, जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म गच्छते आवयितुं, यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृलाङ्गोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्त्तापपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्त्वा पुरुषाणां कर्त्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुद्धोधयिषुरजातशत्रुः सुन्तं पुरुषमामन्त्यामन्वणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृतं प्रतिबोधयति, तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। तद्यथा “श्रेष्ठो स्वैर्भुक्ते यथावा स्खाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुक्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति [कौ०त्रा०

चतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह। जीवो वेति। यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्यापनं जीवलिङ्गमिति योजना। तौ ह पुरुषं सुमाजग्मतुः तं राजाहृ दृहत्याग्डरवासः सोम राजन्नियामन्त्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्ता यथाधातेनोत्याप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठो प्रधानः स्वैर्भव्यर्जातिभिरुपहृतं भुक्ते स्खाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुक्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तोत्युक्तां भोक्तृतं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवैकद्या भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह। प्राणमन्त्वाचेति। सूत्रादहिरेव सिद्धान्तयति। एवमिति। स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभान्त्या यथिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्ता राजा निरस्तस्तूणीं स्थितः, त्वदुक्तां ब्रह्म मृषेयुक्ता राज्ञोच्चमानं ब्रह्मवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादि-

अ०४। क०२०।] प्राणमृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं । तस्मा-
ज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तस्मि-
ज्ञानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-
षाणां कर्ता स्थान्, कस्मात्, उपक्रममार्थात्, इह हि वाला-
किरजातशत्रुणा सह ब्रह्म ते ब्रवाणि इति संवदितुमुपचक्रमे,
स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज
उत्का दृष्णो बभुव, तमजातशत्रुर्षषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते
प्रब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् खादुपक्रमो वाध्येत,
तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्त्तव्यच्छ्रैतेषां
पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्थातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै
तत् कर्मेत्यपिनायं परिस्थन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा

त्वाह । यदि सोऽपीति । वेदितयोऽपीत्यर्थः । मुखां पुरुषकर्त्तव्यं ब्रह्मण
एव लिङ्गं प्राणजीवयोरत्तित्रियम्यत्वेनास्थातन्त्रादित्याह । कर्त्तव्यच्छ्रेति ।
यदुक्तां चलनाटयुयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति
तत्त्वेत्याह । यस्येति । अनेकार्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुप-
पदाद्वा ग्रहणं न्यायं । अत्र *प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य ग्रहण-
मिति संशये पुरुषकर्त्तव्यपदसात्त्वित्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्-
हणमित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रवृत्तपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मश-
ब्देन निर्दिष्टन्तामित्यत आह । नापीति । योगरूपायापातात् पुरु-
षाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शयोगाच्छ्रेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य
कर्त्तुर्यापारः करोत्यर्थं उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची-
कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । नापीति । कर्त्तव्यशब्देनेति क्रियापलाभ्यां

* प्रकरणोपशब्दयोरिति सो० पु० टी० ।

कर्मणो निर्देशः तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतवात् असंशब्दितलाच्च । नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तैत्येवं तेषां निर्दिष्टलात्, लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपाच्चत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनामैतच्छब्देन निर्दिष्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितच्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने माधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन विशेषेण यस्य कृत्यमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशव्द एकदेशावच्छन्नकर्तृत्वावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मताभिमताः

विना कर्तृत्वायागात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतेऽपि प्रकरणोपपदे *स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणादिकं हि सर्वनामः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्यं सर्वमेव गृह्णते, अत्र च सङ्कोचकास्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनामा बुद्धिस्यस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति । किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रद्वातमित्याह । पूर्वत्रेति । जगद्गृहे पुरुषाणामपि यद्वात् प्रथगुक्ति वर्यर्थेवत् आह । एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति रुम्बन्धः । पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भान्तिनिरासार्था वाशव्दः । ब्राह्मणा

* न ख इति सो० २ दौ० ।

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मवस्त्रापनाय विशेषोपादानं, एवं
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वे-
दितव्यतयोपदिश्शते, परमेश्वरस्य सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
व्यवधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गाच्च
तयोरेवान्यतरस्येह यहेण न्यायं न परमेश्वरस्येति तत्परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते, परिहृतं तन्मोपापासनाचैविधादाश्रितत्वा-
दिह तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपापासनमेवं सति प्रसन्न्येत,
जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतत्
न्यायं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्या-
वगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसं-
हारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते “स-
र्वान् पापानोऽपहृत्य सर्वेषाच्च भूतानां श्रैष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं

भोजयितव्याः परिव्राजकाचेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह । एवमिति । अस्तु
जगत्कर्त्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह । परमेश्वरेति ॥

सिद्धान्तमुक्ता पूर्वपक्षवीजमनूद्य दृष्टयति । जीवमुख्यप्राणलि-
ङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातमिति । उक्तमेव स्वारयति । त्रिविधमिति ।
श्रैष्ठं गुणाधिकं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति
भेदः सम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभिदो हि नेत्र्यत इत्युक्तं चेत्

पर्येति य एवं वेद” इति । नन्वेवं सति प्रतर्द्दनवाक्यनिर्णयेण-
वेदमपि वाक्यं निर्णयेत, न निर्णयते यस्य वैतत् कर्मत्यस्य
ब्रह्मविषयलेन तत्त्वानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राण-
शङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो
दृष्टः “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” इत्यत्र, जीवलिङ्गमयुपक्रमो-
पसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यं ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवाच विविदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्थात्
ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अ-
स्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां,
प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-
धिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “क्वैष एतद्बालाके
पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभृत् कुत एतदागादिति । [कौ०
ब्रा० अ० ४। क० १८] प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मशब्दस्य रूप्या पूर्वप-
क्षप्राप्तौ तत्त्विरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नेत्यादिना । प्राणशब्द
जीवलिङ्गयोर्गतिमाह । प्राणशब्दोऽपोति ।

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मेव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तत्त्व-
ङ्गेन जीवोक्तिदारा ब्रह्म ग्राह्यनित्याह । अन्यार्थमिति । जीव-
परामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह । क्वैष इति ।
हे बालाके एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्थान्तयैष
पुरुषः क्वाशयिष्ट कस्मिन्ब्रह्मिकरणे शूयनं वृतवानित्यर्थः । एकीभा-
वाश्रयज्ञानार्थं एक्षति । क्व वा इति । एतद्द्ववनमेकीभावरूपं यथा

पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च [कौ०ब्रा०च०४क०१६।२०] सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्ञायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्ताख्य जीवस्य निःसम्बोध-खच्छतारूपः स्थापः उपाधिजनित-विशेषविज्ञानरहितं खलुपं यतस्तद्वंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया आवित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्यष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाज्ञाय तद्वितिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्व वै तदभृत् कुत एत-

स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभृत्युपः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं एच्छति । कुत इति । एतदागमनमैक्यभंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्ता याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । श्यनभवनयोराधारः उत्थानापादानच्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय *इत्यत आह । सुषुप्तिकाले चेति । जगद्देतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । चावैक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । निःसम्बोधता विशेषधीशृन्यता, खच्छता विक्षेपमलशृन्यता । भेदभान्तिशृन्यतास्वरूपमैक्यमाह । उपाधीति । प्रश्नयाख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह । अपि चैवमेके शाखिन इति । ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तां न ब्रह्मैत्यत आह । आकाशेति । उपाधिदारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाचाकाशी ब्रह्मैत्याह । सर्व इति । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि याचये । प्राणेति । अखिन् वाक्ये प्राणोप-

* इत्येवाहेति मो० २ पु० दो० ।

दागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि य एषोऽन्तर्हर्दय आकाश-
स्तुतिन् शेत इति, आकाशगद्यं परमात्मनि प्रयुक्तो दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, अत्र सर्वं एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति
चिपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मान-
मेव कारणलेनामनन्तीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि सुपु-
त्रपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १० ॥

दृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः का-
माय” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्म-
नसु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिष्यामितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रव-
णेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति। तत्रैतद्विचिकित्यते
किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यवादिरूपेणोपदिश्यते आ-
होखित् परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचि-

देशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यत जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वात्। अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमाम-
नन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना। अतिरिक्तजी-
वोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः,
तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

वाक्यान्वयात्। विषयवाक्यमाह। दृहदिति। पत्यादेरात्मशेषत्वेन
प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषो प्रियतमः, अतोऽन्यत्परिव्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः,
दर्शनार्थं अवणादिकं कार्यमित्यर्थः। प्रियसंसूचितेनेति पतिजाया-

तेनात्मना भोक्त्रोपक्रमादिज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रविज्ञादिकं हि भोग्यभूतं सर्वजगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्तुचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिष्यमानं कस्यात्म्यस्थात्मनः खात् । मध्येऽपीदं महद्वृतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य इष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं इष्टव्यलं दर्शयति । तथा “विज्ञानात्मरे केन विजानीयात्” इति कर्त्तव्यचनेन शब्देनोपसंहरणविज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वात् भोग्यजातस्यैपचारिकं इष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं यैर्वापर्येणावेच्य-

दिभिः प्रियैर्भाग्यैर्जीवतयानुभितेनेव्यर्थः । यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृश्यान्तेन पूर्वपक्षयर्थति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यरब्रह्मणि समन्वय इति फलं । इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिङ्गं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतच्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुख्यत्वं विनश्यति ।

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुप-
पाद्यते, “अमृततत्त्वस्य तु नाशास्ति विच्छेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
श्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहन्तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहि” इति अमृततत्त्वमाशासानायै मैत्रेयै याज्ञवल्क्य
आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृततत्त्व-
मस्तीति श्रुतिसूत्रतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते,
न ऐतदैषपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
क्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्थातन्वेण लब्धसंज्ञावं पश्यति तं
मिथ्यादर्थिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराक-
रोति इति भेददृष्टिमपेद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तु-
जातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्ट्यान्तैश्च तमे-
वाव्यतिरेकं द्रढयति । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

चौपादिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नाल्लीति श्रुत्यर्थः । विज्ञानारं वि-
ज्ञानकर्तारं, भोक्तृरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधन-
ज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गवाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मणेव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमा-
पकत्वमिति सिद्धान्तयति । एवमिति । विच्छेन तत्साध्येन कर्मणे-
व्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य स-
मर्थनादैषपचारिकत्वं न युक्तमित्याह । न चेतदैषपचारिकमित्या-
दिना । पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भंश्यति । यथा दुन्दुभिश-
क्षुवीणाशक्त्वामान्यग्रहणेनैव मृत्युमाणान्तदवान्तरविशेषाः शुक्ति-

द्वृग्वेदः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचचाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्नःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमवाह्यं कृत्वं प्रज्ञानघनं व्याचचाणः परमात्मानमेवैनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्तं *प्रियसंसूचनोपक्रमादिज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथः ॥ २० ॥

अस्त्वत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यद्यमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्वेतस्मिन्नं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो इष्टव्यतादिसङ्कीर्तनं । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्वीयते, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धार्थे विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

यहण्याह्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निच्छितमित्याह । दुन्दुभादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वृह्णनिच्ययः । सर्वसच्युत्वलिङ्गादपीत्याह । अस्य महत इति । ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं ज्ञतमिति कर्म, अयच्छ लोकः परञ्च लोक इति रूपं । किञ्च सयद्या सर्वासामयां समुद्र एकायनमिति कण्ठिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह । तथैवैकायनेति ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतं ॥

* प्रियसंसूचितोपक्रमादिति वर्ध० का० प० पाठः ।

उत्क्रमिष्यत एवमावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात्
कलुषीभूतस्य ज्ञानधानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य
देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनो-
पक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्वैवं भवति “एष
सम्प्रसादोऽस्माच्छ्रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं
नदीनिदर्शनेन *ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्वन्दमानाः समुद्रे-

इस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुप-
यन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमु-
पैति इति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्षान्तिकयोस्तुत्यतायै ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह । श्रुतिश्वेति । समुत्थानमुल्कान्तिः । नगु संसारस्त्रैपाधि-
कत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य खाभाविक-
त्वमित्याह । क्वचिच्चेति । यथा नद्यः स्वन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचये । यथालोक इति ॥

* ज्ञापयतीति वर्ध० का० पु० पाठः ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
यन्त्रमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्नं आचार्यै मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं अवेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकर-
वाणीत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्श-
यति । मन्त्रवर्णश्च “मर्वाणि रूपाणि विचित्रं धीरो नामानि
कृत्वाभिवद्न् घदास्ते” इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां
स्मृतौ जीवस्य पृथक् स्मृतिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्त-
द्विकारो जीवः स्थात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविष्टः परमेश्वरो
जीवो नान्य इति मतं । आश्मरथ्य तु यद्यपि जीवस्य पर-
स्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्यापेक्षत्वाभिधा-
नात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलो-
मिपचे पुनः स्यगुमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्यते । तत्र
काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषिता-
र्थानुसारात् तत्त्वमष्टीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवत्त्र सति तज्ज्ञानाद-
स्मृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विका-

सिद्धान्तमाह । अवस्थितेरिति । अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुप-
क्रम्य ब्रह्मत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथि-
तत्वाद्वापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्तुत्वान्योरित्यत्र गत-
त्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देशत्वादिकं
खतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यारम्भात्, ज्ञायते चाच लिङ्गं
चात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मस्तरस्य ग्रहणं वि-

रस्य प्रकृतिमन्त्रे प्रलयप्रसङ्गान्त तज्ज्ञानादमृततत्त्वमवकल्पेत्, अ-
तञ्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासमवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीवं
उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदा-
हरणेन *आव्याप्ताणेषापाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव
महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन
दर्शयन् विज्ञानात्मन् एवेदं द्रष्टव्यतं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव
त्रिसूत्री योजयितव्या । ‘ग्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरश्चः’ । इदमत्र
ग्रतिज्ञातं “आत्मनि वेदिते सर्वमिदं विदितं भवतोदं सर्वं यद-
चमात्मा” इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैक-
प्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेष्व कार्यकारणयोर-
व्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव ग्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचय-
त्वेतस्मिन्नं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभा-
वेन कथितमित्याश्मरश्च आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सर्वे-
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ग्रतिज्ञातमवकल्पत इति । ‘उल्कमि-
ष्यत एवमावादित्यौडुलोमिः’ । उल्कमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिदयग्रहः स्यादिति मन्त्रयं । धीरः
सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्वाणि विचित्र्य रुद्धा तेषां नामानि च
कृत्वा तेषु बुद्धादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विदानि-
क्षैवामतो भवतीति मन्त्रेऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह । मन्त्रेति ।
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह । न च तेज इति । मत-
त्रयं विभज्य दर्शयति । काशेत्यादिना । कियानपीति । अभेदवद्व्ये-
दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह । तत्र काशेति । सोऽप्यं

* शूयमाणेति वर्ध० का० पु० पाठः ।

ज्ञानध्यानादिभासर्थात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यमभ्वादि-
दमभेदाभिधानमित्याङ्गुलोभिराचार्यो मन्यते । ‘अवस्थितेरिति
काशकृत्त्वः’ । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेना-
वस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्त्वं आचार्यो
मन्यते । न नूच्छेदाभिधानमेतत् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
ताल्पेवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेतदभेदा-
भिधानं । नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विज्ञा-
शाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव मा भगवान् मूरुहन्त्र
प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थात्तरस्य दर्शित-
त्वात् “न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा-
नुच्छ्रित्तिर्धर्मा मात्रासंसर्गस्वस्य भवति” इति । एतदुक्तं भवति
कूटस्थनित्यं एवायं विज्ञानघनं आत्मा नास्तोच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति,
मात्राभिस्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गा वि-
द्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्त्वतस्य विशेषविज्ञानस्याभा-
वान् प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं “विज्ञातारमरे केन वि-

देवदत्त इतिवत्तच्चमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रति-
यादयितुमिष्टाऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथा-
नुपपत्त्याप्यमेव पक्षं आदेय इत्याह । एवच्छेति । अत्यन्ताभेदे
स्तोत्वर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्ये-
त्यपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति
तन्नेत्राह । अतच्छेति । अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्ति-
श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाविवृत आह । अत एवेति । उत्पत्ते:
स्वाभाविकत्वे मुक्तयोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे वीजत्रयमुक्तं जीवे-
नापक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातश्वद्येति ।

जानीयात्” इति कर्ववचनेन शब्देनोपसंहारादिज्ञानात्मन एवेदं
द्रष्टव्यलभिति, तदपि काशक्तत्त्वोयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
अपि च “यत्र हि हौतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्या-
रभ्याविद्याविषये *तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च
“यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनावि-
द्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभि-
दधाति । पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्ष
“विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । ततश्च विशेषवि-
ज्ञानाभावोपपादनपरत्वादाक्षय विज्ञानधातुरेव केवलः सन्
भूतपूर्वगत्या कर्ववचनेन वृत्ता निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शनतन्तु
पुरस्तात् काशक्तत्त्वोयस्य† मतस्य श्रुतिमत्तं, अतश्च विज्ञाना-

तत्राद्यं वीजं चिस्त्र्या निरस्तं, सम्भवि द्वितोयमनूद्य तयैव निराचये ।
यदप्युक्तमित्यादिना । आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्वतिज्ञातं तत्र हेतु-
रिदं सर्वं यदयमात्मेव्यत्यतिरेक उक्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन्
प्रलयो यस्य तद्वावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति । ननु इत्यादिना ।
मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्या-
त्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेयोक्तो मुनिराह । न वाच्यरे
इति । मोहं मोहकरं वाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्चि-
त्तिधर्मा नाशवान् भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेवर्यर्थः । वृतीयं वीजं वृती-
येन मतेनैव निरसनीयमित्याह । यदपीत्यादिना । आद्यमतदये
सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशक्तत्वस्य मते त्वयत्वाभे-
दादिज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते

* तस्यैवेति वर्धं का० पु० नास्ति ।

† पञ्चस्येति वर्धं का० पु० पाठः ।

त्वपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वेर्वदान्तवादि-
भिरभ्युपगत्यः, सदेव सोम्येदमय आसीत्, एकमेवाद्वितीयं,
आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽ-
तोऽस्ति इष्टा नान्योतोऽस्ति इद्यु इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृति-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिदं” “क्षेत्रज्ञज्ञापि मां विद्धि सर्वचे-
त्तेषु भारत । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति *न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति”
इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्मा जरोऽमरो-

मनःकल्पितं विज्ञातव्यं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परि-
हरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपर-
त्वावगमात् विज्ञातव्यं कल्पितमेवानूद्यते इति †न तत्त्वज्ञेन जीवपर-
त्वमित्याह । अपि चेति । आर्थेषु पक्षेषु काशाकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे
किं बोजं तदाह । दर्शितमिति । अतच्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि
श्रुतिसृतिमत्त्वमाह । सदेवेत्यादिना । हेतुनां भेदो न पारमार्थिक
इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
त्तद्विषेधो न स्यादित्याह । स वा एष इति । भेदस्य सत्यत्वे तत्यम-
या बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह । अन्यथा चेति ।
अभदस्यापि सत्त्वात् प्रसेत्याशङ्का भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्या-
दित्याह । सुनिश्चितर्त्तिं । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह । निरप-
वादमित्ति । अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र
सृतमप्याह । स्थिते आत्मन्त्वकैकत्वे ह्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न

* न स वेद यथा पश्यन्ति वर्ध० का० पु० पाठः । † नेति सो० २ पु० नालि ।

उम्भोऽभयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षुणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयं इत्यते, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” इति च *श्रुतेः, “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्तेश्च । स्थिते च चेत्परमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेत्प्रज्ञेऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्विन इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो[†] ऽयं निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्यमात्रा नाममात्रभेदेन वज्रधामिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद-

भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्तो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह । स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेष्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह । एको हीति । किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुह्यायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमितिश्रुतेः । स्यानैक्याच्चीव एव ब्रह्मेत्याह । न हीति । काञ्चिदेवैकामिति जीवस्यानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां गुह्यायां ही किं न स्यातामित्यत आह । न चेति । स्युरुरेव प्रवेशेन जीवत्वात्मभेदः । नन्वद्यन्ताभेदे जीवस्य स्यष्टभानात् ब्रह्मापि स्ययं स्यादतः स्यष्टत्वास्यष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिविम्बस्य स्फुटत्वे ऽपि विम्बस्यास्फुटत्ववत् कत्यितमितेन विरुद्धधर्मयवस्योपपत्तेः । सत्यभेदे देवामाग्रहस्तेषां दोषमाह । ये त्विति । सोऽयमिति वत्तच्चमसोत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादद्यन्ताभेदो वेदान्तार्थस्तद्वाध एव निश्रेयससाधनं तस्य बाधा न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां क्वतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानिव्यत्वं दोषः । यत्तु क्वत-

* श्रुतिरिति वर्ध० का० पु० पाठः।

† चयमिति का० वर्ध० पु० नालिः।

निहितं गुहायामिति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकत्यैतदुक्तं, न
च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहिताऽस्मि “तत्सृष्टा तदेवानुप्रा-
विश्वत्” इति अष्टुरेव प्रवेशश्वरणात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते
वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोदारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकम-
निव्यञ्च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुलात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहे-
तुलाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति
लक्षितं । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्
प्रकृतिले कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तले च समानं इत्यतो

कमपि निव्यमिति तच्च यत् क्रियासार्थं तदनिव्यमिति न्यायबाधितं ।
अस्माकन्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्निव्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानिव्यत्व-
दोष इति भावः, तस्माच्मैवेयीवाच्छणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति
सिद्धं ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा । लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वक्तुं स्मारयति ।
यथेति । तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं
लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिये ब्रह्मणि क्षत्स्वेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्का-
रणत्वं किं कर्ट्त्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्ट्त्वोभयरूपमिति विशेषजि-
ज्ञासायामिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतु-
त्वात्तेनास्य सम्भृतिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चित-
तात्ययैव दान्तैः कर्ममात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं
लिखितं । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः । पू-
र्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणलं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्त्तव्यवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्त्तव्यमवगम्यते “स ईक्षाच्चके,” “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकञ्च कर्त्तव्यं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्ट्य, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लेखे दृष्ट्या । स च न्याय आदिकर्त्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्तादीनां निमित्तकारणलमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं । कार्यच्छेदं जगत्सावयवमचेतनमगुद्धञ्च दृश्यते, कारणेनाधि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं । कार्यकारणयोः सारुप्यदर्शनात् ब्रह्म चानेवंलक्षणमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्वच्छ-

कर्तुंपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति । तत्र निमित्तयादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैतादैतसिद्धिः फलं । ईक्षापूर्वकेति ईक्षणाश्रुत्या कर्त्तव्यं निष्प्रियं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्त्तव्यात्, यो यक्त्वा स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगत् भिन्नकर्तुंपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्याह । ईश्वरत्वेति । जगत् ब्रह्म-प्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्यं तत्त्वया कुलालविलक्षणघटवदित्याह । कार्यच्छेति । निष्कलं निरवद्यवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवद्यं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः निरञ्जनमिति ।

णोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणं सृतिप्रसिद्धमध्युपगत्यं
ब्रह्मकारणत्वयुतेनिमित्तलमाचे पर्यवसानादिति, एवं प्राप्ते
ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणच्च ब्रह्माभ्युपगत्यं नि-
मित्तकारणच्च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात् प्रति-
ज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नो-
परुष्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं
श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति, तत्र चैकेन
विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते,
तच्चापादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानका-
रणाद्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणाद्यतिरेकस्तु कार्यस्य
नास्ति, लोके तत्त्वाः प्राप्ताद्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि
“यथा सोम्यैकेन सृत्यिष्ठेन सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्थादाचारम्भणं
विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यं” इत्युपादानकारणगोचर
एवान्नायते, तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्था-

च्छन्तुल्यतमःश्रव्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सद्गेषोपादानं किमित्यत
चाह । पारिशेष्यादिति । ब्रह्मनिवेद्ये प्रधानं परिशिष्यत इत्यभि-
मन्यमानः सिद्धान्तयति । प्रकृतिश्चेति । चकारान्निमित्तलयहः । एव-
मुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह । एवमिति । कर्ण-
ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत चाह । निमित्तकारणाद-
द्यतिरेकस्त्विति । सदादीनामुपादानानां दृष्टान्तलादार्थान्तिकस्य ब्र-
ह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽप्यति । वागारभ्यं नाममात्रं
विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानादिकारज्ञानं युक्ताम-

देकेन नखनिक्तननेन सर्वं कार्णीयसं विज्ञातं स्वादिति
च । तथान्यत्रापि “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः समवन्तीति दृ-
ष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं
सर्वं विदितं” इति प्रतिज्ञा, स यथा दुन्दुभेद्यमानस्य न वा-
ह्नान् शब्दान् शक्त्यात् यहणाय दुन्दुभेद्यु यहणेन दुन्दु-
भाघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः । एवं यथासम्भवं
प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतिलक्षणौ प्रत्येतव्यौ । यत
इतीयमपि पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र
जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवा-
पादाने द्रष्टव्या, निमित्तलक्षणधिष्ठात्रान्तराभावादधिगन्त-
यं । यथा हि लोके मृत्युवर्णादिकमुपादानकारणं कुलाल-

त्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुखकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तथान्य-
त्रापीति । दृहदारण्यकेऽपि तावाह । तथात्मनीति । घटः स्फुरतीव्यनु-
गतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्था यथा
स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः स उच्चते । हन्तमानदुन्दुभिजन्याच्छब्द-
सामान्याद्याह्नान् विशेषशब्दान् सामान्ययहणातिरेकेण पृथक् गृहीतुं
श्रोता न शक्त्यात्, सामान्यम् तु यहणेन दुन्दुभाघातः शब्दविशेषो
गृहीतो भवति, तस्य वा यहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो
भवति, अतः शब्दसामान्ययहणाद्याह्ना विशेषाः सामान्ये कल्पिताः
तददात्मभानभास्यघटादिय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुरोधाक्षिङ्गाद्युह्यणः प्रकृतिलमुक्ता पञ्चमीश्चत्याप्याह ।
यत इति । यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्य-

सुवर्णकारादीनधिष्ठाहृनपेच्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादान-
कारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापेच्योऽस्मि, प्रागुत्पत्तरेकमेवाद्वि-
तीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्ता-
नुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्य-
स्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरयेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासमवात्
प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावा-
दात्मनः कर्त्तव्यमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतिलं । कुतश्चा-
त्मनः कर्त्तव्यप्रकृतिले ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्त्तव्यप्रकृतिले गमयति “सोऽकाम-
यत बङ्ग स्यां प्रजायेय” इति “तदैक्त बङ्ग स्यां प्रजायेय” इति
च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्त्तैति गम्यते ।
बङ्गस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बङ्गभवनाभिध्यानस्य प्रकृति-
रित्यपि गम्यते ॥

न्ययः । जनिकर्तुर्गं जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भव-
तीति सूचार्थः । संज्ञायाः फलं “अपादानं पञ्चमी” [पा०२।३।२८] इति
सूचात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतिलं प्रसाध्य कर्त्तव्यं
साधयति । निनिच्चत्वमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्तव्यधिष्ठेयं प्रकृतिला-
नमदादिविद्याद्यनुमानानामागमवाधमाह । प्रागुत्पत्तेरिति । जग-
त्कर्त्त ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूचं योजयति । अधिष्ठात्रत्तरेति ॥

एकस्योभयरूपकरणत्वमविरुद्धमिति सूचत्वतुष्येन साधयति ।
कुतच्चेत्यादिना । अभिध्या स्वयिसङ्कल्पः ॥

साक्षात्त्वोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतिलस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं माचाद्वृह्मैव कारणमुपादायोमौ प्रलयप्रभवावान्नायेते “मर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यसं यन्ति” इति । यद्हि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा ब्रौहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति आत्मनः कर्मलं कर्हत्वं च दर्शयति, आत्मानमिति कर्मलं स्वयमकुरुतेति कर्हत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्हत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमानत्वं शक्यं सम्यादयितुं,

अभ्युच्चयो हेत्वन्तरं । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानयहर्णं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतोति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धस्यात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमात्रयत्वं । ननु कृतेरात्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः । एकसोभयं विरुद्धमित्याशङ्कते । कथं पुनरिति । यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिणामादिति । आत्मा नमिविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह । विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वशुद्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्योर्जस्त्वयत आह । स्वय-

परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्त्वात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषुपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्बायते “सत्त्व त्यज्ञाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पद्यते, वेदान्तेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं” इति “यद्बूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्यतीनामिति । स्त्रीयोनेर-

मिति चेति । ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वायपादनायें परिणामादिति पदं व्याख्यादान्त्यथापि व्याचष्टे । एथक् सूत्रमिति । मृदूघट इति वद्बूत्सु सत्त्व त्यज्ञेति परिणामसामानाधिकरण्यस्तुतेः ब्रह्मणः प्रकृतिलभित्यर्थः । सत्त्वत्यक्षं भूतत्रयं, त्यत्परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वकुं पूर्क्यं घटादि, अनिरुक्तं वकुमपश्यक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मयोनाभवदित्यर्थः ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मपरिणामपरः लदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च प्रकृतिलभित्याह । योनिश्चेति । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा धानेन पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह । स्त्रीयोनेति । शोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमपर्यन्तो भवति

परम्परवयवदारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणलं । क्वचित् स्थान-
वचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः, योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारीति
वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः सू-
जते गृह्णते च” इत्येवंजातीयकात् । तदेवं प्रकृतिलं ब्रह्मणः
प्रसिद्धुं । यत्पुनरिदमुक्तं ईच्छापूर्वकं कर्त्तव्यं निमित्तकारणेष्वेव
कुलाखादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
लोकवदिह भवितव्यं, न ह्यमनुमानगम्योऽर्थः *शब्दगम्यत्वाच्च-
स्थार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं, शब्दश्चेत्तुरीश्वरस्य प्रकृ-
तिलं प्रतिपादयतीत्यवेचाम, पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण †प्रतिव-
च्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईचतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतवृष्टान्तवाक्यशेष
विरोधादित्याह । क्वचिदिति । हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय
योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोऽनुमानान् अनु-
द्यागमवाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वान्न
तया बाध इत्यत आह । न हीति । जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिद्धिति,
या कृतिः सा शरीरजन्येति यामिविरोधेन निवृत्तिमतोऽनुमाना-
सम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजोय्या
प्रकृतिलब्धकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वाद्भूमणो न
जगदुपादानत्वमिति तत्राह । पुनश्चेति । न विलक्षणत्वादित्यारभ्ये-
त्यर्थः । अत उभयरूपं कारणलं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धं ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं उत्तमनु-

* शब्दगम्यत्वाच्चस्येति वर्ध० का० पु० पाठः । † प्रतिपादविद्याम इति वर्ध० :

युनराशङ्क्ष निराकृतः, तस्य हि पक्षस्थोपोद्वलकानि कानिचि-
ज्ञिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति ।
स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्दूर्भस्तुचकारैः स्वयन्येष्वाश्रितः तेन तत्प्र-
तिषेधे एव यद्बोऽतीव कृतो नाण्डादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि
तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षबात् प्रतिषेद्द्वयाः, तेषामप्युपो-
द्वलकं वैदिकं किञ्चिज्जिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादि-
ति, अतः प्रधानमङ्गनिवर्हणन्यायेनातिदिशति, एतेन प्रधानका-
रणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्डादिकारणवादा अपि प्र-
तिषिद्धतया व्याख्याता वैदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्द-

वदति । ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुनाह ।
तस्य हीयादिना । तर्ह्यण्वादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
तेऽपि त्विति । निर्मूलास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तेषामिति ।
तथा हि क्षान्दोग्ये जगत्कारणतज्जापनार्थं पिता पुत्रमुवाच । आसां
वटधानानां मध्ये एकां भिन्नीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः
पित्रा किमत्र पश्यसीयुक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽणि-
मानं न पश्यसीयुक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यस्त्वभाववादौ प्रती-
येते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति, एवमसदैवेदमग्र आसीदणी-
रणीयानिवादिलिङ्गं द्रष्टव्यं । अचाण्डादिवादाः श्रौता न वेति सं-
श्ये सत्यपद एवादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति ।
अस्यातिरेश्वतान् पृथक् सङ्क्षयाद्यपेक्षा न किञ्चनासच्छब्दयोः प्रत्य-
क्षायोग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-

ताच्छब्दविरोधिलाचेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिमात्रिं द्योतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्भाविन्दपूज्यपाद-शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्यादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ * ॥

॥ * ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

दानां प्रधानवादवदश्वैतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वं, तस्माद्गुच्छैव परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्यादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥

॥ * ॥ अध्यायच्च समाप्तः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

सुत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत्तान्यसुत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽधाये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं सृत्सु
वर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन
स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः
खात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भृतयामस्य,
स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतदेवान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन
प्रतिपादितं, प्रधानादिवादाश्वाशब्दत्वेन निराकृताः । इदा-
नीं स्वपत्ते सृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाश्व
न्यायाभासोपर्वत्तिविमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितोयोऽध्याय आ-
रम्भते । तत्र प्रथमं तावत् सृतिविरोधमुपन्यस्य परि-
हरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साह्यादिसूतियुक्तिभिर्चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विर्विधाग्मैरविदिते व्यामादिजन्माप्ययः ।
उत्पन्नविवर्जितस्वितव्यपुर्यापां च कर्ताश्को
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुष्ठानं जानकीशं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुते नामतनुकृदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्त्ताऽपि
लिङ्गश्शरोरीपाधिना कर्त्तेति चंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तु प्रत्य-

कुतः, सृत्यनवकाशदोषप्रमङ्गात् । सृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षि-
प्रणीता शिष्टपरिग्रहीता, अन्याख्या तदनुसारिणः सृतयः,
एवं सत्यनवकाशाः प्रमज्ज्वरन्, तासु ह्यतेनं प्रधानं खतन्त्रं
जगतः कारणमुपर्णिवधते, मन्वादिसृतयस्तावच्चादनालच-
णेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः मावका-
शा भवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
मीदृशश्चाचार इत्यं वेदाध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं सह-
धर्मचारिणीसंघोग इति, तथा पुरुषार्थाख्यतुर्वर्णाश्रमधर्मान्
नानाविधान् विदधति, नैव कापिलादिसृतीनामनुष्ठेये वि-
षयेऽवकाशोऽस्मि, मोक्षमाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः
प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रस-

गभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । सृतिप्रस-
ङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ।
प्रथमेऽध्याय इति । जन्मादिसृतमारभ्य जगदुत्पच्यादिकारणं ब्रह्मति
प्रतिपादितं शास्त्रदृश्या त्रिव्यादिसृतेषु, स एवाद्वितीयः सर्वा-
त्मव्यक्तं आनुमानिकमित्रादिना कारणान्तरस्याश्रीतत्वं दर्शितमि-
त्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरि-
हारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्घात्य कथयति । इदा-
नीमिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्घादिसृतियुक्तिभिर्वि-
रोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्घाद्यागमानां भान्तमूल-
त्वमविरोधाय कथ्यते, वृत्तीये पादे प्रतिवेदान्तं खण्डिश्रुतीनां जीवात्म-
श्रुतीनाच्च योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्र-
तिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः । अयमे-
वार्थं सुखबोधार्थं ज्ञाकेन संगृहीतः ।

ज्येत् तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनः ईच्छादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराच्चिष्टते । भवेदयमनाच्चेपः स्मृतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वान्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशकुवन्तः प्रख्यातप्रणेत्रकासु स्मृतिव्यवलम्बेरन्, तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्वेरन् । अस्माल्लते च व्याख्याने न विश्वसुर्वज्ञमानात् स्मृतीनां प्रणेत्रघ्यु । कपिलप्रभृतीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “चृषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमये ज्ञानैर्विभर्ति जायमानञ्च पश्येत्” इति ।

“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुतेलिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता” ॥ इति ॥

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणात्पर्यमाह । प्रथममिति । श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्त्विद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्घस्मृत्या विरुद्धते न वेत स्मृतप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति । तन्युक्ते युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्वं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याच्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्यब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्फुरित्वर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु हीति । ननु साङ्घस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मतीनामप्रामाण्यं स्यादित्यशङ्क्य तासां धर्मे सावज्ञाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह । मन्वादीति ।

तस्मान्नैषां भतमयथार्थं शक्वं समाविष्टितुं, तर्कावष्टमेन * च
तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि सृतिवलेन वेदान्ता व्याख्येया
इति पुनरात्मेषः, तस्य समाधिर्नान्यसृत्यनवकाशदोषप्रमङ्गा-
दिति । यदि सृत्यनवकाशदोषप्रमङ्गेनेश्वरकारणवाद आचि-
ष्टेतैवमयन्या ईश्वरकारणवादिन्यः सृतयोऽनवकाशाः प्रमज्जेरन्
ता उदाहरिष्यामः । “यत् तत् सृक्षमविज्ञेयं” इति परं ब्रह्म
प्रह्लादं स ह्यन्तरात्मा भूतानां चेत्तज्ज्ञेति कथत इति चेत्का
“तस्मादवक्त्रमुत्पन्नं चिगुणं द्विजसन्तम्” इत्याह । तथान्य-
त्रापि “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् † निर्गुणे सम्प्रलीयते” इत्याह ।

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्येण प्रामाण्यमन्तु तत्त्वं तु
ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत चाह । नैवमिति । तच्चे विकल्पनानुपपत्ते-
निरवकाशसृत्यनुसारेण अुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशान्निरवकाशं
बलीय इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । अुतिविरोधे सृत्यप्रामा-
ण्यसोऽत्यात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्खिते । कथमिति । ये खात-
न्येण अुत्यर्थं ज्ञातुं शक्तुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्घवद्वेषु
अङ्गालूनान्तु भवेदित्याह । भवेदिति । तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च
तत्र अङ्गा स्यादित्याह । कपिलप्रभृतीनाश्वेति ।

“आदौ यो जायमानञ्च कपिलं जनयेद्विषं ।

प्रसूतं विभृयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्” ॥ इति—

अुतियोजना । यथा साङ्घास्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याज्य इति
त्वदोच्यते तथा सृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्याज्य इति मयोच्यत
इति सिद्धान्तयति । तस्य समाधिरिति । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
दव्यक्तं मायायां लोनं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्या-
नुक्ता पुराणसम्मतिमाह । अतश्चेति । प्रभवव्यस्मादिति प्रभवो जन्म-
हेतुः, प्रलोयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तृस्त्रीश्वरात्

* चैते इति का० पु० पाठः ।

† निष्क्रिये इति वर्ध० ।

“अतश्च मङ्गेषमिमं गृणुधं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्तिभूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्थाया” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्थामः पठति “तस्मात्
काचाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः” इति । एवम-
नेकशः सृतीव्यपीश्वरः कारणलेनोपादानलेन च प्रकाश्यते ।
सृतिवलेन प्रत्यवर्तिष्ठमानस्य सृतिवलेनेवोत्तरं प्रवच्यामि इत्य-
तोऽयमन्यसृत्यनवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामी-
श्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च सृतीनामवश्य-

कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न
शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः कि-
मिति नोक्त इत्यत आह । सृतिवलेनेति । सृतीनां मिथो विरोधे
कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह । दर्शितन्विति । श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय
इत्यर्थः । सृतीनां कागतिरित्यत आह । विप्रतिपत्तौ चेति । वस्तु-
तत्त्वे सृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पाद्योगात् लूपश्रुतिमूला
सृतयः प्रमाणं, इतरात्मा कल्पश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । लूप-
श्रुतिविरोधे सृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह । तदुक्तमि-
ति । जैदुम्बरों स्पष्टोद्गायेदिति प्रव्यक्तश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्ट-
यितव्येति सृतिर्नानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते
सिद्धान्तः लूपश्रुतिविरोधे सृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेय-
मिति यावत् । हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति,
चत्र तु विरोधे सत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनसृतिरप्रमा-

कर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहे*ऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुमारिणः सृतयः प्रमाणमनपेच्छा इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे लनपेक्षं स्थादसति ह्यनुमानं” इति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानलादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानपेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मश्चादनालक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धाचाच्चादनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धुपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बङ्गलात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण सृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात् सृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित् क्वचित्तु पक्षपाते मति

गमित्यर्थः । अस्तु साङ्क्षेप्यसृतिः प्रत्यक्षमूलेवत आह । न चेति । योगिनां सिद्धिमहिस्त्राऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्खाते । शक्यमिति । कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चिय तदर्थस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्भादिता, तया सिद्धा प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीयविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेरपीति । अतिशङ्कितुमिति, श्रुतीनां सुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थतं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेवेदो नोपजीय इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धो मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह । सिद्धेति । सिद्धानां वचननाश्रिय वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाच्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमाच्च न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः । ननु मन्दमतेः साङ्क्षेप्यसृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गं कथमा-

*अन्यतरपरित्यागे इवि वर्षे० पु० पाठः ।

पुरुषमतिवैश्वर्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रमङ्गात्, तस्मात्तस्थापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुगार*विवेचनेन च सन्नार्गं प्रज्ञा मंग्रहणोया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं अद्वातुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्रुवासुदेवनाम्बः स्मरणात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः “यदै किञ्च मनुरवदत् तद्वेषजं” इति । मनुना च

“मर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी खाराज्यमधिगच्छति” ॥ इति-
सर्वात्मतदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते ।
कपिलो हि न सर्वात्मतदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् ।

नेयेवत आह । परतन्वेत्यादिना । ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्ते-स्तन्मते श्रद्धा दुर्वारा इत्यत आह । या त्विति । कपिलशब्दमात्रेण साङ्घर्कर्ता श्रौत इति मान्तरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसमूहत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव, स हि सर्वात्मतज्ञानं वैदिकं साङ्घामुपदिशतीर्ति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतमुः प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विश्वीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य खार्थसाधकत्वायोगान्नुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह । अन्यार्थेति । द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह । भवति चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह ।

* विषयविवेचनेनेति का० पु० पाठः ।

महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मन्तुताहो एक एव तु”
इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन् साञ्चयोगविचारिणं”
इति परपक्षमुपन्यस्य तद्वादामेन-

“बह्वनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य-

“ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।

सर्वेषां मात्तिभूतोऽसौ न याह्यः केनचित् क्वचित् ॥

विश्वमूर्ढा विश्वभुजो विश्वपादाच्चिनामिकः ।

एकश्चरति भूतेषु खैरचारी यथासुखम्” ॥ इति
सर्वात्मतैव निर्द्वारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत सर्वद-
श्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बह्वनां पुरुषाकाराणां
देहानां यथैका योनिरुपादानं एष्टी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं
सर्वेषापादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणेः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे
सर्वलोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्गमनुष्यादीनां मूर्ढानोऽस्यैवेति विश्वमूर्ढा,
एकस्यैव सर्वज्ञेषु प्रतिविष्वभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि-
योजना । सर्वभूतेष्वैकच्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । खैरचारी
खतन्तः, नाम्य नियन्ता कस्त्रिदर्श्य सर्वश्वर इत्यर्थः । यथा सुख-
मिति विशेषानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलसूति-
विरोधमुक्ता साक्षादेविरोधमाह । श्रुतिश्चेति । यस्मिन् ज्ञान-
काले केवलं खतन्तप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्त्वात्मभेदकल्पन-
यापोति सिद्धमिति सम्बन्धः । स्मृतिर्विरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न
स्यादिव्यत आह । वेदस्य हीति । वेदस्य प्रामाण्यं खतः सिद्धन-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूदिजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकलमनुपश्यतः” ॥ इति-
एवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्वस्य
वेदविरुद्धलं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धलञ्च । न केवलं स्वत-
न्वप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति*मिद्दुं, वेदस्य हि निरपेचं स्वार्थं प्रा-
माण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु मूलान्तरापेचं । †स्वा-
र्थं प्रामाण्यं वक्तृस्तिव्यवहितञ्चेति विप्रकर्षः, तस्मादेदविरुद्धे
विषये स्तृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः । कुतञ्च स्तृत्यनवकाश-
प्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाच्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन सहौतौ †क-
ल्प्यतानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रि-
याणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धुत्वात् शक्यन्ते सर्वतुं । अलोक-

पौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया
प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, अति-
स्मृत्योर्विर्शेष इत्यक्षरार्थः । समयोर्विरोधे हि निरुपकाशेन साव-
काशं बाधमिह स्वतः परतः प्रामाण्योर्विषयात् भट्टिति निच्छित-
प्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरैव बाध
इति भावः । तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, भान्तिमूलत्वसम्भवादिति
भावः ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्माचाण्यप्य-
प्रसिद्धानि सर्वतुं न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाच्चेति । ननु महतः

* मिद्यमिति वर्धं पुं नास्ति । † स्वार्थं प्रामाण्यमिति वर्धं पुं नास्ति ।

‡ निरुपितानीति वर्धं पुं पाठः ।

वेदप्रसिद्धलात्तु महदादीनां षष्ठ्येवेन्द्रियार्थस्य न सृतिरव-
कल्पते । यदपि क्वचित् तत्परमिव अवणमवभासते तदप्य-
तत्परं व्याख्यातं ‘आनुमानिकमयेकेषां’ इत्यत्र । कार्यसृते-
रप्रामाण्यात् कारणसृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मा-
दपि न सृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावृष्टमन्तु न विलक्षण-
तादित्यारभ्योन्मथिष्यति ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साञ्च्छसृतिप्रत्याख्यानेन योगसृतिरपि प्रत्याख्याता
इत्येत्यतिदिश्ति, तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्र-
मेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि
कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायलात् पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं
पुनरतिदिश्ते, अस्ति ह्याचाभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि
योगो वेदे विहितः “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति
“चिरुन्नतं स्याय समं शरीरं” इत्यादिना चासनादिकल्पना-

परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीव्यत आह । यदपीति ।
सूत्रतात्पर्यमाह । कार्येति । सांख्यसृतेर्महदादिव्यिव प्रधानेऽपि प्रा-
माण्यं नेति निच्चीयत इत्यर्थः । सांख्यसृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां
कथं बाध इत्यत आह । तर्केति ॥

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगसृत्या विरुद्धते न वेति सन्देहे
पूर्वन्यायमतिदिश्ति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत्
सङ्गत्वादिकं ब्रह्म । पूर्ववत्तानुकृतिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्य-
चेति । निदिध्यासनं योगः । चीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मि-
च्चरीरे तत् च्युन्नतं चिरुन्नतमिति पाठच्छान्दसः, युज्ञोतेति शेषः ।

युरः सरं बङ्गप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, “तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नं” इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि “अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपाचो योगः” इति सम्बद्धर्शनाभ्युपायवेनैव योग-इङ्गीक्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिसृतिवद्योग-सृतिरथनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसम्प्रतिपन्नावयर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यथात्मविषयासु बङ्गीषु सृतिषु साङ्घ-योगसृत्योरेव निराकरणाय यत्रः कृतः, साङ्घयोगौ हि परम-पुरुषार्थसाधनवेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपवृंहितौ, तत्कारणं साङ्घयोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं

न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि स-
न्तीत्याह । लिङ्गानि चेति । तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं परमं
तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारञ्च मत्यु-
प्रसादान्वचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । योगसृतिः प्रधा-
नादितत्त्वांश्चेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोर्थै-
कदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुग-
न्तव्य इत्यादिश्रुतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं
प्रमाणलक्षणे । एवं योगसृतैर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांश्चेऽपि प्रामाण्यनिति
पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति । इयमिति । ननु बौद्धादिसृतयोऽत्र
क्रिमिति न निराकृता इत्यत आह । सतीष्वप्यति । तासां
प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्रायैर्होतत्वादेवाह्यत्वाचावेपे-

मुच्यते सर्वपाशैरिति । निराकरणन्तु न *साङ्घसृतिज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्तिःश्रेयससाधनं वारयति “त-मेव विदिलाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति । द्वैतिनो हि ते साङ्घजा योगाच्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यन्तु दर्शन-मुक्तं तत्कारणं साङ्घयोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं धानच्च साङ्घयोगशब्दाभ्यामभिलघ्येते प्रत्यासन्तेरित्यवग-न्तव्यं, येन त्वंशेन न विहृथते तेनेष्टमेव साङ्घयोगस्मृत्योः सावकाशत्वं । तद्यथाऽसङ्गो छ्वायं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धलं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्घैरभ्युप-गम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परिब्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरियहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रब्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उप-

क्षेति भावः । तत्कारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्षया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति द्वत इत्यत आह । निराकरणन्त्विति । इति हेतोः, द्वत-मिति शेषः । प्रत्यासन्तेरिति श्रुतिसांख्ययोगशब्दयोः सजातीय-श्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु सत्यप्रामाण्यं नेत्राह । येन त्वंशेनेति । ब्रह्मवादस्य कण्भक्षादिभिर्विरोधमाशङ्कातिदिश्ति । एतेनेति । श्रुतिविरोधेनेत्र्यर्थः । उपकारकवाधो न युक्त इत्या-

* सांख्यज्ञानेन का०। सांख्यदर्शनेन वर्ध० ।

कुर्वन्तु नाम, तत्त्वज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविनमनुते तं वृहन्तं, तं लौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्येवमादित्रितिभ्यः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वच्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य *जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्यात्मेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमात्मेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थं तर्कनिमित्तस्यात्मेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यनपेत्त आगमो भवितुमर्हति, भवेदयमवृष्टमो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्ववकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्तरविरोधे सत्येकवशेनेतरां नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते । †दृष्टसाधमैण चादृष्टमर्यं समर्प-

शङ्ख्य योऽश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह । तान्य-
योति । तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तिरूपपत्तिः ॥

स्मृतीनामप्रामाण्यात्माभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिङ्गान्तविलक्षणत्वात् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मास्येति । पूर्वपक्षमात्मिपति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म ईवेति । मानान्तरानपेत्त वेदैकसमर्थगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्यापवेशात्मेनात्मेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः ।

* जगतः कारणमिति का० ।

† दृष्टसाम्येनैति वर्ध० का० ।

यन्तो युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्टते, विप्रकृष्टते तु श्रुतिरैति-
ह्यमाचेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानञ्च ब्रह्मविज्ञान-
मविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्वते । श्रुतिरपि
“श्रीतव्यो मन्तव्यः” इति अवणव्यतिरेकेण मननं विदधतो
तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति, अतस्कर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रि-
यते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृति-
रिति तत्त्वोपपद्यते । कस्मादिलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः ।
इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेत-
नमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च
श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुच-
कादयो विकारा मृत्युकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्ण-
प्रकृतिकाः, मृदैव तु मृदन्तिः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुव-

सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादिकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
भवेद्यमिति । अवयमो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुति-
विरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्या
दुर्बलश्रुतिबाधविरवकाशमानान्तरेण लक्षणावत्या सावकाशश्रुति-
नयनं युक्तमित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधा-
नस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थ-
विषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्विरङ्गमतस्तर्केण बाध्य इत्याह ।
दृष्टेति । शैतिह्यमाचेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं
दर्शयति । अनुभवावसानञ्चेति । नैषात तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य
नियेधमाशङ्का विधिविरोधान्मैवमित्याह । श्रुतिरपीति । एवं पूर्व-
पक्षं सम्भाय चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, क्षित्यादिकं न
चेतनप्रवृत्तिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विश्वध्यते
न वेति सन्देहे सृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन

र्णन सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगद्चेतनं सुखदुःखमोहा-
न्वितं सद्चेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं
भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्व-
चास्य जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगत्यत् । अशुद्धं हीदं
जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहे-
तुलात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चलाच्च । अचेतनं चेदं जगत्
चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि
साम्ये सत्युपकार्यापकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्य-
रस्योपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन
भेक्तुरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरयेचेतनांशस्यैव चेतनं
प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे बुद्धादिरचे-
तनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेत-
नस्येतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया ह्यक-
र्त्तारस्येतना इति साङ्घा मन्यन्ते, तस्माद्चेतनं कार्यकरणं ।

प्रावल्यात्तेन विरुद्धत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । न विल-
क्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिः तत्सिद्धिच्छेति पूर्व-
वत् फलं, जगत्र ब्रह्मपक्षतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यद्विलक्षणं तत्र
तत्पक्षतिकं यथा मद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः । सुखदुःखमोहा-
सत्त्वरजस्त्वमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपक्ष-
तिकं तदन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा मदन्विता घटादय इत्याह ।
मदैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वच्छेति । यथा
हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादा-
दीन् करोति एवमन्येऽपि भावा दृष्ट्याः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

न च काष्ठलोद्ग्रादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्ध-
श्वायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्वेदं
जगत् तत्प्रकृतिकं । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतच्छेतन-
प्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगचेतनमवगमिष्यामि प्रकृति-
रूपस्य विकारेऽन्यदर्शनात्, अविभावनन्तु चैतन्यस्य परि-
णामविशेषाद्ब्रह्मविष्यति, यथा स्यष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वा-
प्यमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोद्ग्रादीना-
मपि चैतन्यं न विभाव्यिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वा-
विभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्याच्च कार्यकर-
णानाभावनाच्च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न वि-
रोत्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां
प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि
भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरथत एव न विरोत्यत इति ।
तेनापि कथञ्चिचेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिहित्येत ।

शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादिग्रहः । उभयोच्चेतनत्वेन
साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादिव्युक्तां । स्वामिभवयोर्यभि-
चारादिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । भव्यदेहस्यैव स्वामिचेतनो-
पकारकत्वात् व्यभिचार इत्याह । नेत्रादिना । उल्लभापकर्धशून्यत्वा-
चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मा-
दुपकारकत्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वलेन जगचेतनमेवेवेकदेशि-
मतमुत्थापयति । योऽपीति । घटादेचेतनत्वमनुपलब्धिवाधितं इत्यत
आह । अविभावनन्विति । अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि
चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशाया-

गुद्यगुद्धिललक्षणन्तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, *न वेत-
रदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह । तथात्वं शब्दा-
दिति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेत-
नत्वं चेतनप्रकृतिकलश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोग्येत्तते, तत्त्वं
शब्देनैव विरुद्धते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानत्वावि-
ज्ञानं चेति कस्यचिदिभागस्याचेतनतां आवयन् चेतनाद्रह्मणो
विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति । ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतन-
त्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, “मृदव्रीदापेऽत्रु-
वन्” इति, “तज्जेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्” इति चैवमाद्या
भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि “ते हेमे प्राणा
अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुः” इति “ते ह वाचमूर्च्छ्वन्न
उद्गाय” इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ
दृष्टान्तः । यथेति । आत्मानात्मनोचेतनत्वे स्वस्त्रामिभावः कुत इत्यत
आह । एतस्मादेवेति । साम्येति प्रातिस्थिकस्वरूपविशेषाच्छेषणे-
षित्वे दृष्टान्तः । यथा चेति । चेतनाचेतनमेदः कथमिव्यत चाह ।
प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामिव्यर्थः । सर्वस्य चेतन-
त्वमेकदेशुक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति । तेनापि कथच्चिदिति ।
अङ्गीकारं व्यक्ता सूचशेषेण परिहरति । न चेत्यादिना । इतर-
चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन
वाथेति भावः । श्रुतिसाहाय्यान्न वाधेत्युत्तरसूचव्यावर्त्य शङ्ख्यते ।
नन्विति ॥

* न चेति का० ।

ऋभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५० ॥

तु शब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु सृदत्रवीदित्येवं जातीयक्या श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । सृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं । कस्मादिशेषानुगतिभ्यां । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणाच्च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपचेत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये ऋधिष्ठाहत्वेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्टन्ति “(कौ०२।१४) एता है वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति “(कौ०२।१४) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःक्रेयसं विदिता” इति च । अनुगताच्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च

सृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तया विज्ञानं चाविज्ञानच्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तभिति सांख्यः समाधत्ते । ऋभिमानोति । संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्धविभागवाद्यायोगादिव्यर्थः । विशेषपदस्यार्थात्तरमाह । अपि चेति । अहंश्रेयसे खश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रेष्ठं विदिता

“ते ह प्राणः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठलनिर्द्वार-
णाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोल्कमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्राणश्रैष्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै वलिहरणं” इति चैवंजातीयकोऽ-
स्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढय-
ति । “तत्तेज ऐक्षत” इत्यपि परस्या एव देवताया अधि-
ष्टाच्याः स्विकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यते इति द्रष्टव्यं,
तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृति-
कमित्याच्चिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः *पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वान्वेदं जगत्
ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनलेन
प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिर-
चेतनलेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो दृश्विकादीनां । नन्वचेत-
नान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बज्जधा व्याचये । अनुगता-
च्चेति । तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्त्रीयवशिष्यत्वादिगुण-
समर्पणं क्षतं । तेजश्चादीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्वादिकरणे चेतननिष्ठ-
तया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नात्मा जगत्चेतनत्वं तस्मादिति
पूर्वपक्षापसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बज्जवैलक्षण्यं वा । आदे व्यभिचार-
रमाह । नायमैकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वात् व्यभिचार
इति शङ्कते । नन्वति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमत्तीति व्यभिचार
इत्याह । उच्यते इति । शरीरस्य केशादीनाच्च प्राणित्वाप्राणित्व-

* पूर्वेति का० वर्ध० नात्मा॑ ।

अचेतनान्वेव वृश्चिकादिशरीराणुचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्येव वैलक्षण्यं । महांश्वायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाच्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनाच्च, अत्यन्तसारूप्येच प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत अस्ति कश्चित्यार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालचणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकर्त्तव्यं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्चेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये

रूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव यमिचारमाह । महानिति । पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्ययोः साटश्यं वदता वक्ष्यत्वं किमात्मन्त्वकं यत्किञ्चिद्देति, आये दोषमाह । अत्यन्तेति । द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतिलसिद्धिरित्याह । अयेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दृष्ट्यान्तरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेवननुवर्तमानात्र ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्याह । प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगत्वं ब्रह्मप्रकृतिकर्त्तव्यमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अनां-

चाप्रसिद्धलं, दृश्यते हि सन्तालक्षणो ब्रह्मखभाव आकाशादि-
व्यनुवर्तमान इत्युक्तं । हतीये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यज्ञैत-
न्येनानन्वितं तदब्रह्मग्रन्थिकं दृष्टमिति*ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्यु-
दाह्वियेत, समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मग्रन्थिकलाभ्युपगमात् ।
आगमविरोधसु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं ग्रन्थिति-
चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रमाधितत्वात् । यन्तुकं परिनिष्पन्नत्वात्
ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्बवेद्युरिति तदपि मनोरथमात्रं,
रूपाद्यभावाद्वा नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च
नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव लयमर्थो धर्मवत् ।
तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्यैनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इति ।
“कोऽद्वा वेद क इह प्रवोचत् इयं विस्तुष्टः यत आवभूव”

दित्यस्योपाधित्वात् । न च धंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसं-
खारात्मकस्य भावत्वे सब्रह्मप्रवृत्तिकलादभावत्वायहे चानादिभावत्व-
स्योपाधित्वादिति, सम्भविति कल्पवृथसाधारणं दोषमाह । आगमेति,
यूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवात्र तर्केणाक्षेप इत्याह ।
यन्तुक्तमित्यादिना । लिङ्गसाटश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमा-
नोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्षण्या वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा
ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया । यदा कुतर्केण न
त्राधनीया इकुतार्किकादन्यैनैव वेदविदार्थेण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानाया-
नुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसम्भविति मृत्यो-
र्वचनं । इयं विविधा रुद्धिर्यतः आ समन्ताद्वभूव तं को वा अद्वा
साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदनं क इह लोके तं प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसे दी-
र्घलोपः, यथावदक्षापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वा-

* ब्रह्मवादिनमिति का० ।

† साधनोयेति सो० २ ठी० ।

‡ तर्किकादिति सो० २ ठी० ।

इति चैतौ मन्त्रौ मिद्धानामपोश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कार-
णस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति-

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तु केण योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः परं यत्त्वं तदचिन्त्यस्य लक्षणं” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

चैवंजातीयका । यदपि अवणव्यतिरेकेण मननं विदध-
च्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुक्क-
तर्कस्याचात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽ-
नुभवाङ्गलेनाश्रीयते, खप्नान्तदुद्धालयोरुभयोरितरेतरव्यभि-
चारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सन्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदा-
त्मना सम्पत्तेर्निर्घपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवलात्
कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः ।

दिलेन जन्माभावात् । मिषेण मननविधियाजेन, शुक्कः श्रुत्यनपेक्षः ।
श्रुत्या तत्त्वे निच्छिते सत्यनु पञ्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरा-
साय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह । खप्नान्तेति । जीवस्यावस्थावतो
देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्पृपञ्चव्रह्मैकमसम्भवि हैतयाहिप्रमाणविस्ते-
धाद्वृह्मण्वादितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रीतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय
रुपांखवस्थाखात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-
मसंस्पृष्टत्वं व्यवस्थानां खाभाविकत्वे ज्ञायैषवदात्मव्यभिचारायोगात्
सुषुप्तौ प्रपञ्चभान्यभावे सता सोम्येत्युक्ताभेददर्शनान्तिष्ठृपञ्चव्रह्मैक्य-
सम्भवः, यथा घटादयो मृदभिनास्तथा जगद्वृह्माभिन्नं तज्जत्वाद-

तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलभकत्वं दर्श-
यिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्यस्य जगत-
स्थेतनतामुद्गेचेत तस्यापि विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचे-
तनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव
योजयितुं । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते,
कथं परमकारणस्य ह्यत्र समख्यजगदात्मना समवस्थानं
आव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतन-
स्थाचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणलात्, एवमचेतनस्यापि
चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तलात् विलक्षणस्य यथा श्रुत्यैव
चेतनं कारणं यहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेत-

स्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादश्वर्तर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य
चानुकूलत्वात्र तर्कणाक्षेपावकाश इति भावः । ब्रह्मण्य शुक्तर्क-
स्याप्रवेशः स्तुत्रसम्मत इत्याह । तर्कप्रतिष्ठानादिति । विप्रलभकत्व-
मप्रमाणकत्वं । यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतस्थेतनत्वोक्तौ विभागश्रु-
त्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभाग-
श्रुतेचैतन्याभियक्ष्यनभियक्ष्यत्वां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं
दूषणं वच्चलेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनका-
र्यविभागासम्भवादित्याह । योऽपीत्यादिना । सिङ्गान्ते चेतनाचेतन-
वैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रवृत्तिलभियत आह । प्रत्युक्तात्वादिति ।
अप्रयोजकत्वयभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् साविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगा-

न स्यागुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत् असत्
 तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रमज्ज्वेत्, अनिष्टचैतत् मत्कार्यवा-
 दिनस्त्वेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं
 हीदं नास्य प्रतिषेधमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं
 कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति, कथं, यद्यैव हीदानीमपीदं कार्यं
 कारणात्मना स्त् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानी-
 मपीदं कार्यं कारणात्मानमन्नरेण स्ततत्त्वमेवास्ति, “सर्वं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणा-
 त्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं । ननु शब्दादिहीनं
 ब्रह्म जग्नः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्म-
 ना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीश्चास्तीति, तेन न भक्ष्यते वक्तुं प्रागु-
 त्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्वादे
 वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तदत् प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि स्त्रौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छन्नतागु-

दित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात् कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणा-
 त्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत्
 स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे श्रुति-
 माह । सर्वन्तमिति । मिथ्यात्मजानतः शङ्काननूद्य परिहरति । न-
 न्दित्यादिना । विस्तरेण चैतदिति मिथ्यात्ममित्यर्थः ।

सत्कार्यवादसिद्धर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्धादिप्रसङ्ग

द्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत्, तदापीतौ प्रलये
प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं *कारणेऽविभागमापद्यमानं कारणमा-
त्मोयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्वेवा-
शुद्धादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जस-
मिदमौपनिषदं दर्शनं । अपि च समस्तस्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तेः पुनरूत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिवि-
भागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं । अपि च भोक्तृणां परेण
ब्रह्मणेऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरूत्पत्तौ
अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरूत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं ।
अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमष्टपो-
तिरेव न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवती-
त्यसमञ्जसमेवेति, अत्रोच्यते ॥

इति शङ्कासूत्रं व्याचये । अत्राहेति । प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्यां
करोति, यथा जले लीयमानं लवणद्वयं जलं दूषयति तददि-
त्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह । अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्या-
पीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अर्धान्तरमाह । अपि चेति ।
कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तददेव मुक्ता-
नामष्टपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह । अथेति ।
यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्वभक्तं तर्हि स्थितिकालवक्त्रयाभाव-
प्रसङ्गात् कार्यण द्वैतापत्तेश्वासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥
अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लोकत्वान्मृदादिषु नील-

* कारणविभागमिति सो० वर्ध० ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदपि सामञ्जस्य मस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । मन्ति हि दृष्टान्ताः यथा कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति, तद्यथा शरावादयो मृत्युकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयस्य सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारस्य तु रुचिर्विद्युतिर्विधा भूतयामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति । *तत्पत्रस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न सम्बवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत, अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मलं न तु कारणस्य कार्यात्मलं, आरम्भनशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यल्प-

घटादिवदिति । सिद्धान्तसूत्रं याचये । नैवेत्यादिना । अपि गच्छत् लीयमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, तत्पत्रस्येति मधुरजलं लवणस्याकारणमिव दृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्यात्त्वणवदित्याह । अपोतिरेवेति । असति कार्यं तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्बवति धर्मसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्त्वार्थवादेत्येऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह । अनन्यत्वेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदान्न त्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् एथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चापीताविति

* तत्पत्रस्येति वर्ध० से० का० ।

च्चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मोयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति
स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपग-
मात् इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदमस्तुतं पुर-
खात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि
कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं आव्यते । तत्र यः परिहारः
कार्यस्य तद्वर्माणाच्चाविद्याधारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृ-
ज्यत इति अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो
दृष्टान्तः, यथा स्थयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि-
कालेषु न संस्तृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसार-
मायया न संस्तृश्यत इति । यथा च *ख्यप्रदर्शकः स्यम्बद्धर्शनमा-
यया न संस्तृश्यते[†] प्रबोधसम्ब्यसादयोरनन्यागतत्वात्, एव-
सवस्याचयमाच्छेकोऽव्यभिचार्यवस्थाचयेण व्यभिचारिणा न
संस्तृश्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्याचयात्मनावभा-
सनं रज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदा-
यविज्ञिराचार्यैः ।

विशेषणं वर्यमिति प्रतिबन्ध समाधत्ते । अव्यल्पच्छेति । परिणाम-
दृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे । अन्ति चेति । मायाव्यनु-
पादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह । यथेति । अस्त्वेव स्वप्रकाले दृष्ट-
संसर्ग इत्यत आह । प्रबोधेति । जाग्रत्सुषुप्तेः स्वप्ने चात्मनोऽस्यर्शात्
तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसंसर्गत्तदा सर्व-
ज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ढान्तिकमाह । एवमिति । यदा जगज्ञन्म-
स्थितिलया ईच्चरस्यावस्थाचयं तदसङ्गत्वे दृढसम्मतिमाह । अत्रोक्त-
मिति । यदा तत्त्वमसील्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति तदा

* ख्यप्रदगेक एक दूरति सेऽ का० वर्ध० । † संस्तृश्यत इतौति सेऽ का० वर्ध० ।

“ऋनादिमायथा सुन्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमखम्भमद्वैतं बुध्यते तदा” ॥ इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्थेव स्तौल्यादिदोष-
प्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तैः पुनर्विभागेनोत्यत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्यय-
मप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुपुत्रिसमाधादावपि
सत्यां स्याभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदित-
त्वात् पुर्ववत् पुनः प्रवोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
श्रुतिश्चाच भवति “इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति सम्पद्यामहे” इति । त दृढ़ व्याघ्रो वा सिंहो वा बृको वा
वराहो वा कीटो वा पतंजो वा दंशो वा मशको वा चयन्न-
वन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि
मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्तम्भवद्याहतः स्थितौ
दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्ति-

जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलित-
माह । तचेति । द्वितीयमसामञ्चस्यमनूद्य तेनैव स्तुत्रेण परिहरनि ।
यत्पुनरिति । सुपुत्रावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्यत्तौ च मानमाह ।
श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्येकोभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः
प्राक् प्रवोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पूरुत्या-
नकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागश-
क्त्यज्ञानसत्त्वे सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह । यथा हीति । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्यज्ञानश-
क्तिरस्ति एवमपीतौ सहाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः

रनुमाख्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, सम्यग्-
ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो वि-
कल्प उत्प्रेच्छितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाव-
तिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिद-
मौपनिषदं दर्शनं ॥

खपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

खपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःश्युः, कथ-
मित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्वेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिक-
मिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्
प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव च
विलक्षणकार्यात्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवा-
दप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्,
तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा सृदितसर्वविशेषेषु विकारे-

खयिविभागशक्तिरनुमाख्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो
विभागयवहारस्तत्त्वबोधाभावात् खप्रान्तवद्बाधितो दृश्यते, अतः का-
र्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां भवाप्रलये-
ऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पनर्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति जन्म-
कारणाज्ञानशक्यभावेनेत्यर्थः ।

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषलानासाभिस्त्रिरासप्रयासः
कार्य इत्याह । खपक्षेति । सूत्रं व्याचये । खति । प्रादुश्युः प्रादुर्भवेश्युः,
अत एवेति सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्, सांख्यस्य-
वायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्त्रयं । अपीताविति सूत्रो-

षष्ठीतावविभागात्मतां गतेच्छिदमस्य पुरुषस्योपादानमिदम-
स्येति प्राक् प्रलयात् प्रति पुरुषं ये नियता भेदान ते तथैव पुन-
रुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नि-
यमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्तानामपि पुनर्ब-
न्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्ग्रेदा अपोतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति
चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः
साधारणलाक्षान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तोत्यदोषता-
मेवैषां द्रढयति अवश्यार्थितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-
मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थात्वं,
यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्तेचामात्रनिवन्धनास्त्वांका अप्रतिष्ठिताः
सम्भवन्त्युत्तेचाया निरङ्गुणत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्य-
त्वेनोत्तोचितास्त्वांका अभियुक्ततरैरन्वैराभास्यमाना दृश्यन्ते,
तरैरप्युत्तेचितास्त्वदन्वैराभास्यन्ते इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां

क्षदोषचतुर्यमाह । तथापीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्व-
प्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्रनियमः । बद्धमुक्त-
व्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने
लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्ते इत्युचेत तर्हि अलीनानां पुरुषवत्
कार्यत्वव्यापात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य समावितदोषत्वात्तेन निर्दीप्तपदार्थसमन्वयो न
बाध्य इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि

शक्यं समाश्रयितुं *पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित् प्रसिद्धु-
माहात्म्यस्य कपिलस्थान्यस्य वा रथातस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्या-
श्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव, प्रसिद्धुमाहात्म्याभिम-
तानामपि तीर्थकराणां कपिलकण्ठुकप्रभृतोनां परस्यर-
विप्रतिपत्तिदर्शनात् । अद्योच्चेतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा
नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव ना-
स्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्के-
षैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाच्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्ये-
षामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्व-
तर्काप्रतिष्ठायाच्च सर्वलोकव्यवहारोच्चेदप्रसङ्गः । अतीतव-
र्तमानाध्यसाम्येन द्यनागतेऽप्यध्यनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय
प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्याभासनिरा-

कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्केऽविश्वास इति प्रज्ञते । अथेति ।
कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति ।
एवमपीति । स्तु च मध्यस्थशङ्काभागं व्याचये । अद्योच्चेतेति । विल-
क्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्यामिपक्षधर्मतासंपन्नः कस्त्रित् तर्कः
प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रथानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्य-
प्रतिष्ठितः तर्कज्ञातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदिव्यत व्याह । न हीति ।
तर्कज्ञातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, व्याद्येऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसा-
ध्याभावाद्युभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेत्व-
भावादिवभिसन्धिमानाह । एतदपीति । किञ्चानागतपाक इष्टसाधनं
पाकत्वादतीतपाकवदिव्यादीष्टानियसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्ति-
निवृत्तियवहारहेतुलाङ्गाप्रतिष्ठेत्याह । सर्वतर्केति । अध्वा विषयः

* पुरुषमतिवैश्वरूप्यादिति का० वर्ध० सो० ।

करणेन सम्बगर्थनिर्दोषारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यचमनुमानज्ञ शास्त्रज्ञ विविधागमं ।

ज्ञयं सुविदितं कार्यं धर्मगुद्धिमभीपूता” ॥ इति

“आर्थं धर्मापदेशज्ञ वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धन्ते स धर्मं वेद नेनरः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यालङ्घारो यदप्रतिष्ठितलं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्त्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसोदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्व तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितलमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसन्न्यत एवाप्रतिष्ठितलदोषादनिर्मात्रस्तर्कास्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्यं मुक्तिनिवन्धनमागममन्तरेणात्मेच्चितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्य-

पाकभोजनादिर्विषभक्षणादिस्त्र तत्पामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्यादिरिवर्थः । किञ्च पूर्वात्तरमोमांसयोरुक्तेणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह । श्रुत्यर्थेति । मनुरपि केषाच्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्देवनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितलमङ्गीकरोति । अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तं उपहसति । न हीति । क्वाचत् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगल्कारणविशेषे तर्कस्य खातन्यं ना-

क्षय गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवोचाम्* । अपि च अस्यग्ज्ञानान्त्योच्च इति सर्वेषां मोक्षवादिनाम-
भ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वसुतत्त्वत्वात्, एकरूपेण
ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्
ज्ञानमित्युच्यते अथाऽग्निरूपण इति, तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने
पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानान्तु अन्योन्यविरो-
धात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्द्वा केनचित्तार्किकेषेदमेव
सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि
प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमे-
करूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च
प्रधानवादी तर्कविदामुक्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः,
येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च श-

स्तीति सूत्रशेषं थाच्ये । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरलं ब्रह्मणो
वेदान्यमानागम्यत्वं । भावस्य जगत्कारणस्य, याथात्यमद्यत्वं, मुक्ति-
निबन्धनं मुक्त्यालम्बनं । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
मोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चेत्यादिना । एकरूपवस्तु-
ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह । तत्रैवं
सतीति । तर्को ह्यज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेन सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने
विप्रतिपत्त्यवोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत्
तर्कप्रभवं, कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य
श्रेष्ठत्वात् तउज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेतुसिद्धिमाह । न च प्रधानेति ।
ननु सर्वतार्किकेर्मिलिता निच्छितं तर्कोत्या मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह ।
न च शक्यन्त इति । तस्मात् तर्कोत्यज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्त-

* इति वाचेचामेति का० सो० वर्ध० ।

क्यन्ते अतीतानागतवर्त्मानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तत्त्वतिरेकरूपैकार्थविषया सम्बन्धतिरिति स्थात्, वेदस्य तु नित्यले विज्ञानोत्पत्तिहेतुले च सति यवस्थितार्थविषयलोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्बन्धत्वं अतीतानागतवर्त्मानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपक्षेत्रमशक्यं, अतः सिद्धमस्यैवैपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्बन्धज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोच एव प्रसञ्जेत, अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य *दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कवलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छ्रिष्टैः केनचिदंशेन परिग्रहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्विषय यस्तर्कनिमित्त आचेसमन्वयबाधो न युक्तस्तद्वाधे सम्बन्धज्ञानालाभेनानिर्मात्रप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति । अतोऽन्यत्रेति । समन्वयस्य तर्कणाविरोधे परित्यजित्युपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रूवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यदिभु तत्र ब्रव्योपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुद्धते न वेति सन्देहे सांख्यद्वानां †तर्ककुशलमतिलेपि वैशेषिकादीनां ‡तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेत्तदीयन्यायस्य अबाधितत्वादिरुद्धत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽनिदिश्यति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति द्वाते वैपरीत्यस्यापि

* सम्बन्धदर्शनस्येति वर्ध० ।

† तर्कामतिलेपि इति सो० २ टो० ।

‡ तर्कमतिलेपप्रसिद्धेरिति सो० २ टो० ।

यो वेदान्तवाक्येषूद्घावितः स परिहृतः, इदानीमण्डादिवादव्य-
पाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनर्खर्कनिमित्त
आचेप आशङ्काते इत्यतः प्रधानमस्तु निवर्वृण्यायेनातिदिशति,
परिगृह्यन्त इति परियहाः न परियहा अपरियहाः शि-
ष्टानामपरियहाः शिष्टापरियहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकार-
णवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचि-
दप्यशेनापरिगृहीता ये-एवादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्ध-
तया व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तु त्यत्वात् निराकरण-
कारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तु त्यत्वात् प्रति-
षिद्धितलमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्षं आगमविरोधस्त्वेवं जातीयकं
निराकरणकारणं ॥

सम्बवादिवाशङ्क्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह । वैदि-
कस्येति । सत्त्वार्थत्वात्मासङ्गत्वस्त्रप्रकाशत्वाद्यश्वेदान्तशास्त्रस्य प्रव्या-
सन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्वेलादिभिः सत्त्वार्थत्वांशेन स्त्रीष्टत इति प्रब-
लत्वादुपदेशः । अण्डादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति
भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रश्नव्यं नास्तीत्याह । तु त्यत्वात्
दिति । कारणमेवाह । तु त्यमिति । यदुक्तं विभुत्वात्र त्रयोपादानं
ब्रह्मेति तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीवत्वात् तदा बाधः । महा-
परिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धे-
स्ति ब्रह्मव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ।
अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादो वेदान्तसमन्वयो विवयः, स
किं वन्मिथोऽभिन्नं तत्त्वादितीयकारणाभिन्नं यथा मत्तन्तुजौ घटपटा-
विति तर्कसहितभेदं प्रत्यक्षादिना विरुद्धते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्क-
स्याप्रतिषिद्धितत्वेऽपि जगद्देवे प्रतिषिद्धितत्वादिरुद्धत इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्थाक्तोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कवलेनैवाच्चिष्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं खविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि खविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्थात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रमिद्वार्थवाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रमिद्वाऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्राच्चते, प्रमिद्वा इत्यं भोक्त्रभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य आदिन इति, तस्य च विभागस्थाभावः प्रसज्जेत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापयेत भोग्यं वा भोक्त्रभावं

भोक्त्रापत्तेरिति । विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपत्तफलं सिद्धान्ते तत्त्विद्धिरिति भेदः । अनपेक्षश्रुत्या खार्थनिर्णयात् तर्कणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्खिते । यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थं भवत्यनाक्षेपः । यत्त्वद्वितीयव्रह्माभेदाद्दृजलादीनामभेदो ब्रह्मापादानकत्वश्रुतिविषयः स चादिवा यूप इत्यर्थवादार्थवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपक्षियत इति समाधत्ते । तथापीति । अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वं । खविषये जगद्वेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितलाक्षेप इत्याह । तर्कोऽपीति । तर्कादेर्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायात् मिति शङ्खिते । किमत इति । पूर्वपत्ती समाधत्ते । अत इति । तर्कादे प्रामाण्यात् द्वैतवाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयवाधो युक्त इत्यर्थः । इममर्थं शङ्खापूर्वकं स्पष्टयति, कथमित्यादिना । ननु भोक्त्रभोग्यमित्य एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्ख श्रुतार्थापत्तेवाह । तर्योऽच्चेति ।

आपद्येत् तयोश्चेतरेतरभावापन्तिः परमकारणात् ब्रह्मणे-
इनन्यत्वात् प्रसञ्चेत्, न चास्य प्रसिद्धुस्य विभागस्य बाधनं
युक्तं । यथा त्वद्यते भोक्तृभोग्यवार्षिभागो दृष्टः तथातीता-
नागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धुस्यास्य भोक्तृभो-
ग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारण-
मिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याक्षोकवदिति,
उपपद्यते एवायमस्मात्पञ्चेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीची-
तरङ्गबुद्धादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंज्ञेषादिलक्षणस्य
व्यवहार उपलब्धते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्वि-
काराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापन्तिर्भवति, न चै-
तेषामितरेतरभावानुपपत्तावपि *समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भवति,

तयोरेकब्रह्मभेदश्वरणादेकत्वं कल्पयते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि
भेदापत्तेः ततस्य भेदो बाधेतेव्यर्थः । इष्टापन्तिं वास्यति । न
चास्येति । श्रुतेग्नार्थत्वेन सावकाशत्वान्विश्वकाशद्वैतमानबाधो न
युक्त इत्यर्थः । न तु विभागस्याधुनिकत्वादनायद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत
च्चाह । यथेति । अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागात्रयौ का-
लत्वाद्वैतमानकालविद्यनुमानादिभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते
परिणामटयान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह । स्याक्षोकवदिति । दृष्टा-
न्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा
तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति
न्यायेनाह । न चेति । एवं भोक्तृभोग्यवार्षियोर्मिथो भेदो ब्रह्मभेदच्छे-
त्वाह । एवमिहेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैष-

* समुद्रात्मनोऽन्यत्वमिति सो० का० वर्ष० ।

एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणेऽन्यत्वमिति भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणे विकारः “तत्सृष्टा तदेवानुप्राविश्ट” इति स्वष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्यापाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्तेव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणेऽनन्यत्वेऽप्युपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणे विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तं ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेम व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्थान्त्रोक्तवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तद्योः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाशादिकं बड्डप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः का-

म्यमिति शङ्कते । यद्यपीति । चौपाधिकं जन्मास्तोति तरङ्गादिसाम्यमाह । तथापीति । विभागो जन्म, यदा तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तः प्रतिदेहं विभागः कथमिवत आह । कार्यमनुप्रविष्टस्येति । चौपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति । इत्यत इति । एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्तादेख्तरङ्गादिवद्देदाङ्गीकारात्र द्वैतमानेनादैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति । समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्यूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामवृद्धान्तेन भेद-

र्थस्यावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्दस्याव-
देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते
“यथा सोम्यैकेन मृत्यिङ्गेन *विज्ञातेन सर्वं मृण्यं विज्ञातं स्या-
दाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इति। एत-
दुक्तं भवति एकेन मृत्यिङ्गेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन
सर्वं मृण्यं घटशरावोदच्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषादिज्ञातं
भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्ती-
त्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदच्चनच्चेति न तु वसु-
वृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आन्तातः, तत्र
अुताद्वाचारम्भणशब्दात् द्राष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण का-
र्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोऽवन्नानां ब्रह्मकार्य-
तामुक्ता तेजोऽवन्नकार्याणां तेजोऽवन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति

दाभेदावुक्तौ संप्रवद्वीद्वतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदक्तत्वात् प्रचाय्य व्याव-
हारिकत्वे स्याप्यते, तथा च मिथ्यादैतग्राहिप्रमाणैरदैतश्रुतेन बाधः,
एकस्यां रज्वां दण्डखगादिदैतदर्शनादित्ययं सुख्यः परिहार इति
भावः, एवमैतसमन्वयस्याविरोधार्थं दैतस्य मिथ्यात्वं साधयति।
यस्मात् तयोरिति। स्वरूपेक्ये कार्यकारणत्वव्याधात इत्यत आह।
व्यतिरेकेणेति। कारणात् एथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्य-
मित्यर्थः। वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् एथक् अस्ती-
त्येवकारार्थं इति अुतिं योजयति। एतदुक्तमिति। आरम्भण-
शब्दार्थान्तरमाह। पुनश्चेति। अपागात् अग्निलमपगतं कारणमा-

* विज्ञातेनेति वर्धः का० पु० नास्ति ।

“अपागादग्नेरग्निलं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यं” इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
“ऐतदात्मसिदं सर्वं” “तत्सत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि” “इदं सर्वं
यदयमात्मा” “ब्रह्मवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं” “नेह नानास्ति
किञ्च न” इत्येवमाद्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाह-
र्तव्यं । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्बद्धते, तस्माद्यथा
घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनव्यलं, यथा च मृगहण्णि-
कोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टखण्डपत्वात् खण्डपेण त्व-
नुपाख्यत्वात् एवमस्य *भोग्यभोक्तृत्वादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यति-
रेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं । नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा दृक्तोऽनेकशाखः एव
मनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्रं नाना-
त्वञ्चाभयमपि सत्यमेव, यथा दृक्त इत्येकत्रं शाखा इति च
नानात्वं, यथा च समुद्रात्मैकत्रं फेणतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं,

---

तत्वात्, त्रीणि तेजोऽबद्वानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषा-
मपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मा-
न्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह । न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण
दृष्टान्तावाह । तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । दृष्टं प्राती-
तिकं नष्टमनित्यं यत्खण्डपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्फुर्तिशून्यत्वा-
दनन्यत्वमिति सन्वन्धः । शुद्धादैतं स्वमतमुक्ता भेदाभेदमतमुत्याप-
यति । नन्विति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परि-
णामैयुक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वयवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमा-
नवाध इत्यभिमन्यनानो द्रूषयति । नैवं स्यादिति । एवकारवाचा-
रम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात् परिणामवादः श्रुतिवाह्य

---

* भोग्यभोक्तृत्वादि इति का० वर्ध० सो० ।

यथा च मृदात्मना एकत्रं घटशरावाद्यात्मना नानात्रं, तत्र एकत्रांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्यति, नानात्रांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयै लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीर्ति । नैवं स्थान्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचार-म्भणशब्देन च विकारजातस्यानुत्तलाभिधानात्, दार्ढान्तिकेऽपि “ऐतदात्मयमिदं सर्वे” “तत्सत्यं” इति च परमकारणस्यैवेकस्य सत्यत्वावधारणात्, “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारी-रस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । खयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्म-त्वमुपदिश्यते न यद्गान्तरप्रसाध्यं, अतस्मेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्म-त्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्बद्यते रज्वादिवुद्धय द्रव र्षीणांदिवुद्धीनां । बाधिते च शारीरा-त्वात्मे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यते तदिशिष्यस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योप-
देशो न स्याद्विरोधादिव्याह । स चात्मेति । एकत्रं ज्ञानकर्मस-
मुच्यसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्कासीतिपदविरोधान्मैवमित्याह । स-
यमिति । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यतात् संसारित्वं मित्येवाह । अत-
स्मेति, खतः सिद्धोपदेशादिव्यर्थः । यदुक्तां यवहारार्थं नानात्रं
सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह ।
बाधिते चेति । स्वभावोत्त्राविद्या तया कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं
प्रमाणत्वादिव्यवहारस्याभावज्ञानात्रं न कल्प्यमित्यर्थः । न द्वितीयः
ज्ञानात् प्राक् कल्प्यतनानात्मेन यवहारोपपत्तौ नानात्रस्य सत्यत्वा-
सिद्धेः । यत्तु प्रमाणत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निर्वर्तत

यत्प्रभिद्वये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत् । दर्शयति च “यत्त
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मात्मत्व-
दर्शनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्या-
भावं । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत
इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसोति ब्रह्मात्मभावस्थानवस्थाविशेषनि-
वन्धनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य वन्धनं स-
त्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्तेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति,
मिथ्याज्ञानविजृम्भितच्च नानात्वं । उभयसत्यतायां हि कथं
व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स
मृत्युमास्तोति य दह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदन्ते-
तदेव दर्शयति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते ।
सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणलेना-
नभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन ना-
नात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा-

इति तत्त्वेत्याह । न चायमिति । संसारसत्यते तदवस्थायां जीवस्य
ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्मा-
भेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किञ्च यथा
लोके कञ्चित् तस्करबुद्धा भट्टैर्द्द्वीतोऽन्तवादी चेत्तपरशुं गृह्णाति
स दद्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दद्यते, सत्यवादी चेत्र दद्यते
मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टा-
न्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं निष्ठेत्याह । तस्करैति । व्यवहारगोचरो
नानात्वत्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह । मृ-
त्योरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्वेदज्ञान-

भावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्तेरन्, निर्विषयत्वात् स्थाण्डादिच्छिव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्ते । मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशाश्वित्रादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः, खम्बव्यवहारस्येव प्राक् वोधात् । यावद्द्विन न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्त्रावत् प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु *व्यवहारेष्वनृतवुद्धीर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वं गमेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वोजन्मः प्रतिपद्यते खाभाविकों ब्रह्मात्मतां हिता, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मताप्रवोधादुपयनः सर्वो लौकिकों वैदिकश्च व्यवहारः ।

निवृत्तेमुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात् । प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादिव्याह । न चास्त्रिन्निति । वै पर्णाल्यस्यापि सम्भवादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपत्त्वा नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपत्तवीजमुद्घाटयति । नन्वित्यादिना । एकत्वसैकान्तः कैवल्यं व्याहन्तेरन्नप्रमाणानि स्युः । उपजीयप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाच्च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकारण्योः प्रवृत्तेः खप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्यहतमित्याशङ्क्याह । कथञ्चानुतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वङ्गेरिव प्रमेयवाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां

* विकारेष्विति सोऽ वर्ध० ।

यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य खप्ते उच्चावचान् भावान् पश्य-
तो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत् । कथं
त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरूपप-
द्येत, न हि रञ्जुमर्पण दृष्टे खियते, नापि मुगदप्णिकाभ-
मा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः, श-
ङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । खप्तदर्शनावस्थस्य
च सर्पदंशनोदकस्त्रानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमे-
वेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि खप्तदर्शनावस्थस्य
सर्पदंशनोदकस्त्रानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्य-
मेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यवाध्यमानत्वात् । न हि खप्तादु-
त्थितः खप्तदृष्टं सर्पदंशनोदकस्त्रानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-

यावद्वाधं यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह । अत्रोच्यत इत्या-
दिना । सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि
विकारेषु तत्त्विश्चयाभावेन प्रत्यक्षादित्यवहारोपपत्तावुक्तटयान्तं वि-
वरणोति । यथा सुषुप्तस्य प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणानां यवहार-
काले बाधशून्यार्थबोधकत्वं यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्यद्वैतप्रमा-
णानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यवस्त्रबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामा-
ण्यमुपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति । कथन्त्वसत्येनेति । किमसत्यात्
सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं
वाक्योत्त्वज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह । नैष
दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वभान्तिकल्पितविषात् सत्यमरण-
मूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टा-
न्तान्तरमाह । खप्तेति । असत्यात् सर्पादकादेः सत्यस्य दंशनस्त्रा-

मानसुदवगतिर्मपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन खम्ब-
दृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ।
तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं खम्बेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् खम्बनिदर्शने”॥ इति-
अमत्येन खम्बदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ।
तथा प्रत्यच्चदर्शनेषु केषु चिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जी-
विष्यतीति विद्यादित्युक्ता अथ यः खम्बे पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं
पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनासत्येनैव खम्बदर्शनेन

नादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्यभिचार इत्यर्थः । यथा श्रुतमादाय शू-
द्धते । तत्कार्यमपोति । उक्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ब्रूम इत्यादिना ।
अवगतिवृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकखम्बदृष्ट्यवस्तुनः फलं
चैतन्यं वा वृच्यभिष्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गादेहात्मवादोऽपि नि-
रस्त इत्याह । एतेनेति । खम्बस्यावगतेः खम्बदेहधर्मते उत्तितस्य
मया ताटशः खम्बोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्,
अतो देहमेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनादेहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः । अस-
त्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या अभिचा-
रमाह । तथा च श्रुतिरिति । न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तदर्शनात्
सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेज्ञानमिति वाच्यं, विषयविशिष्यतेन दर्श-
नस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैत-
न्यज्ञानसमवाचेति भावः । असत्यात् सत्यसेष्यस्य ज्ञानमुक्तानिष्टस्य
ज्ञानमाह । तथेति । असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह ।
तथाऽकाशादिति । रेखाखकाशत्वादिभान्त्या सत्या अकाशादयो ज्ञायन्त
इति प्रसिद्धभिष्यर्थः । एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्ता यदर्थक्रिया-
कारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः अवृत्तात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रमिद्धुच्चेदं लोकेऽन्य-
व्यतिरेककुशलानां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते
ईदृशेनासाध्वागम इति । तथाऽकारादिमत्याक्षरप्रतिपत्ति-
दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि चान्यमिदं प्रमाणमात्मै-
कत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि
लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वममी-
त्युक्ते किञ्चिदन्यदाकांच्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः ।
सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न लात्मैकत्वव्य-
तिरेकेणावशिष्यमाणेऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांच्छ्वेत । न चेयमव-
गतिर्नैत्यद्यत इति शक्यं वक्तुं, “तद्वास्य विजज्ञौ” इत्यादिश्रुति-
भ्यः, अवगतिसाधनानां च अवणादीनां वेदानुवचनादीनाच्च
विधीयमानत्वात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं,

नृतकरणगम्यन्तद्वाथ्यं कूटलिङ्गानुमितवक्त्रिवदिति व्याप्तिर्भवा । तथा
च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मवोधकत्वं सम्बवतीति ता-
त्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वानानात्वव्यवहारसिद्धये
उभयं सत्यमिति, तत्र भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन
सत्यत्वकल्पनायोगात् । किञ्च यद्युभयोरेकदा यवहारः स्यात् तदा
स्यादपि सत्यत्वं । नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य
निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह । अपिचान्यमिति । नन्-
पजीव्यद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नैत्यद्यत इत्यत आह । न चै-
यमिति । तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवान्
इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेवर्थः । व्यावहारिकगुरु-
शिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्यार्थावगतेः प्रवक्षादिगतं व्याव-

अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः *सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्वेत्यवोचाम । तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकले समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्वानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्मशस्त्राभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, “स वा एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” “स एष नेति नेत्यात्मा” “अस्मूलमनणु” इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्त्रत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मलं तद्रहितलक्ष्म शक्यं प्रतिपन्तुं । स्थितिगतिवत्

हारिकप्रामाण्यमुपजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुद्ध्यते । किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत-इति भावः । किञ्चैकत्वावगते: फलवत्प्रमात्वान्विष्फले द्वैतम्भो बाध्य इत्याह । न चेयमिति । ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्याले खप्नो मिथ्या जायत् सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यव्यानृतव्य सत्यमभविति वैदिकस्व कथमित्याशङ्क्य यथा खप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घसप्तप्रैषीयुक्तखप्नदृष्टान्तं स्मारयति । प्राक् चेति । व्यवहारार्थं नानात्मं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमित्युपसंहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्क्यते । नन्विति । कार्यकारण्योरनन्तत्वांपै चयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्त्रत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेत्युच्यत इति । खण्डौ परिणामित्वं प्रलये तद्राहितव्यस्व क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्क्यते ।

* सत्यव्यानृतव्यवहार इति का० ।

स्थादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूटस्थस्य
ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयलं सम्भवति । कूटस्थं नि-
त्यच्च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । न च यथा
ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरि-
णामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत,
प्रमाणाभावात् । *कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्श-
यति शास्त्रं, “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्युपकम्य “अभयं वै
जनक प्राप्नोऽसि” इत्येवंजातीयकं । तच्चैतत्सिद्धं भवति ब्रह्म-
प्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां य-
ज्ञत्वाफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्रह्म-
दर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्ग-
मितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिणाम-
वत्त्वविज्ञानात् परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्थादिति वक्तुं युक्तं,

स्थितीति । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्व-
याघातादित्याह । नेति । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्खाह । कूटस्थस्येति ।
कूटस्थस्य निरवयवस्थं पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगात्
शुक्तिरजतवदिवर्तं एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः
फलविनिष्पत्त्वब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादात् सत्यतेवाह । न च यथेत्या-
दिना । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामि-
त्वविज्ञानात् तत्वास्त्रिविदुषः फलमित्वाशङ्खाह । न हि परिणाम-
वत्त्वेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्बवे
दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्मा-

* कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादिति का० । कूटस्थब्रह्मज्ञानादिति वर्ध० ।

कूटस्यनित्यलान्मोक्षस्य । ननु कूटस्यब्रह्मात्मवादिन एकत्रैकान्नादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् न, अविद्यात्मकनामरूपवीजव्याकरणपेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः” इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धवृद्धमुक्तखरूपात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तिरीश्वराच्चगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, नाचेतनात् प्रधानादन्यस्मादेत्येऽर्थः प्रतिज्ञाते जन्माद्यस्य यत इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तदिरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्रमद्वितोयत्वम् ब्रुवता । गृणु यद्या नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चवीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रष्टतिरिति च श्रुतिस्त्वयोरभिलयेते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्रह्मा” इति श्रुतेः । “नामरूपे व्याकरवाणि”, “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि

द्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा द्रुता च्यथुना तदनन्यत्वमित्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शुद्धते । कूटस्थेति । कल्पितद्वैतमपेक्षेश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह । नेत्रादिना । अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने नामरूपे एव वीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना खण्डितदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेन विरोध ईत्यर्थः । संग्रहीतार्थं विवरणोति । तस्मादिव्यादिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वान्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फुर्योरभावादित्यर्थः । सं-

क्लाभिवदन् यदास्ते । एकं वीजं बङ्गधा यः करोति” इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपेषापाध्यनुरोधीश्वरो भवति ।
योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घ-
टाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणम-
ज्ञातानुरोधिनो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहार-
विषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिलक्ष्म न परमार्थतो विषयापास्तमर्वोपाधिस्त-
रूपे आत्मनीशित्रोशितव्यसर्वज्ञलादिव्यवहार उपपद्यते । तथा
चोक्तं । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणुति नान्यद्विजानाति
स भूमा” इति, “यत्र तस्य सर्वमातैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्”
इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्त्वपि-

“न कर्हत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” ॥ इति-

खारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते । मायेति । नामरूपे चे-
दीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह । ताभ्यामन्य इति । अन्य-
त्वे याकरणे च श्रुतिमाह । आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना
कल्पितभेदेन विम्बस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिविम्बभूतानां जीवनां नियम्य-
त्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चाच नानाजीवा भाष्योक्ता
इति भ्रमितव्यं बुद्धादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिविम्बस्त्वेक
एव जीव इत्युक्तं । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह । तथा

परमार्थावस्थायामीशिचीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श-
ते । व्यवहारावस्थायान्तूकः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः । “एष
सर्वश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष मेतुर्विधरण एषां
लोकानामसम्बोदाय” इति । तथा चेश्वरगीताख्यपि-

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारुढानि मायया” ॥ इति ।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह ।
व्यवहाराभिप्रायेण तु खाङ्गोकवदिति महासमुद्रादिस्थानोयतां
ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रि-
याच्चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

भावे चेपलब्धे ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट

चेति । कथं तर्हि कर्त्तव्यादिकमित्यत आह । स्वभावस्त्विति । अना-
चिदिदैव कर्त्तव्यादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृत-
नाशक्तवादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति ।
न संहरतीत्यर्थः । तेन सरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्ते-
त्वेवं भमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न केवलं लौकिकयवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तूपासना-
र्थच्छेत्याह । परिणामप्रक्रियाच्चेति । तदुक्तं “कृपणधीः परिणाम-
मुदीक्षते क्षयितकल्पवधीस्तु विवर्ततां” इति ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह । भावे चेति ।
कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्वानन्यत्वमिति

उपलभ्यते *नाभावे सत्तु च तन्तुषु पटः। न च नियमेनान्य-
भावेऽन्यस्योपलभिर्दृष्टा, न ह्यश्च गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोप-
लभ्यते। न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि नि-
मित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्यभावेऽपि अन्यस्योपलभि-
र्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति। नेत्रुच्यते, † उ-
द्धापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमान-
त्वात्। अथ ‡धूमं कथाचिदवस्थया विशिष्यात् ईदृशो धूमो
नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्वानुरक्तां हि

सूत्रार्थः। घटो मृदनन्यः मृत्सत्त्वोपलभिक्षणनियतसत्त्वोपलभिमत्त्वात्
मृदत्। अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्का निर-
स्यति। न चेति। मृद्वटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतुच्छित्तिः स्या-
दित्यर्थः। गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्वेत्वभावः। अतो मृद्व-
टयोर्स्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तर-
तामाशङ्काह। न च कुलालेति। न चोपादानोपादेयभावेनार्था-
न्तरता मृद्वष्टान्ते तद्वावभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्ववत् तद्वा-
वायोग्नाचेति भावः। कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात्
कुलालसत्यनियतोपलभिर्वर्धटस्य नैवेवक्षरार्थः। यथाश्रुतसूत्रस्थ-
हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते। नन्विति। अग्निभाव एव धूमोपलभिर्वि-
रिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह। नेति। अर्वच्छिन्नमूल-
दीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति यभिचार इत्याशङ्कते। अयेति।
तद्वावनियतभावत्वे सति तद्विद्यनुरक्तवृद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्ति-
तत्वात् यभिचार इत्याह। नैवमिति। आलोकवृद्यनुरक्तवृद्धिग्राह्ये
रूपे यभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूप-
सत्त्वात् यभिचार उक्तः धूमविशेषस्याग्निवृद्धिं विनाश्युपलभात् न

* नाभावे इति वर्ध० का० पु० नालि। † उद्धापिते इति वर्ध० का०।

‡ धूमः कथाचिदवस्थया विशेषते इति सा०।

बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यले हेतुं वयं वदामः, न चासावग्नि-
धूमयोर्विद्यते ॥ भावाच्चोपलभ्येरिति वा सूत्रं ॥ न केवलं
शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यलं, प्रत्यक्षोपलभ्येर्भावाच्च तयो-
रनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलभ्यः कार्यकारण-
योरनन्यले । तद्यथा तन्तुमंस्याने तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम
कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुष्वंशवोऽशुषु तदवयवाः, अनया
प्रत्यक्षोपलभ्या लोहितशुद्धकृष्णानि चौणि रूपाणि ततो वायु-
मात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं,
तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥

तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्या-
नुरक्तां सहकृतामिति भाष्यार्थः । यदा तद्वावः सामानाधिकरणं
तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः । मद्वट इति सामानाधिक-
रणबुद्धिदर्शनादग्निधूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं
व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षप्रतया व्याचये । भावाचेति । पूर्वसूत्रो-
क्तारमणशब्दसमुच्चयार्थस्वकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य
तनुभ्यः पृथक्क्लसत्त्वे प्रमाणं अपृथक्क्लसत्त्वाकमिद्याकार्यविषयत्वेनाप्य-
प्रपत्तेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्य-
क्षोपलभ्यः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटन्यायं तन्त्वादावतिदिश्ति ।
तथेवादिना । प्रत्यक्षोपलभ्या तत्त्वार्थं कारणमात्रं परिशिष्यत
इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्य-
त्वात् पटवदित्यनुमेयमिद्याह । अनयेति । कारणपरिशेषे प्रधाना-
दिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेव्यत आह । तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कार-
णान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादाविदं शब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरणात् । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते *न तत्तत्रोत्पद्यते, यथा सिक्ताभ्यस्त्वैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमध्यनन्यदेव कारणात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकञ्च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥ असद्वापदेशान्वेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः, “असदेवेदमय आसीत्” इति “असद्वा इदमय आसीत्” इति

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरणश्रुत्या ख्येः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वं इत्याह सूत्रकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुत्यर्थं युक्तिमप्याह । यच्च यदात्मनेति । घटादिकं प्राक् भृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिक्ताभ्यस्त्वैलवदित्यर्थः । कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्त्वाकलमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्त्वं सत्त्वानुसृतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥

न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत

* न तत्तत उत्पद्यते इति वर्ध० सो० ।

च । तस्मादसङ्घापदेशान् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्यमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासङ्घापदेशः किं तर्हि वाक्तनामरूपत्वाद्गर्भाद्व्याकृतनामरूपलं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसङ्घापदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतद्वगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निन्निश्चीयते । इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि ‘तत्पदासीत्’ इति । असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । “असदा इदमय आसीत्” इत्यत्रापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वं । तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसङ्घापदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृदृघटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्त्वाया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्त्वाकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते । असदिति । अक्ताः पूर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो वृतमिति वाक्यशेषात् इतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्पदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेचासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह । असतश्च पूर्वापरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिश्ति । असदा इति । कियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासमवीति भावः ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यलच्च कारणादवग-
म्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्णते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः
प्रतिनियतानि कारणानि चीरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्युपा-
दीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिः मृत्तिको-
पादीयते, न घटाद्यर्थिभिः चीरं तदस्तकार्यवादेनोपपद्यते ।
अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कसात् चीरा-
देव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट
उत्पद्यते न चीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे चीर एव
दध्मः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च
घटस्य कश्चिदतिशयो न चीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयव-
चात् प्रागवस्यायाः असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसि-

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः । युक्तेरिति । दध्याद्यर्थिनां
चीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन
सत्यं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिरित्यन्ययोपपत्तिमाशङ्काह । अविशिष्टे हीति । असतः
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वात्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादान-
विशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्गाद्वज्जैः “असदकरणादुपा-
दानयहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच
सत्कार्यं” इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्चक्तिविषयस्य
कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणभेदात् कार्यं सदित्यु-
त्तराद्वार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपप-
त्तिरिति शङ्कते । अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा,

द्वित्तीयं । शक्तिंश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याप्यसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यं । अपि च कार्यकारणयोर्द्वयगुणादीनां चाश्चमहिषवद्वेदबुद्ध्यभावात्तादात्मनभ्युपगत्य । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः समन्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः समन्वयः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं समन्वरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं समन्वयं समध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं समन्वरूपत्वादनपेक्ष्यैव सम-

आद्ये धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह । तर्हीतिशयवत्त्वादिति । द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह । शक्तिंश्चेति । कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशङ्कास्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभियक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्ट्य ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सत्कार्यतिभेदबुद्धिः स्यादित्याह । अपि चेति । तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथाबुद्धिर्नैदेतीत्याशङ्का समवायं दृष्टयति । समवायेति । समवायिभिः समन्वयो न वा, आद्ये समन्वयः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वियो योऽपि स्वरूपसमन्वयादेवोपत्तेः, समवायासिद्धिः असमन्वय इति पद्मे दोषमाह । अनभ्युपगम्यमाने इति । द्वयगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असमन्वयस्य विशिष्टधीनियामकत्वाद्योगादित्यर्थः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि समन्वयः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति

वायं सम्भवेत्, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवाय-
कल्पनानर्थक्यं। कथच्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु
वर्तमानं वर्तेत् किं समस्तेष्ववयवेषु वर्ततोत् प्रत्यवयवं। यदि
तावत् समस्तेषु वर्तेत् ततोऽवयव्यनुपलभ्यः प्रसज्जेत्, समस्ता-
वयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात्। नहि बङ्गलं समस्तेषु आश्रयेषु
वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्णते। अथावयवशः समस्तेषु
वर्तेत्, तदाप्यारभकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्
यैरवयवैरारभकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवो वर्तेत्। कोशावयव-
व्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्जेत्,
तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीय-
त्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत् तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः
स्थात्, न हि देवदत्तः श्रुत्वे सन्निधीयमानसद्दृरेव पाटलि-

शङ्कते। अथेति। सम्बद्धते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोती-
त्वर्थः। प्रतिबन्ध दूषयति। संयोगोऽपीति। यत् गुणत्वासंयोगस्य
समवायापेक्षान् सम्बन्धत्वादिति तत्र, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्ब-
न्धान्तरापत्तेःसम्बन्धस्याखत्वस्य गोर्धर्मत्वादर्पणात्। किञ्च निष्पापत्वा-
दयो गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिष्टर्थम्। गुण इति परिभा-
षया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु
समवायसिद्धुत्तरकालीननिवानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य सम-
वायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसि-
द्धमिति दिक्। किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्तोकार्यमन्यथा गोप्र-
तीतेरश्च आलम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च मट्टुट इति अभे-
दप्रतीतेरभेद एव स्तोकार्यः। ताभ्यां अव्यन्तभिन्नस्य समवायस्य
तन्त्रियामकत्वासमवादित्याह। तादात्म्येति। एवं प्रतीत्यनुसारेण

पुचे सन्निधीयते, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात्, देव-
दत्तयज्जदत्तयोरिव श्रुम्पाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादि-
वत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रती-
त्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी
स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिवक्तिप्रत्यक्षं गृह्णते एवमवयवपि
प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्णते, न चैव नियतं गृह्णते । प्रत्येकपरि-
समाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणा-
पि खनकार्यं, कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्रागु-

---

कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यात्ममिथ्युक्तं । वृत्त्यनि-
रूपणाच्च तस्य मिथ्यात्ममिथ्याह । कथंचेति । तत्राद्यमनूदावयविनः
पटादेत्तत्त्वादिव्यवयवेषु त्रिलादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरूपावयवश्च
इति विकल्पाद्यं दूषयति । यदीत्यादिना । व्यासज्यदत्ति वस्तु प्रत्य-
क्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेत्यावदवयवानां अप्र-
त्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसञ्जेतेवर्थः । द्वितीयं शङ्खते । अथेति । यथा
हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रयहेऽपि गृह्णते,
एवं यत्किञ्चिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसमवेऽपि अवयवानामनवस्था
स्यादिति दूषयति । तदापीति । आद्यदितीयमुद्भाव्य दूषयति । अथ
प्रत्यवयवमिथ्यादिना । एकस्मिंस्तन्त्रौ पटवृत्तिकाले तत्वन्तरे वृत्तिर्न
स्यात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकत्यक्तिषु वृत्तावपि
जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते । गोत्वेति । जा-
तिवदवयविनो वृत्तिरसिङ्गा अनुभवाभावादिति परिहरति । न
तथेति । दोषान्तरमाह । प्रत्येकेति । अधिकारासम्बन्धात् यथा देव-
दत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति, यथा गौरवयवी स्वकार्यं
क्षीरादि शृङ्गपृष्ठादावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्त्यनिरूपणादिनिर्वा-
च्यत्वं कार्यस्य दर्शितं । सम्बत्यसल्कार्यवादे दोषान्तरमाह । प्रागिति ।

त्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तव्यका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्त्तव्यकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्त्तव्यका चेति विप्रतिषिधेत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तव्यका किं तर्हि अन्यकर्त्तव्यकैति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामषुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्त्तव्यकैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्ते इत्युक्तं स्यात् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामषुत्पद्यमानता प्रतीयते, उपन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्त्वासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलभात्मकं सम्बधेतेति वक्तव्यं । सतोर्हि इयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरूपाख्यल्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके क्षेत्रगत्वादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादिव्येवंजातीयकेन मर्या-

यथा घटस्वलत्तीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्त्तव्यं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्त्तव्यं अनुभूयते । अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यं । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्वर्थः । जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्त्तव्यत्वे क्रियात्मेनाननानमाह । उत्पत्तिर्वेति । असतो घटस्योत्पत्तौ कर्त्तव्यासमवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्त्वपालादुत्पत्तिरित्वतिदिप्ति । तथेति । शङ्कामनूद्य दोषमाह । तथा चेति । अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्यादा विक्रियेति समतेन कार्यसत्त्वमा-

दाकरणेन निरुपाख्यो बन्धापुत्रो राजा वभूव भवति भविष्यति इति वा विशेषते । यदि च बन्धापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्मभविष्यत् तत इदमपि उपापत्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्मं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो बन्धापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् । यथा बन्धापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्मं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्मं न भविष्यतीति । नन्वेव सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसञ्जेत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वाप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्वाप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्तेति । नैष दोषः, यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारक-

नीतं सम्भवति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्त्वासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते । अथेति । तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकं असतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह । कथमिति । असतोर्वति हृष्टान्तोक्तिः । ननु नरपृज्ञादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति किन्तुत्पत्तेः प्राक् छंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्काह । अभावस्येति । अत्राभावपृच्छा असच्चव्यापरपर्याया व्याख्यायाः । असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्तं न द्युत्पत्तिवर्धः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्माविनः कार्यस्य बन्धापुत्रतुल्यत्वं कथमिव्यत आह । यदि चेति । कार्याभावः असत्त्वार्थमिव्यर्थः, इत्युपापत्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि निर्णयस्त्वमाह । वयन्विति । नासतो विद्यते भाव इति सृतेरिति भावः । सत्त्वा-

व्यापारस्यार्थवच्चमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यानारभ्यतादित्यभाणि । न च विशेषदर्शन-माचेण वस्तुन्यत्वं भवति । न हि देवदत्तः सङ्गोचितहस्त-पादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेक-संस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता मम *माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदानन्त-रितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, चीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यच्चत्वात् । अदृश्यमानानामपि वट-धानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्गुरादिभा-वेन दर्शनगोचरतापन्त्रौ जन्मसंज्ञा तेषामेवायवानां †अपचय-वशाददर्शनापन्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेवृक् जन्मोच्छेदान्तरितलेन

र्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्खते । नन्विति । सिद्धकारणानन्तत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्तत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसत्य-त्वमिच्छतां साङ्घानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनान्त्वघटितघटनावभासनचतुर्माया-महिमा सप्तवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नं । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तां, युक्तत्वे द्वैतापन्तेरिति मुख्यसमाधानं समाधानान्तराभावात् । ननु कारणाद्विन्नमसदेवोत्यदत् इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्कासत्पदस्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह । कार्याकारोऽपीति । अतः कारणाद्वैदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापा-राणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु मृद्यवृष्ट

* भाता मम पत्र इति का० वर्ध० मो० ।

† अपकर्षादिति वर्ध० ।

चेदसतः सन्तापन्तिः सतस्यासन्तापन्तिः, तथा सति गर्भवासिन
उन्नानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा वाख्यैवनस्याविरेष्वपि
भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन *क्षणभङ्ग-
वादः प्रतिवदितयः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य नि-
र्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तिः,
आकाशस्य हननप्रयोजनखड्डाद्यनेकायुधं[†] प्रसक्तिवत् । समवायि-
कारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् न, अन्यविषयेण
कारकव्यापारेणान्यनिधत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यै-
वात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न [‡] अतस्तर्हि सत्कार्यतापन्तिः ।
तस्मात् चीरादीन्येव द्रव्याणि दथादिभावेनावतिष्ठमानानि
कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षश्वेनापि शक्यं
कल्पयितुं । यथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन कार्या-
कारेण नटवत् सर्वव्यवहारात्यदत्तं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य

स्थुबुध्वलाद्यवस्थाविशेषे घटे दृश्यते । तथा च घटो मद्दिनः तद्विरु-
द्धविशेषवच्चात् वृक्षवदित्यत आह । न चेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो-
भेदः । हेतोर्यभिचारस्यलान्तरमाह । तथा प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं
पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ढा-
न्तिके तु मदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूप-
विरुद्धर्मवच्चात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते । जन्मेति ।
कारणस्य नाशभावाद्वेत्सिद्धिरिति परिहृरति । नेति । दधिघटा-
दिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमदादीनां प्रत्यक्षलाङ्गाशासिद्धिरित्यर्थः । न तु

* क्षणिकवादः प्रत्यक्त इति वर्ध० ।

[†] प्रयुक्तिवदिति वर्ध० ।

[‡] सत्कार्यापत्तेरिति सो० वर्ध० ।

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-
दवगम्यते । पूर्वसुत्रेऽसङ्घापदेशिनः ‘शब्दस्थोदाहृतलात्, ततो-
ऽन्यः सङ्घापदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमय आसीत्”
“एकमेवाद्वितीयं” इत्यादि ‘तद्वैक आङ्गः’ ‘असदेवेदमय आ-
सीत्’ इति चासत्पत्रमुपचित्य कथमयतः सज्जायेतेति आचित्य
‘सदेव सोम्येदमय आसीत्’ इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स्वच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकर-
ण्यस्य श्रूयमानलात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्धतः । यदि तु प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चेत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदा-
ऽन्यत् कारणात् स्यात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रती-
ज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्रियं प्रतिज्ञा समर्थते ॥

यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेतुसिङ्गावपि पत्राङ्गुरादौ वटवीजादीनां
अन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वादस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह । अट-
शेणि । तत्राप्यङ्गुरादौ वीजाद्यवयवानामन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ
किन्त्ववयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्यवहार इत्यर्थः । अस्तुपचयापचय-
लिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्ग्य व्यभि-
चारमाह । तत्रेदृगिति । पिण्डेहेऽपि भेदसत्त्वात्र व्यभिचार इत्यत्र
बाधकमाह । पित्रादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथ-
नेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति । यस्य पुन-
रिति । असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगाद-
विषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते । समवायोति । सम-
वायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वैति विकल्पाद्यं निरस्यति ।
नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्गेष्टापत्तिमाह । समवायोति । कार्या-
णामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । परमकारणान-
न्यत्वं फलितमाह । यथा च मूलेति । असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः
स्यादित्याह । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्णते किमयं पटः
 किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं
 स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्णते । यथा च संवेष्टन-
 समये पट इति गृह्णमाणेऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्णते
 स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्णते, न संवेष्टि-
 तरूपादयं भिन्नः पट इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं
 पटादिकार्यमस्यद्युं सन्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभि-
 व्यक्तं स्यष्टुं गृह्णते । अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्
 कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन
 निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं नि-
 र्वर्त्यते नाकुञ्जनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु
 पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्जनप्रसरणादिकमपि का-

कार्यमुपादानाद्विन्द्रियं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकप-
 रिमाणत्वात् मशकादिव शशक इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं । पटवच्चेति ।
 हितीयहेतोर्यभिचारं स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आयामो
 दैष्यं ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्का व्यभिचारमाह सूत्र-
 कारुः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगतोर्बह्यानन्यत्वात् प्रतिज्ञा-

र्थान्तरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्त्यत्वं
ममीरणखभावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादनन्त्यत्वं । अतस्य
छत्त्रस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदनन्त्यत्वाच्च मिहौषा श्रौती
प्रतिज्ञा येन ‘अश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं’
इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आचिष्यते, चेतनाद्विजगत्-
प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते,
कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति
श्रुतिः “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति प्रतिबोधनात् ।
यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति “तत्सृष्टा
तदेवानुप्राविशत्” इति सुषुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन
शारीरात्मत्वादर्शनात् । ‘चनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि’ इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती

सिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति । अतस्य छत्त्रस्येति । जीवाभिन्नं
ब्रह्म जगत्कारणमितिवदेवान्तसमन्वयो विषयः ॥

स यदि ताटक्क्रब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि सानिष्ठं नरकादिकं न जनयेत्
स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुद्धते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वं
मुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति^{*} पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा या-
चष्टे । इतरव्यपदेशादित्यादिना । पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः
सिद्धान्ते तस्मिद्विरिति फलं, र्हताकरणेत्यत्र न ज्यव्यासेनाहितकरणं

* यदेति वर्ध० का० पु० नास्ति ।

न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्रह्मणः स्वष्टुतं तच्चारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालं । नहि कञ्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्त्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथच्चिद् यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरञ्चोपाददीत स्मरेच्च, मयेदं जगद्विविधं विचित्रं विरचितमिति, सर्वा हि जोकः स्यष्टुं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां स्मृष्टिं उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुं । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याया चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्य-
रुद्धुबुद्धुमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यतद्यं जगतः स्वष्टु ब्रूमः ।

देष्ठो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भान्यादिकं आपादयति । न च स्वय-
मित्यादिना ॥

जीवेश्वयोरभेदाङ्गीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतोच्च स्वष्टि-
संहारसर्वस्मर्त्तवादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वश-
रोरेऽपि सहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तस्त्रुतं व्याचष्टे ।
तुशब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्लोके विम्बप्रतिविम्बयोरिव कल्पि-
तभेदाङ्गीकाराद्भर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः । यदि वयं जीवं

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्जन्ते, न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नियमुक्तलात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञलात् सर्वशक्तिलाच्च । शारीरखनेवंविधः, तस्मिन् न प्रसज्जन्ते हिताकरणादयो दोषाः न तु तं वयं जगतः स्तृष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात्, “आत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्याभितव्यः सोऽन्वेष्यव्यः स विजिज्ञासितव्यः सता स्माच्य तदा सम्बन्धो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारुढः” इत्येवंजातीयकः कर्त्तव्यमादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदै विस्तृद्वौ सम्भवेयातां । नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनाभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितलात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्तृष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बाधितलात्, तत्र कुत एव स्फुटिः कुतो वा हिता करणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरुपकृतकार्यकरणसङ्गातो-

स्तृष्टारं ब्रूमः तदा दोषाः प्रसज्जन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादृक्षें वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाद्य इत्याह । अपि चेति । उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति । अविद्येति । कर्त्तव्यादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति । जन्मेति । हितोयं प्रत्याह ।

पाध्यविवेककृता हि भान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसङ्गद्वाचाम जन्ममरणच्छेदन-
भेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्यः
स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं
ब्रह्मणोऽधिकलं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च खोके पृथिवीलसामान्यान्वितानामप्यग्ननां केचि-
न्महार्हाः मण्डो वज्रदैदुर्द्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्ता-
दयोऽन्ये प्रहीणाः अवायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं
वैचित्रं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि वीजानां
वज्ञविधं पञ्चपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्रं *चन्दनकिंपाकादिषु-
पलभ्यते । यथा चैकस्थाप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलो-
मादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्थापि

अबाधिते छिति । ज्ञानादूर्ज्ज्ञं खट्टलादिधर्माणां बाधात् पूर्वच्च कल्पि-
तभेदेन व्यवस्थोपपत्तेन किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्रं कथच्च तत्कार्यवैचि-
त्रमित्यनुपपत्तिं दृश्यान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवच्चेति ।
किंपाको महातालफलं । तत्त्वार्थसंखाररूपानादिशक्तिभेदादैचित्र-
मिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह । श्रुतेचेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिज्ञत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं खतः प्रमाणनिरवद्यत्वादि-
श्रुतिबाधितं । किञ्च कर्त्तव्यभोक्त्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव
तावद्वैषो नास्ति कुतो विम्बस्थानीयस्थाशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य

* चन्दनचम्पकादिष्विति सु० सो० वर्ध० का० ।

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक् लं कार्यवैचित्रचोपपद्यत इति अतस्त-
दनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च
प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमाचत्वात् स्वप्रदृश्यभाववैचि-
त्रवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥

उपसंहारदर्शनान्वेति चेन्न चीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नो-
पपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो
घटपटादीनां कर्त्तारो मृद्गण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण
संग्रहीतसाधनाः सन्तः तत्त्वार्थं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म
चासहायं तत्वाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं
स्वयृत्तमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैष
दोषः । यतः चीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा
हि लोके चीरं जलं वा स्वयमेव *दधिहिमभावेन परि-

दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृतिं एकरूपत्वाद्यतिरेकेण
मृत्तन्त्वादिवदिति, तन्न एकरूपे स्वप्रदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र-
दर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्या-
विरोध इति सिङ्गं ॥

उपसंहारदर्शनात् । असहायाद्वृत्तिः जगत्सर्गं त्रुवन् सम-
न्वयो विषयः । स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन
विरुद्धते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्वृत्तिः जीवदोषा
न प्रसञ्चन्त इत्युक्तं, समति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरका-
दिकं सहकारि नास्तीशनानालाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-

* दधिहिमकरकादिभावेनेति सो०।

एमतेऽनपेक्ष्य वाञ्छं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षी-
राद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव वाञ्छं सा-
धनं आप्णादिकं, कथमुच्चते क्षीरवद्धीति । नैष दोषः,
स्वयमपि हि क्षीरं याञ्छ यावन्तीं च परिणाममात्रामनु-
भवत्येव त्वार्यते वैष्णवादिना दधिभावाय । यदि च स्वयं
दधिभावशीलता न स्वान्नैवैष्णवादिनापि बलाद् दधिभाव-
मापद्येत । न हि वायुराकाशो वैष्णवादिना बलाद् दधिभाव
मापद्यते, साधनसम्पत्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्ण-
शक्तिकन्तु वह्नि न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्यादचितव्या ।
अतिश्च तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत्प्रमाणाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

सूचांशं व्याचये । चेतनमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, कारकाणां उप-
संहारो मेलनं । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिङ्गान्त-
यति । नैष इति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येष्व-
रस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह । वाह्निमिति । क्षीरस्याप्यात
ज्वानादिसहायोऽस्तीवसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्का सहाया-
भावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्यभिचारतादवस्था-
मित्याह । नन्वित्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थक्तवाह । त्वार्यते इति ।
ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैर्घ्यं कार्यत इति किमर्थं कल्यते,
स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किञ्च स्यात् तत्राह ।
यदि चेति । शक्तास्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह । साधनेति ।
सहायविशेषाभावे कस्त्रिदिकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आत्मन-
प्रक्षेपौष्णाभ्यान्तूत्तमदधिभावसामर्थं यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्ति-

पराऽस्य ग्रन्तिर्विघैव शूयते

खाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च' इति ।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विच्चित्रग्रन्तियोगात् चीरादिवदि-
चित्तपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते चीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि
वाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्ट्यत्ता, चेतनाः पुनः कुला-
लादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना
दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति, देवादिव-
दिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर चृष्टय इत्येवमादयो
महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्वाह्यं साधन-
मैश्वर्यविशेषयोगादभिधानमाचेण खत एव बह्वनि नानासं-
स्यानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिताणा
उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुना-
भश्च खत एव तन्त्रन् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं

व्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह । परिपूर्णेति । निरपेक्षमा-
याशक्तिकमिवर्यः । ताटशशक्तौ मानमाह । श्रुतिच्छेति ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सदसहायतान्मृदादिशून्तकुलालादि-
वदिति न चीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह ।
स्यादेतदिति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह । देवादिव-
दिति । लोकते ज्ञायतेऽर्थाऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं वद्व-
व्यवहारश्च, अभिधानं सङ्कल्पः । ननु देवाद्यूर्णानाभान्तदृष्ट्यान्तेपु-
शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापश्चिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्त्तव्ये

धन्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्
सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य वाह्यं साधनं
खत एव जगत् स्तुत्यति । स यदि ब्रूयान्नाम ते देवादये
ब्रह्मणे दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ढान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्तु-
भावान भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरा-
दिविभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तनुनाभस्य
च कुद्रतरजन्तुभक्षणाङ्गाला कठिनतामापद्यमाना तनुर्भवति ।
बलाका च स्तुनचिद्रुवश्ववणाङ्गर्भं धन्ते । पद्मिनी च चेतन-
प्रयुक्ता सतो अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुप-
सर्पति बलीव दृक्षं न तु स्तुवेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्या-
प्रियते, तस्मान्वैते ब्रह्मणे दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं
दोषः, कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितलादिति ।
यथा हि कुलालादीनां देवादीनाच्च समाने चेतनते कुलाला-
दयः कार्यारम्भे वाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा

मेघशब्दः शरीरच्च सहायोऽस्ति, चतो विशिष्यहेतोर्न व्यभिचार
इति शङ्कते । स यदि ब्रूयादिव्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिह-
रति । तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैष्म्याख्यः । अत्र हि
हेतौ चेतनतं अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यं
न तु मुख्यात्मतं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वच्च
चेतनस्य स्वातिरिक्तच्छेतुशून्यतं तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः,
देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलाल-
वैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्यं स्वातिरिक्तानपेक्षत्वादेववैलक्षण्यं
ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् न रदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्विकरूपा सा-

ब्रह्म चेतनमपि न वाह्यं साधनमपेच्छिष्यत् इत्येतावत् वयं
देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म चीरादिवद्वैवादिवच्चानपेच्छितवा-
ह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं, शा-
खार्थपरिशुद्धये तु पुनराचिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्यास्य
ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवतात् ।
यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः
पर्यणस्यत, एकदेशश्चावास्यास्यत, निरवयवन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽव-
गम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवदं निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

मयी । अत्युते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण द्वौपद्याः पट-
परम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वं ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः । श्रीरघुषान्तेन ब्रह्म परिणामीति भमोत्पत्त्या पूर्व-
पक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थे विवर्ते न परिणामि इति भमोत्पत्त्या निर्णयार्थ-
मिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गति-
माह । चेतनमिति । निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन् समन्वयो वि-
षयः, स किं यन्निरवयवं तत्र परिणामीति न्यायेन विरुद्धते न वेति
सन्देहे विरुद्धत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । कृत्स्नेति । ब्रह्म परिणा-
मीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः
परिणामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं यतिरेकदृष्टान्तेन विद्यते ।
यदि ब्रह्मेत्यादिना । पर्यणस्यत परिणामोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्य-

‘इदं महद्वृतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति
नेत्यात्माऽस्यूलमनणु, इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधयित्रीभ्यः ।
ततस्मैकदेशपरिणामासमवात् कृत्वपरिणामप्रसक्तो सत्यां मू-
लोच्चेदः प्रसञ्जेत । इष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापन्नं अयत्नदृष्ट-
लात् कार्यस्य, तद्वातिरिक्तख च ब्रह्मणोऽभावात्, अजलादिशब्द-
व्याकोपश्च । अथैतद्विषयपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपग-
म्येत, तथापि चे निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृ-
तास्ते प्रकृष्टेयुः । सावयवत्वे चानित्यवप्रसङ्गं इति सर्वथायं
पक्षो न घटयितुं शक्यते इत्याचिपति ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्त्वक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्वप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः ।

दपरिणामेऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोष-
माह । ततस्मैति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा
इष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह । ब्रह्मेति ।
ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्कीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोध-
स्मेत्याह । अजलादीति । सावयवत्वपक्षमाशङ्का सूत्रशेषेण परिह-
रति । अथेत्यादिना ॥

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन
सिद्धान्तयति । श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोज-
नया दर्शयति । तु शब्देनेत्यादिना । ईक्षितत्वेन व्याकर्त्तव्येन चेत्क्षणीय-

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ‘सेयं देवतैर्चत हन्ताहसिमास्तिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति ‘तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यास्ततं दिवि, इति चैवंजातीयकात्, तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत् सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्थात् ‘सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति’ इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्थात्, विष्णुतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्, अविष्टतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्यविष्टतं ब्रह्म । न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्यायभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथा शब्दमभ्युपगमनत्वं । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताच्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रै-

आकर्त्तव्यप्रपञ्चात् पथगीश्वरसत्त्वश्रुतेन द्वात्स्वप्रसक्तिरित्याह । सेयं देवतेति । न्यूनाधिकभावेनापि एथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह । तावानिति । इत्यास्त्वविष्टतं ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष आत्मा हृदोति श्रुतेरस्ति द्वश्यानिरिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिकालरूपविशेषणाचेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह । तथेन्द्रियेति । भूम्यादेविकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् चक्रुषा गृह्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्त्वत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्वास्ति कूटस्यं ब्रह्मेत्यर्थः । द्वात्स्वप्रसक्तिरोषो नास्तीद्युक्ता द्वितीयदोषोऽपि

निरवयवलं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था लेखा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इत्युपक्रम्याह ‘अभयं वै जनक प्राप्नोऽस्मि’ इति, तस्मादस्मत्पत्ते न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्मि ॥

आत्मनि चैवं विचित्रात्म हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवाच विवितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमद्देवैवानेकाकारा स्फृष्टिः स्यादिति, यतः आत्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमद्देवैवानेकाकारा स्फृष्टिः पद्यते ‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थाने भवन्त्यथ रथावययोगान् पथः सृजते’ इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमद्देवैव विचित्रा इत्यश्वादिस्फृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमद्देवैवानेकाकारा स्फृष्टिर्भविष्यतीति ॥

निष्पृपञ्चब्रह्मधीशेषलेन स्फृष्टिरनुद्यते न प्रतिपाद्यते इत्यस्त्रदावेदितं, अतो विवर्तवादेवैव कश्चिदोष इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुर्घस्य दधिभावः । पूर्वरूपानुपमद्देवावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्तेः रजतभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिण्डयान्तेन ब्रह्मयन्मायावादं स्फुटयति सूचकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अश्वाः, किञ्च दृतस्वप्रसक्षयादीनां साङ्घादिपत्तेऽपि दोषत्वाद्वास्मान् प्रत्युद्दावनोयत्वं ।

*खपक्षदोषाच्च ॥ २८ ॥

परेषामष्टेष समानः खपक्षदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति खपक्षसूत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्त्वमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरवावयवैस्त् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवलेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्त्वमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् खपक्षदोषप्रसङ्गस्य ।

यस्मोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः । खपक्षेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते । नन्विति । किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा, आद्ये तस्या न मूलप्रकृतिलं विकारत्वात्, हितीये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेमूलोच्छेदो दुर्बार इत्यभिप्रेत्य परिहरति । नैवमित्यादिना । इति यतः अतः समानत्वात् वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेमूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते । तर्कति । एत-

तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यलादिदोष-
प्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्रसुचिता अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणु-
रण्णन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्मेन संयुज्येत ततः
प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अत्यैकदेशेन संयुज्येत तथा-
पि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति खपत्तेऽपि समान एष
दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्तित्वेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति ।
परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना खपत्ते दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्वर्णनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचि-
त्रेवा विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति-

दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति । एवमपीति । ननु
गुणानामवयवास्तनुवदारम्भकान भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्रानुभि-
तास्तद्रताः शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं
तुत्यमिवाह । अथेवादिना । अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह । तथेति ।
साङ्घवदोषः समान इति सम्बन्धः । निरयवद्योः परमाणवोः संयोगः
व्याप्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्त्वार्थस्य द्युणुकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथि-
मोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरण्णन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतस्य
व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाणवोः सावयवत्वापत्ति-
रिवर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वहोषसाम्योक्तिर-
युक्तेवत चाह । परिहृतस्तिति ।

उक्तं हि मायावादे खप्रवत् सर्वे सामन्नस्य, अतो निरवयवे ब्रह्मणि
समन्वयस्याविरोधइति सिद्धं । सर्वोपेता माया शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्गर्णनात् । सर्व-
शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्गर्णनात् ।
तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः
‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदं मभ्याज्ञोऽवाक्य-
नादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा
अत्तरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टतौ तिष्ठतः’ इत्येवं
जातीयका ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणं परां देवतां शास्ति शास्त्रं ‘अचक्षुष्क-
मश्चोत्तमवागमनाः’ इत्येवंजातीयकं, कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि
सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि
सन्त आधात्मिककार्यकरणसम्बन्धा एव तस्मै तस्मै कार्याय
प्रभवन्ते विज्ञायन्ते, कथच्च ‘नेति नेति’ इति प्रतिषिद्धुसर्व-
विशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र

सर्गं वदतः समन्वयस्याश्रीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्मिन् न वेति
सन्देहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्वसमर्थनादे-
कविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तस्तुत्वं व्याचष्टे । एकस्येवादिना । पूर्वो-
क्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमिद्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यं । अ-
भ्यात्तः अभितो व्याप्तः, अवाकी वागिन्नियशून्यः, अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति । विकरणत्वादिति । देवादिचेतनानां
शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्त्तव्यं दृष्टं तदभावे सुषुप्ते तत्र
दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वात् कर्त्तव्यं नाप्यदेहस्य शक्तिः

वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तं । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म
न तर्कावगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि
सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेष-
स्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पित-
रूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रं-

“अपाणिपादो जवनो यहीता

पश्यत्यचक्षुः स पृष्ठेणात्यकर्णः” ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्योगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्त्तव्यकलं जगत आच्चिपति, न खलु चेतनः
परमात्मेदं जगद्विघ्नं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनां । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमा-
नो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगि-
नीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरभां । भवति च लोक-

सम्भवतीति शङ्कार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्त्तव्यासम्बवेऽपीश्वरस्य
सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यत्रोक्तं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य
मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति
समाधानार्थः ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । परिष्ठप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो
विषयः, स किमभान्तश्चेतनो यः स निष्कलं वस्तु न रचयतीति न्या-
येन विरध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तिवोक्त्या

प्रमिद्वयनुवादिनी श्रुतिः ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनसु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ इति । गुरुतरभं-रम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुक्तावचप्रपञ्चं जगद्विम्बं विरचयि-तव्यं । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयो-जनोपयोगिनो परिकल्प्येत परिवृत्तलं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्थान् । अथ चेतनोऽपि मन् उन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्र-वर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा मति सर्वज्ञलं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादङ्गिष्ठा चे-तनात् स्फृष्टिरिति ॥

लोकवत्तु लोलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तु शब्देनाचेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्नैष-स्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम-

कर्त्तव्यमुक्तं तदात्मेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचये । अन्यथेवादिना । ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय स्तूप्य प्रवृत्तिरस्त्वयाशङ्का श्रु-तिमाह । भवति चेति । या प्रेक्षावत्ववृत्तिः सा सफलार्थेति लोक-प्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासहन-प्रयुक्तसचित्तयाकुलतानिवृत्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादाया-सस्य फलं वाच्यमित्याह । गुरुतरेति । तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेवत आह । यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वाक्तः स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावत्वं भवतीत्याशङ्का श्रुतिविरोधमाह । अथे-त्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥

उक्तन्यायम्य राजलोलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचये ।

नभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारे षु
भवन्ति, यथा चोच्छासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय वाह्यं किञ्चित्
*प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमोश्वरस्याप्यनपेक्ष्य कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भवि-
त्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो
वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं
जगदिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य
लीलैव केवलेयं अपरिमितशक्तिलात् । यदि नाम लोके ली-
लास्थपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्पेक्षेत तथापि नैवाच
किञ्चित् प्रयोजनमुत्पेक्षितुं शक्यते, आप्नकामश्रुतेः । नाय-
प्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं

तुशब्देनेति । व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रम्य-
देशेषु तेष्विवर्यः । कदाचिन्द्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं
सुखेष्वासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षावत्ववृत्तिवस्ति
न तु स्वस्य तच्चादेशं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्यलान्तरमाह ।
यथा चेति । प्राणस्य स्वभावस्वलत्वं प्रारब्धं वा उच्छासादिहेतुः, ईश्व-
रस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः
केवललीलात्वं किमियुच्यते फलमेव किञ्चित् कल्पयतां तच्चाह । नहीति ।
आप्नकामत्वव्याघातादिव्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूण्डों किमिति न निर्णात
किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां स्वयिं करोति तच्चाह । न च
स्वभाव इति । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां स्वयेरपरिहार्यत्वादिव्यर्थः ।
यदुक्तं गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह ।

* प्रयोजनमिति वर्ष० ।

परमार्थविषया स्थितिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगो-
चरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाचेतदपि न प्रसर्तयं ॥

वैषम्यनैषण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याच्छिप्यते स्थूणानिखन-
नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेश्वरो जगतः का-
रणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्दृष्ट्यप्रमङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुख-
भाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्चादीन् *कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां स्थिति-
निर्मिताणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागदेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यव-
धारितस्वच्छत्वादीश्वरस्यभावविलोपः प्रमज्येत । तथा खल-
जनैरपि जुगुप्तिं निर्धृणवमतिकूरत्वं दुःखयोगविधानात्

यद्यपीत्यादिना । अत्यप्रवृत्तेरपि फलं वाचं लोके तथा दर्शनादि-
त्यादितर्कस्यागमबाधमाह । यदि नामेति । स्थितिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति,
सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः खप्रस्थितिवदस्याः स्थैर्यमा-
यामात्रत्वात् फलापेक्षेत्याह । न चेयमिति । न च निष्फलस्थिति-
श्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीषेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्तरथ-
मित्यर्थः ॥

वैषम्यनैर्दृष्ट्ये न । निर्देषाद्वच्छणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो वि-
षयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुद्धते न
वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्स्वयृत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य
न युक्तं अनोश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरिवाक्षेपस-
ङ्गत्वा पूर्वपक्षयति । पुनर्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मा-

*कांश्चिन्मध्यमभोगमाज दूनि वर्ध० सो० का० ।

सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्मादैषम्यनैर्घृण्णप्रसङ्गान्वेश्वरः
कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्णे नेश्वरस्य प्रसज्येते,
कस्मात् सापेक्षलात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो वि-
षमां स्थिं निर्मिमीते स्थातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्णच्च,
न तु निरपेक्षस्य निर्माहवत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां
स्थिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत इति
वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा स्थिरिति
नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरसु पर्जन्यवत् द्रष्टुवः । यथा
हि पर्जन्यो ब्रीहियवादिस्थृष्टौ साधारणं कारणं भवति, ब्री-
हियवादिवैषम्ये तु तत्तद्वीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि
कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुव्यादिस्थृष्टौ साधारणं
कारणं भवति, देवमनुव्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासा-
धारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षलात्
वैषम्यनैर्घृण्णाभ्यां दूष्यति, कथं युनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

दिसूचे प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः, निरवद्यं निरञ्जनमिति
श्रुतिः, न मे देष्योऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, सच्चत्वादित्यादिपदेन
कूटस्थत्वग्रहः, सच्चत्वादित्यासावीश्वरस्यभावस्त्रेति विग्रहः, निर्मित्तमन-
पेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्याद्व त्वनपेक्षलमीश्वरस्यास्त्रोति
सिद्धान्तयति । एवं प्राप्ते इत्यादिना । न च सापेक्षले अनीश्वरत्वं,
सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्मा-
भ्यामेव विचित्रा स्थिरित्यु किमीश्वरेणेत्यत आह । ईश्वरसु पर्जन्यव-
दिति । साधारणाहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्वेश्वर-

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मितोत इति । तथा हि दर्शयति अतिः, ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते’ इति । ‘पुण्ड्रा वै पुण्ड्रेन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति च । सृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुयहीवलं नियहीवलञ्च दर्शयति ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं’ इत्येवं जातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं’ इति प्राक् सृष्टे-रविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् । सुशुच्चरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयलं प्रसन्न्येत । अतो विभागदूर्ज्जं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु विभागादैचित्तनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतोति चेत्, नैष दोषः,

वैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनमुच्चिनीषते ऊर्ज्जं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्ययः । न च कञ्चिज्जनं साधु कञ्चिदसाधु कर्म कारयते वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाधुसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्त्वर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः । न कर्मति । प्रथमसूत्रे:

अनादिलात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः
स्यात्, अनादौ तु संसारे वीजाङ्कुरवह्नेतुहेतुमङ्गावेन कर्मणः
सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विस्थिते । कथं पुनरवगम्यते अना-
दिरेष संसार इति, अत उच्चरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्ते हि संसारस्य
अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्या-
गमप्रसङ्गस्य, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तलात् । न चेश्वरो
वैषम्यहेतुरित्युक्तं । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एक-
रूपलात् । रागादिक्लेशवासनात्तिप्रकर्मापेक्षा त्विद्या वैषम्य-
करी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरी-
रमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादिले तु
वीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कञ्चिद्वाषो भवति । उपलभ्यते च

पञ्चाङ्गाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्कान्योन्याश्रयमाह । स्वच्छत्तरेति ।
आद्या स्वयिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपते मध्ये विषमकर्मात्मेत्तो हेत्व-
भावेनोत्तरस्य तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति दृश्यं । परिहारः
सुगमः, प्रथमसर्गः कञ्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति स्फूर्त्याख्यया दर्शयति ।
उपपद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्कीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्या-
दिव्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्रियाशङ्का क्रमेण
द्रूपयति । न चेश्वर इत्यादिना । कस्तर्ह वैतुस्तत्राह । रागादीति ।
रागदेषमेहाः क्लेशास्तीत्यत्र प्रमाणं वैचित्र्यहेतुः, तस्मा-

संसारस्यानादिलं श्रुतिस्त्वयोः । श्रुतौ तावत् ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्ते तु ततः *प्राग्नवधारितः प्राणः म कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्यतेऽभिलष्येत, अनागताद्द्विं सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो वलीयान् भवति अभिनिष्पन्नतात् । ‘सूर्याचक्रमसौ धाता चथा पूर्वमकल्पयत्’ इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसङ्घावं दर्शयति । सृष्टावप्यनादिलं संसारस्योपलभ्यते । ‘न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्बृतिष्ठा’ इति । पुराणे चातीतानामनागतानाच्च कल्पानां न परिमाणमस्तुति स्यापितं ॥

दविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किञ्च ख्येयः सादिले प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हैत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मणशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वे रेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे खण्डादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह । न च धारयिष्यतोति । ‘गृहस्यः सदृशौ भार्यामुपेयात्’ इत्यादावगत्या भाविष्यत्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य खरूपं सत्वं मिथ्या वेत्यपदेष्ट्रं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरूपलभ्यते असत्त्वादेव न च सम्बृतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनयस्तरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादिलेऽपि मिथ्यात्वादेकमेवाद्वितोयमित्यवधारणमुपपन्नं । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धं ॥

* प्राग्धारितेति टॉ० वर्ध० सो० का० ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थं
परैस्तुपच्छिमान् विलचणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्षीदाचार्यः,
ददानों परपञ्चप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिष्यमाणः स्वपञ्च-
परिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । अस्मादस्मिन् ब्रह्मणि
कारणे परिग्रह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा
उपपद्यन्ते ‘सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायच्च तद्रह्म’ इति तस्माद-
नातिशङ्कनोयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्भाविन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्यादद्वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः
समाप्तः ॥ * ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्त-
समन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तत्रोपादानं यथा रूपमिति
न्यायेन विरुद्धते नवेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमस्तुतिनिमित्तलं
तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्त्रूपादानत्वं तद्यापकस्य सगुणत्वस्या-
भावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह । चेतन-
मिति । विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य भमाधि-
ष्टानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्वत्वव्यापकं शब्दादिगुणेषु नियत्वादि-
भमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वच्च लोके कारण-
धर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तयेति
प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्त्तव्यवणात् प्रसिद्धनुसारेणार्थान्विरति-
श्यसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वच्च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह । सर्वज्ञं सर्वश-
क्तीति । महामायमिति कर्त्तव्योपादानत्वकथने सर्वशङ्कापङ्कालना-
योक्तां । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कञ्चिद्दोष इति सिद्धं ॥

इति श्रीमत्यरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगव-
त्यादद्वृत्तौ शारीरकमीमांसाव्याख्यां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्वानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्यर्थं निरूपयितुं शास्त्रं प्र-
वृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित् सिद्धान्तं
साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि
व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपत्तभूतानि साङ्खादिदर्शनानि नि-
राकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनि-
र्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थलात् तत्रिण्येन खपक्षस्यापनं प्रथमं
कृतं तद्युभिर्हितं परपत्रप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षुणां
मोक्षसाधनलेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय खपक्षस्यापनमेव केवलं
कर्तुं युक्तं किं परपत्रनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन । वाढमेवं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपदतायः ।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवं ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्का निराचर्षे ।
रचनानुपपत्तेश्व नानुमानं । ननु मुमुक्षुणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्ध-
निरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निष्ठेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तत्र निर्दीप्त-
तया निश्चितं, ततः परपत्रनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न
सङ्गतः, तत्रिरासस्य मुमुक्षुनपेक्षितत्वादित्याच्छिपति । यद्यपीति । पर-
पत्रनिराकरणं विना खपक्षस्यैर्यायोगात् तत् कर्तव्यनिवाह । तथा-
पीति । तर्हि खपक्षस्यापनात् प्रागेव परपत्रप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत
आह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवउज्ज्ञानकरणा-

तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्घादितत्वाणि
 सम्बद्धश्चनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाच्चिन्मन्दमती-
 नामेतान्यपि सम्बद्धश्चनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा *युक्तिगाढ-
 लसम्भवेन सर्वज्ञभाषितवाच्च अद्भा च तेव्यतस्तदसारतोप-
 पादनाथ प्रयत्यते । ननु ‘इत्तेनाशब्दं’ [च०१। पा०१। सू०५] ‘कामाच्च नानुमानापेक्षा’ [च०१। पा०१। सू०१८] ‘एतेन सर्वे
 व्याख्याता व्याख्याताः’ [च०१। पा०४। सू०२८] इति च पूर्वत्रापि
 साङ्घादिपत्रप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तद-

न्तर्भावादभ्यहितत्वं । ननु रागदेषकरणत्वात् परमतनिराकरणं न
 कार्यमिति शङ्कते । नन्विति । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खत्त्वियं कथारव्वा,
 तत्त्वनिर्णयस्य परमतेष्वअद्भां विना न सिध्यति, सा च तेषु भान्तिमू-
 लत्वनिर्णयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति खसिद्धान्त-
 संरक्षणार्थत्वात् प्रधानसिद्धार्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्कृतः,
 सङ्कृतत्वाद्वीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिसम्यायोक्ताङ्गीकारेण समाधते ।
 वाढमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु अद्भानिमित्तानि
 बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यतः क्रियत इत्यर्थः । खमतअद्भापर-
 मतदेष्वै तु प्रधानसिद्धार्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं †द्विषः, परपत्रत्वबुद्ध्या
 हि निरासो देषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यं,
 पैनरूप्यं शङ्कते । नन्वीकृतेरिति । पूर्वं साङ्घादीनां श्रुत्यर्थानु-
 ग्राहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तां सम्भविति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः खतत्वा
 युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थमेदान्नं पुनरुक्तिरित्याह । तदुच्यत इति ।
 प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्घसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं
 प्रमाणमूलो भान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेच्छेत्युक्तधर्माणां प्रधाने

* युक्तिगाढलसम्भावना सर्वज्ञभाषितव्यअद्भा चेति वर्ध० का० ।

† दोष इति सं० २ पु० ।

चते । साङ्घादयः स्वपक्षस्यापनाय वेदान्तवाक्यान्यपुदाहृत्य स्वपक्षानुगुणेनैव योजयन्ते व्याचचते, तेषां यद्वाख्यानं तद्वाख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र साङ्घा मन्यन्ते यथा घटश्चरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमाना मृदात्मकमामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव वाह्याभास्त्रिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकमामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृददचेतनं चेतनस्य

सम्भवात् तदेवोपादानमिवादेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह । तत्र साङ्घा इति । स्वसिङ्गान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रयुपजीवलात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकलात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तशुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिङ्गान्ते तत्त्विद्धिरिति आपादं त्रयत्वं मूलश्रौतसमन्वयदार्थार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः । भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्त्वकृतिका इति व्याप्तिमाह । यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितलात् घटादिविद्यनुमानमाह । तथेति । किमर्थं प्रधानं परिणामते तत्राह । चेतनस्येति । अर्थो भेदागापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थं एव हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि सारुयति । तथेति । उक्तां हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेष्व कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूप्यस्येवत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, शिष्यानि व्याख्यायन्ते । तथा हि क्षियादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितलात् घटवत्, न च दृष्टान्ते साध्यवेक्ष्यं घटोत्पत्तेः प्राग्नभिद्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-

युरुषस्यार्थं माधवितुं *प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमित्ते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतनिरूप्यते नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थ-निर्वर्तनमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टं । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं

तेन मर्दोऽप्यवक्तव्यात् तथा घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तिः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्चक्तिमत्कारणमव्यक्तं । किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्तिर्मत्तिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिलोम्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्तितौ क्तिरेष्मु अपां तेजसीयेतौ विभागाविभागौ वैश्वरूपस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानै पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित् कारणे विआन्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागाविभागव-दिव्यर्थः । सिद्धान्तयति । तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः †क्वचित् स्थात्, नतु दृष्टः क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्ता सत्यतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह । गेहेति । इदं जगचेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवरिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपत्तिरूपं सूचिकां बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह । तथेति । वाह्यं एथियादि भोग्यं आध्यात्मिकं शूरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदि-

* प्रवृत्तमिति का० वर्ध० पू० नालि ।

† क्वचित् इति सो० २ प० ।

सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगद-
खिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभोगयोग्यं वाञ्छानाधार्त्मिकं च
श्रीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्म-
फलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शि-
ल्पिभिर्मनसाध्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रच-
येत् लोष्टपाषाणादिव्यदृष्ट्यत् । मृदादिव्यपि कुम्भकारा-
द्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तदत् प्रधानस्यापि

द्वर्यः । इत्यं विचित्रं जगचेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न क-
थमपीद्वर्यः । यचेतनानधिष्ठितमचेतनं तत्र कार्यकारीति व्यासिमुक्त-
तर्कमूलभृतामाह । लोष्टेति । चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यका-
कारित्वादर्शनादिव्यर्थः । ^१किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठाना परि-
णामित्वान्मदादिवदिव्याह । मृदिति । ननु मृदादिदृष्ट्यान्ते द्वयमप्यस्ति
चेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वचेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकं मृदादिखरूपान्तेनान्तरङ्गत्वात् ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं,
तस्य मृदादिवाञ्छकुलालादिसामेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात् तथा च परि-
णामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मगैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्या-
शङ्कु निषेधति । न चेति । महानसदृष्ट्यान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्त्व-
रूपय धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्विवस्य वहिरङ्गस्यापि वङ्गेत्तदस्तीत्य-
न्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं
तचेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रव्युत श्रुत्य-
नुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह । न चैवं सहीति । सुखदुःखमोहान्व-
यादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थं सूचे चकारमाह । अन्वयाद्यनुपयत्ते-
चेति । नानुमानं *युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणादिग्रहार्थः ।
शब्दादीनां वाञ्छत्वानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमतिङ्गं तन्निमित्तत्वाच्च ।
न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दख्षघटयोरदर्शनादि-

* युक्तमित्यन्यः इति सो० २ पु० ।

चेतनान्तराधिष्ठितलप्रसङ्गः, न च मृदाद्युपादानस्त्वरूपव्यपात्र-
येनैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न वाह्यकुम्भकारादि-
व्यपात्रयेणेति किञ्चित्तिव्यामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिदि-
रुथते प्रत्युत श्रुतिरनुग्रह्यते *चेतनकारणलमर्पणात्, अतो-
रचनानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणलमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति ।
न हि वाह्याधार्त्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया-

त्वर्थः । किञ्च यदि घटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि
सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृदग्नं तथोपलभिरस्तोति यो-
ग्यानुपलब्धा हेत्वभावनिष्य इत्याह । शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि
पुरुषवासनावैचित्रात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचि-
न्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽति विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्वर्थः । एवं
समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतून् दूषयति । तथेति ।
बुद्धादीनां परिमितत्वेन संसर्गपर्वकत्वसिद्धौ संस्थान्यजेकानि स-
त्त्वरजस्तमांसि सिधन्ति एकस्मिन् संसर्गसम्भवात् न ब्रह्मसिद्धि-
रिति साङ्गत्यभावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावदेश्तः परिच्छेदः,
पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः,
साङ्गैः कालस्यानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच, नापि
वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्यरं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभा-
वेन व्यभिचारादित्याह । सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र
समाप्तये तत्प्रधानमिति तत्र ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात् ।
न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्या-
प्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह । कार्येति ।
एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रवृत्तिपूर्वक-

* चेतनकारणमर्पणादिति का० वर्ध० ।

इत्य उपपद्यते, सुखादीनामनरलप्रतीतेः शब्दादीनाच्च
तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तलप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव-
नाविशेषात् सुखादिविशेषोपलच्छः, तथा परिमितानां भेदा-
नां मूलाङ्गुरादीनां संसर्गपूर्वकलं दृष्ट्वा वाह्याध्यात्मिकानां
भेदानां परिमितलात् संसर्गपूर्वकलमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्त-
मसामपि संसर्गपूर्वकलप्रसङ्गः परिमितलाविशेषात् । कार्य-
कारणभावसु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावात् वाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकलं
शक्यं कल्पयितुं ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्त्विद्वार्था या प्रवृत्तिः साम्याव-
स्थानात् प्रचुतिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशि-

मिति व्याख्यनरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः,
एतेन सटश्योरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव
प्रकृतिरिति निरस्तं । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकल्पेऽपि साटश्यो-
पपत्तेः न विलक्षणत्वादित्यत्र साटश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेत-
नाधीनकारणरूपकृतिः कार्यप्रवृत्तिसम्बवात् शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गमन्य-
यासिङ्गमिति भावः ॥

सतत्वमचेतनं कारणत्वेन नानुमातर्यं तस्य स्वरूपार्थं प्रवृत्तेरनुपपत्ते-
रिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुष्यज्य सूत्रं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्योः
को भेद इत्याशङ्का प्रवृत्तिस्वरूपमाह । साम्येति । गुणानां किल साम्या-
वस्या तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

एकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वत-
न्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च । न हि
मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुला-
लादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो
दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः *अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि इतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुभावं भवति । ननु चेतनस्यापि
प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य
† रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, न लचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा दूति

किन्वादै साम्यचुतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमु-
झृतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यज्ञाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्
सति महदादिकार्यात्मादनात्मिका प्रवृत्तिः, तया विविधकार्यविन्यासो
रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्ति-
त्वाद्रथादिप्रवृत्तिविद्याह । सापीति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रित्यर्थः । केचिच्चु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमन्वाचेतनानधिष्ठिताचेतन-
प्रकृतिकत्वमिति शक्तिः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु
ब्यभिचारः कार्यत्वे विशेषणे च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य
घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन यासिदर्शनादिति
‘प्रवृत्तेष्व’ इति सूचेण ज्ञापितं । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्श-
नेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह । दृष्टाचेति । अनुमानशरणस्य
तत्र दृष्टान्तं विनायतीन्द्रियार्थसिद्धयोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य स्वयौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः
प्रङ्गते । नन्वति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा स्वष्टयोगात् तत्राह ।
तथापीति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्ब-

* इत्यतः इति का० वर्ध० ।

† रथादेरिति वर्ध० का० पु० नासि ।

उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
मेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षबात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयलेन केवलश्च-
तनो रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिमंयुक्तस्यैव तु चेत-
नस्य सङ्घार्वसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं *जीवदेहस्य दृष्ट-
मिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति †चैतन्यस्य दर्शनात्, असति
चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः,
तस्माद्चेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मि-
न्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य मेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि
चेतनाङ्गवति इति ब्रूमः, तङ्गावे भावात् तदभावे चाभावात् ।
यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनु-
पलभ्यमानापि चकेवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्श-

न्यात् खण्डिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिङ्गानं सांख्यो दूषय-
ति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि
चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् खण्डिरित्यर्थः । मत-
द्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति । किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ
प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु
उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्रयुक्ता सेति
वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह । नन्विति । उभयोः
प्रवृत्तिस्तदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरूपपत्तावटयचेतनप्र-
वृत्तिर्न कल्पेति भावः । आत्मनोऽप्रवृत्तत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह । प्रवृ-
त्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्ट-
मिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः प्राणा-
दिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिविद्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः

* जीवदेहस्येति का० वर्ध० ।

† चैतन्येति टीका ।

नात् तद्विद्योगे चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन
एव देहाऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्टि इत्यविप्रतिषिद्धं
चेतनस्य प्रवर्तकलं । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याथात्मनो विज्ञान-
खरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपत्तं प्रवर्तकलमिति
चेत्, न, अयस्कान्तवद्गुपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तक-
लोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः
प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिर-
हिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिर-
हितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं
प्रवर्तयेदित्युपपत्तं, एकत्रात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकलानुपपत्ति-

स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूताप्रवृत्तिलादयप्रवृत्तिवत् इत्यनुमा-
नान्तरस्तुचनाय प्रवृत्याश्रयेत्युक्तं, सद्गावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्ये-
वकारार्थः । अनुमितस्य सद्गावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य
हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनः प्रवृत्यक्त्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि
लिङ्गमित्याह । अत एवेति, अप्रवृत्यक्त्वादेवेवर्थः । देहान्यात्मनः
प्रवृत्यक्त्वे भ्रमासभ्वादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति-
शेषः । प्रवृत्तिं प्रव्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं
सिद्धान्तो साधयति । तदभिधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावश्वादिचे-
तनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाह्यानामपि
सन्मतमित्याह । लोकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृ-
त्तिमानश्वादिवदिति व्याप्तिरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति
कश्चिच्छङ्कते । नन्विति । मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परि-
हरति । नेति । वन्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं दैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह ।
जाविद्येति । अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविद्यारूपया

रिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत् प्रत्युक्तवात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणले न त्वचेतनकारणले ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादैतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्वन्दते, एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । ग्रास्त्रञ्च *‘योऽप्यु तिष्ठन्नज्ञोऽन्नरो योऽप्योऽन्नरो यमयति एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्वन्दन्ते’ इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्वन्दितस्ये श्वराधिष्ठिततां आवयति, तस्मात् साध्यपत्तनिच्छिप्तलात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः †खेहेनेच्छया पयसः प्रवर्तकलोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्य-

मायया य आवेशच्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वात् चोद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वादयादिप्रवृत्तिवदिति स्थितं, तत्र क्षीरादौ यमिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमलेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेन यमिचार इति सूत्रं व्याचयते । स्यादैतदित्यादिना । साध्यपत्तेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । अनुपन्यासो न यमिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकलेन धेन्वादे:

* योऽप्यु तिष्ठन् योऽपोन्नर इति का० वर्ध० । † खेहेच्छयेति का० वर्ध० ।

माणल्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेच्चा नित्यभूम्याद्यपेच्चल्वात् स्तुन्दनस्य । चेतनापेच्चलं तु सर्वत्रोपदर्शितं । ‘उपसंहारदर्शनान्वेति चेन्न क्षीरवद्धि’ [२।१।सू०२४।] इत्यत्र तु वाञ्छनिमित्तनिरपेच्चमपि स्त्राश्रयं कार्यं भवतीत्येतत्त्वाकदृशा निदर्शितं, शास्त्रदृशा पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेच्चलमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेच्चल्वात् ॥ ४ ॥

साञ्छानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु तद्वितिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिदाह्यमपेच्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्त्रदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति, अतोऽनपेच्चं प्रधानं, अनपेच्चलाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञल्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायल्वाच्च प्रवृत्यप्रवृत्ती न विरुद्धेते ॥

सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाच्चेति । उपदर्शितमनुमानागमाभ्यां इति शेषः । स्त्रुत्वकारस्य ‘क्षीरवद्धि’ ‘तत्रापि’ इति च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृशा शास्त्रदृश्या च स्त्रुतदयमित्यविरोधमाह । उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य स्त्रुतं प्रवृत्तं तद्याचये । सांख्यानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थिते पुरुषस्योदासीनल्वात् कदाचित् स्त्रियप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनल्वात् सदाऽसत्त्वाच्च न कादाचित्क्लप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न हणादिवत् ॥ ५ ॥

स्थादेतत्, यथा हणपक्षवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव *चीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं हणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि †किञ्चित्त्रिमित्तान्तरमुपलभेत्तदेव ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन हणाद्युपादाय चीरं सम्यादयेत्तदेव, न तु सम्यादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकसृष्टादेः परिणामः तथा प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो अदिहणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निर्मित्तान्तरोपलभिरन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपयुक्तं हणादि चीरीभवति न प्रहीणमनुदुहाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तभेतत् स्थाद्येनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि हणादि चीरीभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्यादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्याद्यं किञ्चिद्दैवसम्याद्यं । मनुष्या अपि च शक्नुवन्येव स्वोच्चितेनोपायेन हणाद्युपादाय चीरं

पुनरपि दृष्टान्तवलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचिलप्रवृत्तिरित्वाशङ्का निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । पञ्चति । कथमिति । उत्तरं । निमित्तान्तरेति । धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिङ्गान्तयति ।

* चीराकारेणेति वर्ध० का० ।

† किञ्चित्त्रिमित्तमिति का० वर्ध० ।

समादद्यितुं, प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं
चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान् वणादिवत् स्खा-
भाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्खाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्खापितं, अथा-
पि नाम भवतः अद्वामनुरूपमानाः स्खाभाविकीमेव प्रधानस्य
प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्ज्येतैव, कुतः, अर्थाभा-
वात् । यदि तावत् स्खाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्य-
दपेत्तते इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेत्तते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेत्तियत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं सा-
धयितुं प्रवर्तते इतीयं प्रतिज्ञा हीनेत । स यदि ब्रूयात् सह-
कार्येव केवलं नापेत्तते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः
प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगी वा स्यादपवर्गी वा उभयं वेति । भो-

अत्रोच्चत इति । प्रहीणं नश्यं । यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया समादद्यितु-
मशक्तवात् स्खाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाः-
भावप्रसङ्गादिवेकोर्यः, तत्रेषापत्तिं निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति ।
उक्तप्रसङ्गस्येषुत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिव्यर्थः । अर्थासमवान्न स्वतः प्रवृ-
त्तिरिवर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह । स यदीयादिना । प्रयोजनमपेक्षित-
ञ्चेदक्तव्यमित्याह । तथापीति । कूटस्ये पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्याति-
प्यस्याधातुमशक्तलादध्यासानङ्गीकाराच भोगी न युक्तः, किञ्च प्रधा-
नप्रवृत्तेभोगार्थत्वे भोक्षहेतुविवेकस्याद्यभावादनिर्माक्षप्रसङ्गच्च, अप-

गच्छेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्माच्च-
प्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृ-
त्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलभिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्यु-
पगमेऽपि भेक्तव्यानां प्रधानमाचाणामानन्यादनिर्माच्चप्रसङ्ग
एव । न चौत्सुक्यनिवृत्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतन-
स्यात्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्शक्तिसर्गश-
क्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्य-
नुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्माच्चप्रसङ्गः एव, तस्यात् प्रधानस्य
पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतद्युक्तं ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्बन्धः प्रवृत्ति-
शक्तिविहीनः पञ्चुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्बन्धं दृक्शक्तिवि-

वर्गार्थले स्वरूपावस्थानरूपयुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगा-
भावप्रसङ्गश्चेवर्थः । दृतीयं दूषयति । उभयार्थतेति । मीयन्ते भुव्यन्त
इति माचा भोग्याः । औत्सुक्यनिवृत्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकाः
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्दद्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति ।
न चेति । औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्ग-
शक्तिः चिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृश्यस्तुष्टिं विना सार्थक्यायोगात्
प्रधानस्य स्वयै प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्निर्विवात् स्वयिनिवलापत्ति-
रित्याह । दृक्शक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरखतमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्का निवेदति ।
पुरुषाश्मवदिति । प्रधानस्य स्यातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासीन्यज्ञाभ्युपेतं व्यज्यते

हीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽग्ना स्वय-
मप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तचिष्ठ-
तीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानं । अत्रोच्चते तथापि
नैव दोषान्निर्माच्चोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्वोष आपतति प्र-
धानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वान-
भ्युपगमात् । कथच्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पञ्चुरपि
हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित्
प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निक्षियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाश्यस्कान्त-
वत् सन्निधिमाच्चेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यलेन प्रवृत्तिनि-
त्यलंप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वव्या-
पारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरु-
षाग्नवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चैदासीन्यात्
हतीयस्य च तयोः *सम्बन्धितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः ।
योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्माच्चप्रमङ्गः ।

इति वदन्तं सांख्यं प्रयाह । कथच्चेति । पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-
त्नगुणो वा नात्तोति वक्तुं हेतुदद्यं । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्या-
पित्वाच नित्यः सन्निधिः, अभ्यनस्तु परिमार्जनमजुत्वेन स्थापनम्-
नित्यसन्निधिच्छेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समटष्टान्तोपन्यासो
भवतीत्यर्थः । ननु चिज्जडयोऽत्रेष्टदृष्ट्यभावयोग्यताऽस्ति, तथा तद्वावः
सम्बन्ध इत्यत आह । योग्यतेति । चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नि-
त्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो
भोगोऽपवर्गं उभयं वा फलमिति विकल्प दूषितः, एवं पुरुषा-

*संवद्वरिति का० वर्ध० ।

पूर्ववचेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । *परमात्मनसु स्वरूपव्य-
पाश्रयमौदासीनं मायाव्यपाश्रयञ्च प्रवर्तकलमित्यस्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्द्वि सत्त्वरजस्त-
मसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणाव-
स्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेचस्वरूपाणां स्वरू-
पप्रणाशभयात् परस्यरं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । वाह्यस्य च
कस्यचित् चाभियितुरभावाङ्गुणदैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो
न स्थात् ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिविद्योगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्वादन्यथा वयमनुमितीमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेचस्वभावाः कूटस्थाश्वासाभिर्गुणा

धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्वव-
चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकलमित्याशङ्गाह ।
परमात्मेति । सांख्यमते उभयं विरुद्धं †व्यक्तत्वात् असम्भवे कल्पिता-
कल्पितयोर्विरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्निवा उत विकारिणी, चाचे दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्थात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग
इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः स्वरूपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
वाह्यस्येति । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीर्थः ।

गुणानां मिथोऽनपेचस्वभावत्वान्न सतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्व-
सिद्धिमाशङ्ग सूत्रकारः परिहर्त्त । अन्यथेति । अनपेचस्वस्वभावा-

* परमात्मस्वरूपमिति ठी० ।

† सत्यलादिति सो० ठी० २ ।

अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां खभावो-
भ्युपगम्यते, यथा यथा कार्यात्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां
खभावोऽभ्युपगम्यवः, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः,
तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अव-
तिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिविद्योगाद्रचनानुपप-
त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्त्रदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि लनुमिमानः
प्रतिवादिकान्विवर्तेत्, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत् उपा-
दानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः
साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्वैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना-
वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रस-
ज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चास्त्रमञ्जसं ॥ १० ॥

परस्यरविरुद्धस्यायं साज्ञानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रि-
यास्त्रनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश, तथा ज्ञचिन्महतस्त्रमात्रसर्ग-
मुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि

दन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वस्त्रोक्तो दोषो न
प्रसज्यते । न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणखभावस्थी-
कारादिव्याह । चलं गुणवृत्तमिति । पूर्वस्त्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषा-
भावमङ्गोद्घात्यं परिहरति । एवमपीति । कार्याधैँ ज्ञानशक्तिकल्पने
ब्रह्मवादः स्यादिव्यर्थः । अङ्गीकारं व्यजति । वैषम्येति ॥

स्त्रवं व्याचये । परस्यर्ति । लङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-

वर्णयन्ति कच्चिदेकमिति, प्रसिद्धु एव तु श्रुत्येश्वरकारण-
वादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्थाया, तस्मादप्यसमज्ञं
साङ्घानां दर्शनमिति । अत्राह नन्वैपनिषदानामप्यसमज्ञस-
मेव दर्शनं, तथतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं
हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतां, एक-
स्मैवात्मनो विशेषौ तथतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युप-
गन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तथतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ
स्यातां स ताभ्यां तथतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशा-
नये सम्यग्दर्शनमुपदिग्भत् शास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौष्ण्यप्र-
काशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्माच्च उपपद्यते ।
योऽपि जलवीचोतरङ्गफेणाद्युपन्यासस्त्रापि जलात्मन एकस्य
वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्माच्चः । प्रसिद्धुश्वायं तथ-
तापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थो चार्यश्वान्योन्य-

शूद्वादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मन्त्रियाणि मनस्वेति समेन्त्रियाणि, ज्ञा-
नेन्त्रियाणि पञ्च कर्मन्त्रियाणि पञ्च मनस्वेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो
मन इति चीणि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादिति
आख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाचेत्यर्थान्तरमाह । प्रसिद्ध इति । तस्मा-
द्भूतिमूलत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्यावि-
रोध इति सिद्धं । खमतासामञ्चस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवति-
यते । अत्राहेति । तथो जीवस्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराङ्गोके
प्रसिद्धक्षयतापकभावो लुप्येतेव्यर्थः । विवृण्णोति । एकं हीति । तथा

भिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थी न स्वाद् यस्यार्थिनो
यद्विषयमर्थिलं स तस्यार्थी नित्यमिद्धु एवेति तस्य तद्विषय-
मर्थिलं न स्वात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थी
नित्यमिद्धु एवेति न तस्य तद्विषयमर्थिलं भवति, अप्राप्ते ह्यर्थ-
ऽर्थिनोऽर्थिलं स्वादिति, *तथार्थस्यार्थर्थिलं न स्वात्, यदि स्वात्
स्वार्थलमेव स्वात्, न चैतदस्ति । समन्वितशब्दौ ह्येतौ अर्थी चार्थ-
चेति, इयोश्च समन्वितोः समन्वः स्वाक्षैकस्यैव, तस्माद्विज्ञावेतौ
अर्थार्थिनौ, तथाऽनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रति-
कूलोऽनर्थस्याभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां समध्यते, तत्रार्थस्यात्प्रयोग-
स्वात् भूयस्याच्चानर्थस्योभावपि †अर्थावनर्थ एवेति तापकः
स उच्यते, तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां समध्यते
इति । तथोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्य-

च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोरुपादानैक्येऽपि
मिथो भेदोऽस्येव यथैकवज्ञात्मकयोरौष्णप्रकाशयोः, अतो न व्यवहा-
रलोप इत्याशङ्क्य वक्त्रेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्वादित्याह । यदि
चेत्यादिना । ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाश्चो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव
जले वीच्यादिनाश्चर्दर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । योऽपीति ।
किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः, अनञ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह ।
प्रसिद्धचेति । अर्थो ह्यर्जनालाभादिनार्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थो
तप्यस्योरभेदे बाधकमाह । यदीति । अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्याभावादर्थि-
त्वाभाववदर्थादन्यस्यार्थिनोऽसत्त्वादर्थत्वाभावः प्रसज्जेतेवाह । तथार्थ-
स्यापीति । प्रसञ्जस्येष्टत्वं निराकरोति । न चैतदस्तीति । अर्थलं ह्व

* तथार्थस्यार्थर्थिलमिति का० वर्ध० ।

† अर्थानर्थावनर्थ इति सो० का० वर्ध० ।

न रभावे तु तस्योगदेहेतुपरिहारात् स्थादपि कदाचिन्मो-
क्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते नैकलादेव तथतापकभावानुपप-
त्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तथतापकावन्योन्यस्य
विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकलादेव । न
ह्यमिरेकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यस्मौष्य-
प्रकाशादिधर्मभेदे परिणामिले च किमु कूटस्ये ब्रह्मण्ये-
कस्मिन् तथतापकभावः सम्भवेत्, क्व पुनरयं तथतापकभावः
स्थादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहस्तप्यस्ता-
पकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेत-
नस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्थात् सा देह-
नाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्थादिति,

कामनाविषयत्वं तच्च काम्यादन्यस्य कामयितुरसत्त्वात् स्थात्, न हि
स्वार्थत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयित्वायोगात् तस्माद्देवाऽङ्गोकार्यं इत्यर्थः ।
इतस्य भेद इत्याह । सम्बन्धोति । तथानर्थानर्थिनावपि भिन्नावि-
त्वन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति । अर्थि-
नोऽनुकूल इति । अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्ता स्वमते योगमाह । जात्य-
न्तरेति । तथा तथया बुद्धा पुरुषस्य संयोगः स्वस्मामिभावः तस्य हेतु-
रनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मान्त्रियमुक्तस्यापि पुरुषस्य
कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योधगतौ जयपराजयौ
राजन्युपचर्यते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षो पुरुषे उप-
चर्यते, तदुक्तं सैव च बध्यते मुच्यते इति, सिद्धान्तयति । अत्रेति । किं
परमार्थदृष्ट्या तथतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा नाद्य
इत्याह । नैकलादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्वं विवरणोति ।
भवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तथ-

उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा, *न च तयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते, नापि देह-चेतनयोः संहतलं अग्नुद्घादिदोषप्रमङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्ति-मधुपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतलानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाचेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्त्वर्हि नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नेवशब्दो दोषाय । न हि डुण्डुभः सर्प दूरेत्येतावता सविषो भवति सर्पो वा डुण्डुभः इवेत्येतावता निर्विषो भवति अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यमधुपगन्तव्यमिति, नैव सति

तापकभावो दृष्टस्तत्त्वैवेति यवहारपक्षमादाय सिद्धान्तो ब्रूते । किं न पश्यसीति । देहस्य तप्यते देहात्मवादापत्तिरिति शङ्खते । नन्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्नेति वदता साह्लोन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तेः आहेत्वित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह । उच्यत इति । न द्वितीयठतीयाविद्याह । नापीत्यादिना । चतुर्थं शङ्खते । सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भैयर्थमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गतेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रतिविम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्खते । सत्त्वैति । तर्हि जल-चन्द्रस्य चलनवर्णमिथ्यैव तप्तिरित्यस्तत्पक्ष आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तप्यवगम इति चेत्तदुच्यते । इव-शब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च साटश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपच्चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तप्यभावादित्युपादयति । न चेदिति । पुरुषो वस्तु-तप्तिपूर्वन्यस्येदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः । मिथ्या-सादृश्यमेव दोष इति चेत्तेवाह । नहीति । सविषत्वं निर्विषत्वच्चेवश-

ममापि किञ्चिद्दुष्टति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्व-
मभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसन्ज्येत । नित्यत्वा-
भ्युपगमाच्च तापकस्य, तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्त-
संयोगापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्य-
न्तिकः संयोगोपरमस्तत्त्वात्यन्तिको मोक्ष उपपत्त इति चेत्,
नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चाङ्गवाभि-
भवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति विद्योग-
स्याप्यनियतत्वात् साङ्गसैवानिर्मोक्षेऽपरिहार्यः स्यात् । औ-
पनिषदस्य लात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावा-
नुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाचारभणमात्रत्वत्त्रवणादनिर्मोक्ष-
शङ्का स्फैरेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्ट-

व्यार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः । साङ्गस्याविद्यके तप्यतापकत्वे सति ममापि
किञ्चिन्न दुष्टति किन्तु इयमेव सम्बन्धमित्यर्थः । यदि मिथ्यातप्यत्वा-
ङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथा-
प्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानादनिर्मोक्षस्य, सत्यस्यात्मविवृत्ययोगादि-
त्याह । अथेत्यादिना । किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसात्यमित्याह ।
निवृत्वेति । अत्र साङ्गः शङ्कते । तप्येति । सत्यं पुरुषो वा तप्यशक्तिः
तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः
सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणसामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः ।
मोक्षस्त्वाप्यभावः निमित्तस्य निवृत्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती
परिहरति । नेति । तमसो निवृत्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष
इत्यत आह । गुणानाच्चेति । चलं गुणवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः ।
परपत्ते बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्ता स्फप्त्वमुपसंहरति । औपनिषदस्य
त्विति । वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न सुक्ष्यभावशङ्कावसरः, व्यव-

स्त्रयतापकभावस्त्रत्र तथैव स इति न चोद्यितयः परिहर्तव्यो
वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद
इदानीं निराकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवा-
दिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणा-
मभ्युगमः, कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं
गुणान्तरमारभन्ते शुक्रेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्रस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माचेतनस्य ब्रह्मणो जगत्का-
रणलेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तदद-
र्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युप-
गमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महदीर्घवदा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् कालमनारथ-

हारस्तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावो बन्धस्तत्त्वज्ञानात् तद्विवक्ति-
स्चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । वृत्तानुवादेन महदीर्घवदिति
स्वमतस्यापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सां-
ख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्यापनस्य सू-
तिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्व-
नन्ययात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्यया-
द्वृद्धिणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधी-
यत इत्यर्थः ॥

चैतनाद्रुद्धिणो जगत्सर्गवादो वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यः
समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुशै-
कृवदिति न्यायेन विरुद्धते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुद्धत
इति प्राप्ते व्यभिचारात्र विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचये । एषेत्या-

कार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाण-
स्थितिन्ति, ते च पञ्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च
सन्तो द्वाणुकादिक्रमेण कृत्तं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च
कार्ये गुणान्तरं । यदा द्वौ परमाणु द्वाणुकमारभेते तदा परमा-
णुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्रादयो द्वाणुके शुक्रादीनपरा-
नारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्वाणुके पारि-
माण्डल्यमपरमारभते, द्वाणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युग-
मात् । अणुत्वद्वस्त्रिले हि द्वाणुकवर्तिनो परिमाणे वर्णयन्ति ।
यदापि द्वे द्वाणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्वाणुक-

दिना । यद्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधित-
स्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सू-
चस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निञ्चला असंयुक्ताक्षिण्ठन्ति
सर्गकाले चाटृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्या-
न्तरस्त्रिभवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरभन्त इति सामा-
न्येन प्रक्रियामुक्ता विशेषतस्तामाह । यदा द्वाविति । परमाणुः परिम-
ण्डलः, तदूतं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगु-
णारम्भकं न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्य-
लान्तरमाह । यदापि द्वे इति । द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति
चतुर्भिर्द्वयकैचतुरणुकारम् उपपद्यते, यथास्तु तु द्वाभ्यां द्वाणुकाभ्यां
महत्त्वतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बजत्वं वा विना
कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यं । प्रकटार्थकारात्मु यत् द्वाभ्यां द्वाणुका-
भ्यारम्भकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयव-
संयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यतं इति चिरन्तनवैशेषिकदृश्येऽं
भाष्यमित्याज्जः । सर्वधापि द्वाणुकगतक्रस्त्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भ-
कत्वाद्वभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्वाणुकं

समवायिनां शुक्रादीनामारभकलं । अणुवह्नस्त्वे तु द्वाणु-
कसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घलप-
रिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बह्निवा
द्वाणुकानि द्वाणुकस्त्वितो वा परमाणुः *कार्यमारभन्ते तदापि
समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणेः परिमण्डलात् सतो-
ऽणु द्रुखच्च द्वाणुकं जायते महदीर्घच्च द्वाणुकादि न परिमण्डलं ।
यथा वा द्वाणुकादणोर्द्रुखाच्च सतो महदीर्घच्च द्वाणुकं जा-
यते नाणु †नोत्तद्रुखं, एवं चेतनाद्वद्वाणोऽचेतनं जगज्जनिष्ठते
इत्यभ्युपगमे किं तव द्विन्नं । अथ मन्यसे विरोधिना परिमा-
णान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यतो नारभकाणि कारण-
गतानि पारिमाण्डलादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनावि-

त्रिभिर्द्वाणुकैस्यद्वाणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न
नियम इति मत्वा ब्रूते । यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुक्रादयः
समानजातीयगुणारभमकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कारणगुणपरि-
माणारभं किन्तु कारणगतसंख्यारभमिति प्रक्रिया तुल्येवर्धः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् यमिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महदीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रियोक्तं, नियतप्रक्रि-
यामाश्रित्य यमिचारमाह । यथा वेति । अणुक्तस्त्वेभ्यो द्वाणुकेभ्योऽणुद्रव्यं
न जायते ऋस्तमपि न जायत इति यमिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाश-
व्यस्त्वार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा च ऋसपरिमण्डलाभ्यां द्वाणुकप-
रमाणुभ्यां महदीर्घाणुवच्चेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना ।
तत्र ऋसान्महदीर्घं द्वाणुकं परिमण्डलादणु द्वाणुकमिति विभागः ।
ट्यान्तवैषम्यं शङ्खते । अथ मन्यस इति । अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत

* कार्यमारभत इति का० वर्ध० ।

† नो इति का० वर्ध० ।

रोधिना गुणान्तरेण जगत् आक्रान्तलमस्ति येन कारण-
गताचेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतना-
विरोधो कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रतात्, तस्मात् पा-
रिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरभकलमिति,
मैवं मंस्याः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्या-
दीनामनारभकलमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानतात्। न
च परिमाणान्तराक्रान्तलं पारिमाण्डल्यादीनामनारभकले
कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारभात् पारिमाण्डल्यादीनामा-
रभकलोपपत्तेः। आरभमपि कार्यद्रव्यं प्राक् *गुणारभात्
क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारभो
व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परिमा-
णान्तरं नारभत्ते,† परिमाणान्तरस्यान्वेतुलोपगमात्। कार-

आह । न ह्यचेतनेति । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तलमङ्गीकृत्य
विरक्तिंशसाम्यमाह । मैवमिति । अङ्गीकारं व्यजति । न चेति । उत्पन्नं
हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोधभावात्,
द्युगुके पारिमाण्डल्यारभः किं न स्यादिवर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेन
सहैव द्रव्यं जायत इत्यत चाह । आरभमपीति । सहोत्ततावपसि-
द्धान्तः अतो विरोधभावः सिद्ध इति भावः । द्युगुलाद्यारभे व्यग्रतात्
पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारभकलमित्याशङ्का निषेधति । न
चेति । व्यग्रतमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्य-
हेतुकले सूत्राण्युदाहरति । कारणेति । कारणानां द्युगुकानां बज्जलात्
द्युगुके महत्त्वं मदो महत्त्वाद्वाटे महत्त्वं द्वितूलपिण्डारब्देति स्थूलतूलपिण्डे
प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमणुत्वं पर-

* गुणान्तरारभादिति वर्ध० । † नारभत्ते इति वाच्यमिति वर्ध० ।

एवज्ज्ञत्वात् कारणमहत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् । [वै० अ०७।
आ०१। सू०६।] *तद्विपरीतमणु [वै० ७। १। १०।] । एतेन दीर्घल-
हस्तख्ले व्याख्याते । [वै० । ७। १। १७।] इति हि काणभुजानि सू-
चाणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित्कारणबज्ज्ञत्वादीन्येवा-
रभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत् द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वार-
भमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वात्रयसमवाचाविशेषात्,
तस्मात् खभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारभक्तं तथा
चेतनाया अपोति द्रव्यक्षं । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणाना-
मुत्यन्तिर्दर्शनात् समानजातीयोत्पन्निव्यभिचारः । इव्ये प्रकृते
गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्षणारभमा-
त्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न च इव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा
गुण एवेति कञ्चनियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां इव्यस्य

माणुगतद्विलसंख्या द्युगुके भवतोत्थाह । तदिति । यन्महत्वस्यासमवा-
यि कारणं तदेव महत्वसमानाधिकरणस्य दीर्घलस्य यच्चाणुत्वस्यास-
मवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतक्षत्वस्यासमवायि कारणमित्यति-
दिष्टति । एतेनेति । अतो महत्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्या-
दीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावात् समा-
नगुणारभक्तमित्यपि न वाच्यं इत्याह । न चेति । पारिमाण्डल्यादी-
नामपि बज्ज्ञत्वादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादिवर्थः । तेषाम-
नारभक्तवे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणकान्तलं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा हेतु-
रित्युक्तिपलमाह । तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणार-
भक्त इति यात्मेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो
द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारभक्त
इति यात्मेच्छेतन्यस्य विशेषगुणत्वादारभक्तं दुर्वारमिति, तन्मन्दं,

* अतो विपरीतमिति वै० सू० पाठः ।

गुणमुदाजहार प्रत्यचाप्रत्यचाणामप्रत्यचलात् संयोगस्य प-
च्चात्मकत्वं न विद्यते इति [वै० अ० ४। आ० १। सू० २।] यथा
प्रत्यचाप्रत्यच्योर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यचः, एवं
प्रत्यचाप्रत्यचेषु पञ्चसु समवयच्चरीरमप्रत्यक्षं स्थात्, प्रत्यक्षं तु
शरीरं *दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च
संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते विति चाचापि विलक्षणोत्पत्तिः
प्रपञ्चिता । नन्वेव सति तेजैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तस्माच्छां प्रत्युक्तं
एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया दृष्टतः,
एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव
त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निर्भनेन प्र-
पञ्चः छतः ॥

चित्तपटहेतुतत्तुगतेषु नीलादिरूपेषु विजातीयचित्तरूपहेतुषु व्यभि-
चाराचैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाचेति मन्त्रयं । तस्माचेतनादिज्ञा-
तीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह । संयोगाचेति ।
ननु चेतनं ब्रह्म कार्यापादानत्वात् द्रव्यं, तत्र, विलक्षणस्यापादानमिति
प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमुदाहरतेयं न संयोगस्य गुणस्यो-
दाहरणं युक्तमिति शङ्कते । द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यवचेतनादचेतनारम्भ
इति विलक्षणारम्भकत्वांशेषुयं दृष्टान्त इति परिहरति । नेति ।
अनियमः कणादसमत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथम-
नियमस्तत्राह । एतदुक्तमिति । न विलक्षणत्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽ-
प्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्त्यरिति शङ्कते । नन्वतिदेश इति । समान-
गुणारम्भनियमस्य पारिमाणल्यादिदृष्टान्तेन भज्ञार्थमस्यारम्भ इत्याह ।
सत्यमिति । तस्यैवातिदेशस्येत्यर्थः ॥

* दृश्यते इति का० वर्ध० नास्ति ।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्यं समुच्चिष्टति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्वादिभिर्द्वयैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्वयैरारभ्यमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निर्वर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वच्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवलादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणुवो जगतः कारणमिति* कण्मुगभिप्रायः । तानि इमानि चलारि भूतानि भूम्यस्तेजःपवनाख्यानिः सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्पन्ते । तेषाच्चापकर्षपर्यन्तगतवेन परतो विभागासम्भवादिनश्चतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते । उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्यानः प्रधानस्येत्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणुनां तदधिष्ठातानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्यदाहरणसङ्गत्वा सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह । इदानीमिति । द्युगुकादिकमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराङ्गान्तोऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति । स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षियादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षियादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारभ्यं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्यपरमाणु-

* कण्मुगभिप्रेयायेति का० वर्ध० । † उपलभ्यन् इति चतुर्विधा इति का० ।

भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्व-
द्वृष्टपेचं कर्मात्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्डन्तरेण संयुनक्ति,
ततो द्वाणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं
पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भ-
वति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्वाणुकादिगतानि रूपादीनि
सम्भवन्ति तन्तुपटन्यादेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधी-
यते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षाऽभ्युपगत्यः
कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यलान्नि-
मित्तं किमप्यभ्युपगत्य, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाणु-
स्थाद्यं कर्म स्थादभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा *यथा
द्वृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यामभवात्
नैवाणुस्थाद्यं कर्म स्थात्, न हि तस्यामवस्थायां मात्रगुणः

सिद्धार्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धि-
स्त्रवाह । स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो
निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्धस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनाव-
गतः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः द्वाणुकन्यून-
द्रयं निरवयवं सिद्धतोति भावः । जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्व-
सिद्धिरिति वदन्तं प्रव्याह । सर्वच्छेति । विमतमायन्तवत् सावयव-
त्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति । न
चेति । ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह । तानीति । प्रलये चैषामपि
नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्खाह । तेषाच्छेति । अवयवानां विभागा-
न्नाशादाऽवयविनो नाशः परमाणुनां निरवयवत्वेनावयवविभागादे-
र्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं स्वयिक्रम-

* अथादृष्टमिति ठी० । † आत्मन इति कां० ।

प्रयनः सम्भवति शरोराभावात् । शरोरप्रतिष्ठे हि मनस्या-
त्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभि-
घाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं । सर्गीन्तरकालं हि
तत्पर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो
निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्थादणुसमवायि
वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्या-
चेतनबात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्त-
यति वेति साङ्घापरीक्षायामभिहितं । आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य
तस्याभवस्थायामचेतनबात् । आत्मसमवायिलाभ्युपगमाच्च ना-
दृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्थादसमन्व्यात् । अदृष्टवता पुरुषेणा-
खण्डनां समन्व्य इति चेत् समन्व्यसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गे
नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्त-

माह । तत् इति । एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम-
न्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं तस्य भान्तिमूल-
त्वादविरोध इति सिद्धान्तयति । तच्चेदमिति । प्रलये विभक्तानां
परमाणुनां अन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणस्य नि-
मित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगादेहचेष्टा, वाया-
द्यभिघातादृक्षादिचलनं, हस्तनेदनादिच्छादिगमनं तददणुकर्मणो
दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः प्रयत्नादेः
हृष्टुत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मास-
मवात् तस्य संयोगपूर्वकह्यणुकातिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः । स्थिरस्य
वेगवत्त्रयसंयोगविशेषेऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः,
दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मति शङ्कते । अ-

स्याभावात् नाणुव्याद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निवन्धनः
संयोगो न स्यात् संयोगभावाच्च तन्निवन्धनं द्व्युक्तादिकार्य-
जातं न स्यात् । संयोगस्थाणोरखन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेक-
देशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गे दृष्ट-
विपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयो-
गस्य दृष्टिवात् । एकदेशेन चेत् मावयत्वप्रमङ्गः । परमाणुनां क-
ल्पिताः प्रदेशाः स्फुरिति चेत् कल्पितानामवस्थावात्, अवस्थेव
संयोग इति वसुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, अस-
ति चासमवायिकारणे द्व्युक्तादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्यते । यथा चा-
दिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणुनां सम-

आट्टव्यमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । वात्युनरिति । जडात्मवदण्णा-
राश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः क्वात इति मन्तव्यं । अत्रापि सूच्चं
योजयति । उभयथेति । जीवाधिष्ठितमट्टयं निमित्तमस्तिव्यत आह ।
च्छात्मनस्वेति । अचेतनत्वाद्वाधिष्ठाट्टव्यमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठा-
ट्टत्वमये निराकरिष्यते, अचेतनत्वमट्टयस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतु-
रुक्तः । हेत्वन्तरमाह । चात्मसमवायित्वेति । गुरुत्ववदट्टमपि स्याश्रय-
संयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अट्टयवतेति । विभुसंयोगस्याणुषु सदा
सत्त्वात् क्रियासात्वे प्रलयभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । का-
दाचित्क्लप्रदृत्तेरट्टयनियमत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह । निया-
मकान्तरेति । यत् ज्ञानं तच्छरोरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन निवज्ञा-
नासिद्धेस्तद्गुण ईश्वरी नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वात् नियामकत्व-
मिति भावः । सूचार्यं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं
खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति । संयोगस्थाणोरिति । संयोगस्य व्याप्त्यवर्त्तित्वे
एकस्तिव्यतरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य एषुलायोगात् सर्वं कार्यं पर-

वति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणुनां सम्ब-
वेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्ट-
मपि भोगप्रसिद्धर्थं न प्रलयप्रसिद्धर्थमित्यतो निमित्ताभा-
वान् स्यादणुनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म,
अतश्च संयोगविभागाभावात् तथोः सर्गप्रलययोरभावः प्रस-
ज्जेत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनि-
राकरणेन सम्बन्धते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां छाणुकमुत्पद्यमानमत्यन्त-
भिन्नमणुभ्यामण्णोः समवैतोत्पत्त्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छ-
ता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थचितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः ।
यथैव छाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् छाणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन

माणुमात्रं स्यादित्यर्थः । किञ्च सांशद्रथे संयोगस्यैकांश्वरत्तिं दृष्टं
तद्विरोधादाप्यवत्तित्वं न कल्पयन्नियाह । दृष्टेति । परमाणोः संयोग
एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि
कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यप्रसिद्धान्तं
इत्यर्थः । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं
योजयति । यथा चेति ॥

परमाणुनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदनन्तपरमाणुनां विभागे नियतस्यापि घातादेव्यस्य
निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृश्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशू-
न्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगान्नादृश्निमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति ।

ताभ्यां सम्बद्धते, एवं समवायोऽपि समवाचिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्वेनैव सम्बन्धेन समवाचिभिः सम्बद्धेतात्यन्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसन्न्येत । नन्विह प्रत्यययाद्याः समवायो *नित्यसम्बद्ध एव समवाचिभिर्गृह्णते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षा वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसन्न्येत । नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते । अथार्थान्तरलात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यार्थान्तरलात् सम्बन्धान्तरमपेक्षते । न च गुणलात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवायोऽगुणलादिति द्युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकार-

तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति. अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच तदभावः । अग्नवादासम्भव इति योग्यतया सम्बद्धते, ह्यगुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् ह्यगुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरिवर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादविशिष्ठधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, खरूपेणव नियसम्बन्धत्वादिति शङ्कते । नन्विहेति । संयोगस्यापि खरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति । नेति । सम्बन्धभिन्नत्वाचेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाचेति, गुणलाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवाचित्वेन व्यापकं नापि व्याप्य गुणस्यापि समवायिवत् खरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्त्यनुकूलत-

* नित्यसम्बन्ध इति का० ।

एस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्जेतैवानवस्था । प्रसज्जमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धौद्वाभ्यामणुभ्यां द्वाणुकं नैवोत्पद्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्त्रभावा वा निवृत्तिस्त्रभावा वा उभयस्त्रभावा वा अनुभयस्त्रभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्वापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्त्रभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तिर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्त्रभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तिर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्त्रभावत्वत्वे विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्त्रभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेनिमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेनित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

कीर्त्तभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तथा समवायासिद्धौ समवेतद्युग्माकासिद्धिरित्यर्थः ॥

स्तुत्रं व्याचये । अपि चेति । अनुभयस्त्रभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्तिर्वाचा, निमित्तत्वे कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवेणो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न मम्बवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याञ्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्ययगमो निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणुनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसञ्चेत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेव्यर्थः। कृतः, एवं लोके दृष्टव्यात्, यद्विलोके रूपादिमदस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यत्वं दृष्टं,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याच्च रूपवत्त्वात् स्वसवत्त्वाद्विवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति तूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह । सावयवानामित्यादिना । नन्तत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तदिरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चापयोजकता कारणशून्यत्वनित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्धभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साधसिद्धभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्यतिपक्षमुत्याप्य विशेष्यासिद्धा दूषयति । यत्र नित्यत्वं इति । सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिद्धति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनूद्यान्यथासिद्धा दूषयति ।

तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चां-
शूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो
रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया
स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यते कारणं तैरुकं
'सदकारणवन्तिवं' [वै० अ० ४। आ० १। सू० १] इति, तद-
येवं सत्यएषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वो-
पपत्तेः, यदपि नित्यते द्वितीयं कारणमुक्तं 'अनित्यमिति च
विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ० ४। आ० १। सू० ४] इति, तद-
पि नावश्चं परमाणुनां नित्यते साधयति, असति हि यस्मिन्
कस्मिंश्चनित्ये वसुनि नित्यशब्देन नन्तः समाप्तो नोपपद्यते न
पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्वेव नित्यं परमकारणं
ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

यदपीति । कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गोक्त्य ब्रह्मणि प्रतियोगि-
प्रसिद्धिरक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य
प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यवहारायोगादित्याह ।
न च शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यते स्यात्तदायं व्यवहारः
समूलो भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्रान्न वस्तुसिद्धिः
वटे यक्षव्यवहारादपि तर्त्सिद्धिप्रसङ्गान्मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धे-
र्यव्यवहारोपन्यासवैयर्थमिति भावः । एवं परमाणुनित्यते काणाद-
स्तुत्रद्वयं निरस्य लिप्तोयं निरस्यति । यदपीति । सतामणूनां दृश्यमान-
स्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि स्तुत्रार्थः तर्ह्यप्रत्य-
क्षकारणते नित्यते हेतुः स्यात् तत्र द्व्युक्ते व्यभिचारादित्यर्थः । यद्या-
रमकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यं आपद्येत पुनरुक्ति-
स्वेत्याह । अयत्यादिना । परमाणवो नित्याः नाश्कानुपलभादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्ववहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे हतोयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै० अ०४ आ०१ सू०५] इति, तद्वच्येवं वित्रीयेत् सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्वाणुकनित्यतापाद्येत् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत् तथाप्यकारणवच्चमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत्, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्, अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चाच्यत्वे हतोयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं स्यापयतीति व्याख्यायेत्, नावश्च विनश्यदस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनंष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसचिवे हि अनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदा लपास्तविशेषं

वदिति सूत्रार्थमाशङ्कते । अथापीति । तन्वाद्यवयवानां विभागाद्वाशादा पटादिनाशो दृष्टः तच्च द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामवादर्माश्चित्यागूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परिहरति । नेति । अवयवानां संयोगेन ब्रह्मान्तरोत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा द्रव्यविनाशे द्वाभ्यामेवेति नियमः स्याद्वारम्भमानमस्ति संयुक्ततन्वन्यपटादर्शनादतः कारणमेव स्तो निर्वशेषं विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभवलादास्येयं । तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रत्ययनिमित्तेन कालादिनापिण्डात्मकस्तरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथामिसम्बर्कात् घृतकाठिन्यसवयवसंयोगस्यावयवानाच्च नाशं विनैव लीयते तदत्, न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशेऽनुदाहरणत्वमिति शङ्कं, गुणवद्वयस्यापि कुतस्मिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणादुण्णपरि-

सामान्यात्मकं कारणं विशेषवद्वस्थान्तरमापद्यमानं आर-
भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्धूर्त्यवस्थाविलय-
नेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्था-
दभिप्रेतविपर्ययः परमाणुनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
कारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्यर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरस्यर्शगुणाः
सूक्ष्मा आपः, रूपस्यर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्यर्शगुणः सूक्ष्मतमो
वायुरित्येवमेतानि चलारि भूतानि उपचितापचितगुणानि
स्थूलसूक्ष्मतारतस्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तदत् परमा-
णवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा, उभयथापि च
दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्थात् । कल्प्यमाने तावदुपचिता-
पचितगुणते उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुलप्रसङ्गः ।

भाषायाच्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु इतं कठिनं द्रवमित्यनुसूतैष्टपरिणा-
मविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यं । न च द्रव्यत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्य
नाश इति वाच्यं, इतस्य परिणामिन एकत्रेन विभागासम्भवात्,
यरमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः । किञ्च प्रलये ना-
सीद्राजा नान्यत् किञ्चनेत्यगुणनां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकारण-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्तच्चस्मात् स्थूलमिति यासिमुक्ता विकल्पयति ।
तददिति । पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणस्तत एकैकन्धूनगुणा जलादि-
परमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह । कल्प्यमान इति । मूर्त्यु-

न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत्, कार्येषु
भृतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तु उप-
चितापचितगुणते परमाणुलसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे
एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्थोपलभिर्न स्यात्
अपु रूपस्पर्शयोः पृथिव्याच्च रमरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्व-
कत्वात् कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्
ततोऽस्त्वपि गन्धस्थोपलभिः स्यात् तेजसि गन्धरमयोर्वायौ च
गन्धरूपरसानां, न चैव दृश्यते, तस्मादप्यनुपपनः परमाणु-
कारणवादः ॥

अपरिग्रहाचात्यन्तमनुपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि कैश्चिन्मनादिभिः स-
त्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

पचयात् स्यौत्त्वादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुराप्यात् स्यूतः, अघिकगुणत्वात्
घटवदिवेवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति । न चान्तरेणेति । ह-
यविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषां अणूनां साम्यार्थमेकैक-
गुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह । अकल्प्य-
माने त्वित्यादिना ॥

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा किन्तु शिष्टवहिर्भूतत्वात् ग्रन्थ-
तोऽर्थतस्याग्राह्यत्वमित्याह । अपरिग्रहाचेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितु-
मुपक्रमते । अपि चेति । अव्यन्तभेदज्ञापकमाह । भिन्नलक्षणानिति ।
इव्यगुणकर्मणां इव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि गुणात्मयत्वा-
द्युपाधयो वा, निगुणत्वे सति जातिमदक्षियात्वं गुणलक्षणं, संयोग-

एुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत
इत्यत्वन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकाः
तत्त्वार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नत्वानभ्युपगच्छन्ति, यथा
मनुष्योऽश्वः शश इति, तथात्वज्ञाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधी-
नत्वं शेषाणामभ्युप*गच्छन्ति तत्त्वापपद्यते कथं, यथा हि लोके
शशकुशपखाशप्रस्तौनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधी-
नत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्वन्तभिन्नत्वात्त्वैव द्रव्याधीनत्वं
गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणा-
दीनां । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्यभावे चाभावात् द्रव्यमेव
मन्यानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभावभवति । यथा देवदत्त
एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभावभवति तद्वत् ।

विभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म निवारकं, अनेकसमवेतं सामान्यं निव-
द्रव्यवृत्तयो विशेषाः, निवः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्ष-
णानि, तैर्मियोऽत्यन्तभेदसिद्धिरिवर्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन
विरुद्धैः यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभि-
न्नत्वाच्छकुशादिविवर्थः । भेदवाधकसुपन्यस्याभेदमाह । अय च
भवतीति । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च
गणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यदसाद्विन्नं तत् तदधीनं यथा
शशभिन्नः कुश इवर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं
तत्त्वाह । द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथात्वन्तभेदवदत्व-
न्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादार्त मन्तव्यं । अस्तु गुणादीनां द्रव्य-

* गच्छन्ति धर्ममित्यधिकपाठः का० वर्ध० ।

तथा सति साञ्चिद्गुणान्तप्रसङ्गः खमिद्गुणविरोधश्चापयेयातां । नन्वग्नेरन्यस्यापि धूमस्याग्न्यधीनलं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भेद-प्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यलं निश्चीयते, इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्येव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेद-प्रतीतिरस्ति, तस्माद्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्य-विशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्याधीनलं द्रव्यगुणयोरयुतमिद्गुलादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतमिद्गुलमपृथक् देशलं वा स्थादपृथक् काललं वा अपृथक् स्थभावलं वा, सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशले तावत् साभ्युपगमो विस्त्रेत कथं, तन्वारथो हि पटः तनुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लवादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तनुदेशाः । तथा चाङ्गः ‘द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं’ [वै० अ०१। आ०१। सू०१०]

तादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रत्याह । तथा सतीति । साञ्चोदन्त वेदान्ती ग्राह्यः । यदा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साञ्च-ग्रहणं । यद्यपि तदधीनलं तदर्मलं तच्च धूमे नान्ति अभिं विनापि भावात्, तथापि तत्त्वार्थलं तदधीनलं मत्वा व्यभिचारं शङ्काते । नन्विति । कार्यल्पमन्यत्वं चाङ्गीकरेति । सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीय-मानलस्य हेतोर्विवक्षितत्वात् व्यभिचार इत्याश्रयः । अस्य हेतोरन्यथा सिद्धिमाशङ्काते । गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति ।

इति । तन्त्रवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तुगतांश्च गुणाः पूज्ञत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे पूज्ञत्वादि-
गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सेऽभ्युपगमो
द्रव्यगुणयोरपृथगदेशत्वेऽभ्युपगम्यभावे बाध्येत । अथापृथक्-
कालत्वं अयुतसिद्धूत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषा-
णयोरयुतसिद्धूत्वं प्रसज्येत । *तथाऽपृथक्स्त्रभावत्वे त्वयुतसि-
द्धूत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव
प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धूयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धू-
योऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृष्टैव तेषां, प्राक् सिद्धूस्य
कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धूत्वानुपपत्तेः । †अथान्यतरापेक्ष
एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धूस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः

तत्पुनरिति । शौक्लस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटशौक्ल्य-
योरपृथक्देशत्वाभावाच्चुक्तः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न
स्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथगदेशत्व इति । काणादसूत्रदद्याद्युभेद-
सिद्धिरित्याह । अपृथक्स्त्रभावत्व इति । अभेदे युक्तिमाह । तस्येति ।
गुणस्येत्यर्थः । एवं षट् पदार्थाः अत्यन्तभिज्ञा इति सिद्धान्तोऽनुभववि-
रोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति । युतेति । अयुतसिद्धूत्वं किमुभ-
योरुतान्यतरस्य, नाद्य इत्याह । प्राग्निति । द्वितीयमाशङ्क्ष्य दूषयति । अ-
येत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्य
सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते ।
सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तु-
पटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सद्योजात-

* तथेति का० वर्ध० नास्ति ।   † अयेति का० वर्ध० नास्ति ।

समवाय इति । एवमपि प्राग्मिद्वस्यालभ्यात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायन्तत्वात् सम्बन्धस्य । मिद्वं भूला सम्बन्धेत इति चेत्, पाक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य मिद्वावभ्युपगम्यमानायामयुतमिद्वभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्ति किञ्चित् प्रमाणमस्ति । सम्बन्धशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवाय-

पटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तत्राह । यथेति । किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह । नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादस्वन्तरवदिति शङ्कते । सम्बन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधते । नैकत्वेऽपीति । खरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभावे च पुत्राद्यपेक्षया पितेयादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितमाह । इत्युपलब्धीति । विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्तुन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निच्छीयत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिदयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलब्धते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमार्हाहयतोति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति । नापीति । परपेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्याः रूपरूपिनोच्च सम्बन्धधीर्न सत इत्युक्तमिवर्थः ।

शब्दप्रत्ययदर्शनात् तथोरस्तिलमिति चेत् न, एकलेऽपि स्वरूप-
वाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देव-
दत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभ-
वति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रीचिदो वदान्यो वालो युवा स्थविरः
पिता पुत्रः पौत्रो भाता जामातेति । यथा चैकापि मतो रेखा
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशश्तमहस्तादिशब्दप्रत्ययभेदमनु-
भवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयो-
गसमवायशब्दप्रत्ययाईत्वं न व्यतिरिक्तवस्तुस्तिलभि-
ख्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्तुन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविध-
यत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपवाह्यरूपा-
पेक्षयेत्युक्तोन्तरत्वात् । तथाखात्ममनसामप्रदेशत्वात् संयोगः

पूर्वपरमाणुवोः संयोगनिरासेन द्युगुक्तादिस्थिरिनिरस्ता, संप्रवट्टयव-
दात्मनाणुनां संयोगोऽणुषु क्रियाइतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्धाद्यस-
मवायिकारणं निरस्यते । तथाणवात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
पक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्धावयति । कल्पिता इति ।
कल्पनमृहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा दितीयेन संयोगसिद्धिः
स्वस्ताभावयोरेकत्र दृच्यवच्छेदकासत्त्वादाद्ये तृहमात्रेण सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्समवाचेत्यर्थः ।
यद्यूहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थवन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्निवाह । न
चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति । किञ्चान्यदिति । तत्त्वते
दूषमान्तरं उच्यते इत्यर्थः । संशेषः संयहः । यत एकाकर्षणेनापरा-
कर्धणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्युगुकं निरवयवासमवेत्सावयवत्वा-
दाकाशसमवेत्तभूमिवदिति भावः । ननु द्युगुकस्यासमवेतत्वे तदा-

सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोग-
दर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अखात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् न,
अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवावि-
द्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति
नियमे हेतुभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभृतलभम्भवाच्च ।
न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं
सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्मि, तस्माद्-
यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कापालुः प्राणिनां
दुःखबङ्गलः संसार एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी
मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्योर्निवारकः स्वात् ।
किञ्चान्यद्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्वाणुक-
स्याकाशेनेव सञ्ज्ञेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाच्च जतु-

श्रितलं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितलं कार्य-
द्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते । कार्यैति । प्रकृतिविकारयोरभे-
दादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्येति परिहरति । नेति । भेदात् तद्वाव
इति वदन्तं प्रत्याह । इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कार-
णाश्रितलव्यवहारः कल्पितभेदादिवाह । कारणस्यैवेति । परमाणुनां
निरवयवत्वमप्ययुक्तमिवाह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अन्त-
तात् घटवद्विषक्ते तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु
परमाणवपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेयादिदिग्भेदवहारस्तदवधि-
त्वेन येऽवयवास्त्वयोचन्ते त एव परमाणवस्त्वेऽपि सावयवाच्चेत् तद-
वयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणु-
रिति शङ्कते । यांस्त्वमिति । परिहरति । न स्थूलेति । चयमर्थः यत्सर्वां

काष्ठवत् संज्ञेषोऽस्मि, कार्यकारणद्वयोराश्रिताश्रयभावोऽन्य-
था नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरे-
तराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावमि-
द्धिराश्रिताश्रयभावमिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदिति
इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्र-
यभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं
कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावन्यो दिशः षडष्टा दश वा तावद्विरवयवैः सावयवास्ते सुः
सावयवबादनित्याश्वेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत ।
यांस्तं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव सम परमाणव
इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मतारतम्यकमेणापरमकारणाद्विना-
शेपपत्तेः । यथा पृथिवी द्वाणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभृ-

त्वना विभागयोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव
परमाणुसंज्ञा छता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भावार्हत्वेनावयविभा-
गावश्यम्भावात्, यदि पृथिव्यादिजातीयाल्पपरिमाणविभान्तिभूमिर्यः स
परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, न
च हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति
साधनादिति, सम्भवति निरवयवद्वयस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदवि-
नाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तां परिहारं सारयति । विनश्यन्त इत्या-
दिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं
निमित्ताद्यादिनाशाद्विनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञान-
नाशे तत्कार्यानुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तां यत्कार्यद्रव्यं तत्सं-

तापि विनश्चति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरच्च पृथिव्येकजातीयकं विनश्चति ततो द्वाणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीय-कलाद्विनश्येयुः। विनश्चन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्चन्तोति चेत् नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवेचाम। यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्निसंयोगाद्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्च्छादिविनाशो भविष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीनामन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधि-हिमादिकार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दृश्यत्वादी-

योगसचिवानेकद्व्यारभ्यमिति तद्वेद्याह । तथा कार्यारम्भोऽपीति । कैवल्यं प्राधान्यं कार्यत्रयस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरार-मकसंयोगादध्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ यमिचाराम व्याप्तिरित्यर्थः। किञ्च यत्कार्यद्रव्यं तद्व्यारभ्यमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवाम तु संयोगसचिवसन्युनपरिमाणेनेकद्व्यारभ्यमिति गौर-वादीर्धविस्तृतदुकूलारभ्यरज्जौ न्यूनपरिमाणायां यमिचाराच । न च रज्जुर्न ब्रह्मान्तरमिति वाच्यं, अवयविमाचविज्ञवापातात् । किञ्च निरवयवद्वयत्वस्यैकात्मवर्गत्वे लाघवाम निरवयवानेकाणुसिद्धिः । यत्त्व-शुल्कतारतम्यविश्वान्तिभूमित्वे न तसिद्धिरति तत्र श्वरुक्त्वेनोक्तचृटिषु विश्वान्तेः । न च त एव चुटिनामानां जगद्वेतत्र इति वाच्यं । पृथ-वीत्वादिना सावयवत्वानिव्ययोरनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचित् वि-श्वान्तो परमाणुसिद्धिः अविश्वान्तावनवस्थेति वाच्यं । मायावां ब्रह्मणि चावयवत्वविश्वान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदशुसद्ग्रावे प्रमाणं, निर-वयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात् समवेतद्वाणुकाद्यारभकत्वायेग

स्वरकारणश्रुतिविरद्धलाच्छ्रुतिप्रवणैश्च गिष्टैर्मन्त्रादिभिरपरिगृहीतलादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽर्थ्यैः
श्रेयोऽर्थभिरिति वाक्यशेषः ॥

समुदाय उभयच्छेत्केऽपि तद्प्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिय-
हाच्च नापेच्चितव्य इत्युक्तं, सोऽर्द्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्व-
साम्यात् सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नितरामनपेच्चितव्य इतीदभि-
दानोमुपपादयामः । स च बङ्गप्रकारः प्रतिपञ्चभेदाद्विनेय-
भेदाद्वा । तच्चैते च्यो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्तित्व-
वादिनः, केचिदिज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व-

इत्यादि बाधकमुक्तमेव । सम्ब्रवपरियहाच्चेति सूचवाक्यशेषेवं पूर्यन्न-
धिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्धान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन
वैदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धं ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । परिमाण-
भेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्ढवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य
निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिष्ठो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गति-
माह । वैशेषिकेति । नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्तात्
दत्र निरस्यति, सिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते । स चेति ।
ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बङ्गप्रकारता तत्राह । प्रतिपञ्चो-
ति । एकस्यैवागमव्याख्यातुः प्रियस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दम-
ध्यमोक्तमधियां प्रियाणां वा भेदाद्वङ्गप्रकारतेवर्यः । तानेव प्रकारा-
नाह । तच्चेति । सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकस्येति

शून्यत्वादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो वाह्यमान्तरञ्च वस्तुभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तञ्च तांस्तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी धात्रादयः, भौतिकं रूपादयश्चनुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्त्वेहोपाप्रेरणस्त्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनामंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेऽप्याधात्मं सर्वव्यवहारास्यदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसं०पृ०२३। पं० १७] । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः

चत्वारः शिष्याः, तेषाद्योर्वाह्यार्थानां परोक्ततापरोक्ततविवादेऽप्यस्तित्वसम्भितपत्तेस्त्योः सिद्धान्तमेकीक्षय निरस्यत इत्याह । तत्र य सर्वास्तित्वेति । भूतं भौतिकं वाह्यं, चित्तचैत्तञ्च कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र सन्दिद्यते किं मानमूलो भान्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति । तत्र प्रमाणमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति । तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूलक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयं । एथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकञ्च परमाणुसमुदाय एव नावयन्यन्तर इति मत्वा परमाणुन् विभजते । चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्स्त्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः खिंग्धा चाप्याः उणास्त्वैजसाः ईरण्ड्वलनस्त्रभावो वायव्यानामिति । वाह्यसमुदायमुक्ताध्यात्मिकसमुदायमाह । तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धाः, विषयाणां वाह्यत्वेऽपि देहस्येन्द्रियग्राह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धाः, सुखाद्यनुभवो वेदनाङ्कन्धाः, गौरश्व इत्येवं नामविशिष्युसविकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धाः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धाः । तत्र

समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः
स्खन्धेतुकश्च पञ्चस्खन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये-
ऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
समुदायिनामचेतनलात्, चित्ताभिज्ञलनस्य च समुदायसि-
द्धधीनलात्, अन्यस्य च कस्यचिच्छेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा-
स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-
त्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यलानन्यलाभ्यामनिरूप्यलात्
क्षणिकलाभ्युपगमाच्च निर्वापारलात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्

विज्ञानस्त्वचित्तमात्मेति गीयते, अन्ये चत्वारः स्खन्धाच्चैत्तास्त्वेषां स-
ङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयाचानिर्वाहक इत्यर्थः । अवयवाति-
रिक्तावयव्यनुपलब्धेस्वयवाः शिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं, यथा
विद्युदिति तेषां क्षणिकलभिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते
सिद्धान्तसूत्रं वोजयति । योऽयमिति । सर्गादौ परमाणुनां स्खन्धा-
नाच्च स्वतः सङ्घातस्त्वावन्न समवति अचेतनलात् । नापि चित्ताख्यम-
भिज्ञलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं
विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्यः
कस्त्रिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्ता भवेत् । न च
कर्त्तारमनपेक्षाणवः स्खन्धाच्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्यन्त इति वाच्यं ।
आनिर्माक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह ।
आशयस्येति । आशेषेतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः सन्तानः, स किं स-
न्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽन्यो वा, आद्येऽपि शिरः क्षणिको वा, नायः
अस्मदिद्यनित्यात्मवादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह । क्षणिकत्वेति ।
क्षणिकस्य जन्मातिरिक्ताव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाणवादिमेल-
नार्थं प्रवृत्तिरनुपपत्ता क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । एतेनानन्यः सन्तान

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोक-
याचा लुप्तेत् ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेत्तेऽप्यत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो
नाभ्युपगम्यते, तथायविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते
लोकयाच्च, तस्याच्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेत्तिव्य-
मस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं
घडायतनं स्तर्णो वेदना हृष्णोपादानं भवो जातिः जरा मरणं

इति पच्चो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात् संहन्तुरस-
त्वात् सज्जातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

संहन्तुरभावेऽपि सज्जातोपपत्तिमाशङ्क निषेधति । इतरेति ।
कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् स-
ज्जातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति ।
क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषमोहाः सखारा भवन्ति
तेभ्यो गर्भस्थस्याद्यं विज्ञानं उत्पद्यते तस्याच्चालयविज्ञानात् एथिवादि-
चतुर्थयं नामाश्रयत्वाद्वाम भवति । ततो रूपं सिरांसतामकं शुक्र-
श्चेष्टाणितं निष्पद्यते गर्भस्थकलबुद्धावस्था नामरूपशब्दार्थं इति नि-
ष्कर्षः, विज्ञानं एथिवादिचतुर्थयं रूपद्वेति घडायतनानि यस्येन्द्रिय-
जातस्य तत् घडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः
सुखादिका वेदना तया पुनर्विषयव्यवहारणा तया प्रवृत्तिरूपादानं, तेन
भवत्वसाज्जन्मेति भवो धर्मादिस्ततो जातिर्देहजन्म, पञ्चखन्यसमुदाय
इति यावत् । जातानां खन्यानां परिपाको जराखन्यः, नाशो मरणं,
नियमाणस्य पुत्रादिखेहादन्तर्दाहः शोकखेन हा पुत्रेत्वादिप्रलापः

शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेवं जातीयका इतरेतरहेतु-
का: सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता विनिर्दिष्टाः, क्वचित् प्रप-
ञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापेऽप्रत्याख्येयः । तदेवम-
विद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्व-
वदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाच्छिप्त उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तन्न,
कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि
सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न लब्धगम्यते । यत इतरे-
तरप्रत्ययलेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुन्नरोन्नरोऽस्तुत्पत्तिमात्र-
निमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं स-
म्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाच्छिप्ते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रो-
च्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातमन्तरे-
णात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातनिति, ततस्य सङ्घातस्य
किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्वयणुपु अस्तुपगम्यमानेष्वा-

परिदेवना, अनिद्यानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इति-
शब्दो मानापमानादिक्लेशसंयहार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्या-
दयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीव्याह । सर्वेषामिति । अविद्या-
दिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाच्चाविद्यादय इति मिथो हेतु-
हेतुमद्वावादर्थात् सङ्घातसिद्धिरिति शङ्खासुपसंहरति । तदेवमिति
सिद्धान्तभागं व्याच्यते । तमेति । अविद्यादीनां उन्नरोन्नरहेतुत्वम-
ज्ञीकृत्य सङ्घातहेतुभावात् सङ्घातो न खादियुक्ते पूर्वोक्तं स्तारवति ।
नन्विति । किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति वि-
कल्पयाद्ये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तन्नास्तीव्याह । अत्रोच्यते
यदीति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्विवर्यः ।

अथाश्चिभृतेषु भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरी-
क्षादां किमङ्ग पुनः चणिकेष्वयणुषु भोक्तृहितेष्वाश्रया-
श्रियशून्येषु वाम्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः
अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्या-
त्मानं लभमानास्त्वैव निमित्तं सुः । अथ मन्यमे सङ्घाता
एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तने तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति
तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा
सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत
नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गलस्य देवतिर्थ्येणानिनारकप्राप्त्यभावः
प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुङ्गलः कदाचित् चणेन
हस्ती भूला देवो वा पुनर्भनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्,
उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं । अपि च यज्ञोगार्थः सङ्घातः स्यात्

यथा स्थिरेष्वणुषु सङ्घातं चोग्येषु कर्त्तव्ये चादृयसङ्घायेषु सत्सु ज्ञाना-
भावमात्रेण सङ्घतिकर्त्तव्यायोगात् सङ्घातापत्तेनिमित्तं नास्तीत्युक्तं
तदा चणिकपक्षे तन्नास्तीति किम् वक्तव्यमित्याह । किमिति । चाश्र-
याश्रयः सङ्घातकर्त्ता तच्चून्येष्विवर्यः । चाश्रयाश्रयित्रून्येष्विति पाठे
उपकार्यापकारकत्वशून्येष्विवर्यः । द्वितीयं प्राप्नुते । अथायनिति ।
सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषर्यात् ।
कथमिति । स्वभाविकः खल्यं सङ्घातानां हेतुहेतुमङ्गावेन प्रवाहो
न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घाश्रया अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्त्तका
इति नान्योन्याश्रयदेवोऽपीत्याशङ्कते । अथ मन्यस इति । स्वभावस्य
नियमानियमयोरपसिङ्गान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पूर्वते
गलति चेति पुद्गलो देहः । किञ्च भोक्तुः चणिकत्वपक्षे भोगापवर्गयव-

स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो
भोगार्थं एव स नान्येन प्रार्थनोयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थं एवेति
ममुक्षुणा नान्येन भवितव्यं । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतेभयं भोग-
मोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं, अवस्थायिते क्षणिक-
त्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तलभवि-
द्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्गातः सिद्धेत्
भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतद्विद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तलाङ्ग सङ्गातसि-
द्धिरस्त्रीति, तदपि द्रुत्पत्तिमात्रनिमित्तलं न सम्भवतोती-
दमिदानोमुपपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तर-
स्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे निरुद्धत इति । न चैवमभ्य-
पगच्छता पूर्वोत्तरचोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते सम्या-

हारोऽपि दुर्घट इत्याह । अपि चेति । योऽयदिच्छति स तत्काले
नास्ति चेत् इच्छा वर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्वभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं स-
ङ्गातनिरासमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेत्वधीनः कारणसमु-
दायाधीनस्त्रीति । तत्राविद्यातः संखारस्तो विज्ञानमित्येवंरूपः प्र-
घमः, एथिद्यादिसमुदायात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत्य
द्वितीयः सङ्गातकर्त्तव्यावेन दूषितः, सम्बद्धाद्यं दूषयति सूत्रकारः ।
उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुद्धमानत्वं विनाशकसा-
न्निधं, निरुद्धत्वमर्त्तत्वं । ननु कार्यकाले विनाशयामत्वेऽपि पूर्वक्षणे

दयितुं निरुध्मानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावयस्त्वाद्-
त्तरक्षणहेतुलानुपयन्तेः । अथ भावभूतः परिनिधन्नावस्थः
पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते,
भावभूतस्य पुनर्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ।
अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते
हेतुस्त्रभावानुपरक्षय फलखोत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावोपरागा-
भ्युपगमे च हेतुस्त्रभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभ-
ङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतु-
फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्नेत्रतिप्रसङ्गः । अपि चौ-
त्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्थातां, अवस्था-
न्तरं वा वस्तुन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि ताव-
द्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्थातां ततो वस्तुशब्द उत्पा-
दनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष
इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्य-

सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुलमक्षतमिति शङ्कते । अथ भावेति, सद्गूप
इत्यर्थः । किं हेतोत्पत्त्यतिरिक्तः कार्येत्पादनास्यो व्यापारः अनतिरिक्तो वा, नाय इत्युक्ता दितायं शङ्कते । अथेति । भाव उत्पत्तिः, उक्तं हि

‘भूतिर्यजां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत’ इति ।

येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकञ्चेत्यर्थः । नष्टस्यापि
निमित्तत्वं स्याद्वापादानत्वं, तथा च मदादंर्घटादिकालासत्त्वे घटाद्य-
नुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति । तथार्पीव्यादना ।
प्रथमपक्षोक्तदोषं नष्टयति । विनैवेति । वस्तुनो जन्मध्यंसानिरूपगाच
न क्षणिकत्वमित्याह । अर्थं चेति । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावात्

नाख्ये ऋवस्ये अभिलयेते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणचयम-
म्बन्धिक्षाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरि-
क्तावेवोत्पादनिरोधै वस्तुनः स्थातां अश्वमहिषवत्, ततो
वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंस्यृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः ।
यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधै स्थातां, एव-
मपि इष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग
एव, तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतं ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वचणो निरोधयस्त्वाक्षोन्तरस्य क्षणस्य
हेतुर्भवतीत्युक्तं । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः
प्रतिज्ञोपरोधः स्थात्, चतुर्विधान् हेत्वन् प्रतीत्य चित्तचैत्ता
उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्र-

वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । वि-
षेषमेवाह । उत्पादेति । दृष्टयति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गं वस्तुनः
क्षणिकत्वभङ्गः स्थात् । संसर्ग एव नास्तीति टतीयकल्पमुत्थाप्य दृष्ट-
यति । अथात्यन्तेति ॥

स्तुत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति । क्षणभङ्गेति । किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्येवेत्या-
दिना । विषयकरणसहकारिसंस्कारास्तुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य
चित्तं रूपादिविज्ञानं चेत्तास्त्रित्तात्मकाः सुखादयस्व जायन्त इति प्रति-
ज्ञार्थः । यथा नालविज्ञानस्य नीलं वस्तु, आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्रुः
करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः

तिबन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत् । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावत्ता-
वदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्, ततो चौगपद्यं हेतुफलयोः
स्थात्, तथापि प्रतिज्ञापरोध एव स्थात्, कणिकाः सर्वे संस्कारा-
इतीयं प्रतिज्ञापरुष्येत् ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रा प्लरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति ‘बुद्धिवोधं चयादन्यत्
संख्यतं कणिकञ्च’ इति । तदपि च त्रयं प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या-
निरोधावाकाभञ्जेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्थभावमात्रं
निरूपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां
प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसङ्ख्यानि-
रोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषाभाकाशं पर-

संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्ता वस्तुदोषमप्याह ।
निर्हेतुकायाच्चेति । सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मदादेः कार्यमह-
भावापन्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूचप्रेषं याचयेत् । अथोत्तर-
क्षणेत्यादिना । सम्यक् क्रियन्ति इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा
इत्यर्थः ॥

एवमाद्यसूचाभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूचाभ्यां कार्यकारण-
भावक्षणिकत्वे निरस्ते, सम्भवति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति ।
प्रतिसङ्ख्यति । संख्यतमुत्पाद्यं बुद्धिवोधं प्रमेयमात्रं चयात्तुच्छरूपादन्य-
दित्यर्थः । किं तत्त्वयं तदाह । तदपीति । निरूपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-
तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या
तया निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादानां
खरसभङ्गराण्यमित्याह । विपरीत इति । परक्रियामुक्ता स्तुत्रं या-

स्तात् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रति-
सङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छे-
दात् । एतौ हि प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधै मन्तानगोचरौ
वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् मन्तानगोचरौ सम्भ-
वतः, सर्वेषपि मन्तानेषु मन्तानिनामविच्छेन हेतुफलभा-
वेन मन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्यो निरूपाख्यो विनाशः सम्भवति, स-
र्वाख्यप्रस्तासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अ-
स्यष्टप्रत्यभिज्ञानाख्यप्रस्तासु क्चित् दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्व-
यापि तदनुभानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्या-
नुपपत्तिः ॥

चष्टे । तेषामिति । भावाः मन्तानिनः, मन्तानो नाम भावानां हेतु-
फलभावेन प्रवाहस्तास्मन् मन्ताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति
वा नवा, आद्ये चरमत्वाद्यादातः मन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्या-
सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्या-
सत्त्वं पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात् मन्तानस्य
विच्छेदासम्भवान्निरोधाप्राप्तिरित्याह । न तावदिति । न द्वितीय
इत्याह । नापीति । घटकपालचूर्णाद्यवस्यासु सेव्यं मृदिति प्रत्यभिज्ञा-
नादन्वयभावस्य मृदादेनान्वयन्तिकविनाश इत्यर्थः । बीजस्याङ्गुरादिपु-
प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह । अस्यर्थंति ।
अङ्गुरादयोऽनुस्यतान्वयभावस्याः कार्यत्वात् पटवदित्यन्वयविच्छेद-
सिद्धिरित्यर्थः । यस्माद्वावानां स्यायित्वं तस्मात् प्रतिक्षणनिरोधा-
सम्भव इत्युपसंहारः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधात्तः-
पाती परपरिकल्पितः स सम्बन्धानादा सपरिकरात् स्यात्
खयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्वैतुकविनाशाभ्युपगमहानि-
प्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गापदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि
दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधदयमाकाशस्त्र निरूपाख्य-
मिति । तत्र निरोधदयस्य निरूपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं
आकाशस्येदानो निराक्रियते । आकाशे *चायुक्तो निरूपाख्य-
त्वाभ्युपगमः, प्रतिसङ्घाऽप्रतिसङ्घानिरोधयोरिव वस्तुतप्रति-
पत्तेर्विशेषात्, आगमप्रामाण्यान्तावत् ‘आत्मन आकाशः स-
भूतः’ इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुतप्रसिद्धिः। †विप्रति-
पत्तानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति । उभयथेति ।
यमनियमादयः परिकराः सर्वे दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशो
मार्गापदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्भ-
स्तुत्वं प्रसिद्धतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपत्तान् सुगतान्
प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिद्धतीत्वत आह । विप्रतिपत्तानिति ।
शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणतादत्यादिविद्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सि-
धति पृथ्याद्यद्रव्याणां ओत्रयाह्वागुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । आ-

* चानुकृत इति का० । † विप्रतिपत्तान् प्रात तु शब्देत्याद का० वर्ध० सा० ।

पृथिव्यादिवस्त्राश्रयलदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्राकाशमिच्छतस्तव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्या^{*}पितृतोऽनवकाशत्प्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तुत्रपतिष्ठतीति चेत्, येनावरणाभावो विशिष्यते तत्त्वहिं वस्तुभूतमेवाकाशं स्थानावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्थाभ्युपगमविरोधः प्रसज्ज्येत । सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामने वायुः किंसन्निःश्रय इति, तदाऽऽकाशस्य वस्तुतेन समञ्जसं स्थात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वं । अपि च निरोधदद्यमाकाशञ्च त्रयमप्येतनिरूपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्राश्रयलदर्शनात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवदसुत्वमेव स्थानं निरूपाख्यत्वं ॥

काष्ठस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं द्रूषयति । अपि चेति । यथैकघटसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपर्क्षिसत्त्वेऽपि मूर्त्तिव्यसामान्याभावात्मकाकाशो नास्त्वेवेति पच्यन्तरसञ्चारो न स्थादिव्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तात्याशङ्काभावावच्छेदकरेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह । यत्रेवादिना । पतिष्ठति पक्षी सञ्चरिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं खगश्यविरुद्धञ्चेत्याह । अपि चेति । किं सम्बक्ति नित्यय आश्रयोऽस्या इति किंसन्निःश्रया अवस्तुनः प्रश्नविषयाणंस्थाश्रयलदर्शनादिति भावः । यावातान्तरमाह । अपि चेति । धंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति सम्भवति धर्मिणोऽसत्त्वव्यावातादिव्यर्थः ॥

* उत्पत्तितोऽनाकाशत्वेति का० । † भावः इति सो० का० ।

अनुसृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुप-
 *लच्छेरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च मा सम्भवति, अनुसृतेः ।
 अनुभवमुपलभ्यिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेवानुसृतिः मा चोपल-
 व्येगककर्त्तव्यका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलभ्यिविषये पुरुषा-
 न्तरस्य स्तव्यदर्शनात् । कथं ह्यमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च
 पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्ब्रह्मति प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शन-
 स्मरणयोः कर्तव्येकस्मिन् प्रत्यचः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य
 लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि
 तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षोदन्य इति प्र-
 तीयात् न लेवं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शन-
 स्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहम-
 सावदोऽद्राक्षोदिति । †इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरण-

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति । अनुसृतेरिति । अनुभवजन्या सृति-
 रनुसृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्चित्वात्तदुभयाश्चयामनः स्यायित्व-
 मित्यर्थः । क्षणिकत्वज्ञानद्वयानुसन्धानस्त्र न स्यादित्याह । कथं ह्यह-
 मिति । पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्त्तव्यप्रत्यभिज्ञानाचात्मनः
 स्यायित्वमित्याह । अपि चेति । योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य
 तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानान्तर-
 सम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानतरयोत-
 नार्थं । विपक्षे बाधकमाह । यदि हीति । द्रष्टुसर्वोर्भेदोऽहं स्मरामि
 अन्योऽद्राक्षोदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । यत्रैवमिति ।
 प्रत्ययमाह । स्मरामीति । स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षोदिति प्रत्ययो यत्र

* लभ्युरिति सो० का० । † यद्येहेति का० ।

योर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमि-
त्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निङ्गुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति
वा । तच्चैवं मत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणदयसम्बन्धे क्षणिकत्वा-
भ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्थात्, तथानन्तरा-
मनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्त्तकामो-
न्तमादुच्छासादतीताच्च प्रतिपत्तीराजत्वम आत्मैककर्त्तकाः
प्रतिसन्दधानः कथं क्षणभङ्गवादो वैनाशिको नापत्रपेत । स
यदि ब्रूयात् मादृश्यादेतत् सम्पत्यत इति, तं प्रतिब्रूयात्
तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात् मादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः
मदृशयोर्द्योर्द्यस्तुतोर्यहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्र-

तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीयविवादमित्यर्थः । प्रद्वतप्रत्य-
भिज्ञायां ताटश्चेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्यायत्वं दुर्बारमि-
त्याह । इह त्वहमद इति । यथामेरौष्ण्यादिकं न बाधते कस्त्रित्यधा
नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निङ्गुत इवनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा
प्रमेयुक्तां भवति । तथा द्रष्टुस्मत्तारैव्ये सति स्थार्यत्वं फलितमित्याह ।
तच्चैवं सतीति । क्षणदयसम्बन्धे; प्यात्मनस्तुतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति वदन्तं
प्रत्याह । तथेति । वर्तमानदशामारभ्योत्तमाक्षासादामरणादनन्तरा-
मनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्त्तकां प्रत्यभिजानन्नेकस्य
वर्तमानदशापर्यन्तं अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्त्तकाः प्रतिसन्दधानः स-
न्निति योजना । दीपञ्चालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषा-
दिति शङ्कते । स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीन-
त्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वान् सादृश्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसि-
द्धान्तः स्थादिति परिहरति । तमित्यादिना । स्थादेतत् न सादृश्य-
प्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुदयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि-

तिसन्दधानमिति भिष्याप्रलाप एव स्थात्, स्थाचेत् पूर्वोन्नत्तर-
योः *क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहोत्तैकस्तथा सत्येकस्य क्षणदयाव-
स्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्य-
यान्तरमेवेदं न पूर्वोन्नत्तरक्षणदयग्रहणनिमित्तमिति चेत्, न
तेनेदमिति भिन्नपदार्थापादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत् सादृ-
शविषयं स्थात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्थात्,
सादृशमित्येव प्रयोगः प्रामुच्यात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः परिचकैर्न परिगृह्णते तदा स्वपत्रसिद्धिः पर-
पक्षदोषो वा उभयमयुच्यमानं परोक्तकाणामात्मजञ्च यथा-

कस्त्रिदेव विकल्पः स्वाकारमेव वाह्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरा-
त्यर्थी, अतो न स्थिरद्रष्टुपेक्षेति शङ्कते । तेनेदमिति । अत्र वक्तव्यं
सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्वयं भासते न वेति । नेति
वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्थात्,
तस्मात् पदत्रयेण मिथः संहृष्टभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परि-
हरति । न तेनेति । अय भासते वस्तुत्वयं तत्र प्रत्ययभिन्नमेव न
वाह्यमिति चेत् चयाणामेकप्रत्ययभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टाप-
त्तिरिति त्रुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह । यदा हीति । वस्तुत्वयं
ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्विनं सर्वलोकप्रसिद्धं तत्र नाङ्गोक्तिवते । स्थायि-
द्रष्टुप्रसङ्गभयेन तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथो वा-
र्तानभिज्ञत्वादेकस्त्रिन् धर्मिणि विश्वानेकपदस्तुरणात्मकविप्रति-
पत्त्यसम्बदात् स्वपत्रसाधनादिवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं
ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति वाह्यार्थयोर्ज्ञान-
पूर्वकं सादृशं जानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु सन्त्येव
वाह्यार्थाः क्षणिकस्तत्पक्षग्राह्याः, सविज्ञत्पाद्यवसेयात्मु
स्थायित्वसादृश्यादयो वाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

* द्वयोरिति वर्ध० ।

र्थवेन न वुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थं इति निश्चितं
यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बङ्गप्रलापिलमात्मनः के-
वलं प्रख्यापयेत् । न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः,
तद्वावावगमात् तस्दृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदा-
चित् वाह्यवस्तुनि विग्रलम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात् तस्म-
दृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भ-
वति स एवाहं स्यां तद्वद्वशो वेति । य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं
स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्वावेपलम्भात्, तस्मा-
दप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥

पत्त्वादिव्यवहार इति वाह्यार्थवादमाशङ्का निरस्ति । एवमेवेति ।
यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं वक्तव्यं । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति
न चेदानीं घट इति प्रव्यक्तमवर्त्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरं यद्व-
र्त्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं । तस्य वर्त्तमान-
त्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । न च यत् सत्तत् क्षणिक-
मिति यामिरस्ति, विद्युदादेरपि द्विविक्षणस्थायित्वेन दृश्यान्ताभावात् ।
न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमान-
सिद्धार्थवक्ता तथागतोऽप्रद्वेषवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रव्यभि-
ज्ञायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आदेऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं
वा, नाय मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्वैवाज्ञानेऽपि रूप्यभेद-
भमापत्तेः । न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तव्यात् ।
नापि विषयतया निमित्तमित्याह । न चेति । सोऽहमिद्युक्तेखात्ते-
नाहं सदृश इत्यनुलेखादिव्यर्थः । सोऽहमिति प्रव्यभिज्ञाया भ्रमत्वं
निरस्ति संशयत्वं निरस्ति । भवेदिति । जडार्थं प्रव्यभिज्ञातेऽपि
बाधसम्भावन या स्पृश्यः कदाचित् स्यान्नामनीयथः । असन्दिग्धावि-
पर्यस्तप्रव्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमत्मत्वन्तासङ्गतमिद्युपसंहर-
ति । तस्मादित ॥

नासतोऽदृष्टवात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपक्षो वैनाशिकममयो घतः स्थिरमनुयाचि कारणमनभुपगच्छतामभावाङ्गावेत्पर्त्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चाचाभावाङ्गावेत्पर्त्तिं 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति । विनष्टाद्वि किल वीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात् चीरादधि सृत्पिण्डाच्च वृत्तो घटः, कूटस्थाच्चेत् कारणात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, तस्मादभावगस्तेभ्यो वीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानलात् अभावाङ्गावेत्पर्त्तिरिति मन्त्रन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टवात्' इति । नाभावाङ्गाव उत्पद्यते, यद्यभावाङ्गाव उत्पद्येत, अभाववाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि वीजादीनां उपमृदि-

अभावः शशविषाणवदव्यन्तासन्निवड्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदूषयति । नासत इति । न केवलं बजादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । हौ नजौ प्रकृतार्थं गमयतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितीममर्थमाह । विनष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मेवत्र युक्तिमाह । कूटस्थादिति । विनाशश्रुन्यादिवर्थः । निवस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तिवे तत्कार्याणि सर्वाणेकसिद्धेव क्षणे स्युत्तथा चोत्तरक्षणे कार्यभावादसञ्चापत्तिः । न च सहकारिक्तातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्थापतिशयानपेक्षालेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्यजन्मेत्यर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुलमुत्तरोत्तरादे चेत्यत्र निरस्तं । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचये । तत्रेदमिति । यदि वीजाभावस्थाभावान्तरादिशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावदारा वीजादेवाङ्कुर इति

तानां योऽभावस्थ स्य च शशविषाणादीनाच्च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्मि येन वोजादेवाङ्कुरो जायते, चौरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेन्, न चैव दृश्यते । यदि पुनरभावस्थापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीललादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नायभावः कस्यचिद्दुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैव दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानलात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तत्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृदिकारानेव तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूकं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य

लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् सोऽस्तीत्याह । येनेति । सूत्रं योजयति । निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वादभावस्थासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्वभावस्थापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुलेऽप्रसङ्ग इति तर्कमुक्तानुमानमाह । नापोति । अभावो न हेतुरसत्त्वात् समतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तत्त्वुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भावस्व प्रवृत्तिरित्याह । मृदिति । स्थायिनः कारणत्वायोगसुकृतमनूद्य दूषयति । यत्तूकमित्यादिना । अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव सहकारिसन्निधिकमेण कार्यक्रामहेतुत्वमङ्गोकार्यं, न च शक्तस्य सह-

वस्तुनः कारणवानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति,
तद्वृक्तं स्थिरस्त्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां
स्त्रचकादिकार्यकारणभावदर्शनात् येष्वपि वीजादिपु स्त्रैष्ट्रपो-
पमर्हेऽलक्ष्यते तेष्वपि नासावुपस्थित्यमाना पूर्वावस्थोत्तरा-
वस्थायाः कारणमधुपगम्यते अनुपस्थित्यमानानामेवानुयायिनां
वीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभुपगमात् तस्मादसद्भः
शशदिषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सद्भश्च सुवर्णादिभ्यः
सदुत्पत्तिर्भवित्यनात् अनुपपत्तेऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभुपगमः ।
अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यते परमाणुभ्यश्च भूतभौ-
तिकलचणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभुपगम्य पुनरभावात्
भावोत्पत्तिर्भवित्यद्भुपगममपक्षुवानेवेनाशिकैः सर्वो लोक
आकूलीक्रियते ॥

कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेव सहकारिविवृ-
स्यात् । ततः सर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽभितापादिसहकारिवृता-
तिशयव्याप्तमाद्रुचकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे
कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात्
घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिविवृ-
तुत्या । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तत्र,
अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं
व्यसतस्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः
च्यतः कारणतावच्छेदकमवाधितस्तरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्विन्नमेव
तस्मादणुस्थूलस्थिरभावानां हेतुत्वं उपपन्नमिति भावः । पूर्वापरवि-
रोधमप्याह । च्यपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाङ्गवात्पत्तिरभ्युपगम्येत्, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्थात्, अभावस्य सुलभत्वात् । कृपीवलस्य चेत्रकर्मण्णप्रयत्नानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्थात्, कुलालस्य च मृत्युस्त्रियायामप्रयत्नानस्याप्यमत्रात्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तून् तन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथच्चित् समीहेत न चैतद्युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपत्तोऽयमभावाङ्गवात्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाह्यार्थवादमात्रित्य ममुदायाप्राप्यादिषु दूषणेषु-
ङ्गावितेषु विज्ञानवादी वौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषाच्चित् किञ्च विनेयानां वाह्यवसुन्यभिन्निवेशमालच्छ्य तदनु-
रोधेन वाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसङ्गान्तर-
माह । उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमत्रं
घटादिपात्रं । तन्वानस्य आपारयतः । तस्माद् भान्तिमूलेन क्षणिक-
वाह्यार्थवादेन कूटस्यनिवृत्त्यसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥

नाभाव उपलब्धेः । अछण्डनिर्विषेषब्रह्मविज्ञानं वाह्यार्थापादानं
वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थी-
ऽस्तीति योगाचारमतेन विरुद्धते न वेति तन्मतस्य मानभान्तिमूल-
त्वाभ्यां संश्ये पूर्वोक्तवाह्यार्थवादनिरासमुपर्जीय पूर्वपक्षमाह ।

तत्त्वं तु विज्ञानैकस्त्वयाद् एवाभिप्रेतः, तस्मिंश्च विज्ञान-
वादे बुद्धारूढेन रूपेणान्तःस्य एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः
सर्वं उपपद्यते, सत्यपि वाह्योऽर्थे बुद्धारोहमन्तरेण प्रमाणादि-
व्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्य एवायं सर्व-
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवा-
दित्याह । स हि वाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्त-
समूहा वा सम्भादयः स्तु, तत्र न तावत् परमाणवः सम्भादि-
प्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाणवाभासज्जानानुपपत्तेः,
नापि तत्समूहाः सम्भादयस्तोषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां

एवमित्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य
सुगतागमस्य कथं वाह्यार्थसत्त्वयोत्तात्पर्यं विरोधादित्याशङ्का-
धिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन
मन्त्राधिकारिभ्यो वाह्यार्थवादिभ्यः श्रेयमाह । केषाच्चिदिति । उक्ताच्च
*धर्मकोर्तिना ‘देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः’ इति [सर्व-
द०ए०२३।पं०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इत्पर्थः । नन्व-
सति वाह्यार्थं मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह । तस्मिन्निति । विज्ञान-
मेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना
मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकत्यनया व्यवहार इत्पर्थः ।
मुख्यं एव भेदः किं न स्यादत आह । सत्यपीति । न हि बुद्धानारूढस्य
नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्धारूढाकार एव प्रमेयं न वाह्य-
मिवर्थः । वाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरूपन्यस्यति । कथमित्यादिना ।
ज्ञेयं चानातिरेकेनासत् तदतिरेकेनासम्भवात्तदप्तव्यवदित्याह । तद-
सम्भवादिति । असमावं विवरणोति । स हीति । परमाणवस्त्रेदेकस्थूल-

* बोधचित्तविवरणप्रणेत्रेति बोधं ।

निरुपयितुमशक्यत्वात् । एवं जात्यादीनपि प्रत्याचचीत् । अपि चानुभवमाचेण साधारणात्मको ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुञ्जज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यते इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यं । अङ्गीकृते च तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरहृद्वलादपार्थिकार्थसङ्घावकल्पना । अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति, न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्मि, न चैतत् स्वभावविवेके द्युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवचेदं द्रष्टव्यं । यथा हि स्वप्नमाचामरोच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव वाह्येनार्थेन याह्याह्याहकाकारा भवन्ति एवं जागरित-

स्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्त्वसन्निव्यर्थः । अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो वाह्यार्थाः स्युक्तचाह । एवमिति । जातिगुणकार्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽत्यन्तभेदे वा धर्मिवद्वर्त्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः भेदाभेदै च विरुद्धाविति न सन्ति जात्यादर्थां इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसारूपरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेविशेषोऽङ्गीकार्यस्तथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणात्र वाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावात् गौरवाचेत्याह । अपि चेति । पक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ठ्यवहारः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भक्षणनियतोपलम्भाह्यत्वात् ज्ञानवदित्याह । अपि चेति । ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह । न चंतदिति । क्षणिकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेतुभावात् ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किञ्च जाग्रद्विज्ञानं न वाह्यालम्भनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादिज्ञानवदित्याह । स्म्रेति । विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनु-

तगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययलाविशेषात् । कथं पुनरसति वाह्यार्थं प्रत्ययवैचिच्छमुपपद्येत वासनावैचिच्छादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाङ्गुरवत् विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचिच्छं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचिच्छमित्यवगम्यते, स्तम्भादित्वन्तरेणार्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचिच्छस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानलादन्तरेण तु वासनां अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचिच्छस्य मयानभ्युपगम्यमानलात्, तस्मादप्यभावो वाह्यस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलभ्येति । न स्तम्भभावो वाह्यस्यार्थस्याभ्यवमातुं शक्यते, कस्मादुपलभ्येः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं वाह्योऽर्थः स्तम्भः कुञ्जं घटः पट इति, न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कर्षिङ्गुञ्जानोभुजिसाध्यायां दृष्टौ स्त्रयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा हृष्यामीति, तदिदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्त्रयमुपलभ्यमान

मानमिति शङ्कते । कथमिति । अन्यथोपपत्त्या परिहरति । वासनेति । अनादिसन्तानान्तर्गतपर्वज्ञानमेव वासना, तदशादनेकक्षणयवधानेऽपि नृलालाकारज्ञानवैचित्रं भवति । यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तददित्यर्थः । उभयवादिसम्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचिच्छहेतवो न वाह्यार्था इत्याह । अपि चेति । क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मान्मूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुद्धते इति प्राप्तेसिङ्गान्तसूत्रं व्याचये । नाभाव इत्यादिना । किं वाह्यस्यानुपलभ्येरभावः उत ज्ञानाद्वेदेनानुपलभ्येः, नाय इत्युक्तां उपलभ्येति । द्वितीयं

एव वाञ्छमर्थं नाहमुपलभेत् च मोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभद्रति, किन्तु पलभिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वाढमेवं ब्रवीषि निरङ्गुश्लात् ते तु एडस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि, यत् उपलभिव्यतिरेकोऽपि वलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः उपलभ्येरेव । न हि कश्चिदुपलभिमेव स्तम्भः कुञ्जस्तेत्युपलभते, उपलभिविषयत्वेनैव तु सम्भकुञ्जादीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत् प्रत्याचक्षाणा अपि वाञ्छमर्थमेवमाचक्षते यदक्तज्ञेयरूपं तद्विर्वदवभासत इति, ते ऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां वहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाच्च वाञ्छमर्थं वहिर्वदिति वल्कारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद्विर्वदिति ब्रूयः । न हि विष्णुनित्रो वन्धापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षोत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्विर्वहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु वहिर्वदवभासत इति । ननु वाञ्छस्यार्थस्यासम्भवाद्विर्वदवभा-

शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानञ्जेययोर्विषयविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रव्यक्तसिङ्गलात्, प्रव्यक्तविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह । वाढमित्यादिना । तद्वचनादपि जनो वाञ्छार्थं ज्ञानाद्वैदेनवोपलभत इत्याह । अतश्चेति । वाञ्छार्थम्यावन्तासत्त्वे प्रव्यक्तोपलभायोगात् दृष्टान्तलासम्भवाच वहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह । इतरथेति । अबाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वल्कार इत्याह । तस्मादिति । ज्ञेयर्थो ज्ञानातिरेकेनासन्नसम्भवादित्युक्तवाधादल्करणमिति शङ्कते । नन्विति । कोऽसावसमवः असत्त्वं वा असत्त्वनिर्वयं वा अयुक्तात्वं वा उल्काट-

मत इत्यथवमितं । नायं साधुरध्यवमादो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्र-
वृत्तिर्पूर्वकौ सम्भवासम्भवाववधार्येते न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके
प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्त्य । यद्हि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमा-
णेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यज्ञ केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते
तत्र सम्भवति । इह तु चथा स्यं सर्वे रेव प्रमाणैर्वाह्योऽर्थं उपल-
भ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न सम्भवतीत्युच्येत
उपलभ्येत्वे । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति,
असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः वहिरुपलभ्येत्वं विषयस्य,

कोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा । नायः साध्य भेदात् । न द्वितीयः
स्थूलौ घटस्तमाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तमत्वरूप-
विरुद्धर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्मात् दयावगाहिविज्ञानाद्वैदेसत्त्व-
निष्ठयेनासम्भवासिद्धेरित्याह । नायं साध्यरिति । सम्भवः सत्त्वानि-
स्वयः प्रमाणाधीनः । असम्भवोऽसत्त्वनिष्ठयः प्रमाणाभावाधीनः न वैप-
रित्यमिति यवस्थामेव स्फुटयति । यद्गीति । उत्तम्यवस्थायाः फलं
वाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव टत्तीयं दूषयति । इहेति ।
प्रमाणनिष्ठितवाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाणुभ्यो भेदविकल्पैरयुक्तत्व-
मात्रेणासत्त्वनिष्ठयो न युक्तस्तत्वक्षेप्ययुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न ह्यस्थूल-
स्त्रैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूल-
त्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेयापत्तिः समूहालम्बनोच्चेदे विज्ञानानां मिथो
वार्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिर्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वे-
ऽपि यथानुभवं यवहारयोग्योऽर्थः स्त्रीकार्यः, न चतुर्थः निष्ठिते
ताटशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति
भावः । यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूपस्यैव ज्ञानालम्बनत्वोपपत्तेर्वहिर-
र्थःभाव इति तत्राह । न चेति । यत्तु गौरवमुक्तं तत्र दृष्टगां प्रामा-
णिकत्वादित्याह । वहिरिति । यत एव ज्ञानार्थदोर्भदः सर्वलोके

अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि *प्रत्ययविषययोरुपायेपेय-
भावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं । अपि च घटज्ञानं
पठज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपठयोर्भेदो न विशेषस्य ज्ञा-
नस्य, यथा गुक्को गौः कृष्णो गौरिति शौक्लयकार्ण्ययोरेव भेदो
न गोत्वस्य, द्वाभ्याच्च भेद एकस्य मिह्नो भवति, एकस्माच्च इयोः,
तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि
प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेषयोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न
विशेषणस्य घटस्य, यथा चीरगन्धः चीररस इति विशेषयोरेव
गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य चीरस्य तदत् । अपि च इयोर्विं-
ज्ञानयोः पूर्वोन्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपचीणयोरितरेतर-

साक्ष्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नाभेदसाधक
इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षघद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतो-
पलव्यकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानभेदः, भेदेऽपि ग्राह्य-
ग्राहकभावेन नियमोपत्तेः । न च ज्ञानस्य चण्डिकत्वात् स्वभिन्नग्राह्य-
सम्बन्धयोगः स्यायित्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नं एक-
त्वात् गोत्वविदिति सत्प्रतिपक्षमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतोते: ज्ञानेकनिष्ठयात् । न च सा जातिवि-
षया व्यक्तिभेदानिष्ठयादित्याह । न विशेषसर्वेति । घटादेच्छैतन्याद्देद-
मुक्ता वृत्तिज्ञानाद्देदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात्
चीरवदिवर्थः । ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलापं बाध-
कमाह । अपि चेति । क्रमिकयोः सप्रकाशयोः चण्डिकज्ञानयोर्मिथो
ग्राह्यग्राहकत्वमयुक्तमभ्युपगतच्च, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता
र्थमिप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगात्, तथा च
तयोर्भेदग्राहकस्यायात्मा तद्विन्न एवयः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा-

* अर्थप्रत्ययप्रेतिति सोऽ ।

ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा चणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा खलचणसामान्यलचणवास्यवामकत्वाविद्योपस्थवसदसद्गम्भीरन्वमेक्षादिप्रतिज्ञाश्च खशास्त्रगतास्ते हीयेरन् । किञ्चान्यदिज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वाह्योऽर्थः स्तम्भः कुञ्चिमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् वाह्योऽर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगम्नुं । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् खयमेवानुभूयते न तथा वाह्योऽर्थं इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां खात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु खोकप्रसिद्धां खात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाह्योर्थोऽनुभूयत इति

न्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तिमात्रं खलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतद्यावत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात् । किञ्चाविद्योपस्थवोऽविद्यासंसर्गः, तेन नीलमिति सद्गम्भः, नरविषाणमिति असद्गम्भः, अमूर्तमिति सदसद्गम्भः, सतो विज्ञानख्यासतो नरविषाणस्य चामूर्त्त्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बङ्गर्थज्ञानसाधा, आदिपदेन सामान्यत इष्टं ग्राह्यमनियं व्यज्यमिति शिष्यहितेष्यदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो गृहीतः, तसात् प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्यं इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्त्यन्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति । ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्त्रीकारो युक्त इत्यर्थः । खविषयत्वादिज्ञानं स्त्रीक्रियते नार्थः परग्राह्यत्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञानमिति । विरुद्धं स्त्रीक्रियाविरुद्धत्यजता वैद्वतनयन मौरधं दर्शितमित्याह । अवन्तेति । ज्ञानं खवेद्यमित्यज्ञी-

नेच्छख्यहो पाण्डित्यं महद्विर्षितं । न चार्धव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्थयमेवानुभूयते स्थात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्थरूपव्यतिरिक्तयाच्चत्वे तदप्यन्येन् यात्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अर्पि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिध्वणाकाङ्क्षानुत्यादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्थभावदैषम्यादुपलब्ध्युपलभ्यभावोपपत्तेः, स्थयं मिद्दूख्य साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्थयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रभाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्थात् शिलाचनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । वाढमेवमनुभवरूपत्वान्तु विज्ञानस्येष्टा नः

क्षय मौर्ख्यमापादितं वस्तुतः स्थवेद्यत्वमयुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तदि क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वात्यकर्मत्वायोगात् सकर्त्तकवेदनकर्मत्वमसदिवर्धः । न च स्थविषयत्वमात्रं स्थवेद्यत्वमिति वाच्यं । अभेदविषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्थवेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्थादिति शङ्कते । नन्विति । अनवस्था च साम्यज्ञेति दोषद्वयं परिहरति । तदुभयमपीति । अनिवज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवज्जडस्य स्थेन स्थीयजन्मादियहायोगादस्ति ग्राहकाकांक्षा साक्षिणस्तु सत्त्वायां स्फूर्तीं च निरपेक्षत्वान्नानवस्था नापि साम्यच्छिज्जडत्ववैष्यादिवर्यः । साक्षी क्व इत्यत आह । स्थयं सिद्धस्येति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिङ्गेः सोऽङ्गीकार्य इतर्थः । अनिवज्ञानस्थरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्थीकार्य इत्याह । किञ्चेति ।

पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य
प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्
सत्येवान्यसिद्धवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते । माच्चिणे-
ऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष
एव मम पक्षस्त्वया वाचो युक्त्यत्तरेणाग्रित इति चेत्, न, वि-
ज्ञानस्योत्पत्तिप्रधंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्र-
दीपवदिज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं ॥

वैधर्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २० ॥

यदुक्तं वाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्ञाग्रितगो-
चरा अपि स्वप्नादिप्रत्यया विनैव वाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्यय-

विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तां स्यात्
स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञातशून्यत्वेक्षात् स्यात्तथा च ज्ञातज्ञा-
नाविषयत्वाच्छिलास्यप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साक्षेष्ट्वा
इत्यर्थः । विज्ञानस्य खान्यज्ञातशून्यत्वमिष्टमेव त्वयाऽपाद्यते, न चा-
सत्त्वापत्तिः ज्ञात्वावादिति वाचं । सम्यैव ज्ञातत्वादिति शाक्यः
शङ्कते । वाचमिति । अभेरे ज्ञातज्ञेयत्वायोगात् ज्ञातन्तरमावश्य-
कमिति परिहरति । नेति । विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्य-
त्वादेहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा चाचेऽ-
नवस्या द्विताये विज्ञानवाद एव भज्यन्तरेणोक्तः स्वादिति शङ्कते ।
साक्षिण इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तसुच्यते । अतः का-
र्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचि-
दात्मनो याहकानपेक्षत्वाज्ञानवस्थेति चोक्तमतो महदैलक्षण्यमाव-
योरिति परिहरति । न विज्ञानस्येति ॥

एवं वेदविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेन ह्यर्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जा-

त्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्खप्रादिप्रत्ययवज्ञायत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्खप्रजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं वाधावाधाविति ब्रूमः । वाधते हि स्खप्रोपलब्धं वसु प्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति । न ह्यस्ति महाजनसमागमो निद्रागलानन्तु मे मनो वभूव, तेनैषा भान्तिरुद्भभूवेति । एवं मायादिव्यपि भवति यथायथं वाधः । न चैवं जागरितोपलब्धं वसु स्खप्रादिकं कस्याच्चिदप्यवस्थायां वाधते, अपि च स्मृतिरेषा यत् स्खप्रदर्शनं, उपलभिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्धोश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्खयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं स्तरामि नोपलभे उपलभुमिच्छामि इति ।

यदिज्ञानं स्खप्रादिविज्ञानवज्ञ वाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति । वैधर्म्याचेति । किमत्र निर्विषयतं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वं, अथ वा यवहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्खप्रादिविभमाणामप्यर्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साथ्यवैकल्यात् । न द्वितीयः सिद्धसाधनात्, इति सूत्रस्यचकारार्थः । द्वितीये तु यवहारदण्डायां वाधितार्थग्राहित्वं उपाधिरित्याह । वाधते हीयादिना । निद्रागलानमिति करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वमित्याह । न चैवमिति । किञ्च्च प्रमाणजानुभव उपलभिः पच्छो प्रमाणं स्खप्रज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरं । परमत्वेन स्खप्रस्य स्मृतिलभङ्गोक्त्याह । अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्धं वैधर्म्यान्तरमाह । अर्थविप्रयोगेति । असम्बन्धस्वावर्त्तमानस्य स्मृतेर्थी विषय इति निशालम्बनव्याप्यस्याः कदाचिद्द्वेत् न संप्रयुक्तवर्त्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमा-

तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलभिरुपलभिर्लात् स्वप्नोपलभिर्विदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं । अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुम-शक्तुवता स्वप्नप्रत्ययमाधर्म्याद्वक्तुमिथ्यते । न च यो यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य माधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकमाधर्म्याच्छ्रीतो भविष्यति । दर्शितन्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥

न भावेऽनुपलब्धे ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनायर्थेन ज्ञानवैचित्रं वासनावैचित्रादेवाव-कल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो वासना-नामुपपद्यते लत्यचेऽनुपलब्धेर्वाह्यानामर्थानां । अर्थोपलभिर्गजत्ववैधर्म्यात्क्रियलमाह । तत्रैवं सतीति । वैधर्म्यं सतीत्यर्थः । अप्र-माणजत्वोपाधिर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यात्क्रियनिरस्यति । न चेति । बाधमप्याह । अपि चेति । वस्तुनो घटाद्यनु-भवस्य निरालम्बत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वक्त्रेरौष्णदृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसा-ध्यत्वादतः स्वतो निरालम्बनत्वात्कौ सालम्बनत्वानुभवबाधभिया त्वया-नुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुच्यतीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न विस्त-र्त्य इत्याह । दर्शितन्त्विति ॥

स्वत्रव्यावर्त्यं सारयित्वा दूषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । भाव उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु वाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनाब-

निमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति, अनुपलभ्य-
मानेषु तर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादिले-
उष्णव्यपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठेवानवस्था व्यवहारविलोपिनो स्या-
न्नाभिप्रायमिद्धिः । यावद्यन्वयव्यतिरेकावर्धापलापिनोपन्यस्तौ
वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावद्येवं
सति प्रत्यक्षी दृष्टव्यौ, विनार्थापलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः । अपि
च विनापि वासनाभिरर्थापलब्ध्युपगमात् विना तर्थापल-
व्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसङ्गावमेवान्वयव्यतिरेकावपि
प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संखारविशेषाः, संखा-
रात्मा नाश्रयमन्वत्तरेणावकल्पते, एवं लोके दृष्टव्यात्, न च
तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणेऽनुपलभ्येः ॥

लादुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाद्वारवदनादिलादिव्यत आह ।
अनादिलेऽपीति । बीजाद्वारो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह तर्थानुभवनिरपेक्षावासनोत्पत्तेरादा-
वेव कल्पत्वादनादिलकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरि-
त्यर्थः । ननु निरपद्वासनानां सत्त्वे धीर्वैचित्र्यमसत्त्वे तु नैति स्वप्ने दृष्ट-
मिति समलाऽनुवस्थेत्यत आह । य विति । वासनाना वाह्यार्थानुभव-
कार्यते सति नैरपेक्षासिद्धिर्त्वयापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वग्राहकं
व्यतिरेकमाह । विनैति । अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वा-
योगात् त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थापलब्धिवैचित्र्यस्य वा-
सनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्षापि वासनामाच-
हातं धीवैचित्र्यं क्रित्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नैवन्वयव्यतिरे-
काभ्यां वासनामूलानुभवावच्छिद्वार्थदृत्तमेवेति वाह्यार्थसङ्गावसिद्धि-
रित्वाह । अपि चेत । यः संखारः समाश्रयो लोक दृष्टः, यथा
वेगादिव्याश्रयः, अतो विज्ञानसंखाराणां न भावः । आश्रयानुप-
लब्धिरित्यर्थान्तरमाह । अपि चेति ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यद्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयलेन परिकल्पितं
तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितरूपं *स्त्रृप्रवृत्तिविज्ञान-
वन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रय-
सम्बन्धित्वेकस्मिन्नन्वयित्वस्ति कूटस्ये वा सर्वार्थदर्शिणि देश-
कालनिमित्तापेत्तवासनाधीनस्त्रृप्रतिमन्त्यानादिव्यवहारः स-
म्भवति । स्थिररूपत्वे लालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि
च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि
वाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणानुद्भावितानि उत्त-

च्यग्न्यालयविज्ञानं चाश्रय इत्यत आह । क्षणिकत्वाचेति । सूत्रं
आचषे । यदपीति । सहोत्प्रयोः सयेतरविधागवदाश्रयाश्रयिभा-
वयोगात् पौर्वापर्यं चाधेयक्षणे सत आधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणि-
कत्वयावाताधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्वीलादिविज्ञानव-
दिव्यर्थः । अस्तु तर्हि आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत
आह । न हीति । सविकारः कूटस्यो वा स्थायात्मा यदि नास्ति तदा
सन्तानस्यावस्तुतादेशाद्यपेक्षया यदासनानामाधानं निक्षेपो यस्मि
स्त्रृप्रत्यभिज्ञेयस्य तन्मूलो व्यवहारः, तत् सत्त्वे न सम्भवतीवर्थः ।
यदि व्यवहारार्थं आत्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह । स्थिरेति ।
सूत्रमातिदेशार्थत्वेनापि याचषे । अपि चेति । मतद्वयनिरासमुपसं-
हरति । एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचार-
रासहत्वाच्चून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलमाशङ्का
सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह । प्रून्येति । आदरः
पृथक्सूत्रारम्भो न क्रियते एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि येज्यन्त
इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः । ननु जा-
ग्रत्खप्तौ ज्ञानार्थपृष्ठौ च वस्त्रात् सुषुप्तिवदित्यत आह । वैधर्म्याच

* स्त्रृप्रवृत्तीति का० वर्ध० ।

रोत्यादेच पूर्वनिरोधादित्येवमादोनि तानीहायनुसन्धात-
व्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराळतौ वाञ्छार्थ-
वादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षसु सर्वप्रमाण-
विप्रतिषिद्धु इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं
सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपक्षो-
तुं अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥

सर्वयानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बज्जना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
उपपत्तिमत्त्वाय परोक्ष्यते तथा तथा मिकताकूपवद्विदीर्यत
एव न काञ्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपत्तो वैना-
शिकतन्त्रव्यवहारः । अपि च वाञ्छार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-

न खग्नादिवत् खग्नः जादिर्दस्याः सुषुप्तेः तद्वेतरावस्थयोः शून्यत्वमु-
पलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणवाधितज्ञानार्थोपलब्धिवाधात् सुषुप्तावप्या-
त्मज्ञानसत्त्वेन साथवैकल्पाच्च नानुमार्नमिवर्थः । किञ्च निरधिष्ठा-
ननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः । मान-
तोऽनुपलब्धेरित्याह । न भावेऽनुपलब्धेः । उपलब्ध्यनुपलब्धिलक्षणं
यद्वैधर्म्यं तज्ज्ञ्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धिलक्षण-
वाधात् इत्यर्थः । तदर्थमाह । न ह्ययमिति । यद्वाति तद्वासदित्युत्सर्गतः
प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारा-
सहत्वाच्चून्यत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । क्षणिकत्वाचेति सूत्रं
क्षणिकत्वोपदेशाचेति पठनीयं । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादस-
ङ्गतप्रलापो सुगत इत्यर्थः ॥

सुगतमतासाङ्गत्यमुपसंहरति । सर्वयेति । सर्वज्ञस्य कथं विरुद्ध

* असत्त्वमिति सो० २ ।

मितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्यटीकृतमात्मनोऽसम्बन्ध-
प्रलापितं, प्रदेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुच्येयुरि-
माः प्रजा इति । सर्वयाप्नादरण्योयोऽयं सुगतसमयः श्रेय-
स्कामैरित्यभिप्रायः ॥

नैकसिद्धसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवरनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त
चैषां पदार्थाः समाता जीवाजीवास्त्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा
नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थो जीवाजीवाख्यौ यथायोगं तयो-

प्रलापस्तत्राह । प्रदेषो वेति । वेदवाह्या अत्र प्रजा ग्राह्याः, अतो
भान्त्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदसिद्धान्तस्य विरोध इति सिद्धं ॥

नैकसिद्धसम्भवात् । मुक्तकच्चमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धि-
स्यं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । निरस्त इति । एक-
रूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति त-
द्वादस्य मानभान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्व-
पदाफलमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्ता-
भाग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्त्रवः, तां संवर्णाति इति
संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कामघमिति निर्जर-
स्तस्त्रिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्यलोकाका-
श*प्रतिष्ठस्य सततोर्द्धगमनं । नन्वास्त्रवादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं
सप्तत्वमित्यत आह । संक्षेपतस्त्विति । संक्षेपविक्तराभ्यामुक्तार्थेषु मध्य-
मरीया विक्तारान्तरमाह । तयोरिति । अस्ति कायश्वदः साङ्केतिकः
पदार्थवाची । जीवस्वासावस्त्विकायस्त्रेवेवं वियहः । पूर्यन्ते गल-
न्तीति पुद्गलाः परमाणुसङ्घाः कायाः, सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्ध्व-
गमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः, आवरणाभाव आकाश-
इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह । सर्वेषामिति । अयमर्थः ।

* प्रविद्यते सो० १ ।

रेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते, पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायस्तेति । सर्वेषामये-षामवान्तरप्रभेदान् बङ्गविधान् खसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गोनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति

जीवास्तिकायस्तिविधः कस्त्रिज्जीवो निव्यसिद्धः अर्हन्मन्यः केचित् साम्पत्तिकमुक्ताः केचिद्गुद्धा इति । पुद्गलास्तिकायः षोषा एथित्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जड़मस्तेति । प्रवृत्तिस्थितिलङ्घौ धर्माधर्मावुक्तौ । आकाशास्तिकायो द्विविधः लोकाकाशः सांसारिकः, आलोकाकाशः मुक्तात्यय इति । बन्धाख्यं कर्माष्टविधं चत्वारि धातिकर्माणि चत्वार्यधातीनि । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्थस्तेति धातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म, आर्हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बज्जषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रदत्तिविप्लवकरणमान्तर्थं, इमानि चत्वारि अयोहन्तत्वात् धातिकर्माणि । अयाधातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गोच्रिकमायुष्कमिति । मम वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभमानो वेदनीयं, एतद्वामाहमस्तीत्यभमानो नामिकं, अहमत्र भवते देशिकस्यार्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो गोच्रिकं, शस्तीरस्थित्वर्थं कर्म आयुष्कं । अथवा शुक्रशूराणितमित्यितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिर्गोच्रकं, शक्तास्य तस्य द्रवीभावात्मककलनावस्थाया बुद्धावस्थायाच्चारमक्रोक्तियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठरायिवायुभ्यामाषद्वनीभावो देवनीयं । तत्त्ववेदनानुकूलत्वात्तात्येतानि तत्त्वादेवकशुल्पपुद्गलार्थत्वादधातीनि । तदेतत् कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्रन्यः, आस्वादद्वारेति इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति । खसमयपरिकल्पितानिति । स्वीयतन्त्रसङ्केत*मात्रकल्पितानित्यर्थः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्तत्वं वदन्तीत्याह । सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्मदयमादाय वस्तुमात्रे

स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति चाव-
क्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च-
त्येवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्पीमं सप्तभज्जीनयं योजयन्ति, अत्रा-
चक्ष्वहे, नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः एकस्मिन्सम्भवात् ।
न ह्येकस्मिन् धर्मिण युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः
समवति श्रीतोष्णावत् । ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावत्

न्यायं योजयन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भज्जानां समाहारः सप्तभज्जी
तस्या नयो न्यायः घटादेर्हि सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राण्यात्मनाप्यस्येव
स इति तत्प्राप्तये यत्रो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथच्चिदस्ति,
प्राप्यत्वादिरूपेण कथच्चित्त्वात्तोत्तेवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्येयमिति
भावः । किं ते सप्तभज्जात्तानाह । स्यादस्तीति । स्यादिष्पीययं तिङ्गत्त-
प्रतिरूपकं कथच्चिदर्थकं, स्यादस्ति कथच्चिदस्तीत्यर्थः, एवमग्रेऽपि ।
तत्र वस्तुनोऽस्तित्ववाच्छायां स्यादस्तीत्यादो भज्जः । प्रवर्त्तनास्तित्व-
वाच्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भज्जः । क्रमेणोभयवाच्छायां स्यादस्ति
नास्ति वेति द्वितीयो भज्जः । युगपदुभयवाच्छायां अस्ति नास्तीति
शब्दद्वयस्य सद्वदक्षिणशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्था भज्जः । आद्य-
चतुर्थभज्जयोर्बाच्छायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चति पञ्चमो भज्जः । द्वितीय-
चतुर्थच्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भज्जः । द्वितीयचतुर्थ-
च्छायां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भज्ज इति विभागः ।
एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनकः स्यादेकोऽनेक-
त्वं स्यादवक्तव्यः स्यादको वक्तव्यः स्यादेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेक-
चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्निवः स्यादनिव इत्याद्युह्यं । एवमनेकरूप-
त्वेन वस्तुनि प्राप्तयागादयवहारः समवति एकरूपत्वे सर्वं स-
र्वत्र सर्वदास्येवेति यवहारविलोपापत्तिः स्यात् तस्मादनेकान्तं सर्व-
मित्येकरूपव्रक्षवादबाध इति प्राप्तेऽसङ्गान्तर्याति । अत्रेति । यदस्ति
तत् सर्वत्र सर्वदास्येव यथा त्रिज्ञात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्रो न

एवं रूपाश्वेति ते तश्चैव वा स्युः नैव वा तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्थात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्रिति निर्द्वारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवद्वाप्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेकान्तं सर्ववस्तुपु प्रतिजानानस्य निर्द्वारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्थादस्ति स्थानास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्थात्, एवं निर्द्वारयितुनिर्द्वारणफलस्य च स्थात् पञ्चेऽस्तिता स्थाच्च पचे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभृतः संस्तोर्यकरः प्रमाणप्रमेयप्रमाणप्रमितिविनिर्द्वारितास्तुपदेयुं

स्थादिति वाच्यं, अप्राप्तिभान्त्या यत्रसम्भवात् । यद्वास्ति तद्वास्त्वेव यथा शशविधाणादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारिणासत्त्वमुताकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसत्त्वं भवति, प्राप्यासत्त्वे प्राप्तियत्रानुपपत्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्येयं नाद्य इत्याह । नाद्यमिति । नन् विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्येवेत्यनुभवबाधात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्वेव नास्त्वेवेति च नियतं वैतानियतं, आद्ये व्यभिचार इत्याह । य इति । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह । इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्काते । नान्वति । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरूपनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्थादित्याह । नेति ब्रूम इति । प्रमायामुक्तन्याद्यं प्रमाचारावतिदिश्ति । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेत्तुस्येव्यर्थः । इत्येवं सर्वचानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्थादित्याह । एवं सतीति । अनेकान्त-

शक्तुयात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तुपदिष्टेर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं *प्रलपन् मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्थात् । तथा पञ्चानामस्तिकाचानां पञ्चत्वसङ्खाऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्थात् तावदेकस्मिन् पञ्चे पञ्चान्तरे तु न स्थादित्यतो न्यूनसङ्खालभिकलं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यलं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्चेरन् । उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धं । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्ते इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपञ्चस्येव स्थात् । न प्रत्ययितव्यपञ्चस्य स्वर्गपर्वगयोऽश्च पञ्चे भावः पञ्चे चाभावत्तथा

वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्थादित्याह । तथा पञ्चानामिति । यदुक्तमवक्तव्यलं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वं उत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वं, नाद्यः व्यावातादित्याह । न चैषामिति । उच्यन्ते चावक्तव्यादिपर्वैरिति शेषः । न द्वितीयः सकृदेकवक्तुमुखजानेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शैषस्यापि मुखभेदात् । न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाच्छायां वक्तुमूकत्वमाचमवक्तव्यपदेन विवक्तिमिति वाच्यं, ताटशब्दाच्छाया एवानुत्पत्तेरिति । किञ्च विण्डानेकप्रलापित्वादर्हनाम इत्याह । उच्यमानाश्चेत्यादिना । इति च प्रलपन्निव्यन्वयः । अर्हन्निति शेषः । अनामपदस्यैवान्तर्गतः स्यामापदस्येवर्थः । इतश्चासङ्गतेऽनेकान्तवाद इत्याह । स्वर्गेति । किञ्चानादिसिद्धेऽर्हन्मुनिः । अन्ये तु

* प्रश्नयन्निति वर्ध० का० ।

पचे नित्यता पचे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनाच्च स्वशास्त्रावधृतख्भावानामयथा-
 वधृतख्भावलप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकसिन् धर्मिणि
 सत्त्वासत्त्वयोर्विश्वद्वयोर्धर्मयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकसिन् धर्मेऽस-
 त्वस्य धर्मान्तरस्यामस्यवात् असत्ये चैव सत्त्वस्यामस्यवादसङ्गत-
 मिदमार्हतं भतं । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरि-
 क्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराळता भन्तायाः । यत्तु पुद्गलसंज्ञके-
 भ्याऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वैवाणुवाद-
 निराकरणेन निराळतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकरणाय
 प्रयत्यते ॥

एवच्छात्माऽकात्म्यं ॥ ३४ ॥

यचैकसिन् धर्मिणि विश्वद्वधर्मासम्भवे दोषः स्वादादे
 प्रमक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्म्यमपरो दोषः प्रसञ्चेत ।
 कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीर-

हेत्वनुष्ठानान्मुचन्ते, अनुष्ठानाद्वयन्त इत्यार्हततन्वावधृतख्भावा-
 नां चिविधजीवानां चैविधनियमोऽपि न स्यादिव्याह । अनादीति ।
 प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति सत्त्वासत्त्वयो-
 रेकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिग्मवर-
 सिद्धान्तः क्रिमिह सूत्रकृतोपेक्षितस्तत्राह । यच्चिति ॥

जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति । एवञ्चेति । अकात्म्यं मथमप-
 रिमाण्लं तेनानियं स्यादिव्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीराणाच्चेति ।
 विपाकः कर्मणामभियक्तिर्जीवस्य कृत्वगजशरीराव्यापित्वमकात्म्यं
 शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादिव्यर्थः । मुत्तिकादेहे कृत्वा जीवो न

परिमाणतावां च सत्यामकृत्त्वोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसन्न्येत । शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणतान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्तं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुन्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्तयुक्तिकाशरीरे सम्मीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेपु दोषः । स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अत्ये शरीरे सङ्कुचेद्युर्महति च विकाशेद्युरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशलं प्रतिविहन्येत वान वेति वक्तव्यं । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशलोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्यं नोत्येचितुमपि शक्यं । अथ पर्याचेण दृहच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवा-

प्रविशेत् देहाद्वहिरपि जीवः स्यादिवर्थः । किञ्च बालदेहमात्र आत्मातः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति कृत्त्वदेहः सजीवो न स्यादिव्याह । समान इति । यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे विकाशस्तथा जीवावयवानामिति । देहमानत्वनियमं शङ्खते । स्यादिति । दीपांशवज्जीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्पाद्येऽन्यदेहाद्वहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति । तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्वहिः सत्त्वं अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति । अप्रतिवात इति । अवयवानां नित्यत्वज्ञासिङ्गं अत्यत्वाद्वीपांशवदिव्याह । अपि चेति । एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तं, समति जीवस्य

वयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति
इत्युच्येत तत्रायुच्यते ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यमेतद्देहपरिमाणलं
जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः विकारादिदोष-
प्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षी-
यमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्तं तावदपरिहार्यं, विक्रि-
यावत्ते च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसन्न्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युप-
गमो बाध्येत, कर्माण्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालावृत्तं संसा-
रसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामिलं भवतीति । कि-
च्चान्यदागच्छतामपगच्छताच्चावयवानामागमापाचिधर्मवत्त्वा-
देवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव

केचिदेव कूटस्या अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते । अथेति ।
वहत्तनुकायासौ जीवस्यावयवागमोपायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः ॥

स्तुतेण परिहरति । न चेति । आगमापायौ पर्यायः । क्रिमागमा-
पायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आद्ये आह । विकारादिदोषेति ।
कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माण्टकेति । यात्यातमेतत्,
आद्यकल्पे दोषं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति । किञ्चेति । अवश्यिण-
कूटस्यावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दो-
पावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमा-
पायौ दुक्ताविद्याह । किञ्चेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधा-
रणो वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापायिशेलावयवत्वे सति क्रियन्त आ-
यान्त्यवयवाः क्रियन्तोऽप्यन्तीत्यज्ञानादात्मनिच्छयाभावादनिर्माचः खा-

आत्मेति स्यात् न च म निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क वा नीयन इति वक्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेत्युः भूतेषु च लोचेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यदनवधृतखरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेण सूचेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्म्यप्रसञ्जनदारेणानित्यतायां चेदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्तोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नि-

दिव्याह । किञ्चेति । अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसमूहत्वेनासत्त्वं आत्मत्वस्य यावदवयववर्त्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गोत्ववत् प्रत्येकसमाप्तौ एकास्मन् शरीर आत्मनानात्मत्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति । अत इति । क्षुत्रस्यार्थान्तरमाह । अथवेति । स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकात्म्याक्षिदारेणात्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपेणात्मनित्यतामाशङ्खानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्यवः । पर्यायेणेवस्य यात्यास्तोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनस्यानेऽपि नाशेऽपि स्तोतः प्रवाहस्तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यत्वात्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । सिगवस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिद्धो दिग्म्यरास्तेषामित्यर्थः । पर्यायात् सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति न

त्यता स्वात् यथा रक्षपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्-
सन्ताननित्यता तद्विसिच्चामपीत्याशङ्कानेन सृचेणोन्नरमु-
च्यते । सन्तानस्य तावदवस्तु वे नैरात्यवादप्रसङ्गः, वस्तुलेऽप्या-
त्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पञ्चस्थानुपपत्तिरिति ॥

अन्त्यावस्थितेश्वभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नि-
त्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयो-
नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्वात् इत्युक्ते एकशरीरपरि-
माणतैव स्वात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वान्त्यस्य

च कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य
वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च दृष्टस्थात्मवादः, अनतिरिक्ते जन्मादिवि-
कारो विनाशो मुक्त्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपत्त
इति सृचार्यः ॥

यं स्थूलं सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्वेष्टपरिमाण एव जीव इति
नियमं दूषयति । अन्त्येति । अन्त्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्व-
दर्शनादुभवाराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्वयाणां नि-
त्यपरिमाणानां सामयं स्थूलिरुद्धपरिमाणानामेकत्रयोगादिति सृच-
योजना । आदमध्यमपरिमाणे निवे आत्मपरिमाणत्वादव्यन्तपरि-
माणवत् । न चाप्रदोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्त्य-
परिमाणनित्यत्वाद्योगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादानफल-
माह । एकेति । अन्त्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषम-
शरीरप्राप्तावात्मनस्तपरिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुभानविरोधा-
दिव्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्याक्यदृष्ट्यान्तेन निव्यत्वम-
नुभाय साम्यसापादितं, सम्बन्धन्त्यस्य मुक्तपरिमाणस्याणुत्वस्थूलत्वयो-

जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान् वा जीवो-इम्बुपगन्तव्यो न श्रीरपरिमाणः, अतश्च सौगतवदाहृतमपि मतमसङ्गतमित्युपेचितव्यं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिद्धते । तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादभिष्ठोपदे-शाचेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठात्रभावेन चोभदखभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिद्धेत पूर्वोन्तरविरोधाद्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापयेत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पच्चा वेदान्तविहितत्रह्यै-

रन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यनन्धमकालयोरपि निवृत्वात् स्यात् प्रागसतोऽनियत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणाभेद इत्याह । अय वेति । तस्माद् भान्त्येकश्चरणक्षपणक्षसिद्धान्तेनाविरोधः समन्वयस्येति सिद्धं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुच्चितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारिशैवमतं बुद्धिश्च निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । इदानीमिति । सामान्य ईश्वरनिरास एवाच किं न स्यादिति शङ्कते । तर्दिति । स्वोक्तिविरोधान्मैवमित्याह । प्रकृतिश्चेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् फलनिमित्तेश्वरप्रतिष्ठेद्योऽप्यगम्यत इत्यन्वयः । व्याहतो विरुद्धोऽभिव्याहार उक्तिरस्य स तथा । अद्वितीयत्रह्यप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्त्तैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न

कलप्रतिपच्चात् यत्नेनात्र प्रतिषिद्धते । सा चेयं वेदवाह्येश्वर-
कल्पनाऽनेकप्रकारा । केचिच्चावत् साङ्घोगव्यपाश्रयाः कल्प-
यन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः
इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु
मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशु-
पतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो
निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि के-
चित् कथच्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत
उत्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधान-
पुरुषयोरधिष्ठावलेन जगत्कारणलं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयब्रह्मा-
सिद्धिरिति फलमभिग्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भवात् कर्त्तव्योपा-
दानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्त्तव्येश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तर-
मतभेदमाह । सा चेति । सेश्वराः साङ्घाः, साङ्घशब्दार्थः चत्वारो
माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाच्चेति ।
सर्वैप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं
महदादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरस्य, योगः समाधिः, विधिः त्रिसवन-
स्थानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः । पश्वो जीवास्तेषां पा-
शो बन्धस्तन्नाशायेवर्यः । पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति
मतमुक्ताऽनुमानिकेश्वरमतस्माह । तथेति । विमतं सकर्त्तुं कार्यत्वात्
घटवदिति वैशेषिकाः कर्त्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरि-
कराभिज्ञदाटकं क्लालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा-
दिगम्बरास्त् । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः ज्ञचिदिश्वान्तः सातिशयत्वात् परि-
माणवदिति साङ्घसैगतपातञ्जला इति मलोक्तं केचित् कथच्चिदिति ।
सिद्धान्तयति । अत इति । आगमादिना निर्देषेश्वरसिद्धेः कथं देष-

ज्ञस्यात् । किं पुनरसामञ्चम्यं । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विद्धत ईश्वरस्य रागदेषादिदोषप्रमक्तेरम्भादिवदनोश्वरत्वं प्रसन्न्येत । प्राणिकर्मापेच्छितलाददोष इति चेत्, न, कर्मश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्यिहत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । अनादिलादिति चेत्, न, वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि काले-ष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च

वच्चमिथ्याह । किमिति । न तावत् खखागमादीश्वरनिर्णयः, आगमानां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् । न चागम एव मानं, आगममानत्वनिष्वये मूलनिष्वयस्त्रिष्वये तन्निष्वय इत्यन्योऽन्याश्रयात् । न च पुरुषवच्चसां खतो मानत्वं युक्तां, मिथ्ये विरोधेन तत्त्वाश्वयस्यानाच्च, नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तवेति निर्णयः सम्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसास्त्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा च लाके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागदेषादिमन्तः सिद्धेयुः । यदि लाके विचित्रप्रासादादिकर्त्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्त्तरि लाघवादेकत्वं निष्वज्ञानं निर्दीषवच्च कल्येत, तर्हि त्रयोपादानत्वमपि कल्यतां, कर्त्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्ततत्त्वप्रधानप्रमाणवाद्युपादानकल्पनागौरवात्, अटष्टत्वाचेत् कर्त्तुर्द्रयोपादानत्वसिद्धिरेकत्वादिकमपि न सिद्धेत् । अस्माकन्त्वपौरुषेयतया खतःसिद्धप्रमाणभावया श्रुत्या खप्रमेयवोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्त्तविपरीतादितीयकर्त्तुपादानात्मकसर्वज्ञनिर्देविश्वरनिर्णयः । निर्णीते च तस्मिन् धर्मियाहकमानाबाधान्न रागादिदोषापादानस्यावकाशः इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रीतस्येश्वरस्यासामञ्चस्यमाह । हीनेति । यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वान्न कल्यते तर्हि निर्दीषत्वस्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेष्व जगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मियाहकानुमानबाधः कार्यत्वलिङ्गस्य कर्त्तमात्रसाधकत्वेन निर्दीषत्वादावुदासीनत्वात् । न चात्कर्त्तव्यसमा जाति यापकवर्मापादाना दोषाभावे तद्याप्यविषमकर्त्तकत्वाद्यो-

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति व्याख्यवित्समयः । न हि कश्चिद-
दोषप्रयुक्तः स्वार्थं परार्थं वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते । स्वार्थं प्रयुक्त
एव च सर्वे जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमयसामञ्जस्य, स्वा-
र्थवच्चादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाचेश्व-
रस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्य ॥

गाच, दृष्टान्तस्याव्यापकधर्माणां पक्षे चापादनं हृत्कर्षसमा जाति-
र्यथाशब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनियः स्यात् तर्हि तेनैव-
हेतुना सावयदोऽपि स्यादिति । न ह्यत्रानित्यत्वस्य व्यापकं सावय-
त्वं गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो
विषमफलान् प्राणिनः कर्त्ताति न स्वेच्छयेति शङ्कते । प्राणीति ।
जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्मैवमित्याह । नेति । न चेश्वरप्रेरितं
कर्मश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह । कर्मेति । अतीतकर्मणा प्रेरित
ईश्वरो वर्त्तमानं कर्म तत्पलाय प्रेरयतोत्थनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य
नानुपपत्तिरिति शङ्कते । अनादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्मै-
श्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽ-
न्याश्वयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि
फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानहीनाया मूलक्ष्ययावहाया अनवस्थायाः
प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्षा एवेश्वरो विषमस्येत्यसामञ्जस्य दुर्वारमि-
त्यर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्ता-
देव इति, तत्र, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवच्चानपाद्यात्, पूर्व-
कर्मपेक्षया कर्मकारयित्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकञ्चेष
ह्येव साध्यसाध्यु कारयतीति निरदद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मपेक्षया
कल्पनामिति वैषम्यं । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं
प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति । प्रवर्त्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां
स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्त्तकत्वात् समतवत् । न च
कारुणिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तस्तदुःखनिवृत्यर्थित्वात्स्येत्यर्थः ।
उदासीनः प्रवर्त्तक इति च व्याहृतमिति योगान् प्रत्याह । पुरुषेति ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥३८॥

पुनरप्यमामञ्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो-
ऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत् संयोगलक्षणः
सम्बन्धः समवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतवाच्चिरवयवलाच्च ।
नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः
कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभा-
वस्त्वैवाद्याप्यसिद्धुलात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य ता-
दात्मलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कार-
णादिस्खरूपं निरूपयति नावश्चं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युप-
गमनव्यं । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्खरूपं निरूप-
यतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगमनव्यमित्ययमस्यतिशयः । पर-
स्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसङ्गावात् समानमागमबलमिति चेत्, न,
इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञत-

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धेति । ईश्वरेणास-
म्बन्धस्य प्रधानादेः प्रर्थत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः
समवायो वाऽस्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वात्यः सम्बन्धः
कल्पयतामित्यत आह । नाप्यन्य इति । ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जग-
दिति सिद्धच्चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तत्त्वाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । माया-
ब्रह्मणेत्वनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति अतेः । किञ्च देव-
स्यापूर्वार्थत्वात्र लोकटद्यमत्कुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्त्यः । आनु-
मानिकेन त्वनुसर्त्यः इति विशेषमाह । अपि चेति । सर्वज्ञस्यागम-
प्रामाण्यस्य च प्राप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेन्द्रित्य-
त्वात्, न ह्यमनस्य ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधान्वित्यज्ञानक-

प्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना साङ्घोगवादिना-
मीश्वरकल्पना । एवमन्याख्यपि वेदवाह्नाखीश्वरकल्पनासु यथा-
सम्भवमसामज्जसं योजयितव्यं ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परि-
कल्पमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रव-
र्त्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधान-
मीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्, यथा करणग्रामं चक्रुरादिकमपत्यक्षं रूपादिही-
नञ्च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतोति, तथापि
नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्विं करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते,
न चाच भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने

ल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणुनामपि निरवयवे-
श्वरेण सयोगाद्यसत्त्वात् प्रेर्यत्वायोगः, प्रेरकले चेश्वरस्य दोषवत्त्व-
मित्याह । एवमन्याख्यपीति ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिक्रं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्यति-
रेकेण मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥

चक्रुरादौ व्यभिचारमाशङ्का निषेधति । करणवदिति । रूपमङ्गतं
नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति । रूपेति । स्वभोगाहेतुले सतीति विशेष-
णान्न व्यभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिप-

मंभारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रमच्चेरन् । अन्यथा वा सूत्रदद्यं व्याख्यायते । अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके मशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टयान्तवज्ञेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते । सञ्चुन्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक् स्थेष्टदनुपपत्तेः निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टवात् । करणदच्चेन्न भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि

दात् चिषयानुभवयह्वः । न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्त्वदीयभोगहेतुत्वे सति प्रवृक्षमिति यतिरेकत्यासौ करणेषु यमिचारतादवस्थामिति वाच्यं, भोगहेतुत्वविशिष्याप्रवृक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणाभावेन विशिष्यस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यं परार्थपाचकाधिष्ठेयकाकादौ यमिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रवृक्षत्वादिशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रवृक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्ते इत्यक्षरार्थः । विपत्ते दोषं वदन् अपयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति । करणेति । प्रधानादेः प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभेत्वेतुलं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः । सूत्रदद्यस्यार्थान्तरमाह । अन्यथा वेति । यः प्रवर्त्तकस्त्वेतनः स शरीरीति लोके यास्त्रिदृष्ट्या । ईश्वरस्य च शरीरानपत्तेन प्रवर्त्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह । इतस्येति । विमतं सेष्वसं कार्यत्वादाश्रुवर्दितिकल्पयतो राजवत्सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तत्रेषार्थात्तिं निरस्यति । न च तद्वर्णयितुमिति । न च नियं शरीरं सर्गात् प्रागपि सम्भवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः । अतस्वशरीर एवेश्वर इत्यत आह । निरधिष्ठानत्वे चेति । जीवस्यैव शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य

किञ्चित् करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पयेत्, एवमपि नो-
पपद्यते । स शरीरते हि सति संसारिवद्वागादिप्रसङ्गादीश्वर-
स्थापनीश्वरतं प्रसज्जेत् ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्त्वार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञ-
स्त्वैरभुपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो
मित्रा अभुपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्म-
नश्येयता परिच्छिद्येत् वा नवा परिच्छिद्येत्, उभयथापि दो-
षोऽनुषक्त एव । कथं पूर्वस्मिंस्त्वावद्विकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात्
प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यमावि, एवं लोके दृष्टवात् ।
यद्द्वा लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वसु घटादि तदन्तवृष्टये, तथा
प्रधानपुरुषेश्वरत्त्वमपोयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्यात् । सङ्खा-
परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्त्वमरुपेण परिच्छिन्नं, खरूप-

तु सेच्छानिर्नितं प्रागपि स्यादित्याशङ्कां निरस्यति । करणवदिति ।
करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरं, इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपत्रा
नानाभावात् दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्च इति मन्तव्यं ॥

एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्त्तवनिर्णयो नेत्रुपपाद्य निवृत्वसर्वज्ञत्व-
निर्णयोऽपि न समवतीयाह सूचकारः । अन्तवत्त्वनिति । प्रधान-
पुरुषेश्वरत्त्वमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह । पूर्वस्मिन्नि-
ति । सङ्खा वा परिमाणं वेयत्ता । तथा च निष्ठितसङ्ख्यत्वान्निष्ठित-
परिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं । यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः समवति तथा-
पि सर्वज्ञत्वनिष्ठयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निष्ठितपदं, तत्राद्य-
हेतीरसिद्धिर्नास्तीयाह । सङ्ख्यापरिमाणमिति । सङ्ख्याखरूपमित्यर्थः ।

परिमाणमपि तदगतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च
महासङ्खा, ततश्च इयत्तापरिच्छिद्वानां मध्ये ये संसारानुच्छन्ते
तेषां संसारोऽन्तवान् संसारिलक्ष्म तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि
क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्थात् । प्रधा-
नच्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्तेनाभिमतं
तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते
स्थातां । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्ते सत्यादिमत्प्रसङ्गः,
आद्यन्तवत्ते च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोष ईत्युत्तरो
विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चियत्तेयरेण
परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो
दोषः प्रसज्येत, तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिग्रहीत ईश्वरकार-
णवादः ॥

द्वितीयहेतुं साधयति । खरूपेति । प्रधानादयो निच्छितपरिमाणाः वस्तु-
तोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि
जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्खानिच्छयस्तत्राह । पुरुषेति । जीवसङ्खा-
यीश्वरेण निच्छीयेत अनिश्चये सर्वज्ञत्वाद्योगादित्यर्थः । हतुसिद्धेः
फलमाह । ततस्येति । माघराशिवत् केषाच्चिजीवानां सङ्गत्स्तद्व्यच्छ-
नश्येदित्येवं सर्वमुक्तो इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । नियस्यानवशे-
षादिति भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेत्र तस्यापि भिन्नत्वात्-
वत्त्वात् । किञ्चेश्चित्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह । प्रधानमिति ।
देवान्तरमाह । प्रधानेति । इयत्तानिच्छयाभावात् शून्यतेति द्वितीयं
शङ्कते । अयेति । इयत्ता नास्ति न निच्छीयते चेत्यर्थः । प्रधानादयः
सङ्खापरिमाणवत्तः ब्रह्मत्वान्माघादिवदित्यनुमानादस्तोयत्ता, तदज्ञाने
स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति । तत
इति । तस्मात् केवलकर्त्त्वेश्वरवादस्य निर्मूलत्वात् कर्त्तुं पादानादये-
श्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धं ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽभिमतस्त्वेषां पचः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्त्वेषां पचः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयेनाघेवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणो च स्मृतिः प्रमाणमिति स्मितिः, तत् कस्य हेतोरेष पचः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्युघेवंजातीयकोऽशः समानलान्व विसंवादगोचरो भवत्यस्ति लंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्त्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम भनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां

यच्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्थवादं बुद्धस्य निरस्यति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिकरणात्पर्यमाह । येषामिति । अधिकरणारम्भमात्रपति । नन्वति । वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्वंशं निराकर्त्तुमधिकरणारम्भ इत्याह । उच्यत इति । अत्र भागवतपद्मरात्रागामो विषयः स किं जीवोत्पत्त्वाद्यंशे मानं नवेति सन्देहे बाधानुपलम्बान्मानमिति पूर्वपक्षयति । तवेति । पूर्वपक्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नवृक्षसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽमानलादविरोधात्तिसिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति । निरञ्जनेति । कथं तर्ह्यदितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्त्रवाह । स इति । व्यूहा

वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्करणादयः कार्यं, तमित्यमूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेच्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिद्वा चोणक्षेषा भगवन्तमेव प्रतिपद्यते इति । तत्र चत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽस्त्वानमनेकधा व्यूहावस्थित इति, तत्र निराक्रियते, ‘स एकधा भवति चिधा भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मानोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्ममनन्यचित्ततयोऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिसृष्ट्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्करण उत्पद्यते सङ्करणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चान्निरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्करणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यलादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यलादयो दोषाः प्रसञ्चेरन्, ततस्य नैवास्य भगवत्प्राप्निर्मीचः स्यात्, कारणाप्राप्नौ कार्यस्य प्रविमूर्त्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्ता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यमूतमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरङ्गनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताग्निगमनमभिगमनं, पूजाद्रथाणामर्ज्जनमुपादानं, इच्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाकारादिजपः, योगो ध्यानं । तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते । तत्रेति । समाहितः अद्वावित्तो भूत्वेति ‘तं यथा यथोपासते’ इत्याद्या च श्रुतिः । सत्कर्म-कृत्त्वमत्परमः’ इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूद्य दूषयति । यत् पुनरिति । छतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानवाभावनिष्वयाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैर्यमिति भावः । जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निर-

---

मूर्त्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्ता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यमूतमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरङ्गनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताग्निगमनमभिगमनं, पूजाद्रथाणामर्ज्जनमुपादानं, इच्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाकारादिजपः, योगो ध्यानं । तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते । तत्रेति । समाहितः अद्वावित्तो भूत्वेति ‘तं यथा यथोपासते’ इत्याद्या च श्रुतिः । सत्कर्म-कृत्त्वमत्परमः’ इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूद्य दूषयति । यत् पुनरिति । छतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानवाभावनिष्वयाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैर्यमिति भावः । जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निर-

लयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं ‘नात्मा-
श्रुतेर्नित्यलाच्च ताभ्यः’ [अ०२।पा०३।सू०१७] इति । तस्मा-
दसङ्गतैषा कल्पना ॥

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

इतश्वासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः
करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः ‘कर्तु-
जीवात् सङ्गर्धणसंज्ञकात् करणं मनः प्रदुम्नसंज्ञकमुत्पद्यते
कर्वजाच्च तस्मादनिरुद्धूसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते’ इति । न चै-
तहृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवमूर्तां श्रुतिमुपल-
भासम्है ॥

विज्ञानादिभावे वा तद्प्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न* चैते सङ्गर्धणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते
किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजोभिरैश्व-
र्यधर्मरन्तिता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्देषा निर-
स्यति । न च कर्तुरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मा-
दसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ॥

सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तेति प्रसिद्धर्थो ह्विशब्दः । वर्णनं नि-
र्मूलमित्याह । न चेति । ननु लोके कच्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय
तेन वक्तं क्षिनत्तीति दृश्यमिति चेत्स्वयं, शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तर-
सत्त्वात् कुठारकर्त्तव्यं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न मनसः कर्वत्वं
विनैव करणं कर्वत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्गर्धणादीनामुत्पन्नसम्बवेऽपि यूहचतुष्यं स्यादिति स्फूत्यावर्त्य-

* नैवैते इति का० वर्ध० ।

धिष्ठाना निरवद्याश्वेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो
दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भ-
वस्थाप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरे-
णेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते
वासुदेवादयश्चलार ईश्वरासुल्लधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्ती-
ति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यमिद्धेः ।
सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपग-
मात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चलारो व्यूहासु-
ल्लधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासु-
देवात् सङ्कर्षणस्तेत्यत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-
म्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारण-
योरतिशयेन यथा मृद्गटयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमि-
त्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु* एकैक-
स्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्देवोऽभ्युपगम्यते,

माशङ्कते । अथापि स्यादिति । ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं
बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागलभ्यं एतैरन्विता यस्मात् सङ्क-
र्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेवर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह ।
वासुदेवा एवेति । निर्दीषा रागादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकाव्यजन्या
निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवो गुणा
एवेवाह । तस्मादिति । सूत्रेण सिद्धान्तयति । अत्रेति । एवमपि
चतुर्वर्षीमोश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीवर्थः । प्रकारान्तरं एच्छ-
ति । कथमिति । किं चलारः खतन्वा भिन्ना एव उत्तैकस्य विकार-
त्वेनाभिन्नाः आद्यमनूद्य दूषयति । यदीत्यादिना । द्वितीये विकाराः

* एकस्मिन्निति का० वर्ध०।

वासुदेवा एव हि सर्वे यूहा निर्विशेषा इव्यन्ते । न चैते भगव-
द्यूहा अतुः सञ्चायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्त-
स्यैव जगतो भगवद्यूहत्वावगमात् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्वासिन् शास्त्रे बङ्गविध उपलभ्यते गुणगुणि-
त्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजांसि गुणाः, आ-
त्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रति-
षेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं
शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा
कल्पनेति सिद्धं ॥

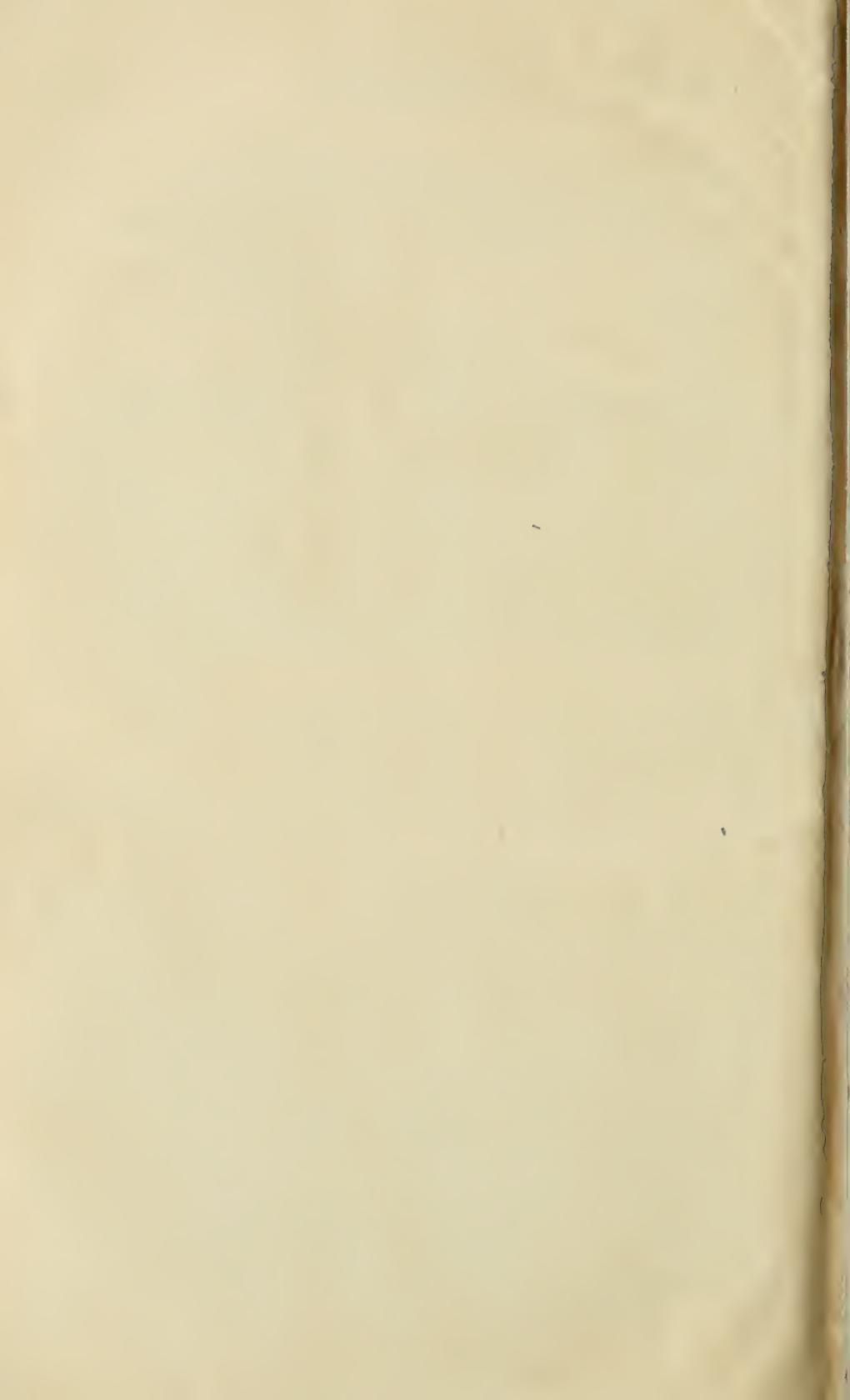
इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्याप्य निषेधति । अथेत्यादिना ।
न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह । न च पञ्चेति । यदि न्यूना अपि भगव-
तो यूहा स्तदा चतुर्षु व्याघात इत्याह । न चैत इति ॥

इतच्च जीवोत्तिवाद उपेत्य इत्याह सूचकारः । विप्रतिषेधाच्चेति ।
स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वच्च विरुद्धं आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नावा-
त्मन इत्युक्तात्मन एवैते इति विरुद्धोऽक्षिग्रहः । पूर्वापरविरोधादासङ्ग-
त्वमिति सूचार्थमुक्तार्थान्तरमाह । वेदेति । एकस्यापि तन्नाक्तरस्या-
थेता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्मिथो विरुद्धा-
भिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नपौरुषेयवेदान्तसम्बन्धयविरोध इति सिद्धं ॥

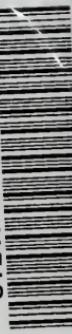
इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाध्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 07 01 02 020 0